

Σύνδεσμος Φιλολόγων
περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων

Πηγές και Ιστορία: Διαθεματικές Προσεγγίσεις



Νίκος Ανδριώτης
Γιώργος Γεωργόπουλος
Χρύσα Β. Δημητρίου
Γιώργος Δουλφής
Αθανάσιος Ευσταθίου
Μαρία Καραβασίλη
Γεωργία Κολυβά
Παναγιώτης Ν. Κοντονάσιος
Ευάγγελος Λάσκαρης
Αντώνης Μαστραπάς
Χαράλαμπος Μηνάογλου
Ευρυδίκη Μητρογιαννοπούλου
Παναγιώτης Στούρας
Διονυσία Τζακώστα
Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος
Φωτεινή Ν. Χαιρέτη
Ηλίας Χρυσοστομίδης



ΗΔΥΦΩΝΟ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Πηγές και Ιστορία: Διαθεματικές Προσεγγίσεις



Νίκος Ανδριώτης
Γιώργος Γεωργόπουλος
Χρύσα Β. Δημητρίου
Γιώργος Δουλφής
Αθανάσιος Ευσταθίου
Μαρία Καραβασίλη
Γεωργία Κολυβά
Παναγιώτης Ν. Κοντονάσιος
Ευάγγελος Λάσκαρης
Αντώνης Μαστραπάς
Χαράλαμπος Μηνάογλου
Ευρυδίκη Μητρογιαννοπούλου
Παναγιώτης Στούρας
Διονυσία Τζακώστα
Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος
Φωτεινή Ν. Χαιρέτη
Ηλίας Χρυσοστομίδης



ΗΔΥΦΩΝΟ

Πηγές και Ιστορία: Διαθεματικές Προσεγγίσεις

Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 2025

Copyright: Εκδόσεις Ηδύφωνο, Σύνδεσμος Φιλολόγων
περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων

ISBN: 978-618-5940-16-4

Επιστημονική επιμέλεια:

Κωνσταντίνος Δουκάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος
Αντώνης Κλάψης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Επιμέλεια κειμένων:

Γιώργος Γεωργόπουλος, Φιλόλογος, ΜΑ Ιστορίας, Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων

Παναγιώτης Στούρας, Διδάκτωρ Ιστορίας, Καθηγητής φιλόλογος, Οργανωτικός Γραμματέας του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων

Με τη στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας

Εκδόσεις Ηδύφωνο

Ι.Μεσσηνέζη 2, Αίγιο

www.idifono.gr

e-mail: idifono@gmail.com

<http://www.facebook.com/idifono>

τηλ: 26910-60538, 2107708527, 6948480298

Χαιρετισμός
Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καλαβρύτων καί Αίγιαλείας
κ. Ίερωνύμου
στό Συνέδριο Ιστορίας, υπό τόν τίτλο:
«Ιστορικές πηγές: από τήν αναζήτηση στή χρήση
καί τήν αξιοποίησή τους»
Αΐγιο, 29 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 2023

Έλλογιμώτατοι κύριοι καθηγητές,
Σεβαστοί πατέρες,
Έκλεκτοί προσκεκλημένοι,

Μέ περισσή χαρά χαιρετίζω τήν έναρξη τοῦ Συνεδρίου Ιστορίας μέ θέμα: «Ιστορικές πηγές: από τήν αναζήτηση στή χρήση καί τήν αξιοποίησή τους», τό ὁποῖο πραγματοποιεῖται ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας, τοῦ Δήμου Αἰγιαλείας καί τοῦ Τμήματος τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους Αἰγιαλείας, μέ τή συνεργασία τοῦ Συνδέσμου Φιλολόγων τῶν περιοχῶν Αἰγιαλείας καί Καλαβρύτων, τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν «Μεθοδολογία Κριτικής καί Ἐκδοσης ιστορικῶν πηγῶν» τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου καί τοῦ Πανελληνίου Συλλόγου Ἀποφοίτων Ἀρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας καί Μουσειολογίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου.

Τό παρόν Συνέδριο διεξάγεται μέ τήν παρουσία καί τή συμμετοχή ἐκλεκτῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μέ τίς εἰσηγήσεις τους θά σκιαγραφήσουν τίς πτυχές καί τίς συνιστώσες, πού καθορίζουν τή θέση, τόν ρόλο, τίς προοπτικές καί τήν αξιοποίηση τῶν πηγῶν ὡς ἀδιάρρηκτου συνόλου, πολύτιμου γιά τήν ιστορική ἔρευνα.

Ἀγαπητοί μου,

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μελέτη τῆς ιστορίας εἶναι ἓνα ὑπεύθυνο ἔργο ζωῆς. Ἡ ιστορική μελέτη καί ἀφήγηση εἶναι ἄσκηση συλλογικῆς αὐτογνωσίας. Τό τί λέμε, δηλαδή, γιά τήν ιστορική διαδρομή μας ἀντανakλᾷ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο βλέπουμε τόν ἑαυτό μας. Ἐτσι ἄλλωστε καλλιεργεῖται ἡ ιστορική καί ἐθνική μας συνείδηση.

Τό παρελθόν δέν εἶναι ἕνα χρονικό ἀπολίθωμα, ἀλλά τό ἀπαράιτητο θεμέλιο τοῦ σήμερα. Καί τοῦτο γιατί τό παρόν μέ τό σύνολο τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν ὀρίζει τό περιεχόμενο τῆς δράσης μας γιά τό αὔριο. Ἡ ἱστορική γνώση καί εἰδικότερα ἡ γνώση τῆς ἱστορίας μας, μέσα ἀπό τά μακραῖωνα χειρόγραφα καί παλαίτυπα βιβλία μέ τίς βιβλιογραφικές σημειώσεις τους καί τά ἐνθυμήματα, χαράσσουν καί συντηροῦν ἀλάνθαστα τή φυσιογνωμία καί τήν πολιτισμική ἰδιοτυπία μας, ἐνῶ συγχρόνως διαμορφώνουν ἀνθρώπους πού ἀντιστέκονται ἀνατρέχοντας σέ πηγές, πού ἀποδεικνύουν καί πού δέν εἶναι διατεθειμένοι νά παραδοθοῦν στό ρεῦμα τῆς ἰσοπέδωσης καί τῆς ὁμοιομορφίας.

Διδασκόμαστε ἀπό τό παρελθόν, βελτιώνουμε τό παρόν καί σχεδιάζουμε τό μέλλον. Μέ αὐτή τήν ὀπτική πρέπει νά ἀνατρέχουμε καί νά τιμᾶμε τό παρελθόν, ὅπως ἐπιχειροῦμε ἐδῶ, στό συγκεκριμένο Συνέδριο.

Εἶναι εὐτύχημα τό γεγονός ὅτι ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἵωνα, σέ διεθνές ἐπίπεδο, ἄρχισε νά γίνεται αἰσθητή μιᾷ ἀλλαγῇ ὡς πρός τή λειτουργία τῶν ἱστορικῶν πηγῶν καί συγκεκριμένα τῆς παλαιογραφίας, καθῶς τό χειρόγραφο βιβλίο μετατρέπεται, στή συνείδηση τῶν ἐρευνητῶν, σέ τεκμήριο τῆς δραστηριότητας καί τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου· παύει νά θεωρεῖται ἀπλῶς ὁ φορέας ἐνός κειμένου πού μᾶς ἐνδιαφέρει· εἶναι ἕνα πολιτισμικό ἀγαθό τό ὁποῖο δημιουργήθηκε σέ μιᾷ συγκεκριμένη ἱστορική ἐποχή, γιά συγκεκριμένους λόγους, ὑπό συγκεκριμένες συνθῆκες.

Ἡ ἀνίχνευση, ἡ περιγραφή, ἡ ἀνάλυση καί ἡ ἐρμηνεία ὅλων αὐτῶν τῶν δεδομένων συμβάλλουν στήν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν ζητημάτων καί στήν καλλιέργεια τῆς ἱστορικῆς σκέψης. Ἀναπτύσσουν ἐπίσης τό κριτικό πνεῦμα καί τήν ἱκανότητα σύνθεσης τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἐνα κείμενο δημιουργεῖ μιᾷ ἀτμόσφαιρα. Ὁ ἀντιγραφέας ἢ ὁ λόγιος, ὁ ὁποῖος, παραδείγματος χάριν, στόν 14ο αἰῶνα ἀντιγράφει ἕνα χειρόγραφο μέ ἕνα κείμενο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., δρᾷ μέσα σέ συγκεκριμένο ἱστορικό πλαίσιο, ὑπό συγκεκριμένες συνθῆκες καί γιά συγκεκριμένους λόγους καί δέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἀπλῶς μᾶς παραδίδει ἕνα κείμενο πού ἀντέγραψε σέ ἕνα χειρόγραφο. Ἀπό τήν παλαιογραφία ζητεῖται τώρα νά ἀνιχνεύσει, νά κατανοήσῃ καί νά ἐκθέσῃ ὅλες τίς παραμέτρους αὐτῆς τῆς δραστηριότητας.

Ἐπομένως, σήμερα πιά ἡ ἀνάγνωση χειρογράφων δέν μπορεῖ νά συνεχίσει νά θεωρεῖται βοηθητική ἐπιστήμη. Ὁ παλιός αὐτός ρόλος της δέν ἐγκαταλείπεται, ἀλλά ταυτόχρονα ἔχει ἐξελιχθεῖ σέ ἕναν αὐτόνομο ἐπιστημονικό κλάδο στό πλαίσιο τῶν φιλολογικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τόν γραπτό πολιτισμό, δηλαδή τούς λόγους, τίς συνθήκες καί τή διαδικασία παραγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ πρὸς τήν ὕλική του ὑπόσταση.

Ὅπως θά διαπιστώσετε καί ἀπό τά ἐργαστήριά σας στίς Ἱερές Μονές τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καί τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν, ὅπου θά δεῖτε χειρόγραφα Εὐαγγέλια ἀπό τόν 10ο αἰῶνα μέ ἐξαίρετες μικρογραφίες ἢ τόν περίφημο ἐρυθρό κώδικα Λειτουργικῶν τοῦ 1635, ἀντίστοιχα, πέραν τῆς ἀξιοθαύμαστης τεχντροπίας τους, διαφυλάσσουν συνάμα ἕνα πλῆθος πνευματικῶν θησαυρισμάτων καί κομίζουν σημαντικές ἱστορικές πληροφορίες γιά τήν ἐξαιρετική ἀκμή πού γνώρισαν τά μοναστήρια ἐκείνη τήν ἐποχή. Εἶναι ἱκανοί μάρτυρες τῆς δημιουργικῆς καί βαθιάς πίστεως τοῦ λαοῦ μας σέ στιγμές πνευματικῆς ἐξάρσεως καί εὐλαβείας, συγχρόνως, ὅμως, καί θεματοφύλακες τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας καί ἱστορίας.

Ἐπιθυμία μας εἶναι ἡ συμμετοχή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως στό Συνέδριο, νά ἀφιερωθεῖ στή μνήμη τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτη Σηλυβρίας κυροῦ Αἰμιλιανοῦ Τιμιάδη, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει δεκαπενταετίας († 21 Φεβρουαρίου 2008) ἀπό τῆς ἐκδημίας του εἰς Κύριον, ἐπειδὴ ὁ χῶρος διεξαγωγῆς τοῦ Συνεδρίου, τό Συνεδριακό Κέντρο στό «Σήμαντρο», ἔγινε μέ τήν ἀγάπη καί τήν οἰκονομική στήριξη τοῦ μακαριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἕνας μέγας πνευματικός ἄνδρας, πολύγλωσσος, μέ μεγάλες θεολογικές γνώσεις καί πολλές περγαμηνές, πού ἀγαποῦσε πολύ τήν ἐπιστήμη καί τήν ἔρευνα. Ὁ μακαριστός τό ἔτος 1999 ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στήν Ἱερά Μητρόπολη Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας, ὑπὸ τήν φιλόστοργη υἱική καί ἀδελφική φιλοξενία καί ἀγάπη τοῦ Γέροντος Μητροπολίτου Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας κ. Ἀμβροσίου. Μάλιστα, φέτος ἡ Μητρόπολη θά ἀφιερῶσει τό ἡμερολόγιό της στή μνήμη τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτου Σηλυβρίας Αἰμιλιανοῦ.

Κλείνοντας, θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω θερμά τούς ἐμπνευστές καί διοργανωτές αὐτοῦ τοῦ τόσο ἐνδιαφέροντος Συνεδρίου.

ου καί νά σᾶς συγχαρῶ γιά μιá ἀκόμη φορά γιά τήν ἀξιέπαινη πρωτοβουλία σας νά αἰσθανθοῦμε τήν ἀνάσα τῆς ἱστορίας μέσα ἀπό τίς πηγές. Σᾶς εὐχομαι ἡ πρωτοβουλία σας αὐτή νά βρεῖ τήν ἀνταπόκριση καί τήν ἐπιτυχία πού τῆς ἀξίζει, γιατί κοινωνίες χωρίς ἱστορική μνήμη καί γνώση τοῦ παρελθόντος τους εἶναι πολύ δύσκολο νά οἰκοδομήσουν ἕνα δημιουργικό παρόν.

Ἡ Χάρη καί ἡ Εὐλογία τοῦ Θεοῦ νά εἶναι πάντοτε μαζί σας!
Σᾶς Εὐχαριστῶ!

Μετά πατρικῆς ἀγάπης καί εὐχῶν
Ο Μητροπολίτης
† Ο Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Στην ολοκλήρωση κάθε συλλογικής προσπάθειας έρχεται η στιγμή του απολογισμού και των ευχαριστιών. Έτσι, λοιπόν, το παρόν προλογικό σημείωμα δεν θα πρωτοτυπήσει και θα παραμείνει συνεπέστατο στην ακαδημαϊκή δεοντολογία, έχοντας χαρακτήρα απολογιστικό και κυρίως ευχαριστήριο. Ο παρών τόμος αποτελεί το επιστέγασμα μίας συλλογικής προσπάθειας, καθώς αντλεί το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου του από τις εισηγήσεις συνέδρων του Συνεδρίου Ιστορίας υπό τον τίτλο «Ιστορικές πηγές: από την αναζήτηση, στη χρήση και στην αξιοποίησή τους».

Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Αίγιο από τις 29 Σεπτεμβρίου έως και την 1η Οκτωβρίου 2023 υπό τη συνδιοργάνωση του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων και του Συλλόγου αποφοίτων Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και τέθηκε υπό την αιγίδα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μεθοδολογία Κριτικής και Έκδοσης Ιστορικών Πηγών» του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με Διευθυντή, τη δεδομένη χρονική στιγμή, τον Καθηγητή Γρηγόριο Ψαλλίδα.

Οφείλεται να επισημανθεί ότι την αρχική ιδέα για τη διοργάνωση του Συνεδρίου την είχαν ο τότε Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, κύριος Γιώργος Γεωργόπουλος και ο τότε Οργανωτικός Γραμματέας του ιδίου Συνδέσμου, κύριος Παναγιώτης Στούρας. Συνοδοιπόρος στις αρχικές τους σκέψεις και πολύτιμος σύμβουλός τους υπήρξε ο Καθηγητής Αθανάσιος Φωτόπουλος.

Πέραν όμως των ανωτέρω πνευματικών και ακαδημαϊκών συμβολών καθοριστικότατο ρόλο για την πραγματοποίηση του Συνεδρίου συνετέλεσε η συνδρομή της Ιεράς Μητρόπολης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας με την προσφορά της διαμονής και της σίτισης των συνέδρων καθώς και της παροχής πρόσβασης στους χώρους έρευνας. Καθ' όλη τη διάρκεια την οργάνωσης, αλλά και της πραγματοποίησης του Συνεδρίου ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, κ.κ. Ιερώνυμος υπήρξε πολύτιμος αρωγός της συνολικής προσπάθειας. Εξίσου σημαντική υπήρξε και η συμβολή του Δήμου Αιγιαλείας που συνέδραμε στην κάλυψη των εξόδων της διοργάνωσης του Συνεδρίου.

Επίσης, θερμές ευχαριστίες αποδίδονται στον Επίκουρο καθηγητή Λατινικής Παλαιογραφίας και Διπλωματικής του τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, κύριο Ηλία Χρυσοστομίδα, στον Επίκουρο καθηγητή του τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, κύριο Χρήστο Ζαμπακόλα και στη διδάκτορα Οθωμανικής Παλαιογραφίας, κυρία Φωτεινή Χαιρέτη, για την οργάνωση και την υλοποίηση των ερευνητικών εργαστηρίων ελληνικής και οθωμανικής Παλαιογραφίας που πραγματοποιήθηκαν, στις Ιερές Μονές του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων και Παμμεγίστων Ταξιαρχών Αιγιαλείας αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό προλογικό σημείωμα εκφράζουμε ευχαριστίες τόσο στο Διοικητικό Συμβούλιο και τα μέλη του συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων για τη συνεισφορά τους στην άρτια διεξαγωγή των εργασιών του Συνεδρίου όσο και στους συνέδρους οι οποίοι με τις πνευματικές τους συμβολές ανύψωσαν τον ακαδημαϊκό πήχη των εργασιών του Συνεδρίου.

Ως ελάχιστη μορφή απόδοσης ευχαριστιών και ευγνωμοσύνης ακολουθούν οι κατάλογοι της επιστημονικής επιτροπής και της οργανωτικής επιτροπής, τα μέλη των οποίων εργάστηκαν αगाστά και αποτελεσματικά.

Οργανωτική Επιτροπή

Πρόεδρος

Δουκάκης Κωνσταντίνος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος.

Μέλη

Γεωργόπουλος Γεώργιος, Φιλόλογος, ΜΑ Ιστορίας, Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.

Γεωργοτά Άντζελα, Αρχειονόμος, Πρόεδρος του Συλλόγου Αποφοίτων Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας Ελλάδος.

Καραβασίλη Μαρία, Αρχειονόμος-Βιβλιοθηκονόμος, MSc, Αντιπρόεδρος Συλλόγου Αποφοίτων Αρχειονομίας-Βιβλιοθηκονομίας-Μουσειολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου.

Στούρας Παναγιώτης, Διδάκτωρ Ιστορίας, Καθηγητής φιλόλογος, Οργανωτικός Γραμματέας του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.

Χρυσοστομίδης Ηλίας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Αρχειονομίας,

Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Φωτόπουλος Αθανάσιος, πρ. Επίκουρος Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Επιστημονική Επιτροπή

Πρόεδρος

Ψαλλίδας Γρηγόριος, Καθηγητής Σύγχρονης Πολιτικής Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Δ/ντής ΠΜΣ Μεθοδολογίας Κριτικής και Έκδοσης Ιστορικών Πηγών.

Μέλη

Γεωργόπουλος Γεώργιος, Φιλόλογος, ΜΑ Ιστορίας, Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.

Δουκάκης Κωνσταντίνος, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Νεάπολης της Κύπρου.

Ζαμπακόλας Χρήστος, Επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής.

Κλάψης Αντώνης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Στούρας Παναγιώτης, Διδάκτωρ Ιστορίας, Καθηγητής φιλόλογος, Οργανωτικός Γραμματέας του Συνδέσμου Φιλολόγων περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.

Σεπτέμβριος 2025

Κων. Δουκάκης - Αντ. Κλάψης

Οι ιστορικές πηγές, εκδεδομένες, ανέκδοτες, πρωτογενείς, δευτερογενείς, βρίσκονται στο επίκεντρο κάθε προσπάθειας των ερευνητών, για να κατανοήσουν, να ερμηνεύσουν και να ανασυνθέσουν το παρελθόν. Είναι το υλικό πάνω στο οποίο βασίζεται και λαξεύεται η ιστορική αφήγηση και ερμηνεία, είναι η τεκμαρτή σχέση των κοινωνιών με το παρελθόν τους. Είτε πρόκειται για ένα αρχαίο επιτύμβιο επίγραμμα, είτε για ένα χειρόγραφο μοναχού, είτε για μία κανονιστική πράξη, είτε για το προσωπικό ημερολόγιο ενός στρατιώτη, κάθε πηγή αποτελεί φορέα μνήμης, νοήματος και ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Ο ιστορικός, από τη δική του πλευρά, ανεξαρτήτως των επιστημονικών του αφετηριών και καταβολών, καθώς και των ιδεολογικών του πεποιθήσεων, δεν είναι απλώς ο «παθητικός» συντάκτης και ο πνευματικός κτήτορας των ιστορικών αφηγήσεων. Είναι ο ερμηνευτής, ο μεταφραστής και η ζωντανή σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον. Σε αυτό το δυναμικό πλαίσιο, μεταξύ δημιουργού και δημιουργήματος, οι ιστορικές πηγές λειτουργούν όχι μόνο ως πρώτη ύλη και πολύτιμα αντικείμενα προς μελέτη, αλλά θέτουν, πολλές φορές και με τρόπο επιτακτικό, τα όρια, τους περιορισμούς και τις προκλήσεις, θεατές και αθέατες, της κάθε επιστημονικής έρευνας.

Αυτή τη σύνθετη, ποικιλότητα και πολυδιάστατη φύση των ιστορικών πηγών επιχειρεί να αναδείξει ο παρών συλλογικός τόμος. Με οδηγό παραδείγματα από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, τα οποία βασίζονται και σε διαφορετικά είδη πηγών, οι εργασίες του τόμου προσπαθούν να αποτυπώσουν τη δυναμική συμπόρευση ανάμεσα στον ιστορικό ερευνητή και τις πηγές που αξιοποιεί: μια συμπόρευση άλλοτε διαφωτιστική, άλλοτε ανέφελη και άλλοτε ιδιαίτερα δύσκολη, πάντοτε, όμως, ουσιώδης και περιεκτική για την ιστορική αφήγηση και για την κατανόηση των ανθρώπινων συμπεριφορών, είτε συλλογικών, είτε ατομικών.

Τα κείμενα του τόμου έχουν κατανεμηθεί στις ακόλουθες τέσσερις ενότητες βάσει της χρονικής περιόδου αναφοράς τους αλλά και του θεματικού άξονα με τον οποίο συναλλάσσονται: α) Τεχνικές Ανάλυσης Ιστορικών Πηγών, β) Αρχειακές Πηγές για τον Ελλαδικό Χώρο, γ) Πηγές Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και δ) Φορείς Εκπαίδευσης και

Ιστορία. Οι επιμελητές του τόμου επιδίωξαν, όπου ήταν εφικτό αλλά και ευπρόσδεκτο από τους συγγραφείς, την ομοιομορφία των κειμένων ως προς τη δομή τους, την τεκμηρίωσή τους και την υφολογία του γραπτού λόγου, χωρίς ωστόσο να παρέμβουν στο προκείμενο της κάθε εργασίας, το περιεχόμενο της οποίας βαραίνει πλήρως και αποκλειστικά τον εκάστοτε συγγραφέα. Εν είδει, λοιπόν, κυρίως σχολιασμού καθώς και σύντομης ανασκόπησης, παρουσιάζονται ακολούθως οι συμβολές των συγγραφέων με τη σειρά που εμφανίζονται και στο κύριο μέρος του βιβλίου.

A. Τεχνικές Ανάλυσης Ιστορικών Πηγών

Η βιωματική προσέγγιση της πηγής - Η «αφήγηση» του Αθανάσιου Φωτόπουλου.

Ο Καθηγητής Αθανάσιος Φωτόπουλος, με μία ιδιαίτερα προσωπική αφήγηση, καταγράφει την πολυετή σχέση του με την παλαιογραφία και την έρευνα των χειρογράφων. Το κείμενό του είναι ταυτόχρονα μαρτυρία και στοχασμός, μία διήγηση μαθητείας και διαμόρφωσης επιστημονικής συνείδησης, λαμπρό παράδειγμα για τους νέους αλλά και για τους ώριμους ερευνητές.

Από τα πρώτα ερεθίσματά τους ως μαθητής, έως την ώριμη επαφή του με τα χειρόγραφα, η αφήγηση του Φωτόπουλου δείχνει ότι η πηγή δεν είναι απλώς αντικείμενο έρευνας, είναι κατ' ουσίαν συνοδοιπόρος ζωής. Η ανάγνωση του χειρογράφου δεν είναι πράξη μόνο διανοητική, αλλά και αισθητική, ψυχική, σχεδόν υπαρξιακή.

Η βιωματική προσέγγιση, σε κάθε περίπτωση, δεν αναιρεί την επιστημονική ακρίβεια, αντίθετα την εμπλουτίζει. Ο ερευνητής αναπτύσσει ενσυναίσθηση για το τεκμήριο, αντιλαμβάνεται τη διαδρομή του στον χρόνο, σέβεται το υλικό, το πλαίσιο και την ανθρώπινη εργασία που κρύβεται πίσω του.

Φιλολογία και Ιστορία: Μια δύσκολη αλλά γόνιμη συγκατοίκηση.

Ο Καθηγητής Αθανάσιος Ευσταθίου, στο κείμενό του «Philologia ancilla est vel soror historiae», επανεξετάζει τη σχέση φιλολογίας και ιστορίας, η οποία ανέκαθεν φέρει μέσα της μία ένταση: η φιλολογία επιμένει στο «γράμμα», η ιστορία στο πνεύμα· η πρώτη στη φιλολογική ανάλυση του τεκμηρίου, η δεύτερη στο νόημα που αποδίδει το τεκμήριο. Ωστόσο, όπως τεκμηριώνει ο συγγραφέας, η αντίθεση αυτή είναι φαινομενική, καθώς προοδευτικά καθίσταται απόλυτα δημιουργική

και εξίσου αναγκαία.

Ο ιστορικός που αγνοεί τη φιλολογική προσέγγιση διατρέχει τον κίνδυνο να παρερμηνεύσει την πηγή του. Η ανάλυση του ύφους, της σύνταξης, του ιδιώματος, των λεκτικών αποχρώσεων, είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την κατανόηση του ιστορικού συγκείμενου. Από την άλλη, ο φιλόλογος, που δεν ενδιαφέρεται για την ιστορική διάσταση και σημασία του κειμένου του, περιορίζεται σε μία επιφανειακή ανάλυση.

Η συμβολή του Ευσταθίου, επομένως, μέσω τριών μελετών περίπτωσης, δεν είναι απλώς μια υπεράσπιση της φιλολογίας, αλλά μια έκκληση για συνδυαστική ερμηνεία, καθώς παρουσιάζει τη δική του μεθοδολογική προσέγγιση, ώστε να καταδειχθεί με ποια κριτήρια και βασιζόμενοι σε ποιες επιστημονικές αρχές οι ερευνητές μπορούν να αξιοποιούν το λογοτεχνικό είδος της ρητορείας, για να φωτίσουν τις ιστορικές συνιστώσες μίας περιόδου της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας.

Η αρχαία επιστολογραφία ως εργαλείο ιστορικής ανάλυσης.

Ο Παναγιώτης Κοντονάσιος μάς μεταφέρει στον κόσμο των επιστολών. Όπως επισημαίνει, οι επιστολές, ιδιαίτερα στην αρχαιότητα, αποτελούν μοναδικά παραδείγματα διαπροσωπικής επικοινωνίας με πολιτικές, κοινωνικές και συναισθηματικές προεκτάσεις.

Η μελέτη του επικεντρώνεται στις επιστολές του Κικέρωνα, στις οποίες αναδεικνύονται οι διαφορές μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου λόγου. Ο Κικέρων, ενώ μιλά σε φίλους ή οικογενειακά πρόσωπα, ταυτόχρονα διαμορφώνει την πολιτική του εικόνα και ερμηνεύει τα γεγονότα με τρόπο συχνά στρατηγικό. Άρα, η επιστολή δεν προσφέρει μία μονοδιάστατη οπτική επί ενός συγκεκριμένου ζητήματος, αλλά είναι ένας σύνθετος καθρέφτης: αντανακλά μεν τον εσωτερικό κόσμο του συγγραφέα, αλλά και τον πλαισιώνει, τον σκηνοθετεί και τον πλάθει αναλόγως.

Ο Κοντονάσιος υπογραμμίζει ότι η επιστολή ως πηγή πρέπει να αναγνωστεί με πολλαπλά φίλτρα. Είναι φαινομενικά άμεση, αλλά επί της ουσίας είναι θεμελιωδώς διαμεσολαβημένη. Το ύφος, η επιλογή λέξεων, η διαχείριση της πληροφορίας δεν είναι τυχαία, αλλά με τρόπο επιτηδευμένο και ρητορικά κατασκευασμένο. Επομένως, η επιστολή, ως ιστορική πηγή, απαιτεί έναν ιδιαίτερο συνδυασμό φιλολογικής ακρίβειας και ιστορικής πρόσληψης.

Η αρχαία ιστορία και η αβεβαιότητα των πηγών:

Στο κείμενό του, ο Αντώνης Μαστραπάς τονίζει ότι η πηγή δεν είναι

ένα διαφανές παράθυρο στο παρελθόν, αλλά πολύ συχνά είναι ένα θολό κάτοπτρο, καθώς ο ιστορικός ενίοτε βρίσκεται αντιμέτωπος με τεκμήρια αποσπασματικού χαρακτήρα και ιστορικής ασυνέχειας. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις που επικαλείται ο Μαστραπάς, όπου η μοναδική μαρτυρία για ένα γεγονός είναι μία και μοναδική πρόταση από έναν αρχαίο συγγραφέα.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, η «αλήθεια», λέξη με μεγάλη συναισθηματική φόρτιση στον χώρο των ιστορικών και των κοινωνικών επιστημόνων, δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Η ιστορία μετατρέπεται σε μια τέχνη της πιθανολόγησης, της αξιολόγησης, της στάθμισης. Η πηγή εδώ δεν μπορεί να είναι εργαλείο βεβαιότητας, αλλά εφελτήριο ερωτήσεων προς αποσαφήνιση των αβεβαιοτήτων.

Ωστόσο, ο Μαστραπάς ορθώς επισημαίνει ότι αυτή η συνθήκη δεν πρέπει να θεωρείται πρόβλημα, ούτε ανασχετικός παράγοντας μίας ερευνητικής προσπάθειας, αλλά ουσία της ερευνητικής προσπάθειας. Αν μη τι άλλο, η αβεβαιότητα δεν είναι αδυναμία, είναι ενδογενές χαρακτηριστικό της επιστήμης που μελετά ανθρώπινες πράξεις, απραξίες, συμπεριφορές σε παρελθοντικό χρόνο.

B. Αρχειακές Πηγές για τον Ελλαδικό Χώρο

Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Αγίων Θεοδώρων.

Ο Επίκουρος Καθηγητής Ηλίας Χρυσοστομίδης, μέσα από την παλαιογραφική επισκόπηση των χειρογράφων της Ιεράς Μονής Αγίων Θεοδώρων Αρσανίας, τονίζει τη σημασία της συστηματικής έρευνας μοναστηριακών αρχείων για την κατανόηση της πνευματικής και πολιτισμικής ιστορίας της ελληνικής υπαίθρου. Παρότι η Μονή είναι μικρή και με περιορισμένες ιστορικές αναφορές, διαθέτει 26 σωζόμενους κώδικες που καλύπτουν κυρίως τη μεταβυζαντινή περίοδο (17ος-19ος αι.) και έχουν μεταφερθεί στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αιγίου για λόγους ασφάλειας. Το περιεχόμενό τους είναι κατά κύριο λόγο θεολογικό.

Η μελέτη των κωδίκων φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο μοναχοί, συλλέγοντας και διατηρώντας χειρόγραφα, καλλιέργησαν πνευματική συνέχεια και θεσμική μνήμη. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάγκη για επιστημονική καταγραφή των χειρογράφων με σύγχρονες παλαιογραφικές μεθόδους και τη σύνδεση του αρχειακού πλούτου με την τοπική ιστορία και την εκκλησιαστική ζωή. Ο Χρυσοστομίδης υποστηρίζει πως

η συστηματική ανάδειξη τέτοιων συλλογών μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην αποτύπωση της πνευματικής ζωής της υπαίθρου και να ενισχύσει την έρευνα γύρω από τη γραμματεία και τη λατρευτική πρακτική της προνεωτερικής Ελλάδας.

Η βιογραφία της πηγής: το παράδειγμα της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου.

Η Χρύσα Δημητρίου μάς προσφέρει μια πολύ σημαντική μελέτη για τη βιβλιοθήκη της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου. Η ιστορική της προσέγγιση δεν περιορίζεται στο τι περιέχουν τα χειρόγραφα, αλλά επεκτείνεται στο πώς διασώθηκαν, πώς καταστράφηκαν και πώς τελικά εντάχθηκαν στην επιστημονική έρευνα.

Η φθορά, η απώλεια, η καταγραφή, η κωδικογράφηση, όλα αυτά τα στάδια της ζωής ενός χειρογράφου συγκροτούν τη βιογραφία της πηγής. Το χειρόγραφο «εκπέμπει» ιστορία πέραν των πληροφοριών που εμπεριέχει: κάποιος το έγραψε, κάποιος το διάβασε, κάποιος το έκρυψε, κάποιος το κατέστρεψε. Η πηγή, λοιπόν, η εκάστοτε πηγή, δεν είναι μόνο υλικός φορέας πληροφορίας και πληροφόρησης· είναι και υποκείμενο μιας ιστορίας που διασταυρώνεται με τη μεγάλη Ιστορία των κοινωνικών του παρελθόντος.

Η μελέτη της Δημητρίου επιμένει στην ανάγκη να αναγνωρίζουμε τις πηγές όχι ως ουδέτερα αντικείμενα, αλλά ως ενεργά στοιχεία της ιστορικής διαδικασίας. Η υλική τους υπόσταση, η αισθητική τους, η θεολογική ή κοσμική τους χρήση, το ίχνος του χρόνου πάνω τους –όλα συμβάλλουν στην ερμηνεία τους.

Οθωμανικά αρχεία: η πολιτική της λήθης.

Η Φωτεινή Χαιρέτη, βασιζόμενη στην πολύχρονη έρευνά της, υπογραμμίζει την περιορισμένη αξιοποίηση των οθωμανικών αρχείων που βρίσκονται στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι αποτελούν αναντικατάστατες πηγές, σύμφωνα με την άποψή της, για την κοινωνική, οικονομική και διοικητική ιστορία της προνεωτερικής και νεωτερικής περιόδου, τα αρχεία αυτά παραμένουν σχετικά αναξιοποίητα.

Η ερμηνεία αυτής της παραμέλησης έχει εξήγηση, σύμφωνα με τη Χαιρέτη, και σχετίζεται με αναντιστοιχία μεταξύ της αφθονίας του αρχαικού υλικού και της έλλειψης ιστορικών-ερευνητών που είναι σε θέση να το αξιοποιήσουν επιστημονικά. Η έλλειψη αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι στην Ελλάδα, ακόμη και σήμερα που γράφεται το παρόν

κείμενο, δεν υπάρχουν αρκετοί οθωμανολόγοι-ιστορικοί εκπαιδευμένοι από τις προπτυχιακές ή μεταπτυχιακές σπουδές τους στην ανάγνωση οθωμανικών κειμένων.

Η Χαιρέτη υποστηρίζει ότι η διάσταση αυτή στερεί από την ιστορική επιστήμη εργαλεία απαραίτητα για την κατανόηση του ελληνικού χώρου. Τα κατάστιχα, τα δικαστικά πρακτικά, τα έγγραφα περιουσίας είναι πολύτιμα για την ανασύσταση της καθημερινότητας, της πολυγλωσσίας, της διαθρησκευτικότητας. Η πρόσβαση και η ανάγνωση αυτών των αρχείων δεν είναι μόνο επιστημονική πράξη –είναι και σημαντική συμβολή στην πολιτισμική αποκατάσταση.

Η κοινοτική γραφή ως ιστορική πηγή.

Η Μαρία Καραβασίλη μάς εισάγει σε έναν άλλο κόσμο πηγών, αυτών των κανονισμών και πρακτικών των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα, εξετάζει ανέκδοτα κοινοτικά έγγραφα της κοινότητας Τυρολόης στην Ανατολική Θράκη.

Τα κείμενα αυτά, τα οποία συχνά αγνοούνται από τους μελετητές, πέραν εκείνων των εξειδικευμένων ερευνητών που ασχολούνται με την Ιστορία των θεσμών, αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για την εσωτερική λειτουργία, την οικονομική διαχείριση, τις εκπαιδευτικές επιλογές και τις πολιτισμικές προτιμήσεις των κοινοτήτων. Δεν είναι κείμενα άψυχα, που βρίσκονται σε ομηρικό καθεστώς από την επιστήμη του Δικαίου, αντιθέτως είναι πύλες προς τον κόσμο των απλών ανθρώπων, που αναλάμβαναν δράση, ρύθμιζαν τα κοινά, αναδείκνυαν ιεραρχίες και αξίες και διαμόρφωναν θεσμούς προς εξυπηρέτηση των ατομικών και κοινωνικών αναγκών.

Η Καραβασίλη επιχειρεί να μετατοπίσει το βλέμμα από την κρατοκεντρική οπτική προς την τοπική. Η πηγή δεν εκπροσωπεί πλέον μόνο το κράτος ή την εξουσία, αλλά και τον λαό, την ενορία, τη συνοικία. Αυτές οι φωνές, του κοινοτικού θεσμού, μας βοηθούν να κατανοήσουμε την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ιστορίας και τον ρόλο της γραφής στην αυτοοργάνωση.

Γ. Πηγές Νέότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Ο Κώδικας 3106 της Εθνικής Βιβλιοθήκης: Πηγή και πολιτική σκοπιμότητα.

Ο Χαράλαμπος Μηνάογλου μελετά τον Κώδικα 3106 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, ένα χειρόγραφο που δεν είναι μόνο τεκμήριο φιλολογικής παραγωγής και διοικητικής εμπειρίας, αλλά και αποτύπωμα μιας ολόκληρης πολιτικής και πνευματικής εποχής. Το κείμενο που περιλαμβάνει ο κώδικας, από τις αρχές του 19ου αιώνα, διαπλέκεται με το ιδεολογικό ρεύμα του Διαφωτισμού και τις πνευματικές αναζητήσεις της εποχής.

Η ανάγνωση του κώδικα απαιτεί προσοχή: το περιεχόμενό του δεν είναι απλώς ενημερωτικό, αλλά σκοπίμως διαμορφωμένο. Ο Μηνάογλου δείχνει πως ο κώδικας λειτουργεί ως πολιτισμικός φορέας που αναπαράγει σχέσεις εξουσίας, εσωτερικής ιεραρχίας και ιδεολογικών συστημάτων. Δεν αποτελεί μόνο πηγή για το παρελθόν, αλλά και εργαλείο κατανόησης των τρόπων με τους οποίους το παρελθόν κωδικοποιείται και επικοινωνείται μέσα σε θεσμικά και μη θεσμικά πλαίσια.

Το άρθρο μάς καλεί να επανεκτιμήσουμε πηγές που μοιάζουν γραφειοκρατικές ή τεχνικές. Πίσω από το τυπικό ύφος τους, κρύβονται δυναμικές ιδεολογικές διεργασίες. Κάθε στοιχείο –από τον τύπο γραφής ως την επιλογή των θεμάτων– αποτελεί συνειδητή πράξη εγγραφής σε ένα συγκεκριμένο πνευματικό και πολιτικό κλίμα.

Η προσφυγική εμπειρία του 1922 μέσα από τα αρχεία του Δήμου Αιγιαλείας.

Η εργασία της Γεωργίας Κολυβά και της Ευρυδίκης Μητρογιαννοπούλου εστιάζει σε μία από τις πλέον συγκλονιστικές πτυχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας: την έλευση και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων. Η μελέτη τους στηρίζεται σε αρχειακό υλικό που βρίσκεται στο τμήμα Γ.Α.Κ. Δήμου Αιγιαλείας.

Το υλικό που παρουσιάζουν οι ερευνήτριες περιλαμβάνει έγγραφα εγκατάστασης, αιτήματα στέγασης, εγγραφές παιδιών στα σχολεία, καταστάσεις επιδόσεων τροφίμων και ενδυμάτων, και –κυρίως– τον σιωπηλό λόγο της ανάγκης. Μέσα από αυτά τα «πονεμένα» έγγραφα, οι συγγραφείς μάς δείχνουν ότι η ανθρώπινη ιστορία κρύβεται στις λεπτομέρειες: στο όνομα ενός παιδιού που αναζητά σχολική στέγη, στην αίτηση μιας χήρας για εργασία, στο πρακτικό μιας δημοτικής συνεδρίασης για τη διανομή ρυζιού.

Η αρχειακή πηγή δεν μας λέει απλώς τι έγινε, αλλά το πώς έγινε και το πώς βίωσαν οι πρόσφυγες αυτόν τον διαρκή αγώνα επιβίωσης. Το αρχείο μετατρέπεται σε καθρέφτη της κοινωνικής προσαρμογής, της

ένταξης, του κοινωνικού αποκλεισμού και τελικά της ριζοβολίας μέσα σε νέους τύπους.

Η πολιτική πορεία του Ανδρέα Παναγιωτόπουλου μέσα από το προσωπικό του αρχείο.

Το άρθρο του Γιώργου Γεωργόπουλου εξετάζει την πολιτική διαδρομή και το έργο του Ανδρέα Παναγιωτόπουλου, βουλευτή και υπουργού στα τέλη του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μέσα από το προσωπικό του αρχείο που φυλάσσεται στο τμήμα Γ.Α.Κ. Αιγιαλείας.

Εστιάζοντας σε τρεις κρίσιμες περιόδους της πολιτικής του σταδιοδρομίας, την υπουργοποίησή του το 1897 στην κυβέρνηση Ζαΐμη, τη δεύτερη υπουργική του θητεία το 1910 στην κυβέρνηση Δραγούμη και τη συμμετοχή του στις εκλογές του 1920 με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση, ο Γεωργόπουλος φωτίζει τις ιδεολογικές του θέσεις του Παναγιωτόπουλου, τις μεταρρυθμιστικές του πρωτοβουλίες στον τομέα της Παιδείας, και την εναντίωσή του στη «Συναλλαγή».

Το άρθρο προβάλλει έναν πολιτικό με συνέπεια στις αρχές του, και με μεταρρυθμιστική διάθεση, ο οποίος, λόγω κοινωνικής καταγωγής και προσωπικών σχέσεων, τοποθετήθηκε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Η μελέτη τεκμηριώνει πώς το προσωπικό αρχειακό υλικό μπορεί να εμπλουτίσει την ιστορική κατανόηση της ελληνικής πολιτικής ζωής και της εξέλιξης των θεσμών.

Πηγές πολέμου και αποικιακής μνήμης.

Η συμβολή του Ευάγγελου Λάσκαρη, που εστιάζει στον Γαλλοαλγερινό Πόλεμο, λειτουργεί ως υπόδειγμα για το πώς τα αρχεία μιας σύγκρουσης είναι πάντοτε αμφιλεγόμενα. Η πηγή, σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι απλώς ένα ίχνος του παρελθόντος, είναι το επίκεντρο μιας συνεχιζόμενης μάχης για τη διαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης, την ερμηνεία τους και τη νομιμοποίησή τους.

Η πρόσβαση στα γαλλικά και αλγερινά αρχεία για την περίοδο 1954-1962 είναι περιορισμένη, όχι μόνο λόγω τεχνικών ή διοικητικών φραγμών, αλλά και λόγω πολιτικής βούλησης. Ο Λάσκαρης δείχνει ότι το ποια έγγραφα διατίθενται στο κοινό, ποια λογοκρίνονται και ποια αποσιωπώνται, αντικατοπτρίζει τη συνεχιζόμενη διαμάχη για την αφήγηση του παρελθόντος. Οι πηγές, εδώ, δεν λένε μόνο αυτά που εμπεριέχουν, αλλά και αυτά που αποσιωπούν.

Επιπλέον, αναδεικνύεται η έννοια της «σιωπής των αρχείων». Ορι-

σμένες πηγές δεν είναι απλώς απόντες μάρτυρες· είναι τεκμήρια ηθελή-
μένης αμνησίας. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που δεν καταγράφονται,
τα βασανιστήρια που αποκρύπτονται, οι πολιτικές αποφάσεις που
παραμένουν σε ανεπίσημα κανάλια –όλα αποτελούν μέρος μιας «αρχι-
τεκτονικής της σιωπής». Ο ιστορικός καλείται να ερμηνεύσει όχι μόνο
αυτά που βλέπει, αλλά και αυτά που λείπουν.

Δ. Φορείς Εκπαίδευσης και Ιστορία

Τα σχολικά αρχεία ως ζωντανή παιδαγωγική πηγή.

Οι Δημήτρης Ανδριώτης, Μαρία Δουλφή και Μαρία Τζακώστα πα-
ρουσιάζουν τη δράση του Ομίλου Ιστορικού Αρχείου στο Πειραματικό
Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, τεκμηριώνοντας την παιδαγωγική
χρήση των πηγών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το αρχείο του σχολεί-
ου, μακράς διαρκείας και πολυθεματικό, χρησιμοποιείται όχι μόνο για
επιστημονική έρευνα, αλλά και για την ενίσχυση της ιστορικής εγγραμ-
ματοσύνης των μαθητών.

Οι συγγραφείς επιμένουν ότι το σχολείο είναι ιστορικό υποκείμε-
νο και ταυτόχρονα ιστορικός φορέας. Οι μαρτυρίες εκπαιδευτικών, οι
φάκελοι μαθητών, τα πρακτικά συνεδριάσεων, ακόμα και οι σχολικές
γιορτές, αποτελούν τεκμήρια που αποτυπώνουν τη διαδρομή της εκ-
παιδευτικής κουλτούρας, της κοινωνικής μεταβολής και της σχέσης πο-
λιτείας – σχολείου.

Το σημαντικότερο όμως εύρημα της μελέτης τους είναι η δυναμική
ενσωμάτωσης της πηγής στην τάξη. Η πηγή δεν είναι απλώς ένα αντι-
κείμενο που παρουσιάζεται στους μαθητές· είναι ένα εργαλείο με το
οποίο μαθαίνουν να ερευνούν, να αναστοχάζονται, να διαμορφώνουν
κριτική συνείδηση. Έτσι, ο ιστορικός λόγος παύει να είναι αυθεντία και
γίνεται πεδίο διαλόγου.

*Προφορική ιστορία και βιωμένη μνήμη: Η περίπτωση του Λαϊκού Διδα-
σκαλείου Πελοποννήσου.*

Ο Παναγιώτης Στούρας εστιάζει στην προφορική ιστορία, χρησιμο-
ποιώντας ως παράδειγμα τις μαρτυρίες γύρω από τη λειτουργία του
Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου. Οι αφηγήσεις δασκάλων, μαθη-
τών και κατοίκων αποκαλύπτουν όχι μόνο τη λειτουργία ενός εκπαι-
δευτικού ιδρύματος, αλλά και την κοινωνική δυναμική της εκπαίδευ-
σης σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους.

Η προφορική μαρτυρία, υποστηρίζει ο συγγραφέας, δεν είναι λιγότερο αξιόπιστη από τη γραπτή πηγή, απλώς είναι ουσιαστικά διαφορετική. Αποτυπώνει τη μνήμη, την υποκειμενική ερμηνεία, τον συναισθηματικό τόνο των γεγονότων. Ο ιστορικός δεν πρέπει να επιδιώκει να «διορθώσει» την προφορική μαρτυρία με «αντικειμενικά» τεκμήρια, αλλά να κατανοήσει το πώς οι αφηγητές βιώνουν και νοηματοδοτούν το παρελθόν.

Το παράδειγμα του Διδασκαλείου δείχνει ότι η προφορική ιστορία μπορεί να λειτουργήσει ως αναθεωρητικός φακός, ως εναλλακτική αφήγηση και ως εργαλείο δημοκρατικοποίησης της ιστορικής γνώσης. Ο ιστορικός ακροάζεται τη φωνή του άλλου, και αυτό απαιτεί όχι μόνο εξειδικευμένες επιστημονικές δεξιότητες, αλλά και ηθική στάση έναντι των υποκειμένων της ιστορίας.

Συμπερασματικά, τα κείμενα του συλλογικού τόμου καταδεικνύουν με σαφήνεια κάτι αναμενόμενο, το ότι δηλαδή οι πηγές δεν καθρεφτίζουν αυτούσια το παρελθόν. Οι πηγές μπορεί να είναι δημόσια έγγραφα ή ιδιωτικές επιστολές, μια προφορική ανάμνηση ή ένας κανονισμός, ένα σχολικό αρχείο ή ένας καμένος τόμος. Παρά την επί της αρχής και επί της δομής διαφοροποίησή τους, όλες οι πηγές έχουν τη δυνατότητα να αναδεικνύουν την ανθρώπινη εμπειρία, τη σύγκρουση, τη μεταβολή. Προκειμένου, όμως, να είναι αυτό εφικτό θα πρέπει να παρέμβει ο ιστορικός – μελετητής, ο άοκνος εκείνος εργάτης που θα ανακαλύψει τις πηγές και θα διεισδύσει στο περιεχόμενό τους.

Πέραν όμως της ανωτέρω συμβολής, ο παρών τόμος χαρακτηρίζεται από μία σημαντική πρωτοτυπία. Μέσα από τις εξαιρετικές συμβολές των συγγραφέων με ενάργεια αναδύεται η επιτακτική ανάγκη ο ζωντανός διάλογος μεταξύ πηγών και ιστορικού να χαρακτηρίζεται από διαθεματική προσέγγιση, μεθοδολογική εγρήγορση, κριτική ευαισθησία και επιστημονική ωριμότητα. Ένα είναι βέβαιο, η Ιστορία δεν γράφεται ποτέ μόνο με πηγές.

Σεπτέμβριος 2025

Κων. Δουκάκης - Αντ. Κλάψης

1. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ



Αναμνήσεις και διδάγματα από παλαιότερες παλαιογραφικές ενασχολήσεις μου

Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος

πρ. Επίκουρος Καθηγητής,

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών

Η πρώτη γνωριμία μου με την Παλαιογραφία

Το καλοκαίρι του 1965, όντας ακόμη μαθητής της Γ' Γυμνασίου, διάβασα στην «*Ηλειακή Γραμματολογία*» του Τάκη Δόξα τα βιογραφικά ενός Λεχαινίτη λογίου, του Ντίνου Δ. Ψυχογιού (1915-1982), ο οποίος εξέδιδε το περιοδικό «*Ηλειακά*». Ζώντας στην Αθήνα, μακριά από τη γενέθλια γη μου, τον Πύργο της Ηλείας, άρχισα να αποκτώ ενδιαφέροντα για την ιστορία της. Έτσι επεδίωξα να συναντήσω τον τοπικό αυτόν ερευνητή. Τον επισκέφτηκα στο σπίτι του και εντυπωσιάστηκα από την ηλαιολατρία του και το εύρος των γνώσεών του σε θέματα ιστορικά, λαογραφικά, γλωσσικά, καθώς και για την ενημέρωσή του πάνω σε πρόσωπα και γεγονότα της ιδιαίτερης πατρίδας μας.¹ Φεύγοντας μου χάρισε ολόκληρη τη σειρά του περιοδικού που είχε εκδώσει μέχρι τότε, συνολικά 22 τεύχη.² Την ίδια κιόλας μέρα είχα ξεφυλλίσει όλα τα τεύχη και σε αυτά πληροφορήθηκα για πάμπολλα θέματα της τοπικής ιστορίας και λαογραφίας. Μάλιστα, στο 22ο τεύχος, σε μια νεκρολογία για τον αείμνηστο μητροπολίτη Ηλείας, Αντώνιο Ν. Πολίτη, διάβασα και τα εξής: «Ο ίδιος περισυνέλεξε, κατέγραψε, ταξινόμησε και ίδρυσε τις βιβλιοθήκες [των μοναστηριών της Ηλείας] που τα χειρόγραφά τους, χρονολογούμενα από του ΙΕ' αιώνας, είναι κειμήλια πολύτιμα για την ιστορία της Τουρκοκρατίας».³ Στην ίδια σελίδα ο Ψυχογιός παρουσίασε διάφορες νέες εκδόσεις με πρώτη του Πολίτη «Οδηγός καταλόγου χειρογράφων» (Αθήναι 1961), όπου η εξής σημείωση: «Διεξοδικός οδηγός

1. Την επίσκεψή μου αυτή περιγράφω στο άρθρο μου «Ο Ντίνος Ψυχογιός και τα *Ηλειακά του*», *Ηλειακή Επιθεώρηση*, τχ. 17 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2007), σσ. 139-141.

2. Τα τεύχη αυτά αποτελούσαν την πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού (1951-1963). Η δεύτερη περίοδος (τχ. 23-41) ξεκίνησε το 1977 και κράτησε μέχρι το 1981, γιατί τον επόμενο έτος συνέβη ο θάνατος του εκδότη τους (1982).

3. *Ηλειακά*, τχ. 22 (Δεκέμβρ. 1963), σ. 692.

μελέτης, καταγραφής και περιγραφής παλαιών χειρογράφων και βιβλίων, πολύτιμον βοήθημα για κάθε ερευνητήν και μελετητήν».⁴

Την επόμενη ημέρα, πρωί πρωί, έσπευσα να αγοράσω το βιβλίο αυτό. Το βρήκα στο βιβλιοπωλείο της Εστίας, που τότε βρισκόταν στην οδό Σταδίου, και το διέτρεξα πρόχειρα μέχρι αργά το βράδυ. Τη μελέτη του συνέχισα για αρκετές ημέρες. Ήταν για μένα αληθινή αποκάλυψη. Ένας νέος κόσμος ανοιγόταν εμπρός μου, και προσπαθούσα να τον κατανοήσω, έστω κι αν δεν είχα προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Έμαθα τι είναι χειρόγραφο, κώδικας, βραχυγραφία, θηλυκωτήρας, στάχωση, υδατόσημα, περγαμηνή και πρόσθεσα στο λεξιλόγιό μου κι άλλους όρους μιας επιστήμης άγνωστης σ' εμένα μέχρι τότε, της Παλαιογραφίας. Διδάχτηκα πώς περιγράφεται ένας κώδικας, πώς χρονολογείται και σε ποια κατηγορία ανήκει κατά το περιεχόμενό του. Συμφώνησα απόλυτα με κάποιο σημείο του προλόγου του Οδηγού, όπου ο Λίνος Πολίτης εξηγείται:

Κατά την σύνταξίν του είχαν υπόψιν μου ανθρώπους μέσης ή και ανωτέρας παιδείας, οι οποίοι όμως διά πρώτην φοράν έρχονται εις επαφήν με τον ιδιαίτερον και άγνωστον αυτόν κόσμον των μεσαιωνικών και μεταγενεστέρων χειρογράφων: τον ανεπτυγμένον κληρικόν ή μοναχόν, τον φωτισμένον εκπαιδευτικόν, τον αρχαιολογικόν υπάλληλον τον αναδιφετήν της τοπικής ιστορίας. Σκοπός μου δε ήτο να επιστήσω την προσοχήν εις τα ιδιάζοντα σημεία και εις τας διαφοράς που παρουσιάζουν τα χειρόγραφα από τα έντυπα βιβλία και εις τας εντελώς ειδικάς απαιτήσεις που προβάλλει ένας επιστημονικός κατάλογος χειρογράφων, να καταστήσω συνειδητάς τας παρουσιαζομένας δυσκολίας και να συμβάλω κατά το δυνατόν εις την εξουδετέρωσιν αυτών.⁵

Βέβαια, ο αείμνηστος καθηγητής δεν είχε υπόψη του και τους ... «μαθητές» των Γυμνασίων, να όμως που κάποιον απ' αυτούς τον επηρέασε βαθύτατα και τον κατεύθυνε προς τη γνώση της Παλαιογραφίας.

Στα φοιτητικά μου χρόνια

Το 1970 εισήχθην στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθη-

4. Αυτόθι.

5. Λίνου Πολίτη, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήναι 1961, σ. 6.

νών. Από το προηγούμενο έτος είχα τολμήσει να εκδώσω μια πρωτόλεια μελέτη μου για την ιστορία της γενέτειρας του πατέρα μου.⁶ Είχα ήδη καταρτίσει μια βασική βιβλιοθήκη ιστορικών βιβλίων και περιοδικών, καθώς και βιβλίων τοπικής ιστορίας που αφορούσε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου. Εκτός του Ιστορικού Σπουδαστηρίου της Σχολής μου, επισκεπτόμουν σχεδόν καθημερινά την Εθνική Βιβλιοθήκη⁷ και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής: ΓΑΚ) και κάποιες φορές τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Στα ιδρύματα ήλθα σ' επαφή με τα χειρόγραφα. Σημειωτέον ότι στο πανεπιστήμιο κανείς καθηγητής δεν μας δίδαξε την Παλαιογραφία, έστω και στοιχειωδώς. Μόνο ο αείμνηστος Αθ. Κομίνης μάς ανέφερε την ετυμολογία της λέξης «κῶδιξ» (από τη λατινική *codex*).

Μεγάλο σχολείο για εμένα ήταν τα ΓΑΚ. Μέσα από τους πολυσέλιδους έντυπους καταλόγους του εντόπιζα έγγραφα και χειρόγραφα, τα οποία μελετούσα, δύσκολα στην αρχή και ευχερέστερα αργότερα. Δύο πράγματα με ενίσχυαν και ενθάρρυναν στις πρώιμες αυτές επιστημονικές μου αναζητήσεις: η ικανοποίηση ότι ανακαλύπτω άγνωστα ή και σκοτεινά θέματα της ιστορίας μας και η απόφασή μου ν' ακολουθήσω τις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές.

Είχα τότε κάνει τυχαία γνωριμία με τη σύζυγο του μεγάλου επιστήμονα, ακαδημαϊκού και δεινού παλαιογράφου Νίκου Βέη, την κυρία Μαίρη Σκουλουδάκη. Μ' εκάλεσε στο σπίτι της (στην οδό Φιλοπάππου 12, κάτω από την Ακρόπολη), για να μου δείξει τα κατάλοιπα του αειμνήστου Βέη. Εκεί συνάντησα την κόρη της, Ένη, και τον σύζυγο της τελευταίας, Νιόνιο Σεφερλή, συμπατριώτη μου, από την Αρχαία Ολυμπία. Φεύγοντας η Ένη μού έκανε ένα πολύτιμο δώρο, το βιβλίο του πατέρα της για τα χειρόγραφα του Μεγάλου Σπηλαίου: «Νίκου Α. Βέη, Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων κωδίκων της εν Πελοποννήσῳ μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, τόμος Α', εν Αθήναις 1915». Δεν εχόρταινα να διατρέχω τις σελίδες του βιβλίου αυτού, να διδάσκομαι τη θεματολογία των χειρογράφων, τον τρόπο περιγραφής τους, τη σχετική με αυτά επιστημονική ορολογία. Η εντύπωση που μου άφησε έμεινε βαθιά χαραγμένη στο πνεύμα μου.

6. Αθανασίου Θ. Φωτοπούλου, *Ιστορικά Αροανίας (Σοποτού) Καλαβρύτων*, Αθήναι 1969, σσ. 72.

7. Κατά τις πυκνές επισκέψεις μου, κυρίως στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, αντλήθηκε υλικό που χρησίμευσε στη σύνθεση μελέτης μου, την οποία δημοσίευσα στο πρώτο έτος των σπουδών μου: *Ο Διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Κανυκαλυβίτης και το έργο του*, «Επετηρίς των Καλαβρύτων», τ. Γ' (1971), σσ. 233-249.

Η αγάπη μου για τα πάσης φύσεως πελοποννησιακά θέματα με έφεραν κοντά στην Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών και τον επιφανέστερο τότε ιστορικό της Πελοποννήσου, Τάσο Αθ. Γριτσόπουλο. Κοντά στον άνθρωπο αυτόν διδάχτηκα πολλά πράγματα, υπήρξε ο πνευματικός μου πατέρας και του όφειλα το ευ ζην. Με έκανε μέλος της Εταιρείας, πράγμα που με χαροποίησε αφάνταστα. Ίσως διέκρινε τον ενθουσιασμό και τις κάποιες ικανότητές μου, γι' αυτό με παρότρυνε να γράψω μία μελέτη, για να την προωθήσει για δημοσίευση στο επιστημονικό περιοδικό «Πελοποννησιακά». Έτσι, το 1971, δημοσιεύθηκε η παρακάτω σύντομη μελέτη μου: «Σημείωσις περί Μεγάλου Σπηλαίου», *Πελοποννησιακά*, τ. Η' (1971), σσ. 486-488.

Επρόκειτο για έκδοση και σχολιασμό σημείωσης περί Μεγάλου Σπηλαίου από το φ. 5r του υπ' αριθ. 93,3 χειρόγραφου κώδικα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τα σχόλια αφορούσαν σε θέματα ιστορικά, γλωσσικά, τοπογραφικά, επιγραφικά κ.λπ.

Βέβαια, ακολούθησε η δημοσίευση και άλλων μελετών μου, αλλά η πρώτη μου κολύμβηση στα βαθιά νερά της Παλαιογραφίας, πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1973 με την έρευνα που έκανα στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της Ηλείας για την ανακάλυψη αγνώστων χειρογράφων κωδίκων.

Τα χειρόγραφα μοναστηρίων της Ηλείας (1973)

Είχα τότε διανύσει το 2ο έτος των σπουδών μου και αποφάσισα να κάνω τις θερινές μου διακοπές σε ... μοναστήρια της Ηλείας. Από τον κατάλογο του Marcel Richard⁸ διαπίστωσα ότι κανείς ειδικός –ούτε κι αυτός ο μανιώδης αναζητητής αγνώστων κωδίκων Βέης– είχαν επισκεφθεί και ερευνήσει τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της Ηλείας και δεν υπήρχε κάποιος δημοσιευμένος κατάλογος των χειρογράφων που φυλάσσονταν σε αυτές. Το έδαφος λοιπόν ήταν παρθένο και ο δρόμος ανοιχτός για εμένα.

Μέσα στο κατακαλόκαιρο όδευσα προς τα μοναστήρια, τα κοντινά και τα απόμερα. Μαζί μου είχα –εκτός από τον *Οδηγό* του Πολίτη και δύο μαγικά κλειδιά:

1) «Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας, υπό Εδουάρδου Θόμψωνος κατά μετάφρασιν Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, εν Αθήναις

8. Marcel Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*. 2e édition. σελίδες xix+276. Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique, 1958.

1903». Η έκδοση αυτή ήταν εξαιρετικά δυσεύρετη στα παλαιοπωλεία, αλλά την ανατύπωσε τη χρονιά αυτή, το 1973, ο ρέκτης εκδότης, Βασ. Ν. Γρηγοριάδης. Ίσως χωρίς το εγχειρίδιο αυτό να μην είχα αποκομίσει τις λεπτομέρειες που χρειαζόμουν, για να μελετήσω τους κώδικες και να συντάξω τον κατάλογό τους.

2) «V. Gardthausen, Griechische Paleographie, Leipzig 1879». Το προμηθεύτηκα από παλαιοβιβλιοπωλείο του Αμβούργου μέσω ενός φίλου ναυτικού. Πολύ με βοήθησαν οι χρησιμότατοι πίνακες με δείγματα γραφής ειλημμένα από χειρόγραφους κώδικες.

Κατά την έρευνά μου εκείνη ανακάλυψα και καταλογογράφησα 48 χειρόγραφους κώδικες. Η εργασία αυτή έγινε με παρότρυνση και πρόσκληση του τότε μητροπολίτη Ηλείας, Αθανασίου, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τύχη του κωδικολογικού και αρχειακού πλούτου της μητρόπολής του. Επί ένα μήνα ασχολήθηκα επισταμένως με την επισήμανση, τακτοποίηση και περιγραφή των παραπάνω κωδίκων.

Λίγους μήνες αργότερα ο κατάλογός μου δημοσιεύθηκε σε επιστημονικό περιοδικό με πρωτοποριακές προοπτικές, όπως αποδείχτηκε από τη συνέχειά του: «Χειρόγραφα μοναστηρίων της Ηλείας», *Μνήμων*, τ. Γ' (1973), σσ. 91-120 (βλ. εικ. 5).

Έφερα στο φως άγνωστα κείμενα ή παραλλαγές γνωστών κειμένων (σ. 105, σημ. 37), κατέγραψα τις ποικίλες και ενδιαφέρουσες ενθυμήσεις και έκανα διάφορες παρατηρήσεις ιστορικές (σσ. 109-110, σημ. 42), επιγραφικές και τοπογραφικές (σσ. 113-114, σημ. 47). Εισαγωγικώς (σσ. 91-96) αναφέρθηκα στις ηλειακές μονές με παράθεση βιβλιογραφίας, αξιολόγησα τα χειρόγραφα και συγκέντρωσα ειδήσεις περί αυτών από δημοσιεύματα παλαιότερων και νεότερων συγγραφέων (βλ. εικ. 6-7).

Μετά τη δημοσίευση του καταλόγου μου εκδηλώθηκε επιστημονικό ενδιαφέρον από διάφορες πλευρές. Το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης απέστειλε ειδικό συνεργείο και έγινε μικροφωτογράφιση του συνόλου των κωδίκων υπό την επίβλεψη του ειδικού παλαιογράφου και φίλου μου, Αγαμέμνονος Τσελίκι. Στο αγιολογικό περιοδικό «*Analecta Bollandiana*», τ. 93, fasc. 3-4 (1975), σσ. 399-400, 402, δημοσιεύθηκε βιβλιοκρισία του καταλόγου μου από τον Jacques Noret και έγινε ειδικότερη αναφορά σε ορισμένα κείμενα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Νεότεροι μελετητές των χειρογράφων παρέπεμψαν στον κατάλόγό μου: Λίνου Πολίτη, «Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 65», Αθανασίου Βασιλοπού-

λου, μητροπολίτου Ηλείας, «Περγαμηνός κώδιξ ιδ' αιώνας της μονής Πορετσού», Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών («Πελοποννησιακά», Παράρτημα 7), εν Αθήναις 1980, σ. 19, Κων. Θ. Κυριακοπούλου, «Η μονή Σκαφιδιάς Ηλείας, Αθήνα 1984, σ. 10», Αγαμέμνωνος Τσελίκας, «Τα νομοκανονικά χειρόγραφα των μοναστηριών της Ηλείας», Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών, («Πελοποννησιακά», Παράρτημα 15), Αθήναι 1989, σσ. 275, 278, 281, 283, 285-288, 290, 292,⁹ Διονυσίου Χ. Καλαμάκη, «Και πάλιν περί του κώδικος της ιεράς μονής Πορετσού», Παρνασσός, τ. ΛΓ' (1991), σσ. 63-64, Φωκά Α. Αγγελάτου, Χρυσοστομικός κώδιξ της ιεράς μονής Σκαφιδιάς Ηλείας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 13.

Από κώδικα της μονής Βλαχερνών έχω ήδη προβεί σε κριτική έκδοση ανέκδοτου κείμενου, πιθανότατα του Αθανασίου Παρίου, με εισαγωγή και ποικίλα σχόλια: «Έλεγχος του ψευδοταλανισμού της Ελλάδος. Ορθόδοξη απάντηση στη Δυτική πρόκληση περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνα». *Μνημοσύνη*, τ. ΙΑ' (1988-1990), σσ. 304-364.

Ο «κώδιξ εκ Μονεμβασίας»

Το 1983 αγόρασα¹⁰ από κάτοικο της Μονεμβασίας, και έχω ακόμη στην κατοχή μου, έναν χειρόγραφο κώδικα. Γι' αυτόν έχω κάνει λόγο ικανό σε παλαιότερο δημοσίευσμά μου¹¹ (βλ. εικ. 4), από το οποίο παραλαμβάνω τα κυριότερα στοιχεία εν συνόψει.

Πρόκειται για χειρόγραφο, το οποίο αποτελείται από φφ. 193 και χρονολογείται στην πέμπτη δεκαετία του ΙΖ' αιώνα (βλ. εικ.10). Από τους κτήτορες του χειρογράφου γνωστότεροι είναι ο επίσκοπος Δημητσάνης Φιλόθεος ο Κύπριος και ο διδάσκαλος της Μονεμβασίας Ελευθέριος Καλογεράς. (Ο τελευταίος υπήρξε διδάσκαλος του πατριάρχη Γρηγορίου του Ε', κατ' έγγραφο του έτους 1820. Βλ. σσ. 418-419) (βλ. εικ. 11).

9. Όπως αναφέρει ο Τσελίκας στο ανωτέρω δημοσίευσμά του (σ. 275), «Πρώτα ο Αθανάσιος Φωτόπουλος έχει δημοσιεύσει ένα συγκεντρωτικό κατάλογο των χειρογράφων όλων των ηλειακών μοναστηριών, δίνοντας περισσότερη σημασία στα διάφορα σημειώματα και ενθυμίσσεις».

10. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζα τότε. Ήμουν έτοιμος να υποστώ κάθε θυσία προκειμένου να αποκτήσω κάθε χειρόγραφο ή και έντυπο που θ' αποτελούσε για εμένα αντικείμενο επιστημονικής μελέτης και θα εμπλούτιζε τη βιβλιοθήκη μου.

11. Αθανασίου Θ. Φωτοπούλου, «Κώδιξ εκ Μονεμβασίας», *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. ΙΔ' (1998), σσ. 416-426.

Ο κώδικας περιλαμβάνει μετάφραση των «Ψαλμών» στη νεοελληνική από τον Γεώργιο Παλαμήδη. (β' ήμισυ του Ιζ' αι. - α' ήμισυ του ΙΖ' αι.). Η μετάφραση αυτή δεν ήταν άγνωστη, αφού ήδη το 1939 έκανε λόγο γι' αυτή ο Δημοσθένης Ρούσσος (*Studii Istorice Greco-Române*, σ. 147). Ο Κ. Θ. Δημαράς (ΙΝΛ, 1968, σ. 55) κάνει σύντομη μνεία της μετάφρασης, την οποία κρίνει ως «αξιόλογη», όμως τον μεταφραστή αναφέρει, προφανώς εσφαλμένα, ως Γρηγόριο Παλαμήδη. Στα παλαιότερα γραμματολογικά έργα (Ζαβίρα, Σάθα) δεν υπάρχει καμία μνεία γι' αυτόν. Αντίθετα, η προσωπικότητα και το έργο του απασχόλησαν Ρουμάνους ερευνητές.

Στις σσ. 422-424 βιογραφείται με συντομία ο Παλαμήδης, ο οποίος έζησε στην Πολωνία, διέτέλεσε μεταφραστής του ορθοδόξου πρίγκιπα του Ostroń, Βασιλείου, και συνέθεσε εκτενές στιχούργημα για τον Μιχαήλ τον Γενναίο (1607). Στη σ. 423 παρατίθενται, δείγματος χάριν, λίγοι στίχοι από τον πρόλογο της μετάφρασης των «Ψαλμών». Πρέπει να σημειωθεί ότι μόνο ο κώδικας της συλλογής μας περιλαμβάνει το πλήρες κείμενο του παραπάνω έργου.

Το εικονογραφικό παράρτημα του μελετήματος περιλαμβάνει πανομοιότυπο των φφ. 121ν και 122r του κώδικα, κτητορικά σημειώματα, και ιχνογράφημα της στάχωσης του κώδικα για την επισήμανση και άλλων σταχώσεων του ίδιου σταχωτή (Δημητρού ιερέως, 1816).

Εκδόσεις αρχιεακών συλλογών

- «Το αρχεόν του Αρχιερατικού Επιτρόπου Κιμώλου (1834-1899)», *Κιμωλιακά*, τ. Δ' (1974), σσ. 111-216.

Έκδοση εγγράφων από το αρχείο του αρχιερατικού επιτρόπου Κιμώλου (1834-1899) που διασώθηκε από τον ιερέα, Σπυρ. Ι. Ράμφο. Καταλογογραφούνται 302 έγγραφα (εγκύκλιοι Ιεράς Συνόδου, εγκύκλιοι επισκόπου Σύρου και Τήνου, δημογραφικά, ληξιαρχικά και επί προσωπικών θεμάτων). Σε παράρτημα εκδίδονται in extensor 11 έγγραφα.

- *Το αρχεόν Γούλενου, οικογενείας προεστών του Πραστού – Λεωνιδίου* (1706-1847), Αθήνα 2010, σσ. κδ' + 260.

Έκδοση in extenso 127 εγγράφων του ιδιωτικού αρχείου της εκ Πραστού-Λεωνιδίου οικογένειας Γούλενου, το οποίο φυλάσσεται από το 1906 στην Εθνική Βιβλιοθήκη χωρίς να έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών. Πρόκειται περί εγγράφων πολιτικού, κοινωνικού και δικαιοπρακτικού περιεχομένου, μεταξύ δε

αυτών υπάρχουν και 9 τουρκικά. Πολλά έγγραφα παρατίθενται και σε ομοιότυπα (βλ. εικ. 2, 12).

- *Οι Γιατράκοι του 1821*, Αθήναι 2001, τ. Α΄ Ιστορικά σσ. 489΄ τ. Β΄ Αρχείο Παναγ. Γιατράκου, σσ. 473.

Ιστορική μελέτη για την οικογένεια Γιατράκου της Λακεδαίμονος, η οποία έχει ιστορική σχέση με τους Μεδίκους της Φλωρεντίας και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σε προεπαναστατικές απελευθερωτικές κινήσεις, καθώς και στην Επανάσταση του 1821 και μετέπειτα. Η ιστορική μελέτη συμπληρώνεται με την πανομοιότυπη επανέκδοση δύο σπανίων φυλλαδίων περί Γιατράκων, τα Απομνημονεύματα του Παναγιώτη Γιατράκου, τη Βιογραφία του ίδιου από τον Πέτρο Γ. Γιατράκο και ποικίλα ιστορικά έγγραφα. Η έκδοση του αρχείου του Παναγιώτη Γιατράκου (εγγρ. 1022) γίνεται σε περιλήψεις και περικοπές, δημοσιεύονται in extenso 64 σημαντικά έγγραφα και ορισμένα παρατίθενται πανομοιωτύπως.

- «Το αρχείο του στρατηγού της Επανάστασεως του 1821 Βασιλείου Πετιμεζά», *Πρακτικά Έκτακτου Αχαϊκού Πνευματικού Συμποσίου (Αίγιον 26-28 Μαΐου 2006)*, Παράρτημα περιοδ. *Πελοποννησιακά*, Αθήναι 2009, σσ. 429-496.

Καταλογογράφηση του αρχείου του επιφανούς αγωνιστή, Βασ. Πετιμεζά, από τα Καλάβρυτα. Δίδεται και περίληψη του περιεχομένου κάθε εγγράφου.

Εκδόσεις βιβλίων και δημοσιεύσεις μελετών από ανέκδοτα χειρόγραφα και έγγραφα

- *Θεοδώρου Ρηγοπούλου, Απομνημονεύματα από των αρχών της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881. εν παραρτήματι: Ανασκευή της «Ιστορίας της Επανάστασεως των Ελλήνων» του Αντ. Πρόκες-Όστεν*, Αθήναι 1979, σσ. λβ΄+353. [Επανέκδοση του έτους 2021 από τις εκδ. Λαβύρινθος].

Έκδοση εκτενούς απομνημονεύματος, το οποίο ανήκε σε ιδιώτη και μερικά μόνο αποσπάσματά του ήταν γνωστά. Ο πλούτος των πληροφοριών που περιλαμβάνει εκτιμήθηκε και αξιοποιήθηκε από την επιστημονική έρευνα και πολλοί συγγραφείς (Αποστ. Βακαλόπουλος, Κ. Θ. Δημαράς, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, κ.ά) παραπέμπουν στο έργο αυτό. Οξεία αλλά δίκαιη κρίθηκε και η ανασκευή που έκανε ο Ρηγόπουλος στο ιστορικό έργο του Αντ. Πρό-

κες - Όστεν για την Επανάσταση του 1821, αφού αισθάνθηκε την ανάγκη να καταθέσει την προσωπική του μαρτυρία και να ελέγξει τα γραφόμενα του ξένου ιστορικού με σκοπό να υπερασπίσει την ιστορική αλήθεια και τα δίκαια των συμπολεμιστών του.

- *Ιστορικά των Πετιμεζαίων, ανέκδοτα κείμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, Αθήναι 1982, σσ. ιε΄+106.

Έκδοση ανέκδοτων ιστορικών κειμένων που προέρχονται από τον φάκελλο υπ. αριθ. 272 της Συλλογής Βλαχογιάννη των ΓΑΚ. Επισυνάπτεται εικονογραφικό παράρτημα και γενεαλογικός πίνακας των Πετιμεζαίων. Η αξία των κειμένων αυτών έγκειται στις πληροφορίες που παρέχουν για την κλεφτουριά της Πελοποννήσου και τη δράση της στα προεπαναστατικά χρόνια.

- *Οι Πετιμεζαίοι, συναγωγή κειμένων και εγγράφων*, Αθήναι 1987, σσ. 210.

Εκδίδονται ποικίλα κείμενα: οι «Πετιμεζάδες» του Αναστ. Ν. Γούδα, ανέκδοτα κείμενα του Λεωνίδα Ν. Πετιμεζά περί των Πετιμεζαίων, ιστορικά έγγραφα και –πανομοιοτύπως– φυλλάδια του περασμένου αιώνα περί Πετιμεζαίων. Ο τόμος συμπληρώνεται με εικονογραφικό παράρτημα και γενεαλογικό πίνακα της ιστορικής οικογένειας.

- «Τα Ηλειακά του F. Rouqueville, ανέκδοτος μετάφρασις (1831) μετά σχολίων Γ. Σισίνη», *Επετηρίς Εταιρείας Ηλειακών Μελετών*, τ. Γ΄ (1984), σσ. 407-462.

Από κώδικα των ΓΑΚ (Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, σειρά Γ΄, αρ. 6) εκδίδεται μετάφραση των Ηλειακών του F. Rouqueville, η οποία έγινε από άγνωστο μεταφραστή με μέριμνα του προεστού και πολιτικού Γεωργίου Σισίνη λίγο πριν από τον θάνατό του.

- «Οι δραγομάνοι του Μορέως», *Journal of Oriental and African Studies*, 1 (1989), σσ. 49-82.

Εξετάζεται ο θεσμός των δραγομάνων του Μορέως και βιογραφούνται οι φορείς του. Σε παράρτημα εκδίδεται χειρόγραφο κείμενο του Ρήγα Παλαμήδη με τίτλο «Οι δραγουμάνοι κατά την Πελοπόννησον» (ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά Γ΄, φακ.2).

- «Στατιστικές ειδήσεις για την επαρχία Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. Δ΄ (2000), σσ. 316-335.

Ανέκδοτη στατιστική για τις ελληνικές και τουρκικές ιδιοκτησίες, τους ναούς και τη φορολογία κατά την προεπαναστατική περίο-

δο στην επαρχία Ναυπλίου (ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Σειρά Γ', Αρχείο Ρήγα Παλαμήδη). Ήδη το σημαντικό αυτό κείμενο αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς σχολιασμού από τον Γιώργο Νικολάου, καθηγητή Νεότερης Ιστορίας, στο περιοδικό «Ιστορικά».

- «Ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο της οικογένειας Μπενάκη της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. Γ' (2003-2007), σσ. 149-182.

Από το Αρχείο Μπενάκη, το οποίο φυλάσσεται στην αρχειακή συλλογή του Μουσείου Μπενάκη και δεν είχαν δημοσιευθεί έγγραφά του, αποσπώνται 11 έγγραφα και δημοσιεύονται με ποικίλα σχόλια (ιστορικά, γλωσσικά). Αφορούν στην αυτοδιοίκηση, τις δικαιοϋκές πρακτικές και το θέμα των Μπενακείων κτημάτων που είχαν δημευθεί από την τουρκική εξουσία.

- «Ημερολόγιο του Ηλείου μαχητή Θ. Ζαφειρόπουλου για τους εθνικούς αγώνες των ετών 1914-1922», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών «Σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων στη Μικρά Ασία, 1919-1922»* 2007, σσ. 281-416.

Έκδοση ανέκδοτου χειρογράφου του έφεδρου λοχία, Θ. Ζαφειρόπουλου, από το Ανεμοχώρι Ηλείας, ο οποίος καταγράφει ημερολογιακά τις εμπειρίες του από τη στράτευσή του (1914) μέχρι το τέλος της μικρασιατικής καταστροφής.

- «Έγγραφα Μεσσηνίων προεστών της τουρκοκρατίας», *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. Δ' (2008), σσ. 529-535.

1. Έπιστολή του προεστοῦ τῆς Ἀρκαδιᾶς (:Κυπαρισσίας), Γρηγόρη Παπαφωτόπουλου, πρὸς τὸν Κιαμίλμπεη στὴν Τριπολιτσά. Ἀρκαδιά 18.4.1819. ΙΕΕΕ, ἀρ. 47465. 2. Ἀντίγραφο (19.3.1819) προικοσυμφώνου τῆς Κατερινιῶς Πανάγου Τζάννε. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, σειρὰ Γ', φ. 2, ἀρ. 121. Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου συντάχτηκε στὴν Καλαμάτα τὴν 1.4.1798. Τὰ κείμενα ἐκδίδονται μὲ γλωσσικὸ καὶ ἐρμηνευτικὸ σχολιασμό.

- «Φορολογικὸ κατάστιχο τῆς Δημογεροντίας Ἀργους τῶν ἐτῶν 1807-1808». *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἀργειακῶν Σπουδῶν «Τὸ Ἄργος στὸν 19ο αἰῶνα»*, Ἄργος 2009, σσ. 463-490.

Παρουσίαση ανέκδοτου χειρογράφου τῶν ΓΑΚ (συλλογὴ Ρήγα Παλαμήδη) καὶ ἐκδόσή του κατὰ τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστήμης. Εἰσαγωγικῶς ἀξιολογεῖται ἡ σημασία τοῦ διασωθέντος τεκμηρίου γιὰ τὴ λειτουργία τῶν οικονομικῶν τῶν κοινοτήτων καὶ γιὰ ἄλλες δραστηριότητες τοῦ προϋχοντικοῦ σώματος.

Δημοσιεύματα με δαψιλή χρήση αρχειακών πηγών

- *Ιστορικά και λαογραφικά της ανατολικής περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1982, τ. Α', σσ. ζ'+419, τ. Β', σσ. 312.

Περιλαμβάνει ιστορική μελέτη της παραπάνω περιοχής, για την οποία η βιβλιογραφία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Εξετάζεται η γεωλογική συγκρότηση και οι ιστορικές τύχες του τόπου από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι το 1974. Εκτενής λόγος γίνεται για άγνωστα χριστιανικά μνημεία, για άγνωστους λογίους της Τουρκοκρατίας, για γεγονότα της Επανάστασης του 1821, καθώς και για κοινωνικά-οικονομικά και διοικητικά θέματα. Στο λαογραφικό μέρος περιλαμβάνεται υλικό καταγεγραμμένο στα διάφορα χωριά της περιοχής και αξιοποιείται επιστημονικά αυτό που είχε δημοσιευθεί από παλαιότερους ερευνητές. Για πρώτη φορά γίνεται λεπτομερής αναφορά στους Καλαβρυτινούς μαστόρους και καταγράφεται η συνθηματική τους γλώσσα. Οι παραδόσεις και τα δημοτικά τραγούδια σχολιάζονται, αλλού στοιχειωδώς κι αλλού δαψιλώς, και σημειώνονται οι παραλλαγές των κειμένων. Για τη μελέτη της ιστορίας του τόπου έγινε ευρεία χρήση εγγράφων κυρίως από τα ΓΑΚ και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (ΙΕΕΕ).

- *Οι κοτζαμπάσσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σσ. 410.

Δημοσιευμένη (επαυξημένη) μορφή της διδακτορικής διατριβής μου. Γίνεται δαψιλής χρήση ανεκδότων ιστορικών εγγράφων.

- *Ιστοριογραφικά της Επαναστάσεως του 1821, μελέτες και κείμενα*. Εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2022, σσ. 460.

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 200 χρόνων από την έναρξη του Αγώνα της Εθνικής μας Παλιγγενεσίας, του ηρωικού έπους του 1821, κρίθηκε σκόπιμο να συγκεντρωθούν σ' αυτόν τον τόμο όλα τα μέχρι τώρα δημοσιεύματά μου (μελέτες και έγγραφα) που αναφέρονται στη μεγάλη στιγμή της προσπάθειας και των θυσιών για την απόκτηση της Ελευθερίας μας από τον τουρκικό ζυγό: - Κωνσταντίνου Δούκα Ανασκευή της Ιστορίας του Σπυρ. Τρικούπη σχετικά με τα γεγονότα στη Μολδοβλαχία (1821), - Τα πολιτικά της Πελοποννήσου στις παραμονές του Αγώνα (ανέκ-

δοτη επιστολή του αρχείου Περρούκα), - Μάρτιος του 1821 στην Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα, - Βιογραφία Νικολάου Σολιώτη, - Λεωνίδα Ν. Πετιμεζά, Ιστορικά των Πετιμεζαίων, - Η αυτοβιογραφία και το αρχείο του στρατηγού της Επανάστασεως του 1821 Βασιλείου Πετιμεζά, - Ανδρέας Κ. Πετιμεζάς, γιατρός και αγωνιστής, - Βιογραφία του αγωνιστού Αναγνώστη Γιαννοπούλου, - Ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος και τα Απομνημονεύματα αυτού. Παραλειπόμενα των απομνημονευμάτων του, - Αυτοβιογραφία Ρήγα Παλαμῆδη, - Η μορφή του Παπαφλέσα, - Κείμενα - πηγές για την ιστορία των Γιατράκων της Λακεδαίμονος, - Η δολοφονία του Παναγιώτη Κρεββατά, - Παρατηρήσεις στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου.

- «Προεπαναστατικά έγγραφα εκ του Αρχαιοφυλακείου Ζακύνθου αφορώντα εις την Πελοπόννησον», *Πρακτικά του ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018, Αργοστόλι 2020*, τ. Ε΄, σσ. 669-674.

Η παραπάνω αναγραφή των βιβλίων και δημοσιευμάτων μου είναι επιλεκτική και αφορά μόνο σε όσα έχουν ενδιαφέρον παλαιογραφικό, δηλαδή προέρχονται από τη μελέτη, μεταγραφή και έκδοση χειρογράφων κειμένων. Ομολογουμένως, από την πολύχρονη επαφή μου με κώδικες και χειρόγραφα/έγγραφα απέκτησα σχετική πείρα και αποκόμισα κάποια διδάγματα, ορισμένα των οποίων έχουν ως ακολούθως.

1. Για την παλαιογραφική μελέτη επί χειρογράφων κειμένων απαιτείται εξοικείωση με τη γραφή κάθε κειμένου, όπως επίσης και με γνώση του θέματος στο οποίο αναφέρεται (τόπο, χρόνο, πρόσωπα και άλλες λεπτομέρειες).

2. Η Παλαιογραφία, ως γνωστόν, δεν διδάσκεται σε όλες τις πανεπιστημιακές σχολές, αλλά και αν διδάσκεται δεν επαρκεί ο χρόνος για ν' αποκτήσουν πλήρεις γνώσεις και πείρα οι ενδιαφερόμενοι φοιτητές. Είναι γνωστό, ότι πολλοί νέοι αλλά και μεγαλύτεροι σε ηλικία ενδιαφερόμενοι, παρακολουθούν σχετικά μαθήματα ανώτερης ποιότητας στο Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, όπου διδάσκει ο εμπειρότατος παλαιογράφος Τσελίκας.

3. Όποιος αποφασίσει να μνηθεί στη μελέτη των χειρογράφων πρέπει να είναι οπλισμένος με θέληση, υπομονή και επιμονή. Δεν είναι πάντοτε εύκολη η ανάγνωση αυτών και ίσως απαιτήσει κόπο και χρόνο πολύ (βλ. εικ. 8, 9). Σε περίπτωση που υπάρχουν δυσανάγνωστες λέξεις

ή φράσεις να επανέρχεται αργότερα σ' αυτές, αφού έχει δαμάσει την ιδιόμορφη γραφή του κειμένου. Δεν είναι υποτιμητικό να ζητήσει τη βοήθεια κάποιου εμπειρότερου μελετητή.

4. Εργαλεία απαραίτητα που πρέπει να διδάξουν και να συντροφεύουν τον ερευνητή στις αναζητήσεις του είναι τα έγκυρα σχετικά βιβλία, όπως των Πολίτη, E. Thomson (κατά μετάφραση Σπ. Λάμπρου), Β. Άτσαλου, Φώτη Λίτσα και Elpidio Mioni.¹² Αν γνωρίζει ξένες γλώσσες, πρέπει να μελετήσει τα εγχειρίδια ελληνικής Παλαιογραφίας του V. Gardthausen¹³ και του Wilhelm Schubart.¹⁴ Και σιγά-σιγά θα μνηθεί στην ευρύτερη βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη.

5. Διδάσκαλος πραγματικός είναι και η μελέτη των καταλόγων χειρογράφων που απόκεινται σε ελληνικές και ξένες συλλογές. Σε αυτούς παρέχεται προς ενημέρωση και γνώση η θεματολογία των χειρογράφων, η χρονολόγηση, ο τρόπος περιγραφής και καταλογογράφησης, τα ονόματα των γραφέων, οι εκάστοτε κτήτορες, η στάχωση και άλλα απαραίτητα στοιχεία.

6. Νομίζουμε ότι μόνο σε φιλοσοφικές σχολές και παρεμφερή τμήματα άλλων σχολών είναι δυνατόν να διδαχθεί και να αποδώσει το μάθημα της Παλαιογραφίας. Φιλολόγοι και Ιστορικοί ήταν οι περισσότεροι επιστήμονες που μελέτησαν κώδικες και εξέδωσαν ανέκδοτα κείμενα (Νίκος Βέης, Ν. Β. Τωμαδάκης, Αθ. Κομίνης, Βασ. Βλ. Σφυρόερας, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος κ.ά.). Βεβαίως και σήμερα υπάρχουν Ιστορικοί, οι οποίοι αποφοίτησαν από σχολές πολιτικών και οικονομικών επιστημών, αυτοί όμως δεν επιδίδονται στην Παλαιογραφία, διότι μελετούν θέματα της σύγχρονης, κυρίως, ιστορίας και γι' αυτό στα δημοσιεύματά τους δεν παρατηρούνται αναφορές και παραπομπές σε χειρόγραφες πηγές παλαιότερων εποχών.

Περαίνοντας επικαλούμεθα τον αείμνηστο καθηγητή Νικ. Παναγιωτάκη, ο οποίος έγραψε ότι: «η παλαιογραφία είναι βέβαια μια επιστήμη που κατά κύριο λόγο ενδιαφέρει όσους ασχολούνται με τη φιλολογία», όμως «πρέπει να ενδιαφέρει κάθε πνευματικό άνθρωπο».¹⁵

12. Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977.

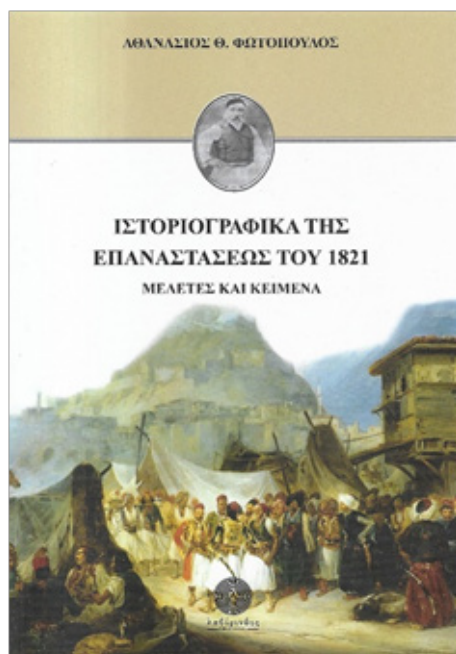
13. V. Gardthausen, *Griechische Paleographie*, Leipzig 1879.

14. Wilhelm Schubart, *Paläographie. Erster Teil: Griechische Paläographie*. München, Beck, 1925.

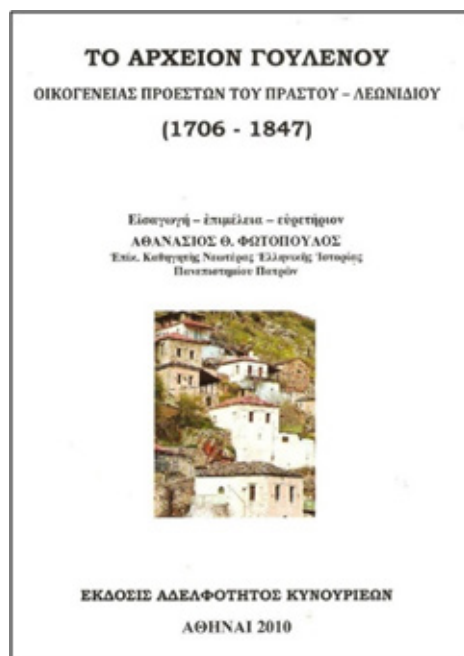
15. Από τον πρόλογο του Νικ. Μ. Παναγιωτάκη στο προαναφερθέν (υποσ. 12) βιβλίο του Elpidio Mioni, σ. 9.

ΕΙΚΟΝΕΣ

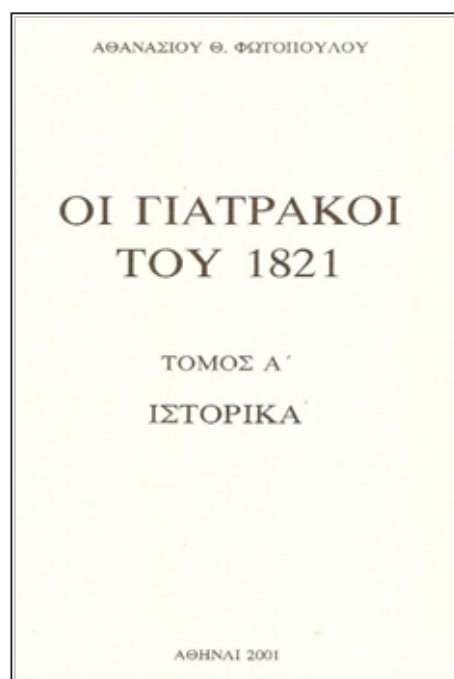
Προμετωπίδες δημοσιευμάτων Αθαν. Θ. Φωτοπούλου



Εικ. 1



Εικ. 2

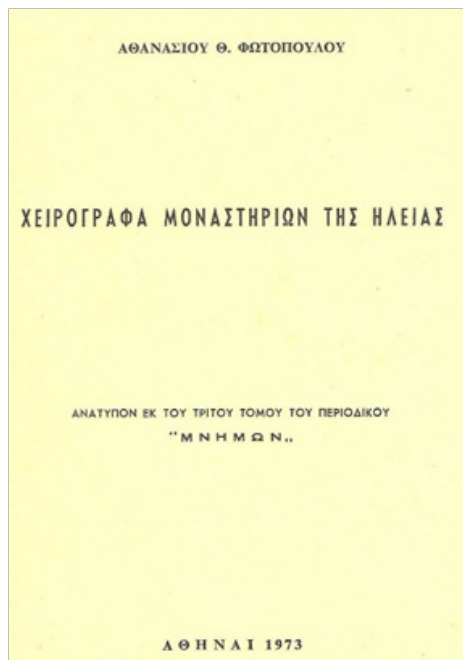


Εικ. 3

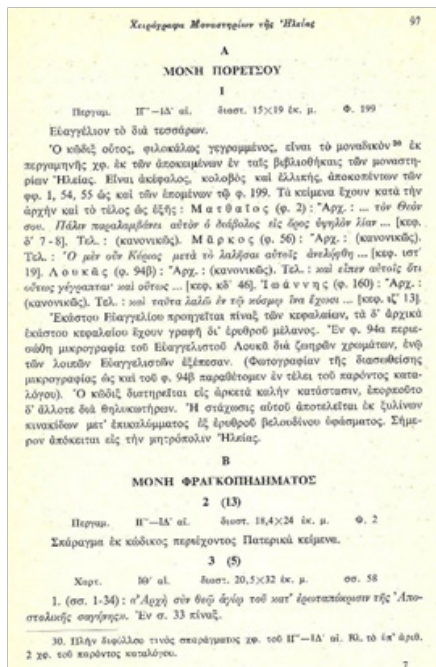


Εικ. 4

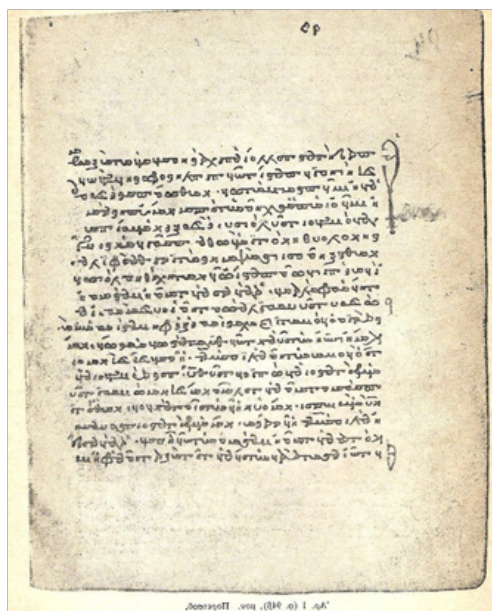
Χειρόγραφα μοναστηριών της Ηλείας



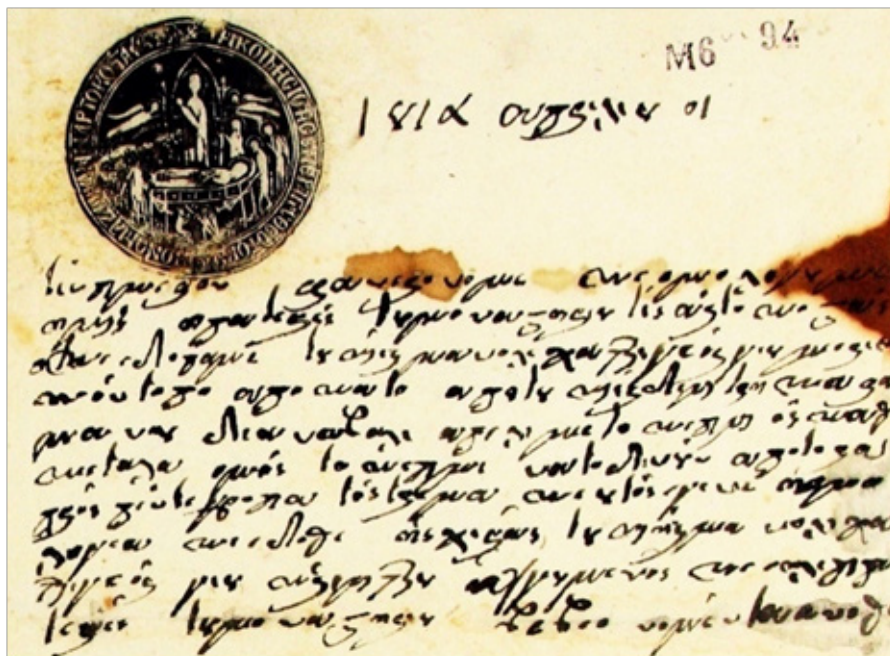
Εικ. 5



Εικ. 6



Εικ. 7



Εικ. 12

1814 Απριλίου 01.

Τὴν σήμερον φανερώνομε καὶ ὁμο(λογοῦμεν) ἡμεῖς οἱ πατέρες τοῦ μοναστηρίου τῆς Ἀρτοκωστᾶς, ὅτι ἐδώσαμε τοῦ κὺρ Μανόλη Χατζηγεωργίου μερικὸν τόπο ἀπὸ κάτω ἀπὸ τοῦ κὺρ Δημήτρη Καραμάνου διὰ νὰ βάλῃ ἄ(μ)πέλι μὲ τὸ κισίρι (...) ὅμως τὸ (...) νὰ τὸ δίνουν ἀπὸ τώρα πρὸς πέντε γρόσια τὸ στρέμμα. Καὶ οὕτως ἔγινε ἡ ὁμολογία καὶ ἐδόθη εἰς χεῖρας τοῦ κὺρ Μανόλη Χατζηγεωργίου Κριμίτζου. Καὶ ὁ ἡγούμενος καὶ οἱ λοιποὶ πατέρες τοῦ μοναστηρίου βεβαιώνομεν τὰ ἄνωθεν.

Δικαιοπραξία ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Γούλενου, αρ. 94

Philologia ancilla est vel soror historiae?¹

Αθανάσιος Ευσταθίου

*Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κοσμήτορας Σχολής
Ανθρωπιστικών Επιστημών Ιονίου Πανεπιστημίου*

Ένας σύγχρονος πατριάρχης της κλασικής φιλολογίας αντιμετωπίζοντας κάποιες εργώδεις, ευτυχώς εφήμερες, προσπάθειές μου να εκσυγχρονίσω την παραδοσιακή οπτική στην προσέγγιση των κλασικών κειμένων μού είχε δηλώσει αφοπλιστικά: Philology is so simple, like cooking, εννοώντας βέβαια την απλή αγγλική κουζίνα. Χρόνια αργότερα εμπέδωσα το βρετανικό απόφθεγμα, αλλά κατέληξα σε ποικίλα εμπειρικά συμπεράσματα σχετικά με το θέμα μας, τη μεθοδολογία περί εκδόσεως ιστορικών πηγών:

Α) Είναι απαραίτητη η ματιά ενός κλασικού φιλολόγου, η θεωρητική και κυρίως η πρακτική σκευή του κατά τη διεξαγωγή της ιστορικής έρευνας.

Β) Τα όρια μεταξύ των κατά τα άλλα διακριτών επιστημονικών κλάδων βρίσκονται πολύ κοντά ή, αν θέλετε, σε κάποιες περιπτώσεις δεν υπάρχουν. Μιλάμε σαφώς για αυτό που με μία φράση ορίζουμε ως ανθρωπιστικές επιστήμες, ανάμεσά τους η Φιλολογία, η Ιστορία, η Αρχαιολογία, η Νομική και η Θεολογία, οι οποίες συνεργαζόμενες και διαθέτοντας στον επιστημονικό διάλογο τις ιδιαίτερες μεθόδους που έχουν αναπτύξει συμβάλλουν σε ένα πιο άρτιο αποτέλεσμα κατά την επιστημονική έρευνα.

Σε ό,τι ακολουθεί, θα γίνει προσπάθεια να φανεί ο στενός συσχετισμός ιστορίας και φιλολογίας (ειδικότερα της κλασικής) και η παρα-

1. Η ομιλία στο συνέδριο και η συνακόλουθη ερευνητική μου συμβολή στον τόμο βασίζονται σε τρεις παλαιότερες δημοσιεύσεις μου, «Eueratos or rather Eukrates, son of Strombichos in Aischines' De Falsa Legatione, 15? Manuscript tradition and Proper names», BICS, 49 (2006), σελ. 69-79 «Οι ρητορικοί λόγοι ως ιστορικές πηγές», ΠΛΑΤΩΝ 58 (2012-2013), σελ. 120-135 «[Aristotle] Athenaion Politeia 48.4» ZPE 187 (2013), σελ. 84-86, που εδώ με έναν τρόπο κάπως κωδικοποιημένο απαντούν στο ζήτημα της σχέσης της φιλολογίας με την ιστορία παρουσιάζοντας κάποιες από τις αρχές της επιστημολογικής μου άποψης. Για την αβραμιαία φιλοξενία στο Αίγιο (Σεπτέμβριος 2023) ευχαριστώ θερμά τους οργανωτές του συνεδρίου.

γωγική σύζευξή τους που οδηγεί σε νέα επιστημονικά συμπεράσματα.

Παραθέτω τρεις μελέτες διαφορετικής προσέγγισης, παραδείγματα μεθόδου για την αντιμετώπιση του ιστορικού υλικού της αρχαιότητας, τρεις case studies, κατά τον τεχνικό όρο των κοινωνικών επιστημών.

Αρχικώς, εξετάζουμε το ζήτημα της χρήσης ρητορικών λόγων ως ιστορικών πηγών, επιλέγοντας το κείμενο του Αισχίνη, *Περί της παραπρεσβείας*, §§ 70-79. Στη συνέχεια επιχειρούμε να αποκαταστήσουμε δύο παγιωμένα (ο όρος ατυχής και προκλητικός) στους αιώνες κείμενα της κλασικής αρχαιότητας [Αριστοτέλη] *Αθηναίων Πολιτεία* 48.4 και του Αισχίνη *Περί παραπρεσβείας* 15 (=2.15). Οι εκ πρώτης όψεως μικρές διορθώσεις-παρεμβάσεις μου στα κείμενα αυτά διαφοροποιούν την ιστορική πληροφορία που εμπεριέχεται.

Για τη χρήση ρητορικών λόγων ως κειμένων από όπου μπορούμε να αντλήσουμε ιστορικό υλικό θα παρουσιάσουμε μία μεθοδολογική προσέγγιση, ώστε να καταδειχθεί με ποια κριτήρια και βασιζόμενοι σε ποιες επιστημονικές αρχές αξιοποιούμε το λογοτεχνικό είδος της ρητορείας για να φωτίσουμε τις ιστορικές συνιστώσες μίας περιόδου της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας.

Οι ρητορικοί λόγοι ως ιστορικές πηγές.

Ιστορικές αναφορές και ρητορική σκοπιμότητα: η περίπτωση του Αισχίνη, *Περί της παραπρεσβείας*, §§ 70-79

Οι ρητορικοί λόγοι αντιμετωπίζονται με μεγάλη επιφύλαξη από σύγχρονους μελετητές ως προς τις αναφορές τους σε ιστορικά γεγονότα. Ενδεικτική και καθαρή αλλά εξίσου ακραία η άποψη του Paul Millett, ο οποίος θεωρεί ότι ο ερευνητής δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να λαμβάνει υπ' όψιν τον ιστορικό σχολιασμό του ρήτορα, που μπορεί να ενισχύει ή να υποστηρίζει τα επιχειρήματά του. Οι μόνες αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, που είναι δυνατόν να είναι αξιόπιστες, κατά τον Millett, είναι τα *obiter dicta*, δηλαδή παρενθετικά ιστορικά σχόλια που μόνο έμμεση σχέση έχουν με την κύρια υπόθεση ή τα επί μέρους επιχειρήματα του ρήτορα. Ωστόσο, ελάχιστες είναι αυτού του είδους οι αναφορές, και άρα η συλλογιστική του Millett αποκλείει το σύνολο σχεδόν των ρητορικών λόγων και των ιστορικών αναφορών τους στην προ-

σπάθεια του ιστορικού να ανεύρει αξιόπιστες ιστορικές πηγές.² Το ίδιο ακραία μπορεί να θεωρηθεί και η παλαιότερη προσέγγιση του Arnold Schäfer, ο οποίος απέρριπτε ως καθολικά αναξιόπιστο τον ρήτορα που παρουσίαζε δύο διαφορετικές εκδοχές του ίδιου γεγονότος σε διαφορετικά σημεία του έργου του. Ομοίως, η συλλογιστική του Schäfer απορρίπτει συλλήβδην τους ρήτορες ως πηγές για την συγγραφή της ιστορίας.³

Υιοθετώντας μία πιο μετριοπαθή και μάλλον πιο αισιόδοξη αντίληψη, θα προσπαθήσουμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη χρήση των ρητορικών λόγων ως ιστορικών πηγών και να καταλήξουμε σε μεθόδους προσέγγισης που να έχουν, ει δυνατόν, γενικό κύρος. Θα βασιστούμε αρχικώς στην ανάλυση ενός τμήματος της διήγησης του λόγου του Αισχίνη *Περί της παραπρεσβείας*, §§ 70-79, όπου οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα και πλούσιες είναι και μεγάλο ρητορικό ενδιαφέρον ενέχουν. Ως δεύτερο στάδιο στην έρευνά μας θα θέσουμε την συγκριτική εξέταση δύο ζευγών ρητορικών λόγων του Δημοσθένη και του Αισχίνη, που προέρχονται από την σύγκρουσή τους ενώπιον του δικαστηρίου στην Αθήνα, το 343 και 330 π.Χ. Στη δεύτερη περίπτωση γεγονότα του πρόσφατου αλλά και του απώτερου παρελθόντος παρουσιάζονται και από τους δύο ρήτορες με διαφορετικό χρωματισμό και ρητορική σκοπιμότητα· είναι ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε πως επιδρά η ρητορική στην παρουσίαση και την ερμηνεία της ιστορίας.

Έτσι, το τμήμα του λόγου του Αισχίνου *Περί τῆς παραπρεσβείας*, §§ 70-79, επέχει θέση λειτουργικού παραδείγματος για να διαπιστώσουμε την ρητορική διαχείριση της αδύνατης θέσεως η του ανίσχυρου επιχειρήματος. Ο Αισχίνης, κατηγορούμενος από τον Δημοσθένη στη δίκη του 343 π.Χ. για εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Φιλίππου, προδίδοντας την Αθήνα κατά την προετοιμασία και ειδικώς κατά την υπογραφή της Ειρήνης του Φιλοκράτους (346 π.Χ.), οφείλει στο σημείο αυτό της απολογίας του να απαντήσει με τρόπο πειστικό αν υποστή-

2. Βλ. STEPHEN TODD, «The Use and Abuse of the Attic Orators», *Greece and Rome* 37 (1990), σελ. 159-178, ειδικώς σελ. 174.

3. Βλ. ARNOLD SCHAEFER, *Demosthenes und seine Zeit*, Leipzig 18862, 2ος τόμος, σελ. 197-199, ο οποίος σχολιάζει τις ασυνέπειες του Αισχίνου σχετικά με την σχέση του με τον Φιλοκράτη στον λόγο Κατά Τιμάρχου, § 174, και *Περί τῆς παραπρεσβείας*, §§ 14, 19, 20, καθώς και τις ασυνέπειες του Δημοσθένους σχετικά με τους πρεσβευτές από τις ελληνικές πόλεις στον λόγο *Περί τοῦ στεφάνου*, § 23 και *Περί τῆς παραπρεσβείας*, § 16· πρβλ. και την σχετική συζήτηση του EDWARD. M. HARRIS, *Aeschines and Athenian Politics*, Oxford 1995, σελ.8.

ριξε η όχι την ειρήνη. Ο Αθηναίος ρήτορας επιλέγει να επιστρατεύσει μία εκτενή αφήγηση δέκα παραγράφων εν συνόλω, η οποία εμπεριέχει γεγονότα και πολιτικές επιλογές της Αθήνας κατά τον 5ο και 4ο αι.⁴ σε ένα τέτοιο πλαίσιο εντάσσει την πολιτική επιλογή της υπογραφής της Ειρήνης του Φιλοκράτους. Συγκεκριμένα, από την § 70 και εξής, ξεκινά μία εκτεταμένη αφήγηση που καλύπτει μία μακρά περίοδο της αθηναϊκής ιστορίας και μας μεταφέρει στο παρελθόν, σε γεγονότα του Συμμαχικού πολέμου (357-355) και στην έναρξη του πολέμου που αφορούσε στην Αμφίπολη (357π.Χ. και εξής). Αυτό που προσπαθεί να κάνει είναι να θέσει τις διαπραγματεύσεις με τον Φίλιππο, που διεξάγονται το 346 π.Χ., σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ιστορικών επιλογών, αποφεύγοντας την άμεση αναφορά στο παρόν. Το απλό γεγονός, ότι προκειμένου να εξηγήσει γεγονότα της περιόδου 348-346 μετατοπίζει τον στόχο της ιστορικής αφήγησης στη δεκαετία του 350, είναι ενδεικτικό της επιδίωξης του ρήτορα να επιβάλει την άποψη ότι η κατάσταση ήταν πολύ ανησυχητική, να παρουσιάσει μία Αθήνα η οποία ήταν τόσο απογυμνωμένη από πόρους και δεν διέθετε καμία εναλλακτική πολιτική επιλογή παρά μόνο αυτήν που τελικώς πρότεινε και εφήρμοσε ο Εύβουλος.

Ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιχειρηματολογία του Αισχίνου κατέχει η θέση ότι η Αθήνα ήταν απομονωμένη και ότι αυτό συνέβη ως αποτέλεσμα εσφαλμένων εκτιμήσεων και επιλογών όχι μόνο στην εξωτερική αλλά και στην εσωτερική πολιτική. Η θέση αυτή είναι δυνατόν να συνοψιστεί σε δύο άξονες: α) οι Αθηναίοι βρίσκονται σε αδυναμία και, κατά συνέπεια, πρέπει να είναι λογικοί και β) ότι το ιστορικό παρελθόν αποδεικνύει ότι η θέση των Αθηναίων αποδυναμώνεται από εσφαλμένες εκτιμήσεις που δεν πρέπει να επαναληφθούν. Η αφήγηση εμφανίζει ως δομικό χαρακτηριστικό την εναλλαγή αορίστου και παρακειμένου, με τα περισσότερα ρήματα να δίδονται στον παρακείμενο, επειδή ο Αισχίνης προτιμά να δώσει έμφαση, πλούσιες λεπτομέρειες, διάρκεια και ζωντάνια, ώστε να συνθέσει την αναγκαία ρητορικά εικόνα της δυσχέρειας και του αδιεξόδου στο οποίο έχει περιπέσει η Αθήνα.⁴

Ενδεικτικά μπορούμε να εστιάσουμε στην αναφορά περί της παρακμής της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας (§§ 70-72), όπου ο Αισχίνης

4. Πρβλ. τις σχετικές αναφορές στον Χάρητα με την χρήση τῶν ῥημάτων *εἰσέπραττον, κατῆγον*, καθώς και τὸ καθοριστικὸ ῥῆμα *ἠναγκάζεσθε* πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἀποδώσει προβληματικὲς καταστάσεις γιὰ τὴν Αἴθῆνα. Βλ. καὶ W. W. GOODWIN, *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb*. New York 1875, § 56.

ασκεί οξεία κριτική στην στρατηγία του Χάρητος, την κακή διαχείριση των χρημάτων για αμφίβολους σκοπούς και την καταχρηστική άσκηση εξουσίας προς τα άλλα μέλη της Συμμαχίας. Τελικώς, με τη δήλωση στην § 72, «Ἀντὶ δὲ ἀξιώματος [...] ἀνεπίμπλατο», ο Αισχίνης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Αθήνα εξ αιτίας αυτής της συμπεριφοράς έγινε ένα κράτος χωρίς αυτοσεβασμό και αναγνώριση από τις άλλες πόλεις.

Εξ άλλου, στο τμήμα του λόγου στις §§ 74-79 ο Αισχίνης παρουσιάζει τη δική του ανάγνωση της ιστορίας του 5ου αι., θέτοντας τις διαπραγματεύσεις με τον Φίλιππο σε ένα ακόμη ευρύτερο χρονικό πλαίσιο που καλύπτει σχεδόν εκατό χρόνια ιστορίας. Ο ρήτορας θέτει τουλάχιστον δύο στόχους: ο πρώτος, να αποδείξει ότι ήταν επιτακτική ανάγκη να επιτευχθεί ειρήνη με τον Φίλιππο (πρβλ. § 79, όπου παραδέχεται ότι υποστήριξε την ειρήνη): ο δεύτερος, να υποστηρίξει τον εαυτό του ενάντια στην κατηγορία του Δημοσθένους ότι στον λόγο που εκφώνησε ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου την 19η του Ελαφηβολιώνος, ζήτησε από τους Αθηναίους να δεχθούν τις προτάσεις του Φιλοκράτους για ειρήνη σε αντίθεση με το ένδοξο παρελθόν και τους προγόνους τους (πρβλ. Δημ., *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* 16). Πρόκειται για μία εξαιρετικά λεπτή ισορροπία που αναγκάζει τον Αισχίνη να εισαχθῇ σε ιδιαίτερα δύσκολες ατραπούς, αφού, προκειμένου να προσδώσει στους Αθηναίους ελευθερία κατά την επιλογή τους επιχειρεί μία επιδέξια αξιολόγηση του παρελθόντος της πόλης διακρίνοντας τις πράξεις των προγόνων σε καλές αλλά και κακές· ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι για τον Αισχίνη ρητορικά χρήσιμο.

Εν τέλει, και μετά από ένα εκτενές και πλούσιο σε ρητορικά μέσα κείμενο, ο Αισχίνης καταλήγει στην § 79 (*ὁμολογῶ* [...]) στο πιο σημαντικό θέμα της αφήγησης, την πολιτική θέση του σχετικά με την ειρήνη με την Μακεδονία και τις προτάσεις του κατά την διάρκεια των συζητήσεων της ειρήνης την 18η και 19η του Ελαφηβολιώνος το 346. Το ρήμα *ὁμολογῶ*, αποκαλυπτικό εκ της σημασίας του εισάγει ως κατακλείδα στην μακροσκελή αφήγηση την παραδοχή εκ μέρους του ρήτορα ότι υπήρξε υποστηρικτής της Ειρήνης του Φιλοκράτους. Το κείμενο έχει ως εξής:

Ἐγὼ δ' ἐν μὲν τῷ πολέμῳ συνίστην, καθ' ὅσον ἦν δυνατός, Ἀρκάδας καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας ἐπὶ Φίλιππον· οὐδενὸς δ' ἀνθρώπων ἐπικουροῦντος τῇ πόλει, ἀλλὰ τῶν μὲν περιορῶντων ὃ τι συμβήσεται, τῶν δὲ συνεπιστρατευόντων, τῶν δ' ἐν τῇ πόλει ῥητόρων χορηγὸν ταῖς καθ' ἡμέραν δαπάναις τὸν πόλε-

μον ποιουμένων, ὁμολογῶ συμβουλευῆσαι τῷ δήμῳ διαλύσασθαι πρὸς Φίλιππον καὶ τὴν εἰρήνην συνθέσθαι, ἣν σὺ νομίζεις νῦν αἰσχροὺς οὐδὲ πῶποθ' ἄψάμενος ὄπλων, ἐγὼ δὲ αὐτὴν εἶναι φημι πολλῶ καλλίῳ τοῦ πολέμου.

(= Εγώ λοιπόν κατά τη διάρκεια του πολέμου και όσο το επέτρεπαν οι δυνάμεις μου, επεδίωξα να συμπήξω συμμαχία με τους Αρκάδες και τους υπολοίπους Έλληνες εναντίον του Φιλίππου. Καθώς όμως κανείς δεν προσέφερε βοήθεια στην πόλη, αλλά, τουναντίον, άλλοι αδιαφορούσαν για το τι θα συνέβαινε, άλλοι τάσσονταν με το μέρος του εχθρού, ενώ στην πόλη οι ρήτορες μετέτρεπαν τον πόλεμο σε χορηγό των καθημερινών δαπανών, ὁμολογῶ ὅτι συνεβούλευσα τον δῆμο να συμφιλιωθῇ με τον Φίλιππο και να συνάψῃ τὴν εἰρήνην, που τώρα εσύ τη θεωρεῖς αἰσχρή, μολονότι δεν ἔπιασες ποτέ ὅπλα στα χέρια σου. Εγώ, λοιπόν, υποστηρίζω ὅτι αὐτή η εἰρήνη εἶναι καλύτερη ἀπὸ τον πόλεμο).

Σύγχρονοι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ὅτι ο Αἰσχίνης ἐν προκειμένῳ μετέρχεται τις τεχνικές καθυστέρησης και μετατόπισης τῆς κύριας ἀπόψης για να εξασφαλίσῃ το καλύτερο ρητορικό ἀποτέλεσμα. Οι ίδιες τεχνικές ἔχουν ἐντοπισθῇ και σε ιστοριογραφικά κείμενα, και ειδικῶς στον Θουκυδίδη⁵ και στις δύο κατηγορίες κειμένων (ρητορεία και ιστοριογραφία) το ρητορικό ζητούμενο εἶναι το ἴδιο, η εὐάλωτη θέση, ἐνῶ η προτασσόμενη ιστορική αφήγηση επιχειρεῖ τὴν ἐνταξὴ τῆς κύριας ἀπόψης σε πλαίσιο εὐνοϊκῶν συμφραζομένων.

Το ἴδιο κείμενο, ἐξ ἄλλου, ἀναδεικνύει ἓν εἶδος ρητορικής, ὅχι ἰδιαίτερα σύνθητες, τὴν «ρητορική τῆς εἰλικρίνειας», ὅπως τὴν ονομάζω, η ὁποία ἐπιστρατεύεται, ὅταν ἔχουν πιά ἐξαντληθῇ οἱ λοιποὶ τρόποι ἐπικοινωνίας με τοὺς συνομιλητές και ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει δημιουργηθῇ ἓν ἀδιέξοδο ἀδιέξοδο σε αὐτοὺς. Ἐν προκειμένῳ, οἱ ιστορικές συνθήκες ἤδη ἀπὸ τον 5ο και 4ο αἰ. προτάσσονται με προφανή στόχο να ἐπιβληθῇ στοὺς πολῖτες ἓνας πολιτικός ρεαλισμός (real Politik), ὁ ὁποῖος προδίδει συνάμα τὴν ἀγωνία του ομιλητῆ να δικαιολογήσῃ μία ὅχι ἀρεστή ἀλλὰ ἀναγκαῖα ἐπιλογὴ με φόντο τὴν δυσμενῆ πολιτικὴ συγκυρία. Ἡ «ρητορική τῆς εἰλικρίνειας» ὁμως ἔχει ὅρια, ὅταν χρησιμοποι-

5. Βλ. SIMON HORNBLOWER, «Narratology and Narrative techniques in Thucydides», στὸ SIMON HORNBLOWER (ἐπιμ.), *Greek Historiography*, Oxford 1994, σελ. 131-166, ἐιδικῶς σελ. 143 κ.ε.

εί το ιστορικό παρελθόν κατά την ανάπτυξή της· οι πολίτες είναι απίθανο να αντιμετωπίσουν με ευνοϊκή διάθεση τα επιχειρήματα του ρήτορα, όταν ενσωματώνουν ιστορικά γεγονότα που στιγματίζουν το κύρος της πόλης. Ο Δημοσθένης, για παράδειγμα, στον δεύτερο *Όλυνθιακό* (§ 3) αποφεύγει να περιγράψει την αύξηση της δύναμης του Φιλίππου θεωρώντας ότι είναι μία δυσάρεστη ιστορία για τους Αθηναίους. Αντίθετα, ο τραγικός ποιητής Φρύνιχος υπενθύμισε στους Αθηναίους οικεία κακά αξιοποιώντας ως θέμα της τραγωδίας του την άλωση της Μιλήτου, εν όσω βρισκόταν ακόμη στα χέρια των Περσών και αυτό ήταν αρκετό για να τον καταδικάσει σε πρόστιμο χιλίων δραχμών και να απαγορευτεί η παράσταση.⁶

Εκτός όμως από την λειτουργία της ιστορικής αφήγησης στα συμφραζόμενα του κειμένου και την ρητορική αξιοποίησή της, μελέτης άξιο είναι και το ζήτημα της ακρίβειας των ιστορικών αναφορών που ο ρήτορας ενσωματώνει στην επιχειρηματολογία του. Συγκεκριμένα, στο ίδιο κείμενο (§ 76: [...] *τῶν πολεμίων ἐμβεβληκότων [...] Δεκελείας ἐπιτετειχισμένης* [= την εποχή που οι εχθροί μας είχαν εισβάλει στην περιοχή μας και η Δεκέλεια είχε οχυρωθεί εναντίον μας]) ερχόμαστε αντιμέτωποι με μία ανεπαίσθητη ιστορική ανακρίβεια που εισάγεται στο κείμενο με την χρήση δύο μετοχών παρακειμένου και τον επιτηδευμένα αδρό χρονικό συσχετισμό τους· με τον τρόπο αυτόν ο Αισχίνης τοποθετεί χωρίς αμφιβολία την οχύρωση της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες πριν από την σικελική εκστρατεία. Πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια η ακόμη και σκόπιμη διαστρέβλωση, αφού η Δεκέλεια, ένας μικρός αττικός δήμος σε μία από τις χαμηλότερες πλαγιές της Πάρνηθας, οχυρώθηκε αφού ο Αλκιβιάδης αυτομόλησε στην Σπάρτη πολύ μετά το τέλος της Σικελικής εκστρατείας (413 π. Χ.).⁷ Στην περίπτωση του κειμένου του Αισχίνου, όπου πρέπει να τονισθεί η αβουλία των προγόνων, είναι ρητορικά χρήσιμο με την μετοχή παρακειμένου *ἐπιτετειχισμένης* να διαστρεβλωθεί η ιστορική αλήθεια: παρουσιάζοντας ο ρήτορας τον επιτειχισμό της Δεκέλειας πριν από την Σικελική εκστρατεία καθιστά την αβουλία των προγόνων του ακόμη πιο μεγάλη· πρόκειται για ένα σχεδόν αυταπόδεικτο

6. Βλ. Ηρόδοτος 6.21: [...] καὶ ποιήσαντι Φρυνίχῳ δρᾶμα Μιλήτου ἄλῳσιν καὶ διδάξαντι ἐς δάκρυά τε ἔπεσε τὸ θέητρον καὶ ἐξημίωσάν μιν ὥς ἀναμνήσαντα οἰκία κακὰ χιλῆσι δραχμῇσι, καὶ ἐπέταξαν μηκέτι μηδὲνα χρᾶσθαι τούτῳ τῷ δράματι. Πρβλ. και LIONEL PEARSON, «Historical Allusions in the Attic Orators», *Classical Philology* 36 (1941), σελ. 209-229, ειδικῶς σ. 228-229.

7. Βλ. καὶ Θουκ. 6.91.6 καθῶς καὶ 7.18-20.

παραλογισμό.⁸

Ωστόσο, δεν φαίνεται να ευσταθή η άποψη που έχει εκφρασθή από τον Dover και άλλους μελετητές, ότι οι ρήτορες εν γένει προτιμούν την λαϊκή παράδοση και όχι την ιστοριογραφία για να αντλήσουν υλικό για τις αναφορές τους στο παρελθόν⁹ από τα προαναφερθέντα παραδείγματα καθίσταται σαφές ότι ο Αισχίνης δεν είχε την ανάγκη να καταφύγει σε λαϊκές παραδόσεις που εμφανίζουν τα γεγονότα απλουστευμένα και παραποιημένα, επιλέγει μόνο να προσαρμόση το ιστορικό υλικό που χρησιμοποιεί, με στόχο όχι την απόδοση της ιστορικής αλήθειας αλλά την στήριξη των επιχειρημάτων του.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι εμπρός στην ρητορική απαίτηση υποχωρεί η ιστορική ακρίβεια, ενώ παράλληλα καθίσταται εφικτό να εντοπισθούν οι τεχνικές που εφαρμόζονται για να αποκτήση η ιστορική αναφορά αληθοφάνεια, παρά τη διαστρέβλωση που έχει υποστή το περιεχόμενό της. Ιστοριογραφικά κείμενα της εποχής και άλλες πηγές (κυρίως επιγραφές) μας δίδουν τη δυνατότητα συγκριτικής εξέτασης του ιστορικού περιεχομένου των ρητορικών κειμένων.

Β'. Αντικρουόμενες ιστορικές αναφορές: Οι λόγοι του Δημοσθένους και του Αίσχινου από τις δίκες «Περὶ τῆς παραπρεσβείας» και «Περὶ τοῦ στεφάνου»

Υπέρτερο ενδιαφέρον για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την χρήση των ρητορικών λόγων ως ιστορικών πηγών προσφέρει η συγκριτική εξέταση των δύο λόγων των διαδίκων, της κατηγορίας και της απολογίας. Όμως, είναι πολύ συνηθισμένη η απώλεια του ενός από τους δύο λόγους, γεγονός που αποτελεί σοβαρή έλλειψη για την ρητορική αξιολόγηση του λόγου που μας σώζεται αλλά και για την ανασύνθεση των γεγονότων που αφορούν άμεσα στην ουσία της υπόθεσης· δυστυχώς, εφ' όσον δεν διαθέτουμε την άλλη εκδοχή, είμαστε αναγκασμένοι να εξαγάγουμε συμπεράσματα αμφιβόλου κύρους, πεπεισμένοι ότι οι όποιες αναφορές σε γεγονότα εξυπηρετούν τους ρητορικούς στόχους

8. Ιστορικές ανακρίβειες υπάρχουν επίσης στις αναφορές του Αισχίνου στον ναύαρχο Χείλωνα τον Λακεδαιμόνιο, και όχι στον Μίλωνα, ο οποίος υπήρξε στην πραγματικότητα το πρόσωπο που είχε εμπλακή (§ 78). Κάτι τέτοιο γίνεται για λόγους απόδοσης κύρους στην αφήγησή· το ίδιο επιδιώκουν και οι υπερβολές με τις οποίες επενδύει την αναφορά του στον περίπλου της Πελοποννήσου από τον Τολμίδα (§ 75).

9. Πρβλ. K. J. DOVER, *Greek Popular Morality in the time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, σελ. 11.

του εν λόγω ρήτορα.

Ωστόσο, η έρευνα ευτύχησε να έχει στην διάθεσή της κάποια –έστω ελάχιστα– ζεύγη λόγων που προέρχονται από την ίδια ακροαματική διαδικασία.¹⁰ Τα δύο από αυτά, που αποτελούν μέρος της μακροχρόνιας διαμάχης μεταξύ του Δημοσθένους και του Αισχίνου, θεωρούνται τα πιο σημαντικά. Προέρχονται από δύο δίκες: η πρώτη διεξήχθη το 343 π.Χ. και από αυτήν την δίκη μας σώζεται ο κατηγορητήριοις λόγος του Δημοσθένους *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* καθώς και η απολογία του Αισχίνου. Η δεύτερη δίκη είναι η «*Περὶ τοῦ στεφάνου*», του 330 π.Χ. από την οποία μας σώζεται ο κατηγορητήριοις λόγος του Αισχίνου με τίτλο *Κατὰ Κτησιφώντος* και ο λόγος του Δημοσθένους που υπήρξε συνήγορος του κατηγορουμένου Κτησιφώντα. Ο λόγος αυτός φέρει τον τίτλο *Περὶ τοῦ στεφάνου*, αφού, εκτός από την υποστήριξή του προς τον Κτησιφώντα, ο Δημοσθένης επιχειρηματολογεί για το δίκαιον της στεφανώσεώς του από την πόλη για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει.

Η έκταση των τεσσάρων λόγων είναι πολύ μεγάλη. Ωστόσο, θα περιορισθούμε σε κάποιες παρατηρήσεις που προκύπτουν μετά από την συγκριτική εξέτασή τους. Αντικείμενο της συγκριτικής εξέτασης είναι τα σύγχρονα προς την χρονολογία των λόγων γεγονότα, και ειδικώς οι αφηγήσεις τους σχετικά με τις διαβουλεύσεις του αθηναϊκού δήμου για την Ειρήνη του Φιλοκράτους, καθώς και το χρονικό των δύο συνελεύσεων του αθηναϊκού δήμου για την υπογραφή της Ειρήνης στις 18 και 19 του Ελαφηβολιώνος το 346 π.Χ.

Από τους τέσσερις λόγους προκύπτει με σαφήνεια ότι και οι δύο ρήτορες δεν νιώθουν καμία αναστολή ή δυσκολία να χρησιμοποιήσουν ψευδή στοιχεία ή επιχειρήματα που στηρίζονται σε τέτοια στοιχεία, όταν με τον τρόπο αυτόν εξυπηρετείται το συμφέρον τους· η συχνή αυτοδιάψευση των δύο ομιλητών αποδεικνύει την διαπίστωση ότι τα ίδια γεγονότα παρουσιάζονται σε διαφορετικές αλλά και αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές. Κατά συνέπεια, ο μόνος τρόπος να φθάσωμε σε όσο το δυνατόν πιο ασφαλή συμπεράσματα είναι να λάβωμε υπ' όψιν το περιεχόμενο και των τεσσάρων λόγων. Φαίνεται ότι η χρονική απόσταση των λόγων από τα γεγονότα που αναφέρονται, δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για το ζήτημα της ιστορικής ακρίβειας· και εξηγούμαι: οι λόγοι

10. Τα ζεύγη που μας σώθηκαν είναι τα ακόλουθα: α) Ανδοκίδης *Περὶ μυστηρίων* και Λυσία *Κατὰ Ανδοκίδου*, β) Αισχίνη *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* και Δημοσθένης *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* και γ) Δημοσθένης *Περὶ τοῦ στεφάνου* και Αισχίνη *Κατὰ Κτησιφώντος*.

του 343, που εκφωνήθηκαν μόνο τρία χρόνια μετά τα γεγονότα που περιγράφουν, μπορεί να διασώζουν τις ίδιες, η και περισσότερες ανακρίβειες με εκείνους του 330, που εκφωνήθηκαν 13 χρόνια αργότερα. Οι ρήτορες αισθάνονται εξ ίσου ικανοί να διαστρεβλώνουν γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, όπως και εκείνα που σημειώθηκαν πολύ παλαιότερα: αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, στην παραποιημένη περιγραφή του Αισχίνου για τα γεγονότα του 5ου αι. (βλ. Αισχίνη, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, §§ 172-176, σχετικά με τον Τολμίδη [§ 75], αναφορά στην Δεκέλεια [§ 76]) αλλά και για γεγονότα πλησιέστερα στην εποχή του (βλ. την διαστρέβλωση στην § 78 για τον ψευδο-Χείλωνα, τον ναύαρχο). Η επιπόλαιη αντιμετώπιση του ιστορικού παρελθόντος οφείλεται στην εξυπηρέτηση των ρητορικών και πολιτικών στόχων του ρήτορα, που είναι και το κεφαλαιώδες ζητούμενο. Συνεπώς, υποστηρίζω, σε αντίθεση με τον Edward Harris, ότι ακόμη και το 343 οι ρήτορες παραποιούσαν σε μεγάλο βαθμό τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν 3 χρόνια πριν, το 346. Το επιχείρημα του Edward Harris ότι το ζήτημα της ιστορικής αλήθειας και της ακρίβειας των αναφορών στο ιστορικό παρελθόν σχετίζεται άμεσα με την χρονολόγηση των λόγων δεν φαίνεται να επαληθεύεται από τους τέσσερις σωθέντες λόγους.¹¹ Οι αλληλοσυγκρουόμενες περιγραφές που εμπεριέχονται στους λόγους *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* του 343, αποδεικνύουν ότι ένας από τους δύο ρήτορες ψεύδεται. Συνεπώς, όλοι οι λόγοι, όποια και αν είναι η χρονολόγησή τους, πρέπει να αντιμετωπισθούν με την ίδια καχυποψία όσον αφορά στην ακρίβεια των ιστορικών στοιχείων που παρέχουν.

Ο ισχυρισμός και των δύο ρητόρων πως οι ένορκοι θα μπορούσαν να θυμηθούν με ακρίβεια τι συνέβη στις 18 και 19 του Ελαφηβολιώνος του 346, τρία ή ακόμη και 16 χρόνια πριν, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία ρητορική προϋπόθεση που τίθεται έντεχνα, ώστε να δώσει την ευκαιρία στους ρήτορες να συνθέσουν την δική τους εκδοχή με μεγάλη ελευθερία. Στην πραγματικότητα το κοινό προφανώς δεν διέθετε σαφή εικόνα για τα γεγονότα, και μάλιστα δεν ήταν δυνατόν σημαντικές λεπτομέρειες να διατηρώνται μεγάλα χρονικά διαστήματα στην συλλογική ή την ατομική μνήμη. Συχνά οι ρήτορες επικαλούνται έγγραφα, παραλείποντας ουσιώδεις λεπτομέρειες, για παράδειγμα ποιος ή πότε πρότεινε

11. Πρβλ. EDWARD. M. HARRIS, «How Often did the Athenian Assembly Meet», *Classical Quarterly* 36 (1986), σελ. 363-77, ειδικώς σελ. 372, καθώς και EDWARD. M. HARRIS, *Aeschines and Athenian Politics*, όπ., σελ. 73.

τα εν λόγω ψηφίσματα η τους νόμους. Στην υπόθεση της δίκης «Περὶ τῆς παραπρεσβείας» και συγκεκριμένα για τα σημαντικά γεγονότα της 18ης και 19ης του Ελαφηβολιώνος του 346,¹² ο Δημοσθένης δεν καλεί κανένα μάρτυρα, για να υποστηρίξει τους ισχυρισμούς του, ενώ ο Αισχίνης καλεί μόνο έναν, τον Αμύντορα, ο οποίος δεν φαίνεται ιδιαίτερα αξιόπιστος (πρβλ. Αισχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, §§ 67-68).

Αξιοσημείωτη είναι και μία άλλη διαπίστωση: στους τέσσερεις ρητορικούς λόγους που αποτελούν το ερευνητικό αντικείμενό μας, παρατηρούμε ότι, όταν αλλάζουν οι ρόλοι των ομιλητών, αλλάζουν οι θέσεις και τα επιχειρήματα: το 343, στην δίκη «Περὶ τῆς παραπρεσβείας», ο Αισχίνης είναι κατηγορούμενος και ο Δημοσθένης κατήγορος. Το 330, στην δίκη «Περὶ τοῦ στεφάνου», οι αντίδικοι εμφανίζονται στο δικαστήριο με αντίστροφους ρόλους, πράγμα που επιτρέπει ριζικές αλλαγές στην επιχειρηματολογία τους: ο Αισχίνης, ως κατήγορος τώρα πιά, φαίνεται να υιοθετή τις απόψεις, τα επιχειρήματα και ακριβώς τις ίδιες κατηγορίες που είχε χρησιμοποιήσει εναντίον του ο Δημοσθένης 13 χρόνια πριν.

Η υπερασπιστική τακτική και των δύο διαδίκων επιβάλλει, επίσης, να εξασφαλίσουν αποστάσεις από τον δυσφημησμένο και καταδικασθέντα ερήμην σε θάνατο Φιλοκράτη. Μάλιστα, ο καθένας από αυτούς επιχειρεί να συνδέσει τον Φιλοκράτη με τον αντίπαλό του. Συγκριτική εξέταση των διαθεσίμων ρητορικών κειμένων μας δίνει την δυνατότητα να συμπεράνουμε ότι πράγματι ο Αισχίνης συνεργάσθηκε με τον Φιλοκράτη (βλ. Αισχίνη, *Κατὰ Τιμάρχου*, § 174), μολοντί στον λόγο του *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να ανατρέψει την ομολογία του και να παρουσιάσει τον Δημοσθένη ως βασικό υποστηρικτή του (πρβλ. Αισχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, § 61). Εν τέλει, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αισχίνης συνεργάσθηκε με τον Φιλοκράτη (πρβλ. Αισχίνης, *Κατὰ Τιμάρχου*, § 174) και πιθανόν το ίδιο είχε κάνει και ο Δημοσθένης (πρβλ. Αισχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, § 14).

Επί πλέον, και οι δύο ρήτορες χρησιμοποιούν κατά παρόμοιο τρόπο

12. Αυτή η τεχνική χρησιμοποιείται συχνά από πολλούς ρήτορες και από τον Αισχίνη (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, § 12: *οἶμαι ὑμᾶς [...] μνημονεύειν*). Η υπόθεση ότι το ακροατήριο γνωρίζει η θυμάται τα γεγονότα λειτουργεί ως δικαιολογία στην περίπτωση του Αισχίνου και στους λοιπούς ρήτορες (βλ., για παράδειγμα, Ἀντιφῶν 5.32: «οἶμαι δ' ὑμᾶς ἐπίστασθαι [...]» ομοίως Λυσίας 21.14, Ἀνδοκίδης 3.8: «οἶμαι εἰδέναι»), όταν δεν παρέχουν στοιχεία για να στηρίξουν τα λεγόμενά τους. Μία τέτοια δήλωση αναγνωρίζεται από τον Αριστοτέλη (βλ. *Ῥητορική* 1408α) ως τέχνασμα.

την ρητορική τεχνική της υπεκφυγής. Το 343, για παράδειγμα, όταν ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Αισχίνη για διαφθορά, και κατά συνέπεια για αλλαγή της πολιτικής του (μεταβολή) που συνέβη μετά το πέρας της Εκκλησίας του Δήμου την 18η του Ελαφηβολιώνος, ο τελευταίος αποφεύγει να λάβει θέση. Ομοίως, το 330 ο Αισχίνης ως κατήγορος εγκαλεί τον Δημοσθένη για αλλαγή πολιτικής, ενώ ο κατηγορούμενος Δημοσθένης με την σειρά του αποφεύγει να δώσει απάντηση.

Όμως, ακόμη και σε περιπτώσεις που ο μελετητής έρχεται αντιμέτωπος με πολυάριθμες αντιφάσεις, πλαστές και ανακριβείς ιστορικές αναφορές, διατηρώ την πεποίθηση ότι είναι δυνατή μία εύλογη ανασύνθεση των γεγονότων· εν προκειμένω, είναι δυνατόν να ανασυνθέσωμε τα γεγονότα της 18ης και της 19ης του Ελαφηβολιώνος, αν βασισθούμε στην σύγκλιση των περιγραφών, σε συνδυασμό με τις διαθέσιμες εξωτερικές πηγές, και κυρίως με τα πολιτικά συμφραζόμενα της περιόδου.¹³

Έτσι, σε σχέση με την πολιτική που υιοθετήθηκε όσον αφορά στην Ειρήνη του Φιλοκράτους, το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε, είναι ότι ο Αισχίνης πράγματι υποστήριξε την ειρήνη κατά την διάρκεια των ειρηνικών διαπραγματεύσεων την 18η και την 19η του Ελαφηβολιώνος, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τις δύο αναφορές του Αισχίνου (*Κατά Τιμάρχου*, § 174 και *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, § 79). Φαίνεται πιθανό ότι ο Αισχίνης απέφυγε μία ανοικτή σύγκρουση με εκείνους που αντιμάχονταν την ειρήνη και προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, αποφεύγοντας να λάβει σαφή θέση υπέρ της ειρήνης. Ωστόσο, αυτή η στάση δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο Αισχίνης δωροδοκήθηκε· απλώς αναγκάστηκε να δεχθή τους όρους του Φιλίππου. Επί πλέον, ο Αισχίνης μάλλον δεν ήταν ο μόνος που υιοθέτησε μία τέτοια πολιτική γραμμή.¹⁴

Από την άλλη πλευρά, η πλειοψηφία του αθηναϊκού δήμου και μαζί

13. Για παράδειγμα η αναφορά στα επιχειρήματα του Αριστοφώντα του Αζηνιέα εναντίον της ειρήνης, όπως παραδίδονται από το απόσπασμα αριθμ. 116 του Θεοπόμπου (βλ. FGrH [JACOBY]).

14. Η περί δωροδοκίας κατηγορία συχνά είναι δύσκολο να αποδειχθεί και επί πλέον αποτελεί ένα κοινό λογοτεχνικό τόπο, που προβάλλεται συνήθως χωρίς καμία απόδειξη ή μάρτυρες. Για περισσότερα σχετικά με την δωροδοκία βλ. F. D. HARVEY, «Dona Ferentes: Some Aspects of Bribery in Greek Politics», στο PAUL CARTLEDGE – F. D. HARVEY (έπιμ.), CRUX: Essays in Greek History Presented to G. E. M. de STE. CROIX on his 75th Birthday, Exeter and London 1985, σελ. 76-117, ειδικώς σελ. 76-113. Για τους νόμους περί δωροδοκίας βλ. DOUGLAS M. MACDOWELL, «Athenian Laws about Bribery», *Revue internationale des droits de l'antiquité* 30 (1983), σελ. 57-78.

τους ο Δημοσθένης φαίνεται ότι προτιμούσαν την λύση της ειρήνης με την Μακεδονία και σταδιακά οδηγήθηκαν να δεχθούν τις σταθερές απαιτήσεις του Φιλίππου, μεταξύ των οποίων ήταν ο όρος της συμμαχίας και όχι απλώς της ειρήνης, και συνακόλουθα ο αποκλεισμός του Άλου, της Φωκίδος και του Κερσοβλέπτη από την συνθήκη. Παρόλο που ο Δημοσθένης είχε τους λόγους του να επιδιώκη μία γρήγορη διευθέτηση, προκειμένου να σταματήσει την κάθοδο του Φιλίππου στην Νότια Ελλάδα και να δώσει την ευκαιρία στην Αθήνα να συμμετάσχει στην τελική έκβαση του Τρίτου Ιερού Πολέμου, προτίμησε να ενεργήσει στο παρασκήνιο, χρησιμοποιώντας τον Φιλοκράτη στην πρώτη γραμμή. Ο ίδιος περίμενε τα αποτελέσματα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των προτάσεων του Φιλοκράτους και των απόψεων του δήμου. Φυσικά, ο αθηναϊκός δήμος θα υποστήριζε μία συμφωνία ειρήνης που θα προστάτευε τον Άλο, την Φωκίδα και τον Κερσοβλέπτη, αλλά ενώπιον του διαφαινομένου αδιεξόδου οι σύμμαχοι θυσιάστηκαν. Ο Δημοσθένης σε αυτήν την κατάσταση επέλεξε να αποδεχθεί την ειρήνη ως αναγκαία διέξοδο από την κρίση, μολοντί διατηρούσε τις προσωπικές του επιφυλάξεις. Προείχε η δική του επιθυμία αλλά και του δήμου για τερματισμό του πολέμου με τον Φίλιππο.

Συμπεράσματα

Απορρίπτοντας την ακραία προσέγγιση των Arnold Schäfer και Paul Millett, οι οποίοι αντιμετωπίζουν αφοριστικά τις αναφορές των ρητόρων σε ιστορικά γεγονότα, επιχειρούμε να διαχειρισθώμε αυτό το ιστορικό υλικό με προσοχή και κατάλληλη μεθοδολογική προετοιμασία.¹⁵

Επιλέξαμε να εστιάσωμε την έρευνά μας σε ένα τμήμα της διήγησης του λόγου του Αισχίνου *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, §§ 70-79, όπου εντοπίζομε πλούσιες αναφορές σε ιστορικά γεγονότα που παίζουν σημαντικό ρόλο στην ρητορική στρατηγική του κειμένου. Συμπληρωματικά, επιχειρήσαμε να εξετάσωμε συγκριτικά δύο από τα σπάνια ζεύγη ρητορικών λόγων που έχουν σωθεί και αφορούν στις συγκρούσεις του Δημοσθένους και του Αισχίνου ενώπιον του δικαστηρίου στην Αθήνα, το 343 και 330 π.Χ.

Έτσι, διαπιστώνομε ότι οι ρήτορες προβαίνουν σε επιλεκτική χρήση του ιστορικού παρελθόντος, χρησιμοποιώντας μόνο γεγονότα που θα τύχουν θετικής αποδοχής, δεν ανασύρουν δυσάρεστες μνήμες που

15. Βλ. TODD, *ό.π.*, σελ. 174.

έχουν εντυπωθή και επιβάλλονται στο παρόν· η παντοδυναμία του Φιλίππου την εποχή της διαμάχης Αισχίνου – Δημοσθένους προκαλεί δυσφορία στο ακροατήριο, όπως και άλλα ιστορικά γεγονότα που έχουν κηλιδώσει το κύρος της πόλης.

Οι πολυάριθμες ιστορικές ανακρίβειες που εντοπίζονται στους λόγους του Αισχίνου (βλ. Αισχίνη, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, §§ 172-176, ή την αναφορά στον Τολμίδα [§ 75], εκείνη στην Δεκέλεια [§ 76] ή την διαστρέβλωση στην § 78 για τον ψευδο-Χείλωνα, τον ναύαρχο) καθιστούν σαφές ότι ο ρήτορας δεν είχε σε καμία περίπτωση προγραμματίσει να συγγράψη ένα ιστορικό έργο· δεν τον ενδιαφέρει να αποδώσει την ιστορική αλήθεια, αλλά να πείση το ακροατήριό του, αξιοποιώντας ρητορικά το ιστορικό υλικό, χωρίς να προτάσσει την αξιοπιστία ως κύριο στόχο του. Προτιμά την αληθοφάνεια και την ρητορική κατοχύρωση των επιχειρημάτων του από την ιστορική αλήθεια και την ισχυρή επιχειρηματολογία. Και βέβαια η διαστρέβλωση των γεγονότων δεν υπακούει σε διακρίσεις, αφού αντιμετωπίζονται με την ίδια διάθεση παραποίησης γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, όπως και όσα είχαν σημειωθεί πολύ παλαιότερα.

Εξ άλλου, χωρίς αντικειμενικό κύρος θεωρείται ο ισχυρισμός των ρητόρων πως οι ένορκοι θα μπορούσαν να θυμηθούν με ακρίβεια γεγονότα που συνέβησαν στο πρόσφατο αλλά και στο απώτερο παρελθόν. Ο ισχυρισμός αυτός δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά ένα ρητορικό τέχνασμα που δίνει την ευκαιρία στους ρήτορες να συνθέσουν την δική τους εκδοχή με μεγάλη ελευθερία.

Εξετάζοντας ειδικώς τους τέσσερεις ρητορικούς λόγους που προέρχονται από τις δίκες «Περὶ τῆς παραπρεσβείας» και «Περὶ τοῦ στεφάνου», διαπιστώνουμε ότι στους συγκεκριμένους λόγους, όταν αλλάζουν οι ρόλοι των ομιλητών, αλλάζουν οι θέσεις και τα επιχειρήματα. Η πρόκληση όμως είναι άλλη· φαίνεται ότι αποτελεί κανόνα πως οι ρητορικοί λόγοι είναι κείμενα που χαρακτηρίζονται από ένα παιχνίδι ρόλων (role play), όπου κατήγορος και κατηγορούμενος εκ του ρόλου τους και την σειρά με την οποία μιλούν στο ακροατήριο έχουν το προβάδισμα σε συγκεκριμένη επιχειρηματολογία. Απομένει ο κανόνας να διερευνηθεί σε βάθος και να συσχετισθεί με την λογοτεχνία.

Επίσης, ελάχιστος σημασίας είναι η διαπιστούμενη υπερασπιστική τακτική εξασφάλισης αποστάσεων από έναν δυσφημισμένο παράγοντα του πολιτικού παιχνιδιού, εν προκειμένω τον Φιλοκράτη, καθώς

και ρητορική τεχνική της υπεκφυγής που χρησιμοποιείται με παρόμοιο τρόπο και από τους δύο ρήτορες.

Το κείμενο του Αισχίνου *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, §§ 70-79, κατοχυρώνεται ως σημαντικό δείγμα πολιτικής ρητορείας για ένα ενδιαφέρον είδος ρητορικής τεχνικής, όχι ιδιαίτερα σύνηθες, που εμπεριέχει πρόκειται για την «ρητορική της ειλικρίνειας», η οποία επιστρατεύεται ως έσχατο ρητορικό μέσο, επιβάλλοντας ένα συμπαγές αδιέξοδο στο ακροατήριο και συνακόλουθα έναν πολιτικό ρεαλισμό (real Politik), διασώζοντας με τον τρόπο αυτόν την επιβαρυντική –μολονότι ειλικρινή– ομολογία του ρήτορα, η οποία υποστηρίζεται από τις τεχνικές καθυστέρησης και μετατόπισης της κύριας άποψης για να εξασφαλισθή το καλύτερο ρητορικό αποτέλεσμα.

Εν τέλει, παρά την εξονυχιστική εξέταση των ρητορικών λόγων, όταν δεν υπάρχουν άλλες πηγές για τα ίδια γεγονότα, δεν είναι δυνατόν να νιώσουμε ασφαλείς ότι εντοπίσαμε τις ανακρίβειες και τις στρεβλώσεις. Το ιστορικό υλικό που ο ρήτορας θα χρησιμοποιήσει δεν είναι καταφανώς ανακριβές· εκτροπές στην απόδοση της ιστορικής αλήθειας του τύπου μαύρο-άσπρο δεν είναι οι συνηθέστερες στο έργο των ρητόρων, είναι όμως συχνές οι επεμβάσεις σε ιστορικές αφηγήσεις και αποδόσεις γεγονότων εκ μέρους του ρήτορα, οι οποίες τις περισσότερες φορές γίνονται με έντεχνο τρόπο, ώστε η ιστορική αφήγηση διατηρώντας έναν πυρήνα αλήθειας η μία επιφανειακή ακρίβεια να υποκρύπτει το πλαστό και εν τέλει να εξυπηρετεί τις ρητορικές ανάγκες ενός συγκεκριμένου επιχειρήματος.

Αποκατάσταση των κειμένων [Αριστοτέλη] *Αθηναίων Πολιτεία* 48.4 και του Αισχίνη *Περὶ παραπρεσβείας* 15 (=2.15)

Πέρα από τη ρητορική προσέγγιση που προηγήθηκε, μία προσέγγιση που ελπίζω να προέβαλε δεόντως τα φιλολογικά εργαλεία για την ερμηνεία του κειμένου, και τη συνακόλουθη διευκρίνιση των ιστορικών παραμέτρων, ενδιαφέρον όχι μόνο φιλολογικό αλλά και ιστορικό ενέχει η φιλολογική αποκατάσταση των κειμένων, ώστε να βασίσουμε την ιστορική έρευνα σε όσο το δυνατό πιο έγκυρο corpus πηγών.

Όπως ήδη τονίστηκε, οι εκ πρώτης όψεως μικρές διορθώσεις-παρεμβάσεις μου στα κείμενα αυτά διαφοροποιούν την ιστορική πληροφορία που εμπεριέχεται.

Εν αρχή το κείμενο της Αθηναίων Πολιτείας το οποίο αποδίδεται με

επιφυλάξεις στον Αριστοτέλη [Aristotle] *Athenaion Politeia* (=AthPol) 48.4. Το σχεδόν πλήρες κείμενο της πολιτικής πραγματείας του Αριστοτέλη σώζεται σε ένα και μοναδικό πάπυρο στο Λονδίνο με καταγραφή British Museum papyrus No 131.¹⁶

Προσεγγίζοντας παπυρολογικά και εν γένει φιλολογικά το κείμενο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την αξία της επιστημονικής μεθόδου της κλασικής φιλολογίας.

Στην έκδοση του Chambers το κείμενο εμφανίζεται ως ακολούθως:¹⁷
σελ. 43

25[...] κληροῦσι δὲ καὶ εὐθύ-

26 νους ἕνα τῆς φ[υλῆς] ἐκάστης, καὶ παρέδρους β̄ ἐκάστωι τῶν εὐθύνων οἷς

27 ἀναγκαῖόν ἐστι ταῖς α...σαῖς κατὰ τὸν ἐπώνυμον τὸν τῆς φυλῆς ἐκάστης

σελ. 44

1 καθῆσθαι· κᾶν τις βούλ[ητ]αί τινα τῶν τὰς εὐθύνας ἐν τῷ δικαστηρίῳ

2 δεδωκότων ἐντὸς ᾧ ἡμ[ε]ρῶν ἀφ' ἧς ἔδωκε τὰς εὐθύνας εὐθυναν ἂν τ' ἰδίαν

3 ἂν τε δ[η]μοσ[ί]α[ν] ἐμβαλέσθαι, γράψας εἰς πινάκιον λελευκωμένον

4 τοῦνομα τό [θ' αὐτο]ῦ καὶ τὸ τοῦ φεύγον[τ]ος, καὶ τὸ ἀδίκημ' ὃ τι ἂν

5 ἐγκαλῇ, καὶ τίμημα ἐ[πιγρα]ψάμενος ὃ τι ἂν αὐτῷ δοκῇ δίδωσιν τῷ εὐ-

6 θύνῳι.

και στο κριτικό υπόμνημα :

[...] 27 ἀγ...λαῖς (vel ῥαῖς) Wn. ἀγοραῖς K., edd. plur. ἀν[ατο]λαῖς Rehm Philol. 86, 121

16. Εκδόσεις του κειμένου: 1) F. G. KENEYON, 1η και 2η έκδοση, London 1891, 3η έκδοση, London 1892, 4η έκδοση, Berlin 1903 in the *Supplementum Aristotelicum* 3.2 και 5η έκδοση στο OCT, London 1920; 2) H. van Herwerden και J. van Leeuwen, Leiden 1891; 3) G. KAIBEL and U. von WILAMOWITZ, 1η και 2η έκδοση, Berlin 1891, 3η έκδοση Berlin 1898; 4) F. BLASS, 1η έκδοση, Berlin 1892, 2nd, Berlin 1895, 3η, Berlin 1898, 4η, Berlin 1903; 5) J.E. SANDYS, 1η έκδοση, London 1893, 2η έκδοση, London 1912; 6) Th. THALHEIM (βασισμένη στην έκδοση του BLASS), Leipzig: Teubner 1909; 7) H. OPPERMANN (βασισμένη στην έκδοση του THALHEIM), Leipzig: Teubner 1928 (ανατύπωση με προσθήκες το 1961); 8) M. CHAMBERS, Leipzig: Teubner 1986, 2η έκδοση 1994.

17. M. CHAMBERS, ό.π., σελ.. 43-44.

2 γ L, ut vid. ᾧ Lipsius Ber. Sächs. Ges. 1891, 66 'potest etiam δ legi K.4 ῥ Wn., quod facilius quam ᾧ sed incredibile esset |

Αντιμετωπίζουμε κυρίως δύο κειμενικά προβλήματα: πρώτον, την αβεβαιότητα της ανάγνωσης στη σελ. 43, γραμμή 27, που προκύπτει κυρίως από την ομόφωνη απόρριψη της ανάγνωσης α. . .σαις που πρότεινε αρχικά ο Kenyon. Η απόρριψη της ανάγνωσης του Kenyon δεν συνοδεύεται από μια λογική και πειστική εναλλακτική. Η πιο πρόσφατη ανάγνωση (<α. . . .σαις) που προσφέρει ο Chambers στην έκδοση του κειμένου από τον οίκο Teubner και επαναλαμβάνει κατ' ουσίαν την ανάγνωση του Kenyon αφήνει το πρόβλημα άλυτο. Δεύτερον, η ασαφής ανάγνωση του αριθμού στη σελ. 44, γραμμή 2 έχει συζητηθεί επί μακρόν από τους μελετητές.

Ξεκινώ με την ανάγνωση του Kenyon. Προσφέρει δύο σταθερά σημεία: η λέξη που βρίσκεται σε αυτό το σημείο του παπύρου αρχίζει με ένα Α (άλφα) και τελειώνει με τρία γράμματα ΑΙC. Το άλφα ακολουθείται από ένα κενό δύο ή τριών, ίσως και περισσότερων, γραμμάτων, και στη συνέχεια ένα γράμμα που θα μπορούσε να είναι Γ ή Ρ ή Λ. Έχουν γίνει πολυάριθμες επιστημονικές προσπάθειες ανασυγκρότησης του κειμένου, με βάση αυτή την ανάγνωση, όπως ά[γορ]αῖς, η οποία μετά την αρχική πρόταση του Kenyon έγινε δεκτή από τον Rhodes και ά[νατολ]αῖς που προτάθηκε από τον Rehm και υιοθετήθηκε επιφυλακτικά από τον MacDowell.¹⁸

Ο Wilamowitz προσφέρει έναν αριθμό εναλλακτικών αποκαταστάσεων που βασίζονται σε διαφορετική ανάγνωση του γράμματος που προηγείται του ΑΙC, όπως άναδικαῖς, άνατολαῖς, άπαγωγαῖς, άπογραφαῖς, άναπαύλαις, ἥ ακόμη και εὐθύναις.¹⁹ Τέλος, ο τελευταίος εκδότης του κειμένου, ο M. Chambers, σε ένα άρθρο του πολύ πριν από την έκδοση του κειμένου στον οίκο Teubner, καταλήγει κατά την ανάλυσή

18. REHM, «Zu Aristot. Ἀθπ. c. 47.48», *Philologus* 86 (1931), σελ. 118-22; P. RHODES, *A Commentary of the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, σελ. 561; M. CHAMBERS, «More Notes on the Text of the Ath. Pol.» *TAPA* 102 (1971), σελ. 41-7, ειδ. 45· βλ. επίσης D. MACDOWELL (ό.π.): υποσημ. 45, που παραπέμπει στο IG 3 68.30, Ar. Ach. 20, Eccl. 20.

19. G. KAIBEL, *Stil und Text der ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΘΗΝΑΙΩΝ des Aristoteles*, Berlin 1893, σελ. 213: "Da nun hinter ταῖς ein A sehr deutlich lesbar ist, so war ταῖς άγοραῖς besser, dessen richtige Erklärung auch Kenyon in der 3. Auflage gegeben hat." · U. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Aristoteles und Athen*, Vol. 2, Berlin 1893, σελ. 235, υποσημ.15.

του στην προτεινόμενη αποκατάσταση αγ... σφαις, όμως στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να βρεθεί μια λογική λέξη που να ταιριάζει τόσο στα ίχνη όσο και στα συμφραζόμενα. Όπως είδαμε, στην τελευταία του έκδοση προσέφερε την πιο συντηρητική ανάγνωση α[. . .] σφαις.

Το πρόβλημα σχετικά με την ανασυγκρότηση του εν λόγω κειμένου κατά τη γνώμη μου προέρχεται από την πρώτη λανθασμένη ανάγνωση από τον Kenyon ενός Α, στην αρχή της λέξης. Η ανάγνωση αυτή έγινε αποδεκτή από όλους σχεδόν τους άλλους μελετητές μετά τον Kenyon.

Η δική μου ανάγνωση με βάση το facsimile που παρήγαγε ο E. Scott αμέσως μετά την ανακάλυψη του παπύρου, μου επιτρέπει, κάνοντας παρατηρήσεις στα ίχνη που αχνοφαίνονται στον πάπυρο και με τη βοήθεια των νέων ψηφιακών τεχνολογιών, να καταλήξω στα ακόλουθα συμπεράσματα-προτάσεις αποκατάστασης του κειμένου: φρονώ ότι η γραφή C[THΛ]AIC μπορεί να καλύψει το κενό του υπό έρευνα κειμένου. Τα παπυρολογικά στοιχεία δείχνουν ότι το αρχικό γράμμα C με το επόμενο γράμμα T, που αποτελούν ένα σύμπλεγμα δύο γραμμάτων, φαίνεται να ταιριάζουν πολύ καλά με τα ίχνη στον πάπυρο σε εκείνο το σημείο.²⁰

Στη συλλογιστική μας οφείλουμε να συμπεριλάβουμε τα αρχαιολογικά-ιστορικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, το μνημείο των επωνύμων, όπου είχαν στηθεί τα αγάλματα των δέκα επωνύμων ηρώων, ένα για κάθε φυλή, βρισκόταν στην αγορά της Αθήνας απέναντι από το Παλαιό Βουλευτήριο και συγκεκριμένα από τον δρόμο που περνούσε κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Αγοράς. Το μνημείο αυτό ήταν πολύ γνωστό σε όλους τους Αθηναίους πολίτες, ένα μέρος όπου αναγράφονταν οι σημαντικότερες πολιτικές ειδήσεις, ένα είδος πίνακα ανακοινώσεων. Ωστόσο, το πιο σημαντικό για το επίμαχο κείμενο της Αθηναίων Πολιτείας είναι ότι η βάση του ίδιου του μνημείου χρησιμοποιήθηκε ως χώρος για σημαντικά έγγραφα, όπως για παράδειγμα νόμοι, γραμμένοι σε χάλκινες στήλες ή ακόμη και σε ξύλινες πλάκες για προσωρινά έγγραφα. Επιπλέον, ο ίδιος χώρος ήταν κατάλληλος για να στέκονται οι εύθυνοι και οι πάρεδροί τους αναμένοντας πιθανές κατηγορίες που αφορούσαν απελθόντες εκ της ενιαύσιας θητείας τους κρατικούς αξιωματούχους.

20. TH. THALHEIM, ό.π., σελ. 69 με το κριτικό υπόμνημα. Σχετικά με τον συνδυασμό του C με το επόμενο γράμμα T βλ. μία γραμμή πιο πάνω THCΦ[ΥΛΗCE]KACTHC. Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση της επιχειρηματολογίας μου βλ. ATHANASIOS EFSTATHIOU, «[Aristotle], Athenaion Politeia 48.4», ZPE 187 (2013), σελ. 84-86.

Συγκεκριμένα, το κείμενο πάλι της *Αθηναίων Πολιτείας* 53.4: [...] νῦν δ' εἰς στήλην χαλκὴν ἀναγράφονται, καὶ ἴσταται ἡ στήλη πρὸ τοῦ βουλευτηρίου παρὰ τοὺς ἐπωνύμους ἐπιβεβαιώνει σαφῶς ὅτι κάτω ἀπὸ το μνημεῖο των ἐπωνύμων ἡρώων των φυλῶν τοποθετοῦνταν χάλκινες στήλες, τὰ ονόματα των ἐφόρων ἦταν γραμμένα σε χάλκινη στήλη, κοντὰ στο μνημεῖο των φυλετικῶν ἡρώων, ὅπου πρόσφατα οἱ ἀνασκαφές ἀποκάλυψαν ἀσβεστόλιθο με ἐγκοπές.

Δεύτερον, ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἀριθμοῦ Γ (βλ. το κείμενο τοῦ Chambers παραπάνω, σελ. 44, γραμμὴ 2), που σημαίνει τρία, δὲν ἔχει γίνεῖ καθολικὰ ἀποδεκτὴ. Αντίθετα, ἡ ἀνάγνωση Λ, που σημαίνει τριάντα, προτάθηκε ἀπὸ ορισμένους μελετητές. Προσεκτικὴ ἀνάγνωση (με τὴ βοήθεια τῆς ψηφιακῆς ἀπεικόνισης καὶ ἀνάλυσης) τοῦ παπύρου καθιστὰ το Γ σχεδὸν βέβαιο. Εξάλλου, μὴ περίοδος τριῶν ἡμερῶν μὴ φαίνεται ικανοποιητικὸ χρονικὸ διάστημα, ὥστε οἱ εὐθυνοὶ καὶ οἱ πάρεδροί τους νὰ ἐκτελέσουν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα στὴ διαδικασίᾳ ἀξιολόγησης των δημοσίων λειτουργῶν: αὐτὰ τὰ τριάντα άτομα (δέκα εὐθυνοὶ καὶ εἴκοσι πάρεδροι) σε δέκα ομάδες των τριῶν (ἓνας εὐθυνος καὶ δύο πάρεδροι) ἔπρεπε νὰ στέκονται ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες μπροστὰ στο μνημεῖο των ἐπώνυμων ἡρώων, καὶ ὅποιοι πολίτης ἐπιθυμοῦσε νὰ καταθέσει κατηγορία ἐναντίον κάποιου ἀπελθόντος δημοσίου λειτουργοῦ ἦταν δυνατόν νὰ υποβάλει τὴν κατηγορία στον εὐθυνο που στεκόταν μπροστὰ στο ἀγάλμα τοῦ ἐπώνυμου ἥρωα τῆς φυλῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν ὁ κατηγορούμενος δημόσιος λειτουργός.²¹

Συνοψίζοντας, θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ δύο προβλήματα που ἀπασχόλησαν τὴν ἐρευνα γιὰ ἑκατὸ καὶ πλέον χρόνια στο κείμενο τῆς *Αθηναίων Πολιτείας* 48.4 εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιλυθοῦν με τὶς παραπάνω προτάσεις. Ἡ νέα ἀνάγνωση C[THΛ]AIC με τὴν ἀνασυγκρότηση ολόκληρης τῆς φράσης ἀναγκαῖόν ἐστὶ <ἐπὶ> ταῖς στήλαις δὲν εἶναι μόνο λογικὴ καὶ ουσιαστικὴ στο πλαίσιο των συμφραζομένων, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ παπυρολογικοὺς καὶ συντακτικοὺς λόγους. Ἐνισχύεται ἐπίσης ἀπὸ το παράλληλο χωρίο που ἐντοπίζεται στο ἴδιο κείμενο (*Αθηναίων Πολιτεία* 53.4) καὶ ἀπὸ πολυάριθμες ἄλλες λογοτεχνικὲς ἀναφορές, ὅπως παρατίθενται ἀπὸ τὸν Wycherley.²²

21. Γιὰ μίᾳ πρόσφατῃ ἀνάλυσι τῆς διαδικασίας βλ. ATHANASIOS EFSTATHIOU, «Euthyna procedure in 4th c. Athens and the case On the False Embassy», *Dike* 10 (2009): 113-135.

22. R. E. WYCHERLEY, *The Athenian Agora (Vol. III): Literary and Epigraphical testimonia*.

Ομοίως, η σχεδόν σαφής ανάγνωση του αριθμού Γ που υποστηρίζεται από την ψηφιακή απεικόνιση και ανάλυση δίνει τέλος στην εκτεταμένη συζήτηση για τη διάρκεια της παραμονής των ευθύνων έμπροσθεν των αγαλμάτων των ομώνυμων ηρώων περιμένοντας να κατατεθούν κατηγορίες κατά των απερχόμενων δημοσίων λειτουργών.

Ως δεύτερο παράδειγμα κειμενικής αποκατάστασης που μας δίνει διαφορετική ιστορική πληροφορία είναι το κείμενο του Αισχίνη *Περί της Παραπρεσβείας* &15 (= 2.15). Τα χφφ παραδίδουν δύο γραφές: συγκεκριμένα δίνουν τα ονόματα Εύκρατος και Εύήρατος: ειδικότερα, το χφ k (Parisinus Gr. 2998, 13/14ου αι. μ.Χ.) έχει την ανάγνωση Εύκρατος μαζί με τα χφφ της οικογένειας β (13-15 αι. μ.Χ.).²³ Το παλαιότερο χφ f (Coislinianus 249, 10ου αι. μ.Χ.), σε συμφωνία με τα χφφ d (Βενετία, Marcianus Gr. VIII 20, 14ος αι. μ.Χ.), q (Λονδίνο, Wm. H. Robinson Ltd, κώδικας Phillipps 8077) και R (Μιλάνο, Ambrosianus E 113 sup. [Gr. 3161, 1482 μ.Χ.], παρουσιάζουν τη γραφή Εύήρατος, Τέλος, στο σημαντικό χφ i (Parisinus Gr. 2996, 13ος αι. μ.Χ.) παραδίδονται και οι δύο γραφές ως εξής: το ia παραδίδει Εύήρατος, ενώ στη διόρθωσή του ic υπάρχει η γραφή Εύκρατος.

Ως επίθετο η λέξη εύήρατος προφανώς προκύπτει από το ρήμα ἔραμαι και σημαίνει 'αγαπητός' ειδικώς στα ακόλουθα κείμενα: i) Βακχυλίδης, απόσπ. 7, l. 26: Πίνδαρος, *Ολυμπ.* 5, 1. 12, ii) Πίνδαρος, *Ολυμπ.* 6, 1. 98 iii) Πίνδαρος, *Πυθ.* 9, l. 8, αλλά και Αθήναιος *Δειπνοσοφ.* 14 Kaibel, & 7, l. 21 και τόμ. 2,2 σελ. 126, γρ. 14.²⁴

Ωστόσο, το κύριο όνομα Εύήρατος που απαντά στο κείμενο του Αισχίνη 2.15 είναι άπαξ. Παρά τη χρήση του ως επίθετο, δεν εμφανίζεται ως κύριο όνομα πουθενά αλλού είτε στις επιγραφές είτε σε κείμενα της κλασικής περιόδου. Η ανάγνωση δεν φαίνεται αδύνατη, αλλά δεν εμπνέει εμπιστοσύνη. Από την άλλη πλευρά, η εναλλακτική γραφή των χφφ Εύκρατος, αν και δεν είναι η σωστή γραφή, μπορεί να μας οδηγήσει στη σωστή γραφή. Να σημειωθεί ότι στα κείμενα και τις επιγραφές,

Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1957, σελ. 85-90.

23. b είναι ένα απωλεσθέν χφ που συνοψίζει την κύρια μεσαιωνική παράδοση (13-15ος αι. μ.Χ.); το b παραδίδεται μέσω των ακόλουθων χφφ: a (Rome, Angelicus Gr. 44. 13ος αι. μ.Χ.), V (Vaticanus Gr. 64, 1269/70 μ.Χ.), x (Parisinus suppl. Gr. 660, 14ος αι. μ.Χ.), m (Parisinus Gr. 3003, 15ος αι. μ.Χ.), g (Parisinus Gr. 2390, 15ος αι. μ.Χ.), L (Laurentianus 57.45, 15ος αι. μ.Χ.), S (Ambrosianus Gr. 455, 1412 μ.Χ.).

24. Βλ. LSJ στο λήμμα εύήρατος.

το κύριο όνομα Εὐκράτος δεν εμφανίζεται καθόλου στην κλασική περίοδο καθώς συναντάται μόνο το 149 μ.Χ. στην Καμπανία (Ν. Ιταλία), ενώ το όνομα Εὐκράτης είναι κοινό.²⁵

Η προτεινόμενη γραφή Εὐκράτης ὁ Στρομβίχου υἱὸς αντί για αυτή που όλες οι εκδόσεις του κειμένου εμπεριέχουν Εὐήρατος ὁ Στρομβίχου υἱὸς, εκτός από τη στέρεη –όπως πιστεύουμε– παλαιογραφική αιτιολόγηση, θα πρέπει να υιοθετηθεί κυρίως επειδή υποστηρίζεται από επιγραφικά στοιχεία.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την επιγραφή που δημοσιεύθηκε από τον Meritt και χρονολογείται το 356/5, κάποιος Εὐκράτης ὁ Στρομβίχο Εὐώνυμους εμφανίζεται ως ταξίαρχος του αθηναϊκού στρατού. Όπως αναφέρεται από τον Davies, ο άνδρας αυτός Εὐκράτης Στρομβίχο Εὐώνυμους της επιγραφής (βλ. Meritt ανωτέρω) ανήκει στην οικογένεια του Διοτίμου (Ι) Στρομβίχου (Ι) Εὐώνυμους. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τον Εὐκράτης (Ι) Στρομβίχο (ΙΙ), γιού του Στρομβίχο (ΙΙ) Διοτίμου (Ι) και αδερφού του Διοπίθους (Ι) του Στρομβίχου (ΙΙ).

Έτσι, ο Αθηναίος που αιχμαλωτίστηκε από τους Μακεδόνες στην Όλυνθο το 348 π.Χ. δεν πρέπει να είναι ο Εὐήρατος ὁ Στρομβίχου υἱὸς αλλά ο Εὐκράτης ὁ Στρομβίχου υἱὸς, ο οποίος περιλαμβάνεται από τον Davies στο γενεαλογικό δέντρο που σχεδιάστηκε για την οικογένεια του Διοτίμου (Ι), γιου του Στρόβιχου (Ι).

Όσον αφορά στην ταυτότητα του Εὐκράτη (Ι), γιου του Στρομβίχου (ΙΙ), μπορούμε να προτείνουμε διάφορες εναλλακτικές: μπορεί να είναι ένας από τους εμπόρους που βρέθηκαν στην Όλυνθο την περίοδο αυτή ή κάποιος Αθηναίος που έζησε ως μετανάστης στην Όλυνθο πριν από την άλωση ή ένας εκ των στρατιωτικών διοικητών της ένοπλης βοήθειας που έστειλε η Αθήνα στην Όλυνθο. Πρόκειται για το έτος του επωνύμου άρχοντα Καλλίμαχου μεταξύ 349 και φθινοπώρου 348. Η τελευταία εναλλακτική φαίνεται πιο πιθανή, δεδομένου ότι το ίδιο πρόσωπο εμφανίζεται το 356/5 ως ταξίαρχος του αθηναϊκού στρατού, και συγκεκριμένα ως ταξίαρχος της φυλής του Ερεχθέα. Προφανώς, η οικογένεια του Εὐκράτη ανήκε στην ελίτ της αθηναϊκής κοινωνίας, και πιθανότατα είχε προσφέρει και ο ίδιος αλλά και άλλα μέλη της οικογένειάς του σημαντικές υπηρεσίες στον αθηναϊκό στρατό στο παρελθόν. Προφανώς,

25. Βλ. κυρίως P. FRASER και E. MATTHEWS, *A lexicon of Greek personal names*, τόμ. I, *The Aegean Islands*.

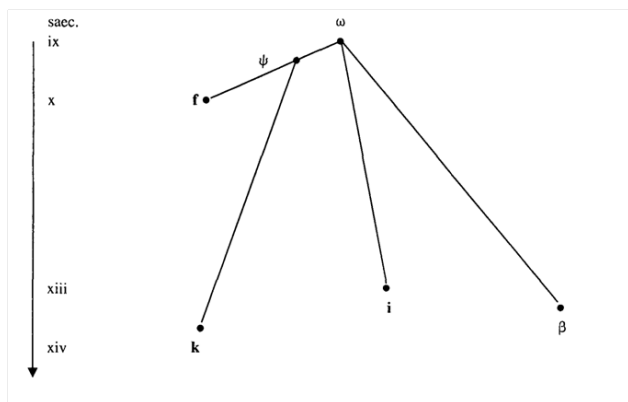
Cyprus, Cyrenaika (Oxford 1987) και M. Osborne and S. Byrne, *A lexicon of Greek personal names*, τόμ. 11, *Africa* (Oxford 1994).

ο Ευκράτης θα μπορούσε να διοικεί ένα απόσπασμα οπλιτών της φυλής του στην εκστρατεία στην Όλυνθο ως ταξίαρχος. Είναι πολύ πιθανό να είναι ο ίδιος άνθρωπος που παρουσιάζεται να δέχεται την αρά σε μια επιγραφή (βλ. Εθνικό Μουσείο, Inv. 14470).²⁶

Η γραφή Εύήρατος στη φράση Εύήρατος ὁ Στρομβίχου [υἱὸς] πρέπει να έχει αλλάξει κατά τη διάρκεια της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου του Αισχίνη.

Για μια απλή αναπαράσταση των ποικίλων γραφών του δεύτερου λόγου του Αισχίνη, μπορούμε να υιοθετήσουμε ένα απλό stemma codicum που δείχνει ότι η παράδοση των λόγων του Αισχίνη 2 και 3 εξαρτάται κυρίως από τους τέσσερις κύριους κλάδους, δηλαδή τα χφφ f, k, i και την ομάδα των χφφ β. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα χφφ f και k μπορούμε να πούμε ότι αν και είναι τα παλαιότερα χφφ και μοιράζονται ορισμένα κοινά λάθη γραφής, παρουσιάζουν επίσης αρκετές διαφορές, ώστε να συμπεράνουμε ότι κάποια στιγμή στην ιστορία της παράδοσης καθένα από αυτά απέκλινε από έναν κοινό χαμένο πρόγονο, στον οποίο μπορούμε να δώσουμε το όνομα ψ.²⁷

Τώρα, όσον αφορά στις γραφές εϋήρατος ή εϋκράτος στο κείμενο του Αισχίνη (Α. 2.15) το stemma codicum μπορεί να είναι το ακόλουθο:



26. Βλ. E. ZIEBARTH, «Neue Verfluchungstafeln aus Attika Boiotien und Euböia», *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin 1934), 1028-32, στο 1023.

27. A. DILLER, «The manuscript tradition of Aeschines' orations», *ICS* 4 (1979), σελ. 34-64, ειδικώς σελ. 35.

Ενδεχομένως η γραφή Εύκράτης ὁ Στρομβίχου [υἱὸς] μεταγράφηκε λανθασμένα είτε από τη μεγαλογράμματη στη μεγαλογράμματη γραφή κάποια στιγμή πριν από τον ένατο αιώνα, είτε από τη μεγαλογράμματη σε μικρογράμματη γραφή μετά τον 9ο αιώνα²⁸ ως Εὔκρατος ὁ Στρομβίχου [υἱὸς], δεδομένου ότι ο αντιγραφέας μπορεί να είχε επηρεαστεί από τη συνήθη χρήση του επιθέτου εὔκρατος την εποχή του μεταγραμματισμού των χφφ τον 9ο αιώνα. Ακολουθώντας, η γραφή Εὔκρατος άλλαξε, αλλοιώθηκε εύκολα σε Εὐήρατος από μια πολύ συνηθισμένη σύγχυση της μικρογράμματης γραφής του κ (κάππα) με το η (ήτα) στη μικρογράμματη γραφή».

Η θεωρία περί διπλού λάθους στην ίδια λέξη στην οποία η πρότασή μου βασίζεται, παρότι όχι ιδιαίτερα προφανής και συχνή, βρίσκει αρκετά παράλληλα σε ελληνικά χφφ.²⁹

Περαιτέρω υποστήριξη για τη γραφή Εύκράτης μπορεί να βρεθεί στη 'συμπεριφορά' των χφφ του Αισχίνη σε σχέση με τα κύρια ονόματα. Γενικά, τα κύρια ονόματα είναι πολύ ευάλωτα σε αλλοιώσεις στα ελληνικά χφφ. Όχι μόνο ονόματα λαϊκών ανθρώπων, αλλά ακόμη και ονόματα διάσημων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων δίνονται συνήθως με λανθασμένη μορφή. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον H. Rabe, συγγραφείς όπως οι Δημοσθένης, Ὑπερείδης, Αἰσχίνης, Ἀνδοκίδης, Καλλίνος, Μίμνερμος, Καλλίμαχος εμφανίζονται αντίστοιχα σαν ημοσθένης, ὑπερίδης, αἰσχύνης, ἀνδικίδης, καλλιηνός ή καλλυνός, μήμερμος ή μήμενμος, αλλιμάχος.

Ακολουθώντας το κριτικό υπόμνημα του Dilts, στον λόγο του Αισχίνη *Περί της παραπρεσβείας* βρίσκουμε πολλές παραλλαγές στα κυριότερα χφφ σχετικά με τα κύρια ονόματα, ή ακόμη και τα εθνικά και δημοτικά ονόματα.

Ειδικότερα, υπάρχει σαφής διάσταση μεταξύ των χφφ στην περίπτωση του άλλου Αθηναίου πολίτη που βρέθηκε αιχμάλωτος μετά την κατάληψη της Ολύνθου από τον Φίλιππο το 348, του Ιατροκλή, αδελφού του Εργοχάρη,³⁰ ενώ το χφ k παρουσιάζει τη γραφή Ἰατροκλῆς, τα

28. Η γραφή *Εὔκρατος* πρέπει να απορριφθεί επίσης για μορφολογικούς λόγους: το κύριο όνομα Εύκράτης προέρχεται από το ουσιαστικό *κράτος* (κρατέω), για παράδειγμα: *Κράτης*, *Σωκράτης*, *Φιλοκράτης*, *Δεινοκράτης*, *Ἐπικράτης* κλπ (βλ. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire etymologique de la langue grecque* (Paris 1968), λήμ. κράτος, ο οποίος με τη σειρά του παραπέμπει στον F. BECHTEL, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (Hildesheim 1917, επανέκδ. 1964), σελ. 256-260 καθώς και W. PAPE και G. BENSELER, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* (Graz 1911, επανέκδ. 1959), σελ. xxix, λήμ. κρατέω.

29. Βλ. D. YOUNG «Notes on the text of Pindar» *GRBS* 7 (1966), σελ. 5-22, ειδικώς σελ. 6.

30. I. KIRCHNER, *Prosopographia Attica*, vol. 1, αριθμ. 7442, Berlin 1901.

τρία άλλα χφ που συζητήθηκαν (f, β και i) δίδουν όλα τη γραφή Στρατοκλής.

Η ενδελεχής μελέτη της παράδοσης των κυρίων ονομάτων στα χφφ του Αισχίνη αναδεικνύει την αξία του κώδικα k (Parisinus Gr. 2998) 2998 [olim 264 και 27661, 13ος/14ος αι. μ.Χ.] για την ανασυγκρότηση του κειμένου του Αισχίνη.³¹

Συμπεράσματα

Στην ευρεία θεματική της μεθοδολογίας για την έκδοση ιστορικών πηγών της κλασικής αρχαιότητας επέλεξα να προσφέρω τρία κείμενα ερευνητικής μεθόδου με συγκεκριμένα επιστημονικά αποτελέσματα, τρεις case studies. Εξ αυτών τα δύο αφορούν στη φιλολογική αποκατάσταση των κειμένων, με αποτέλεσμα στην περίπτωση του Αισχίνη 2.15 να φέρουμε στο φως τον ταξίαρχο Ευκράτη (I), γιο του Στρομβίχου (II) συμπληρώνοντας το δένδρο της οικογένειάς του και αποκαλύπτοντας τη δράση του ανδρός στον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου κατά την άλωση της Ολύνθου, ενώ στην ετέρα περίπτωση του κειμένου της Αθηναίων πολιτείας 48.4 το ευτυχές αποτέλεσμα δεν είναι μόνο η νέα μας πρόταση για τις γραφές C[THΛ]AIC και Γ (=τρεις) ημέρες να αποκαταστήσει τον ιδιαίτερο από κάθε άποψη πάπυρο P. Lond. 131 με μία πιο πειστική, κατά τη γνώμη μου, πρόταση, αλλά να δώσει και νέα δεδομένα για την ανασυγκρότηση της διαδικασίας της ευθύνης.

Πολύ ενδιαφέρουσα όμως είναι η ερμηνευτική προσέγγιση που αφορά στο κείμενο του Αισχίνη *Περί της παραπρεσβείας*, §§ 70-79, που η ρητορική του ανάλυση με την αξιοποίηση και άλλων σχετικών κειμένων φέρνει στο φως την πραγματική πολιτική στάση του Αισχίνη κατά τη σύναψη της Ειρήνης του Φιλοκράτη (346 π.Χ.). Επίσης, η ρητορική επεξεργασία της άποψης του Αισχίνη αποκαλύπτει αλλοιώσεις στα ιστορικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται από τον ρήτορα προκειμένου να στηρίξει την άποψή του και επιπλέον ενδυναμώνει τη δική μας αρχή ότι η ιστορική πληροφορία που εμπεριέχεται σε ρητορικά κείμενα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και ανάλυσης ώστε να αξιοποιηθεί δεόντως.

31. Για τον κώδικα k βλ. R. FOESTER, «Zwei unedirte Declamationen des Libanios», *Hermes* 9 (1875), σελ. 22-29, ειδικώς σελ. 24-29 και F. SCHULTZ, *Aeschines orationes. Text with scholia* (Leipzig 1865, σελ. xxv' βλ. επίσης DOUGLAS MACDOWELL, *On the false embassy* (Oxford 2000), σελ. 46 και πιο πρόσφατα ATHANASIOS EFSTATHIOU, «Eueratos or rather Eukrates, son of Strombichos in Aischines' De Falsa Legatione, 15? Manuscript tradition and Proper names», *BICS* 49 (2006), σελ. 69-79.

Η αρχαία επιστολογραφία ως ιστορική πηγή για τη λογοτεχνία της εποχής: Το παράδειγμα του Κικέρωνα.

Δρ. Παναγιώτης Ν. Κοντονάσιος

Δρ. Φιλολογίας ΕΚΠΑ, διδάσκων τμήματος Γλωσσικών
και Διαπολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Εισαγωγικά

Είναι γνωστό ότι στην αρχαία επιστολογραφία, ελληνική και κυρίως ρωμαϊκή, η οποία συνολικά ήταν «ένα χαϊδεμένο παιδί της ρητορικής»,¹ μπορεί κάποιος να εντοπίσει πλήθος πληροφοριών για ζητήματα κατάρχην ιδιωτικού, αλλά και δημοσίου ενδιαφέροντος.² Όταν μάλιστα μελετά τη σωζόμενη κικερώνεια επιστολογραφία, η οποία είναι πλουσιότατη, ο μελετητής αυτός βεβαιώνεται πλήρως για την αλήθεια της παραπάνω παρατήρησης. Στο πλαίσιο λοιπόν της μελέτης αυτού ακριβώς του υλικού η παρούσα εργασία επικεντρώνεται ειδικότερα στην ανάδειξη βασικών παραμέτρων των αναφορών του Κικέρωνα (*Marcus Tullius Cicero*, 106-43 π.Χ., ύπατος, μεταξύ άλλων, το 63 π.Χ.) στη λογοτεχνία της εποχής του, ρωμαϊκή και ελληνική. Και φυσικά, όταν παραπέμπουμε σε αυτήν τη λογοτεχνία, εννοούμε δημοσιευμένα έργα.³

Έργα και συγγραφείς

Όπως ήδη έχουμε επισημάνει αλλού,⁴ στο σύνολο της σωζόμενης κι-

1. ALBIN LESKY, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη⁵ 2003, σελ. 1185.

2. Για μια μεστή αποτίμησή τους βλ. ALBIN LESKY, *ό.π.*, 811 και *passim*· FRANCO MONTANARI, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, επιμ. ΑΝΤΩΝΙΟΣ Β. ΠΕΓΚΑΚΟΣ, Θεσσαλονίκη² 2017, σελ. 399 και *passim*· MICHAEL VON ALBRECHT, *Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, μετάφρ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΑΡΧΟΝΤΟΓΛΟΥ κ.ά., Ηράκλειο³ 2000, σελ. 576 κ.εξ.

3. PETER WHITE, *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic*, Oxford 2010, σελ. 177.

4. Στην υπό δημοσίευση εισήγησή μας "Cicero's Correspondence: Reading, Commenting on, Reviewing and Criticizing Contemporary Literature" στο πρώτο διεθνές συνέδριο

κερώνειας επιστολογραφίας απαντώνται 245 αναφορές στη σύγχρονη της λογοτεχνία. Τα έργα που μνημονεύονται εκεί είναι τουλάχιστον 109, καθώς υπάρχουν και αναφορές σε ομάδες έργων, ενώ οι συγγραφείς είναι τουλάχιστον 43, αφού μνημονεύεται και η ομάδα των λεγομένων «Νεωτέρων»⁵ σε αυτά τα δεδομένα συμπεριλαμβάνεται φυσικά ο ίδιος ο Κικέρων και ένα μεγάλο μέρος του έργου του. Οι περισσότεροι από αυτούς τους συγγραφείς είναι Ρωμαίοι, από τους οποίους ονοματίζονται 35, ενώ οι υπόλοιποι 8 είναι Έλληνες. Η γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα περισσότερα έργα είναι φυσικά η Λατινική, ενώ Ρωμαίοι συγγραφείς γράφουν και στην Ελληνική, κάτι που πιθανότατα, μια και δεν έχουμε πάντα όλες τις λεπτομέρειες, ισχύει και αντιστρόφως αλλά σε κάθε περίπτωση σε ασύγκριτα μικρότερη κλίμακα.

Πίνακας 1: Συγγραφείς και έργα της εποχής με αλφαβητική σειρά ανά γραμμή

L.Aelius T-bero: μια ιστορία	Αλέξανδρος ο Εφέσιος: γεωγραφικό ποίημα	C. Amafinius: φιλοσοφικά έργα	T. Ampius Balbus: ιστορικό ή βιογραφικό έργο	L.Antonius: <i>contio</i>	M.Antonius: <i>contio</i>
Αρχίας: ελληνικό ποίημα για τους <i>Luculli</i>	Αθηνόδωρος: φιλοσοφικά έργα	A.Caecina: <i>Quaerelae</i> , ένα αντικαίσαρικό έργο, ένας <i>liber</i>	M. Calpurnis Bibulus: <i>contiones</i>	L. Calpurnius Piso Caesonius: ρητορικός λόγος	Catius: <i>De rerum natura</i>
Ap. Claudius Pulcher: βιβλία για την οιωνοσκοπία και ρητορικοί λόγοι	L. Cornelius Balbus: μια <i>praetexta</i>	P. Cornelius Dolabella: <i>contio</i>	Cotta: ένας <i>liber</i>	Δημήτριος ο Μάγνης: <i>περί όμονοιās</i>	M. Fabius Gallus: <i>Cato</i>
A. Hirtius: <i>Anticato</i>	C.Iulius Caesar: <i>Apopthegmata, Anticato</i>	M. Iunius Brutus: <i>Cato</i> , επιτομή του Φαννίου, επιτομή του Καίλιου Αντιπάτρου, <i>contio</i>	C. Licinius Calvus: ποίημα για τον Τιγέλλιο	L.Lucceius: μια ιστορία της περιόδου του Σύλλα	Lucretius Carus: ποιήματα

της σειράς Innovative Contributions in Classics (IConiC), με τίτλο *Audience Response in Ancient Greek and Latin Literature*, που διοργάνωσε διαδικτυακά ο Τομέας Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων μεταξύ 2 και 3 Σεπτεμβρίου 2022. Τα Πρακτικά αναμένεται να έχουν δημοσιευθεί από τους Brepols Publishers εντός του 2024.

5. Βλ. αναλυτικά γι' αυτούς ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, *Η ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»*, Αθήνα 2002.

Q. Mucius Scaevola: <i>De iure civili</i>	Νεώτεροι ποιητές	Νίκων: <i>περί πολυφαγίας</i>	P. Nigidius Figulus: κά-ποια έργα	Octavianus: <i>contiones</i>	Ollius: <i>Laudatio Porciae</i>
Q. Pilius Celer: λόγος κατά Μ. Σεργιλίου.	T. Pomponius Atticus: διήγηση της υπατείας του Κικέρωνα στην Ελληνική, <i>liber annalis</i> , επιγράμματα	Ποσειδώνιος: φιλοσοφικά έργα	Proclius: ένα γεωγραφικό (;) έργο	Gn.Sallustius: <i>Empedoclea</i>	Lucius Scribonius Libo: <i>Annales</i>
Servilius Casca: ένας <i>liber</i>	M. T. Varro: <i>De lingua Latina</i> , <i>Laudatio Porciae</i> , <i>Μενίππειες σάτιρες</i> (;), ένας διάλογος, <i>Imagines</i>	Gaius Trebonius: πολιτική σάτιρα	Τυραννίων: ένα έργο για την προσωδία	Q. Tullius Cicero: <i>Erigona</i> , <i>Electra</i> , άλλες δύο τραγωδίες, ένα σατιρικό επίγραμμα, ένα ιστορικό έργο	Φαίδρος: <i>περί θεών</i>

Από τις αναφορές αυτές έχουμε την ευκαιρία να αντλήσουμε πληροφορίες για πολύ γνωστούς συγγραφείς αυτής της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, αλλά και για άλλους λιγότερο γνωστούς ή και τελείως άγνωστους, ενίοτε και αμφισβητούμενους. Η ποικιλία των έργων που μνημονεύονται εξάλλου είναι μεγάλη αλλά και ενδεικτική της ελευθερίας του λόγου της οποίας έχαιραν οι συγγραφείς μέχρι τότε, όσο ακόμη ζούσε ο Κικέρων: ποιητικά, ιστορικά, βιογραφικά, φιλοσοφικά, συμπεριλαμβανομένης της θεολογίας, και φυσικά ρητορικά, με τις δημηγορίες (*contiones*)⁶ να κάνουν ιδιαιτέρως αισθητή την παρουσία τους, αλλά και τους δικανικούς λόγους με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις να αφήνουν έντονο το αποτύπωμά τους· κοντά σε αυτά έχουμε και αναφορές σε έργα από τον ευρύτερο επιστημονικό χώρο της εποχής, δηλαδή νομικά, γεωγραφικά, φιλολογικού, ακόμη και γαστριμαργικού περιεχομένου, όπως φαίνεται στους δύο πίνακες που παραθέτουμε εδώ.⁷

6. Γι' αυτές βλ. αναλυτικά ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ, *Η ρητορική των contiones του Κικέρωνα: το ειδικό ακροατήριο και οι όροι διαμόρφωσης της eloquentia popularis*, Αθήνα 2016.

7. Πβ. PETER WHITE, ό.π., σελ. 177-179.

Πίνακας 2: ο Κικέρων και τα έργα του που αναφέρονται στις επιστολές (ομαδοποιημένα)
M. Tullius Cicero:
Πραγματείες: <i>De oratore, De Republica, Orator, Academica, Topica, De finibus, De officiis, Tusculanae disputationes, De senectute, De gloria</i> , φιλοσοφικά έργα.
Ρητορικοί λόγοι: <i>Contra contionem C. Metelli, De lege agraria orationes I-IV, De Othone, Pro Rabirio, De proscriptorum liberis, Cum provinciam deposuit, In Catilinam orationes I-IV, In Clodium et Curionem, In Pisonem, Pro Scauro, Pro Plancio, Pro Ligario, Pro Deiotaro, Philippica II, V, X, XI</i> , ρητορικοί λόγοι.
Απομνημονεύματα: <i>De consiliis suis</i> , διήγηση της υπατείας του στην Ελληνική.
Λογοτεχνική επιστολή: μια επιστολή στον Κάλβο περί ρητορείας.
Έπαινοι: <i>Cato</i> , μια αυτοπαραμυθία για τον θάνατο της Τυλλίας, <i>Laudatio Porciae</i> .
Πιθανώς ανολοκλήρωτα: ένα γεωγραφικό έργο, ένας διάλογος.
Ποίηση: <i>Prognostica, Marius</i> , ένα λατινικό ποίημα περί της υπατείας του, ποίημα: <i>De temporibus suis</i> , ένα επικό ποίημα για τον Καίσαρα.
Ανεξακρίβωτα: κάποια έργα.

Όλα αυτά τα έργα στις επιστολές είτε απλώς μνημονεύονται είτε, συνηθέστερα, σχολιάζονται ποικιλοτρόπως, από τη διατύπωση μιας απλής παρατήρησης μέχρι και την άσκηση αναλυτικής κριτικής, αρνητικής ή θετικής. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται επίσης εναργής η μεγάλη σπουδαιότητα της λογοτεχνίας της εποχής στις διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις των Ρωμαίων αυτής της περιόδου.⁸ Αυτό το πλέγμα σχέσεων συμπεριλαμβάνει και κάποιους Έλληνες συγγραφείς της ίδιας περιόδου, οι οποίοι συμπληρώνουν ζωντανά την ευρύτερη εικόνα της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας, που είναι παρούσα στις επιστολές με παραπομπές που ξεκινούν από τον Όμηρο και προς την οποία ο Ρωμαίος λογοτέχνης ατενίζει σταθερά, είτε θέλοντας να τη μιμηθεί είτε να την ανταγωνιστεί.⁹

Κάτωνες και Αντικάτωνες (Catones και Anticatones)

Υπάρχει ωστόσο σε όλο αυτό και μια ξεκάθαρη πολιτική πτυχή, η

8. SEAN GURD, "Cicero and Editorial Revision", *Classical Antiquity* 26.1 (2007), σελ. 50.

9. Βλ., π.χ., Cic. Att. 7.1.4: «αἰδέομαι ὄχι μόνο τον Πομπήιο αλλά 'Τρῶας καὶ Τρωάδας'· 'Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην καταθήσει'». Οι μεταφράσεις των επιστολών είναι δικές μας. Τα ΑΕ αποσπάσματα που αξιοποιεί ο Κικέρων τα παραθέτουμε όπως ακριβώς τα γράφει ο ίδιος (πβ. και παρακάτω, σημ. 17). Τα πρωτότυπα κείμενα στα οποία βασιζόμαστε είναι από την έκδοση του DAVID R. SHACKLETON BAILEY (ed.), *Marci Tulli Ciceronis Epistulae ad Atticum*, 2 vols, Stuttgartiae 1987.

οποία παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύει τη λογοτεχνία της εποχής σε μείζον πολιτικό όπλο. Το χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα στη σωζόμενη κικερώνεια αλληλογραφία είναι οι έπαινοι και οι ψόγοι (*laudationes* και *vituperationes* αντίστοιχα),¹⁰ υπό την ευρύτερη έννοια, που γράφτηκαν με αφορμή τον θάνατο του Κάτωνα του Νεότερου (*Marcus Porcius Cato Uticensis*, 95-46 π.Χ.), δισέγγονου του Κάτωνα του Πρεσβυτέρου (*Marcus Porcius Cato Censorius*, 234-149 π.Χ.). Ο Κάτων ο Νεότερος, συνεχίζοντας κατά κάποιον τρόπο την παράδοση της οικογένειάς του, υπήρξε συνεπής υποστηρικτής της πάτριας μορφής του ρωμαϊκού πολιτεύματος (*res publica*).¹¹ Ο αγώνας του κατά των ανατρεπτικών πολιτικοστρατιωτικών αξιωματούχων, και ειδικά κατά του Καίσαρα (*Gaius Iulius Caesar*, 100-44 π.Χ., ισόβιος δικτάτωρ, μεταξύ άλλων, το 44 π.Χ.), οι οποίοι στο καθ' ἑξιν πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής αναφέρονταν ως *populares* (λαϊκοί)¹² σε αντιδιαστολή προς τους φιλοθεσμικούς (*boni* ή *optimates*), ήταν αδιάλλακτος μέχρι το τέλος. Όταν μάλιστα διαπίστωσε ότι ο αγώνας αυτός είχε χαθεί, ο Κάτων επέλεξε την αυτοκτονία από τον συμβιβασμό.¹³ Αυτή η στάση του Κάτωνα τον κατέστησε πρότυπο για τους φιλοθεσμικούς και αντιπρότυπο για τους αντιπάλους τους.

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο ο θάνατος του Κάτωνα πυροδότησε μια λογοτεχνική διεκυστίνδα, η ουσία της οποίας όμως ήταν προδήλως πολιτική: οι φιλοθεσμικοί συγγραφείς συνέγραψαν προς τιμήν του επαίνους (*Catones*) και οι αντίπαλοί τους ψόγους (*Anticatones*).¹⁴ Η αρχή της διεκυστίνδας φαίνεται πως έγινε με τον Κάτωνα του Κικέρωνα, για το περιεχόμενο του οποίου έχουμε μια μαρτυρία στο παρακά-

10. Πβ. *Cic. Part.* 10-12 και 69-82.

11. Αυτήν την πάτρια μορφή οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *libera res publica* (ελεύθερη πολιτεία), η οποία τυπικά εκτείνεται από την εποχή της απομάκρυνσης των Ετρούσκων βασιλέων το 509 π.Χ. μέχρι και την απόκτηση του τίτλου *Augustus* από τον Οκταβιανό το 27 π.Χ. (πβ. όμως και παρακάτω, σημ. 39). Για μια αξιόπιστη αποτύπωση των θεσμών και της λειτουργίας της στην ακμή τους βλ. ANDREW LINTOTT, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999.

12. Πβ. το ΑΕ *δημοτικός* (βλ., π.χ., Άριστοφ. Νεφ. 205)· πβ. και παρακάτω σημ. 37.

13. Γι' αυτά τα γεγονότα βλ. αναλυτικά ELISABETH RAWSON, "Caesar: Civil War and Dictatorship", in JOHN A. CROOK et al. (eds), *The Cambridge Ancient History*, vol. IX, *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge 2 1992, σελ. 424 κ.εξ., και ειδικά σελ. 436 για την αυτοχειρία του Κάτωνα.

14. Πβ. CAI P. JONES, "Cicero's Cato", *Rheinisches Museum Für Philologie* 113.2/3 (1970), σελ. 188-190.

τω απόσπασμα από μια επιστολή του συγγραφέα στον επιστήθιο φίλο του, Αττικό (*Titus Pomponius Atticus*, 110-32 π.Χ.), άνθρωπο που απείχε συνειδητά από την ενεργό πολιτική, υποστηρικτή πάντως των φιλοθεσμικών απόψεων.¹⁵ Η επιστολή αυτή τοποθετείται χρονικά κατά πάσα πιθανότητα εντός του Μαΐου του 46 π.Χ., δηλαδή αμέσως μετά τον θάνατο του Κάτωνα:¹⁶

Αλλά όσον αφορά τον Κάτωνα, αυτό είναι πρόβλημα *Αρχιμήδειον*.¹⁷ Δεν κατορθώνω να γράψω αυτό που οι συνδαιτυμόνες σου θα μπορούσαν να διαβάσουν όχι βεβαίως ευχάριστα αλλά έστω με αταραξία ψυχής· πράγματι, ακόμη κι αν από τις διατυπωμένες στη Σύγκλητο προτάσεις του, από κάθε επιθυμία και από όλα τα σχέδια που είχε για την πολιτεία απομακρυνόμουν και ήθελα να επαινέσω *ψιλῶς* τη σοβαρότητα και τη σταθερότητά του, εντούτοις αυτό ακριβώς θα ήταν γι' αυτούς ένα μισητό *ἄκουσμα*. Αλλά εκείνος ο άνδρας δεν μπορεί να επαινεθεί πραγματικά, εκτός αν επαινεθούν αυτά: το ότι προέβλεψε ότι θα συμβούν αυτά που τώρα συμβαίνουν, και αγωνίστηκε για να μη γίνουν και, για να μην τα έβλεπε πραγματοποιημένα, έφυγε από τη ζωή. Από αυτά ποιο είναι εκείνο που θα μπορούσαμε να καταστήσουμε αρεστό στον Αλέδιο;

Ο Κικέρων θέλει να γράψει έναν *Κάτωνα*, αλλά διστάζει κιόλας να το κάνει, γιατί φοβάται τις αντιδράσεις, όχι τόσο του ίδιου του Καίσαρα,¹⁸

15. Nep. Att. 6.1.

16. Cic. Att. 12.4.2.

17. Δηλαδή τόσο δυσεπίλυτο, που χρειάζεται έναν Αρχιμήδη, για να το επιλύσει. Οι μεταφράσεις των λατινικών κειμένων είναι δικές μας. Η χρήση των ΑΕ λέξεων στο συγκεκριμένο πλαίσιο μαρτυρά την ελληνομάθεια των μορφωμένων Ρωμαίων της εποχής και μπορεί να παραλληλιστεί με τη χρήση των Γαλλικών ως πιο εκλεπτυσμένης γλώσσας από Αγγλοσάξωνες ή και από την ελληνική υψηλή κοινωνία κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι. (πβ., π.χ., τη μετάφρ. του DAVID R. SHACKLETON BAILEY (ed.), *Cicero's Letters to Atticus*, vol. 5, Cambridge 1966, σελ. 73).

18. Είναι γνωστό ότι ο Καίσαρας έτρεφε κάποιον σεβασμό για τον Κικέρωνα ως έναν συνεπή βεβαίως πολιτικό αντίπαλο, άνθρωπο όμως αληθινά μορφωμένο και πολιτικά όχι ακραίο. Φυσικά αυτή η στάση δεν ήταν απαλλαγμένη από την πολιτική σκοπιμότητα, όπως θα φανεί και από όσα θα υποστηρίξουμε παρακάτω. Από τη μεριά του ο Κικέρων δεν συμπαθούσε καθόλου τις πολιτικές ιδέες και κυρίως τις πολιτικές πρακτικές του Καίσαρα, κάτι που, παρά το ότι έβλεπε την ανεκτικότητα του Καίσαρα απέναντί του, τον έκανε να επιδοκιμάσει τελικά τη δολοφονία του (Cic. Att. 14.17.6· πβ. 14.4.3). Για

αλλά πιο πολύ κάποιων Καισαρικών, οι οποίοι συγκεκριμένα είναι και συνδαιτημόνες του πάντοτε διαλλακτικού Αττικού και προφανώς αυτήν την εποχή έχουν μεγάλη δύναμη. Τα άτομα αυτά ήταν ο Ίρτιος (*Aulus Hirtius*, περ. 90-43 π.Χ., ύπατος, μεταξύ άλλων, το 43 π.Χ.), ο Βάλβος (*Lucius Cornelius Balbus*, ύπατος, μεταξύ άλλων, το 40 π.Χ.) και ο Όππιος (*Gaius Oppius*), με τους δύο τελευταίους να είναι πολύ στενοί συνεργάτες του δικτάτορα, ο οποίος έχει πια επικρατήσει πλήρως στη ρωμαϊκή πολιτική σκηνή.¹⁹ Ο Αλέδιος που αναφέρεται στο τέλος είναι πιθανώς ένα παρωνύμιο του Οππίου, ο οποίος έτσι προβάλλει σαν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιδραστικού Καισαρικού.²⁰

Τα στοιχεία πάντως της προσωπικότητας του Κάτωνα, τα οποία ήθελε να επαινέσει ο Κικέρων στο πόνημά του, είναι φανερά από το απόσπασμά μας: ο Κάτων ήταν σοβαρός και σταθερός χαρακτήρας, δραστήριος πολιτικά, με απόψεις και προτάσεις για το καλό, εννοείται, της πολιτείας, για την υπεράσπιση της οποίας πολέμησε μέχρι τέλους, αφού προηγουμένως προειδοποίησε σωστά για τους κινδύνους που αυτή διέτρεχε από τους στασιαστικούς πολιτικούς σαν τον Καίσαρα. Αν δεν ειπωθούν αυτά σε έναν έπαινο για τον Κάτωνα, τότε, υποστηρίζει ο Κικέρων, το πράγμα δεν έχει κανένα νόημα. Όλα αυτά λοιπόν ο Κικέρων φαίνεται πως τελικά, με κάποιον τρόπο, μπόρεσε να τα συγκεράσει, με αποτέλεσμα ο Κάτωνάς του να είναι έτοιμος τον Ιούλιο ή, το αργότερο, τον Αύγουστο του ίδιου έτους.²¹ Και πράγματι η δημοσίευσή του δεν πυροδότησε την οργή του Καίσαρα, κάτι που μάλλον οφειλόταν στην

μια συνολική αποτίμηση της σχέσης των δύο ανδρών βλ. HAROLD C. GOTOFF, *Cicero's Caesarian Speeches*, Chapel Hill and London 1993, σελ. xvii-xxix.

19. MAX CARY, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τόμ. Β', μετάφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Ε. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 1960, σελ. 76.

20. DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, 240.2.9^ο.

21. Βλ. Cic. *Att.* 12.5.2^ο πβ. και 13.27.1 για το ότι πράγματι το περιεχόμενο του κικερώνειου Κάτωνα ήταν τελικά κάπως ενοχλητικό για τους Καισαρικούς. Ως προς τη μορφή που είχε ο Κάτων του Κικέρωνα, έχει προταθεί με αρκετή πειστικότητα ότι ήταν αυτή της επαινετικής βιογραφίας με διαλογική μορφή, στο πρότυπο των χαμένων σήμερα αριστοτελικών διαλόγων, στους οποίους τη μερίδα του λέοντος είχε ο ίδιος ο συγγραφέας, ο οποίος όμως με τη σειρά του άφηνε τους συνομιλητές του να επιχειρηματολογούν διά μακρών υπέρ των θέσεών τους, που, εννοείται, θα διέφεραν κατά περίπτωση από τις δικές του. Αυτό στη συγκεκριμένη περίπτωση εξυπηρετούσε και την ανάγκη του Κικέρωνα να δημοσιεύσει το έργο μέσα σε ένα πολιτικά εχθρικό περιβάλλον, αφού το πόνημά του θα περιείχε και τον αντίλογο. Γι' αυτά βλ. CAI P. JONES, *ό.π.*, σελ. 194-196· βλ. και σελ. 188-193 για τα σωζόμενα αποσπάσματα.

τακτική του κύριου της Ρώμης απέναντι στους αντιπάλους του, και ειδικά του Κικέρωνα αυτήν την περίοδο.²²

Οργή λοιπόν μπορεί να μην υπήρξε –δημοσίως εκπεφρασμένη τουλάχιστον– απάντηση όμως δόθηκε. Ένα ενδεικτικό απόσπασμα της αντιπαραθέσης που ξέσπασε αντλούμε από το παρακάτω χωρίο μιας άλλης επιστολής του Κικέρωνα στον Αττικό, με ημερομηνία 13 Μαΐου 45 π.Χ.:²³

Είμαι ευχαριστημένος και που ο Ίρτιος σου έχει γράψει *συμπαθώς* κάτι για μένα (διότι ενήργησε ανθρώπινα), και πολύ περισσότερο που εσύ δεν μου έχεις στείλει την επιστολή του· γιατί εσύ ενήργησες ακόμη πιο ανθρώπινα. Το βιβλίο του που μου έστειλε για τον Κάτωνα θέλω να διαδοθεί από τους αντιγραφείς σου ακριβώς γι' αυτό, για να γίνει δηλαδή, εξαιτίας των ψόγων τους, μεγαλύτερος ο έπαινος εκείνου.

Ο Ίρτιος έστειλε στον Αττικό μια επιστολή, στην οποία εξέφραζε και τη συμπάθειά του για τον θάνατο της μοναχοκόρης του Κικέρωνα, Τυλλίας (*Tullia Ciceronis*, 79/78-45 π.Χ.). Ο Αττικός με τη σειρά του δεν έστειλε αυτήν την επιστολή στον Κικέρωνα, προκειμένου να μην αναζωπυρώσει τον πόνο του φίλου του για την αδόκητη και φοβερή απώλεια· γι' αυτό ο Κικέρων ευχαριστεί τον Αττικό. Αυτή είναι η οιωνεί εισαγωγή για να αναφέρει στη συνέχεια ο Κικέρων και τους *Αντικάτωνες* του Ιρτίου και υπαινικτικά του Καίσαρα, έργα που, όπως καταλαβαίνουμε, θα περιείχαν παρόμοιες θέσεις για την αποτίμηση του Κάτωνα του Νεοτέρου, φυσικά επικριτικές.²⁴ Ενδιαφέρον βεβαίως παρουσιάζει

22. Πβ. Cic. Att. 13.46.2, όπου επισημαίνεται ότι ο Καίσαρας αντιμετώπισε διαλλακτικά και τον Κάτωνα του Βρούτου (βλ. παρακάτω στην παρούσα δημοσίευση). Η πολιτική του Καίσαρα πρόβαλλε την *clementia* (επιείκεια) έναντι των ηττημένων για προφανείς πολιτικά λόγους. Πβ. τους τρεις Καισαρικούς λόγους του Κικέρωνα, οι οποίοι βασίζονται ακριβώς σε αυτήν και την ενθαρρύνουν· βλ. αναλυτικά γι' αυτούς HAROLD C. GOTOFF, *ό.π.*: ακόμη κι έτσι όμως οι φιλοθεσμικοί ήταν εξ αρχής και παρέμεναν στην πραγματικότητα καχύποπτοι απέναντί του (βλ., π.χ., Cic. Att. 8.16.2).

23. Cic. Att. 12.44.1.

24. Για τον *Αντικάτων* του Καίσαρα βλ. αναλυτικά JÜRGEN TSCHIEDEL, *Caesars Anticato. Eine Untersuchung der Testimonien und Fragmente*, Darmstadt 1981 (πβ. και παρακάτω, σημ. 28). Ο Καίσαρας συνέγραψε το έργο αυτό τον Μάρτιο του 45 π.Χ., ενώ βρισκόταν σε εκστρατεία, και πιο συγκεκριμένα στη Μούνδα της Ισπανίας, όπου τελικά κατατρόπωσε τον τελευταίο στρατό των Πομπηιανών· βλ. CAI P. JONES, *ό.π.*, σελ. 189· MARY BEARD, SPQR. *A History of Ancient Rome*, London 2015, σελ. 287· ELISABETH

το γεγονός ότι ο Ίρτιος έστειλε ο ίδιος τον Αντικάτωνά του στον Κικέρωνα, του οποίου τις θέσεις φυσικά και γνώριζε. Άλλωστε ο Κικέρων είχε ήδη δημοσιεύσει τον Κάτωνά του, τον οποίον ο Ίρτιος ασφαλώς θα είχε διαβάσει, ώστε κατά κάποιον τρόπο να απαντά σε αυτόν με το δικό του πόνημα, όπως έκανε και ο Καίσαρας πολύ αναλυτικότερα.

Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι το ότι ο Κικέρων στο συγκεκριμένο χωρίο εμφανίζεται να επιθυμεί τη δημοσίευση των δύο παραπάνω *Αντικατώνων*, ώστε με αυτόν τον τρόπο, όπως εκτιμά ο ίδιος, να προβληθεί περισσότερο ο Κάτωνάς του, προφανώς μέσω της σύγκρισης των ποιημάτων που αναμένεται να κάνει το αναγνωστικό κοινό.²⁵ Οι αντιγραφείς του Αττικού μπορούν να αναλάβουν τη δημιουργία επαρκών αντιγράφων. Όλο αυτό καταδεικνύει αφενός το μεγάλο ενδιαφέρον για τις νέες κυκλοφορίες βιβλίων, αφετέρου την επικοινωνία των συγγραφέων μεταξύ τους, οι οποίοι έτσι κρατούν τη διεκυστίνδα τους σε πολιτισμένο επίπεδο και πάντως όχι σε βάρος του πλέγματος των κοινωνικών τους σχέσεων. Επιπλέον θα μπορούσε κάποιος να επισημάνει εδώ και τη διάθεση του ίδιου του Καίσαρα να παγιώσει την πολιτική του κυριαρχία χωρίς άλλες προστριβές με τους φιλοθεσμικούς κύκλους.

Αυτό το τελευταίο εξηγεί πολύ καλά και το ειδικότερο πνεύμα των δύο *Αντικατώνων*, το οποίο αναδεικνύεται στο παρακάτω απόσπασμα από μια άλλη επιστολή του Κικέρωνα στον Αττικό, με ημερομηνία 8 Μαΐου 45 π.Χ.:²⁶

Ποιος πρόκειται να είναι ο ψόγος του Καίσαρα εναντίον του δικού μου επαίνου το κατάλαβα καλά από εκείνο το φυλλάδιο που μου έστειλε ο Ίρτιος· σε αυτό συγκεντρώνει τα σφάλματα του Κάτωνα, αλλά μαζί με τα μεγαλύτερα δικά μου κατορθώμα-

RAWSON, *ό.π.*, σελ. 437.

Ο *Αντικάτων* του Ιρτίου είναι πιθανό να είχε τη μορφή μιας επιστολής προς τον Κικέρωνα (βλ. DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, 281.1.2n).

25. Αυτό ήταν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερο από εκείνο που εκ πρώτης όψεως θα φανταζόμασταν σήμερα. Ενδεικτικό της ικανότητας των μελών ενός ρωμαϊκού πλήθους της εποχής να γράφει και να διαβάζει είναι και το μάλλον καταπληκτικό γεγονός ότι ήταν σε θέση να αντιγράφουν διατάγματα (*edicta*) και δημηγορίες (*contiones*) την ώρα που τα άκουγαν, ώστε να μπορούν να τα διαβάσουν αργότερα με την ησυχία τους (Cic. Att. 2.20.4).

26. Cic. Att. 12.40.1.

τα. Έστειλα λοιπόν αυτό το βιβλίο στον Μούσκα,²⁷ για να ώσει στους αντιγραφείς σου. Διότι θέλω να διαδοθεί και προκειμένου αυτό να γίνει ευχερέστερα, θα δώσεις σχετικές εντολές στους δικούς σου.

Ο *Αντικάτων* του Ιρτίου είναι ένα προανάκρουσμα του *Αντικάτων* του Καίσαρα σε μορφή πολύ μικρού βιβλίου και γι' αυτό αναφέρεται και ως «φυλλάδιο». Του Καίσαρα όμως ο *Αντικάτων* εκτεινόταν σε δύο βιβλία και γι' αυτό αναφερόταν και στον πληθυντικό ως *Anticatones*. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτά τα βιβλία απαντούν, όπως φαίνεται, με τη μορφή ενός δικανικού λόγου κατηγορίας, στον *Κάτων* του Κικέρωνα ψέγοντας τον Κάτων τον Νεότερο και ταυτόχρονα επαινώντας τον ίδιο τον Κικέρωνα.²⁸ Το νόημα αυτής της φαινομενικής αντίφασης γίνεται φανερό από την παρατήρηση που κάναμε παραπάνω σχετικά με την πολιτική τακτική του Καίσαρα μετά την πλήρη επικράτησή του στη σύγκρουσή του με τους φιλοθεσμικούς. Η τακτική αυτή είναι αρκούντως ευφυής, καθώς εμφανίζει τον Κάτων σαν ακραίο παράδειγμα πολιτικού αντιπάλου, που πρέπει να απορριφθεί, αντιδιαστέλλοντας εμμέσως πλην σαφώς προς αυτό εκείνο του Κικέρωνα, ο οποίος έτσι προβάλλει σαν μετριοπαθής φιλοθεσμικός και γι' αυτό απολύτως αποδεκτός από τον νικητή. Με αυτόν τον τρόπο το μήνυμα του Καίσαρα γίνεται πολύ καθαρό: οι μετριοπαθείς φιλοθεσμικοί γενικά είναι όχι μόνο αποδεκτοί αλλά και απολύτως σεβαστοί από τον ίδιο, ώστε να αφήνεται να εννοηθεί ότι μπορούν να ελπίζουν ακόμη και σε μερίδιο από τη διανομή της νίκης του.

Ωστόσο το πράγμα δεν ήταν τόσο απλό. Οι φιλοθεσμικοί είχαν ηττη-

27. Ο Μούσκας (*Musca*) ήταν μάλλον κάποιος επιστάτης στο τμήμα εκδόσεων στο σπίτι του Αττικού στη Ρώμη ή ένας αρχιοικονόμος που ο Αττικός άφησε υπεύθυνο σε αυτό το σπίτι· βλ. σχετικά ROBERT Y. TYRRELL and LOUIS C. PURSER (eds), *The Correspondence of Marcus Tullius Cicero*, vol. 5, Dublin and London 1915, 584.1c^o· πβ. DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, 281.1.4ⁿ.

28. Βλ. DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, SB 281.1.1n. Είναι φανερό ότι όλο αυτό δεν άφησε αδιάφορο τον Κικέρωνα, ο οποίος φαίνεται να κολακεύτηκε από την αντιμετώπιση που του επεφύλαξε ο Καίσαρας στην προκειμένη περίπτωση. Δεν μπορεί λοιπόν να αποκλειστεί ως κίνητρο για τη σπουδή που δείχνει για τη δημοσίευση και η διάθεσή του να κυκλοφορήσει ο έπαινος που του γίνεται από τον Καίσαρα. Αυτό φυσικά καθόλου δεν σημαίνει ότι δεν πίστευε στις δικές του συγγραφικές δυνάμεις, ώστε να μη φοβάται τη σύγκριση, ή πολύ περισσότερο στις δικές του ιδέες που τις είχε ήδη εκφράσει με τον *Κάτωνά* του. Πβ. ROBERT Y. TYRRELL and LOUIS C. PURSER, *ό.π.*, 590.1dⁿ.

θεί στο πεδίο της μάχης, αλλά φαίνεται ότι δεν θα ήταν καθόλου εύκολο να πιστέψουν την προπαγάνδα περί ακραίου Κάτωνα και μετριοπαθών φιλοθεσμικών που θα μπορούσαν να στηρίξουν τον Καίσαρα. Το ότι οι διαφορές των δύο παρατάξεων ήταν μάλλον αγεφύρωτες αποδεικνύεται και από το ότι έναν Κάτωνα συνέγραψε και ο Βρούτος (*Marcus Iunius Brutus*, 85-42 π.Χ., πραίτωρ, μεταξύ άλλων, το 44 π.Χ.), ο μετέπειτα αρχισυνωμότης και εκ των δολοφόνων του Καίσαρα. Ο Κικέρων μάς κάνει μια αποτίμησή αυτού του πονήματος σε μια επιστολή του, πάλι προς τον Αττικό, με ημερομηνία 17 Μαρτίου 45 π.Χ.:²⁹

Διάβασα την επιστολή του Βρούτου και σου την ξαναστέλνω: βεβαίως δεν απαντά με σύνεση σε αυτά που είχες ζητήσει. Αλλά θα το δει ο ίδιος. Αν και είναι ντροπή που αγνοεί το εξής: νομίζει ότι ο Κάτων ήταν ο πρώτος που είχε μιλήσει υπέρ της καταδίκης, παρ' όλο που το ίδιο είχαν πει όλοι πριν από αυτόν εκτός από τον Καίσαρα και, ενώ η ομιλία του ίδιου του Καίσαρα, ο οποίος τότε είχε μιλήσει από πραιτωρικό κάθισμα, ήταν τόσο αυστηρή, αυτός νομίζει ότι ήταν ηπιότερες οι ομιλίες των πρώην υπάτων, δηλαδή του Κατούλου, του Σερβιλίου, των Λουκούλλων, του Κουρίωνα, του Τορκουάτου, του Λεπίδου, του Γελλίου, του Βουλκατίου, του Φιγόλου, του Κόττα, του Λ. Καίσαρα, του Μ.΄ Πείσωνα, του Γλαβρίωνα, ακόμη και του Σιλανού και του Μουρήνα, που ήταν προαποδεδειγμένοι ύπατοι.³⁰ Γιατί λοιπόν η ψηφοφορία έγινε ειδικά

29. Cic. Att. 12.21.1. Για να καταστήσει όμως τον Κάτωνά του δημοσιεύσιμο ο Βρούτος φαίνεται πως περιέλαβε σε αυτόν και έναν έπαινο της επιείκειας (*clementia*) του Καίσαρα έναντι των αντιπάλων του (KATHRYN TEMPEST, *Brutus: The Noble Conspirator*, London 2017, σελ. 74). Ποια ακριβώς μορφή είχε το πόνημα του Βρούτου δεν γνωρίζουμε. Σε αυτόν τον Κάτωνα πάντως φαίνεται πως απάντησε ο Οκταβιανός (*Gaius Octavius Caesar Augustus*, 63 π.Χ.-14 μ.Χ.): βλ. Suet. *Aug.* 85.1

30. Το νόημα είναι ότι μπορεί ο Καίσαρας να ήταν ο μόνος που δεν πρότεινε τη θανατική καταδίκη των πέντε συλληφθέντων συνωμοτών, ωστόσο μίλησε πολύ αυστηρά και αυτός, καθώς πράγματι, όπως γνωρίζουμε από άλλη πηγή, πρότεινε ισόβια κάθειρξη σε φυλακές εκτός Ρώμης και κατάσχεση των περιουσιών τους (Sal. *Cat.* 51.43). Και ακόμη πιο αυστηρά από αυτόν, συνεχίζει ο Κικέρων, μίλησαν οι προλαλήσαντες, μεταξύ των οποίων ήταν οι πρώην ύπατοι αλλά και οι δύο ήδη εκλεγμένοι για το επόμενο έτος (προαποδεδειγμένοι *consules designati*): βλ. σχετικά DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, 260.1.5ⁿ. Σημειωτέον ότι η σειρά των ομιλητών που παραθέτει ο Κικέρων εδώ είναι ανεστραμμένη (βλ. JOHN T. RAMSEY, "Roman Senatorial Oratory", in WILLIAM DOMINIK and JOHN HALL (eds), *A Companion to Roman Rhetoric*, Malden and Oxford 2007, σελ. 124-125· πβ. ANDREW R. DYCK (ed.), *Cicero: Catilinarians*, Cambridge 2008, 4.7.1-4ⁿ

επί της προτάσεως του Κάτωνα; Επειδή είχε καταπιαστεί με το ίδιο θέμα με πειστικότερα και περισσότερα λόγια. Εμένα εξάλλου ο Βρούτος με επαινεί, επειδή έφερα το θέμα προς συζήτηση, όχι επειδή το αποκάλυψα και τους παρότρυνα ούτε, τέλος, επειδή είχα ο ίδιος ενεργήσει σαν δικαστής,³¹ προτού ακόμη να πάρω τη γνώμη της Συγκλήτου. Επειδή όλα αυτά τα εξύψωσε στον ουρανό ο Κάτων και έκρινε ότι έπρεπε να καταγραφούν επισήμως, γι' αυτό η ψηφοφορία διεξήχθη επί της δικής του προτάσεως. Ο Βρούτος, πάλι, νομίζει ότι ο ίδιος μου αποδίδει επίσης μεγάλη τιμή, επειδή με χαρακτηρίζει «άριστο ύπατο». Πράγματι, ποιος εχθρός μίλησε με πιο φτωχά λόγια; Για τα υπόλοιπα όμως με τι τρόπο σου απάντησε! Σου ζητά μόνο, σχετικά με την απόφαση της Συγκλήτου, να κάνεις διορθώσεις. Αυτό βεβαίως θα το είχε κάνει, ακόμη κι αν τον προέτρεπε ο αντιγραφέας του. Αλλά και πάλι αυτά θα τα δει ο ίδιος.

Ο Βρούτος εδώ εμφανίζεται να επαινεί στο βιβλίο του, το οποίο προφανώς έστειλε στον Αττικό για διορθώσεις πριν από τη δημοσίευση, τον ρόλο του Κάτωνα στη συνεδρίαση της Συγκλήτου σχετικά με την τύχη των συλληφθέντων συνωμοτών στην υπόθεση της συνωμοσίας του Κατιλίνα πίσω στο 63 π.Χ., το έτος της υπατείας του Κικέρωνα.³² Ο Αττικός με τη σειρά του ενημέρωσε σχετικά τον Κικέρωνα, στον οποίον έστειλε και τον Κάτωνα του Βρούτου, αλλά και την επιστολή του τελευταίου, με την οποία αυτός απαντά στις παρατηρήσεις του Αττικού επί του πονήματός του. Είναι φανερό όμως ότι ο Κικέρων δεν είναι καθόλου ευχαριστημένος από την αντιμετώπιση που του επιφυλάσσει ο Βρούτος στο έργο του. Ειδικότερα, ο συγγραφέας, κατά την κρίση του Κικέρωνα, παρερμηνεύει τα γεγονότα που συνέβησαν στην επίμαχη συνεδρίαση υπέρ του Κάτωνα, ο οποίος είχε βεβαίως αποφασιστικό ρόλο εκεί, αλλά όχι αυτόν ακριβώς που μεταφέρει ο Βρούτος. Επιπλέον, συ-

31. Υπό την έννοια ότι είχε φροντίσει να εξακριβώσει και στη συνέχεια να θέσει υπόψη των συγκλητικών όλα τα δεδομένα της υπόθεσης, ώστε αυτοί να είναι σε θέση να λάβουν την πιο ενδεδειγμένη για την υπόθεση απόφαση (πβ. όμως και DAVID R. SHACKLETON BAILEY, *ό.π.*, σελ. 103).

32. Η συγκεκριμένη συνεδρίαση έλαβε χώρα στις 5 Δεκεμβρίου 63 π.Χ. στον ναό της Ομονοίας. Για όσα διημείφθησαν σε εκείνη την περίπτωση βλ. *Sal. Cat.* 50-53· για σχετικά σχόλια στην Ελληνική βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΜΕΓΑΣ, *Σαλλουστιίου Η Συνωμοσία του Κατιλίνα*, τεύχ. Β', Θεσσαλονίκη² 1991, σελ. 119-139.

νεχίζει ο Κικέρων, ο Βρούτος στο εν λόγω βιβλίο του αρκείται σε μάλλον ευγενικές δηλώσεις για τον Κικέρωνα, ενώ ο τελευταίος ήταν ο πρωταγωνιστής της καταστολής της συνωμοσίας, όπως ακόμη και οι εχθροί του παραδέχονται.³³

Πέρα πάντως από το πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, να αρέσουν στον Κικέρωνα, ο οποίος έγραψε ο ίδιος έναν *Κάτων*, όπως ήδη αναφέραμε, οι *Αντικάτωνες* του Ιρτίου και του Καίσαρα, και να μην του αρέσει ο *Κάτων* του Βρούτου, το παραπάνω απόσπασμα προσφέρει άφθονες άλλες πληροφορίες που το καθιστούν πολύτιμο όχι μόνο για τον κλασικό φιλόλογο αλλά και για τον ιστορικό: μαθαίνουμε ποιος μίλησε στη συγκεκριμένη συνεδρίαση υπέρ της θανατικής καταδίκης, ποιος εναντίον αυτής, ποιο αξίωμα κατείχε τότε ο Καίσαρας, με ποια σειρά μιλούσαν οι ομιλητές,³⁴ πώς η Σύγκλητος μπορούσε *de facto* να αποφασίζει ακόμη και για θανατικές εκτελέσεις υπό προϋποθέσεις,³⁵ πώς ένας προαποδεδειγμένος δήμαρχος των πληβείων (*tribunus plebis*), όπως εν προκειμένω ο Κάτων,³⁶ μπορούσε να μιλήσει κι αυτός στη Σύγκλητο ισότιμα με τους άλλους, κι ακόμη πιο εντυπωσιακά πώς ένας τέτοιος αξιωματούχος της *res publica* ήταν αντίπαλος των λεγομένων *populares*.

33. Το θέμα μαρτυρά μάλλον την ενόχληση του Βρούτου, στο πλαίσιο ενός λανθάνοντος ανταγωνισμού με τον Κικέρωνα, από τον έπαινο που περιείχε για τον δεύτερο ο *Αντικάτων* του Καίσαρα, ο οποίος είχε συγγραφεί λίγες μέρες νωρίτερα, όπως ήδη αναφέραμε (βλ. και CAI P. JONES, *ό.π.*, σελ. 193).

34. Βλ. παραπάνω, σημ. 30.

35. Δηλαδή υπό τις οδηγίες του υπάτου και αυστηρά εντός του πλαισίου ενός *senatus consultum ultimum* (έσχατο συγκλητικό δόγμα). Για το μέτρο αυτό, που προβλεπόταν για τις περιπτώσεις ακραίων στασιαστικών ενεργειών κατά του πολιτεύματος, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ, *ό.π.*, σελ. 57 και σημ. 63· σελ. 244. Παρά ταύτα ο Κικέρων οδηγήθηκε στην εξορία γι' αυτό το θέμα το 58 π.Χ., υπό την πίεση της κατηγορίας ότι είχε θανατώσει Ρωμαίους πολίτες χωρίς καταδικαστική απόφαση από τον Ρωμαϊκό λαό, για να ανακληθεί πανηγυρικά όμως το επόμενο (JAMES M. MAY, "Cicero: His Life and Career", in idem (ed.), *Brill's Companion to Cicero*, Leiden, Boston, and Köln 2002, σελ. 10-11).

36. Βεβαίως ο Κάτων είχε ήδη χρηματίσει ταμίας (*quaestor*) το 64 π.Χ., αξίωμα που παραδοσιακά προηγούνταν χρονικά της δημαρχίας και το οποίο από την εποχή του Σύλλα (*Lucius Cornelius Sulla*, 138-78 π.Χ., δικτάτωρ, μεταξύ άλλων, την περίοδο 80-82 π.Χ.) εξασφάλιζε ισόβια συμμετοχή στη Σύγκλητο· βλ. JOHN T. RAMSEY, *ό.π.*, σελ. 122· TERRY C. BRENNAN, "Power and Process under the Republican 'Constitution', in HARRIET I. FLOWER (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, Cambridge 2004, σελ. 64-65· JOHN A. NORTH, "The Constitution of the Roman Republic", in NATHAN ROSENSTEIN and ROBERT MORSTEIN-MARX (eds), *A Companion to the Roman Republic*, Malden and Oxford 2006, σελ. 264.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, όλη αυτή η λογοτεχνική διεκκυστίνδα αφενός είναι ενδεικτική του αγώνα των αντίπαλων πολιτικών μερίδων στη Ρώμη της εποχής (*populares-optimates/boni*· στασιαστικοί-φιλοθεσμικοί),³⁷ αφετέρου αναδεικνύει τον ρόλο του προσωπικού παράγοντα εντός αυτού του πολιτικού αγώνα. Γι' αυτό είδαμε κοινές πολιτικές προσεγγίσεις στα μείζονα ζητήματα, οι οποίες διασταυρώνονταν με το πλέγμα των κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων, ώστε να συνδυάζονται με κακές ή έστω όχι καλές εντυπώσεις εντός αυτού του πλέγματος, όπως όμως διαπιστώσαμε και το αντίθετο. Ταυτόχρονα βεβαίως η λογοτεχνία της εποχής προβάλλει ως ένα σπουδαίας σημασίας μέσο έκφρασης, το οποίο μπορεί ακόμη αυτήν την εποχή, πριν από τη διολίσθηση στη στρατοκρατία με τον Οκταβιανό, από τη μια να εκφράσει τις διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις, από την άλλη να κρατά αυτήν την αντιπαράθεση σε πολιτισμένο επίπεδο. Η βάση γι' αυτό ήταν ασφαλώς το ισχυρό ακόμη δημοκρατικό στοιχείο της *res publica*, όσο κι αν αυτό έπνεε πλέον τα λοίσθια.³⁸

37. Οι μεταφράσεις *λαϊκοί* (δηλαδή υποστηρικτές των πληβείων) για τους *populares* και *ευγενείς/αριστοκράτες* για τους *optimates/boni* είναι εξόχως προβληματικές και σε κάποιον βαθμό αποπροσανατολιστικές. Είδαμε, π.χ., παραπάνω ότι ο ίδιος ο Κάτων ο Νεότερος διετέλεσε δήμαρχος των πληβείων, αξίωμα που μπορούσε να καταλάβει μόνο ένας εκ καταγωγής πληβείος (πβ. και ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ, *Η ρητορική των contiones του Κικέρωνα: το ειδικό ακροατήριο και οι όροι διαμόρφωσης* της eloquentia popularis, Αθήνα 2016, σελ. 163-164, όπου παρατίθεται και σχετική βιβλιογραφία για περαιτέρω μελέτη του θέματος. Σημειωτέον ότι κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τον όρο *nobilis*, ο οποίος δήλωνε τον συγκλητικό που είχε προγόνους υπάτους, ο οποίος όμως με τη σειρά του μπορούσε να είναι πληβείος, όπως και πάλι ο Κάτων ο Νεότερος, αφού ο προπάππος του, π.χ., ο περίφημος Κάτων ο Πρεσβύτερος, είχε όντως διατελέσει ύπατος το 195 π.Χ.. (πβ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ, *ό.π.*, σελ. 59 σημ. 79).

38. Για το πολύ ισχυρό δημοκρατικό στοιχείο στη *res publica* βλ. ALEXANDER YAKOBSON, "Popular Power in the Roman Republic", in NATHAN ROSENSTEIN and ROBERT MORSTEIN-MARX (eds), *A Companion to the Roman Republic*, Malden and Oxford 2006, σελ. 383-400· για μια μάλλον προβληματική προσέγγιση στο θέμα, η οποία φαίνεται να αναβιώνει το αντιδραστικό πνεύμα του 19ου αι. που εξέφραζε ο Mommsen απέναντι στον χαρακτήρα του πολιτεύματος αυτού βλ. ROBERT MORSTEIN-MARX, *Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic*, Cambridge 2004· για μια πολύ πιο τεκμηριωμένη προσέγγιση στο θέμα βλ. αναλυτικά FERGUS MILLAR, *The Crowd in Rome in the Late Republic*, Ann Arbor 1998· πβ. εξάλλου και την περίφημη αποτίμηση του Πολυβίου για τον μικτό, στην πραγματικότητα τριπλό, χαρακτήρα της *res publica*, βασιλικό, αριστοκρατικό και δημοκρατικό, σύμφωνα άλλωστε και με το ιδεώδες πολίτευμα για τους Στωικούς (Πολ. 6.11.11-13· πβ. Δ. Λαέρτ. 7.131).

Τελικά η σωζόμενη κικερώνεια αλληλογραφία αποτελεί έναν πραγματικό θησαυρό για τη λογοτεχνία της εποχής, μαρτυρά ότι αυτή η λογοτεχνία της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου απλώνεται σε ένα αρκετά ευρύ φάσμα θεμάτων, αποτυπώνει όμως παράλληλα και την πολιτικο-στρατιωτική πάλη που ξεκίνησε ήδη από την εποχή των Γράκχων στο β' μισό του προηγούμενου αιώνα και κορυφώθηκε τον επόμενο: το καταπληκτικό αυτό θέαμα της Ιστορίας, κατά το οποίο η *res publica* ανατρέπεται και μετατρέπεται σε στρατοκρατία.³⁹

39. Πβ. GEORGE KENNEDY, *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*, μετάφρ. ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΟΥ-ΔΗΣ, Αθήνα⁴ 2003, σελ. 179: «Με αυτούς {ενν. τους Γράκχους} αρχίζει ο αιώνας των αγώνων, των μεταρρυθμίσεων, της αντίδρασης και του πολέμου, που οδήγησαν τη ρωμαϊκή δημοκρατία στο τέλος της, γεγονότα που οπωσδήποτε αποτελούν ένα από τα θεάματα της ιστορίας που προκαλούν δέος». Το ουσιαστικό τέλος της ρωμαϊκής δημοκρατίας σφραγίζει η *lex Titia* της 27ης Νοεμβρίου 43 π.Χ., με την οποία δημιουργείται η Β' Τριανδρία (MAX CARY, ό.π., 98).

Οι πηγές της αρχαίας ελληνικής Ιστορίας και η αξιοποίησή τους: Τα αρχεία στην ελληνική Αρχαιότητα.

Αντώνης Μαστραπάς,
Δρ. Φιλολογίας, πρώην Σύμβουλος Α΄ ΙΕΠ

Εισαγωγή

Θέμα της εισήγησης αποτελεί η παρουσίαση των πηγών της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και ο τρόπος αξιοποίησής τους από τους μαθητές και τις μαθήτριες. Το αντικείμενο της μελέτης αφορά καθετί που διασώθηκε σε υλική ή άυλη μορφή από μια μεγάλη χρονική περίοδο που συμβατικά οριοθετείται ανάμεσα στην 3η χιλιετία π.Χ. και την υποταγή του ελληνικού κόσμου στους Ρωμαίους. Ο χρονικός προσδιορισμός, αν και είναι συμβατικός, είναι απαραίτητος για την κατηγοριοποίηση και την αποτελεσματική μελέτη του υλικού αλλά και γιατί κάποια είδη πηγών δεν απαντούν σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Στην παρούσα εισήγηση γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον ρόλο των αρχείων, τα οποία αποτελούν θεματικό αντικείμενο του συνεδρίου.

Οι πηγές της Ιστορίας και τα τεκμήρια

Ό,τι διατηρήθηκε από το παρελθόν, που εν δυνάμει θεωρείται ιστορική πηγή, δεν είναι εκ προοιμίου τεκμήριο (*documentum*), αποδεικτικό στοιχείο για το παρελθόν. Οποιοδήποτε, υλικό ή άυλο, κατάλοιπο παλαιότερων εποχών αποτελεί, με την ευρεία έννοια του όρου, ένα μνημείο (*monumentum*). Η έρευνα των ιστορικών μεταβάλλει τα *monumenta* σε *documenta* και δίνει τη δυνατότητα της αξιοποίησης των πηγών.¹ Στο επίκεντρο, λοιπόν, της ιστορικής έρευνας βρίσκεται η επεξεργασία των πηγών, η οποία εκ των πραγμάτων διεγείρει το ενδιαφέρον και μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας. Ωστόσο επισημαίνεται ότι τα τεκμήρια (*documenta*) είναι το

1. JACQUES LE GOFF, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα 1998, σελ. 244-246· HENRI MONIOT, *Η διδακτική της Ιστορίας*, μτφρ. Έφη Κάννερ, Αθήνα 2002, σελ. 265-267· ΒΑΣΩ KINTH, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, Αθήνα 2021, σελ. 167-174.

απόσταγμα της διήθησης του υλικού, το οποίο, μετά από τις απαραίτητες διεργασίες συντηρεί η μνήμη των ανθρώπων. Η μνήμη συνδέεται με την επιθυμία του ανθρώπου να διατηρήσει ό,τι θεωρεί σημαντικό και είναι το αυθόρμητο αποτέλεσμα της ανάγκης του ανθρώπου να αντισταθεί στη φθορά του χρόνου.² Η ικανότητα όμως του ανθρώπινου νου, να συγκρατεί παραστάσεις του παρελθόντος και να ανακαλεί γεγονότα, χειραγωγείται εύκολα και αξιοποιείται πολλές φορές για την εξυπηρέτηση σκοπιμοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Jacques Le Goff (Ζακ Λε Γκοφ)

πως οι δομές εξουσίας σε μια κοινωνία περιλαμβάνουν την εξουσία που διαθέτουν οι κυρίαρχες κοινωνικές κατηγορίες και ομάδες να αφήνουν, ηθελήμενα ή αθέλητα, μαρτυρίες ικανές να προσανατολίσουν την ιστοριογραφία προς αυτή ή την άλλη κατεύθυνση.³

Η αναζήτηση της αλήθειας από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους

Η επεξεργασία των πηγών και η άντληση των απαραίτητων τεκμηρίων συνδέεται άμεσα με την αναζήτηση της αλήθειας από τον ιστορικό. Πρόκειται για μια διαδικασία μέσα από την οποία ελέγχεται ο ίδιος ο ιστορικός και κατ' επέκταση το έργο του.⁴ Ο αγώνας για την αναζήτηση της αλήθειας είναι δύσκολο εγχείρημα που απασχόλησε την ιστοριογραφία της Αρχαιότητας.

Αν και το έργο του Ηροδότου, του «πατέρα της ιστορίας», εμπεριέχει πολλούς μύθους, ωστόσο επιδίωξη του ιστορικού είναι η αναζήτηση της αλήθειας. Όπως έχει υποστηριχθεί:

Ο Ηρόδοτος γνωρίζει πως αξιώσεις στην αλήθεια και το κύρος προβάλλουν όλες οι διαφορετικές επιστήμες της εποχής του και, μάλιστα, με τρόπο ανταγωνιστικό και σχολιάζει την αξιοπιστία αυτών των αντικρουόμενων αξιώσεων. Αναφέρεται διεξοδικά στο κριτήριο του ελέγχου, το οποίο πρέπει να υφίσταται κάθε σχολα-

2. JACQUES LE GOFF, *ό.π.*, σελ. 87-91.

3. JACQUES LE GOFF, *ό.π.*, σελ. 249.

4. Για το πρόβλημα της αλήθειας στην ιστοριογραφία βλ. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ, *θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, Αθήνα 1987, σελ. 220-234. WILLIAM DRAY, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, μτφρ. Αλέξανδρος Μανωλάκης, Αθήνα 2007, σελ. 55-90. ΒΑΣΩ ΚΙΝΤΗ, *ό.π.*, σελ. 245-292.

στική καταγραφή μιας έρευνας. Όπως ισχυρίζεται κατά την πολεμική ανασκόπηση της αιγυπτιακής γεωγραφίας, ο συγγραφέας που έχει γράψει ένα μύθο (μῦθος) για τον ωκεανό καταφεύγει στο άγνωστο (ές άφανές) και, κατά συνέπεια, η περιγραφή του δεν μπορεί να ελεγχθεί (οὐκ ἔχε ἔλεγχον, 2:23).⁵

Κατά τον Arnaldo Momigliano (Αρνάλντο Μομιλιάνο), ο Ηρόδοτος κατόρθωσε να γράψει «μια καθ' όλα αξιοπρεπή ιστορία», να συνθέσει μια αξιόπιστη περιγραφή των γεγονότων, τα οποία ο ίδιος δεν έζησε και που συνέβησαν σε χώρες των οποίων δεν γνώριζε τις γλώσσες, έχοντας ως πηγές του την αυτοψία και την προφορική παράδοση.⁶

Την προσέγγιση της αλήθειας επιχειρεί συστηματικά πρώτος ο Θουκυδίδης. Στο έργο του εξηγεί πως

για τα γεγονότα του πολέμου δεν θέλησα ν' αρκεσθώ σε πληροφορίες του πρώτου τυχόντος ούτε στην προσωπική μου αντίληψη και μόνο, αλλά έκανα προσεκτική έρευνα και για τα γεγονότα στα οποία ήμουν παρών και για τα όσα μου ανάφεραν άλλοι.⁷

Ανάλογη είναι η αντιμετώπιση του Πολύβιου, τον 2ο αι. π.Χ., ο οποίος επισημαίνει παραστατικά ότι «όπως ακριβώς, εάν χαθεί η όραση ενός ζώου, γίνεται άχρηστο τούτο στο σύνολό του, έτσι και αν από την ιστορία αφαιρέσουμε την αλήθεια ό,τι απομένει δεν είναι παρά ένα διήγημα χωρίς ωφέλεια».⁸ Τη σημασία της αλήθειας για την ιστοριογραφία διατυπώνει, τον 2ο αι. μ.Χ., και ο σατιρικός συγγραφέας, Λουκιανός. Στο έργο, με τον τίτλο Πώς δεῖ ιστορίαν συγγράφειν, που έχει τη μορφή επιστολής, παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιστοριογράφου:

Τέτοιος λοιπόν θα πρέπει να είναι ο συγγραφέας (ο ιστορικός), δηλαδή άφοβος, υπεράνω χρημάτων, ελεύθερος, φίλος της παρ-

5. PAUL CARTLEDGE, EMILY GREENWOOD, «Ο Ηρόδοτος ως κριτικός: αλήθεια, μυθοπλασία, πόλωση» στο EGBERT J. BAKKER, IRENE J.F. DE JONG, HANS VAN WEES (επιμ.), *Εγχειρίδιο ηροδότειων σπουδών*, μτφρ. Κατερίνα Δημοπούλου, Αθήνα 2005, σελ. 331.

6. ARNALDO MOMIGLIANO, «Η θέση του Ηροδότου στην ιστορία της ιστοριογραφίας», στο ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΕΛΙΣΤΑ, ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ιστορία Ηρόδοτος. Δεκατέσσερα Μελετήματα*, Αθήνα 2004, σελ. 15-38.

7. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ Ι, 22, 2 (μεταγραφή Άγγελος Βλάχος).

8. ΠΟΛΥΒΙΟΣ Ι, 14, 6 (μεταγραφή Αντώνης Μαστραπάς).

ρησίας και της αλήθειας, όπως ο θεατρικός συγγραφέας κωμωδίων, ο οποίος λέει “τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη”, χωρίς να αποδίδει κάτι (σε κάποιον) από μίσος ή φιλία και χωρίς να δείχνει μικροψυχία ή συμπόνια ή ντροπή ή αμείλικτη διάθεση. Να είναι δίκαιος, ευνοϊκά διατεθειμένος προς όλους γενικά μέχρι το σημείο να μην αποδώσει κάτι περισσότερο από αυτό που αρμόζει στη μία ή την άλλη πλευρά...⁹

Ενώ η αναζήτηση της αλήθειας υπάρχει ως πρόθεση στο έργο των αρχαίων ιστοριογράφων, δεν κατοχυρώνει απαραίτητα και την αντικειμενικότητά τους.¹⁰ Η οπτική που προσεγγίζει κάθε ιστορικός το παρελθόν, η επιλογή των πηγών, που χρησιμοποιεί, οι αποσιωπήσεις γεγονότων, η προβολή συγκεκριμένων προσώπων και η εξαφάνιση άλλων, διαμορφώνουν ένα σκεπτικό το οποίο προκαλεί αντιρρήσεις για την αντικειμενικότητά του. Θα λέγαμε ότι οι προθέσεις είναι αγνές αλλά το εγχείρημα της συγγραφής αντικειμενικής ιστορίας είναι ανέφικτο. Ωστόσο, με εξαίρεση τη μυθοπλασία που συνυφαίνεται με την ιστορική αφήγηση στο έργο του Ηροδότου,¹¹ δεν διαπιστώνουμε σκόπιμη προσπάθεια παραποίησης της αλήθειας στην αρχαιοελληνική ιστοριογραφία, παρά σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

Οι πηγές της αρχαίας ελληνικής Ιστορίας

Η ιστοριογραφία είναι μία από τις κυριότερες πηγές προσέγγισης του παρελθόντος. Είναι η ουσιαστική προσπάθεια να μελετηθεί και να καταγραφεί σε πεζό λόγο το παρελθόν. Η ιστοριογραφία, όπως νοείται και έχει αναπτυχθεί στη δυτική παράδοση, αποτελεί “εφεύρεση” του ελληνικού πνεύματος κατά τη μετάβαση από τον 6ο στον 5ο αιώνα π.Χ. Η αρχαιοελληνική ιστορική πεζογραφία, όπως διαμορφώθηκε την περίοδο αυτή, εμφανίζει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που εξακολουθούν να αποτελούν συστατικά στοιχεία του ιστοριογραφικού είδους έως σήμερα.¹² Οι πηγές, όπως και η ιστοριογραφία, στην πλειονότητά τους είναι «κατασκευές»,¹³ η διαμεσολάβησή τους όμως ελέγχεται από

9. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 41 (μεταγραφή Αντώνης Μαστραπάς).

10. WILLIAM DRAY, *ό.π.*, σελ. 55-58· ΒΑΣΩ ΚΙΝΤΗ, *ό.π.*, 245-248, 366-370.

11. ΑΝΤΩΝΗΣ Β. ΠΕΓΚΑΚΟΣ, *Επινοώντας το παρελθόν. Γέννηση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική αρχαιότητα*, Αθήνα 2009, σελ. 130-132.

12. *ό.π.*, σελ. 21.

13. ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα 2007, σελ. 22.

τη μεθοδολογία που εφαρμόζει ο ιστορικός. Η κατοχύρωση της ιστορίας ως επιστήμης θα επιτευχθεί στη συνείδηση όσων μελετούν το παρελθόν, μόνο, εάν κατανοήσουν όλη τη διαδικασία των εργασιών του ιστορικού, που αρχίζει με την αναζήτηση των πηγών και ολοκληρώνεται με την τεκμηριωμένη καταγραφή των συμπερασμάτων του.

Το πρώτο στάδιο της μεθοδολογίας, που ακολουθεί ο ιστορικός, αφορά την κατηγοριοποίηση των πηγών, την ταξινόμησή τους σε είδη και κατηγορίες βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων. Η κατηγοριοποίησή τους διευκολύνει τον ερευνητή στη γνώση της ποιότητας του υλικού που διαθέτει.¹⁴ Οι πηγές συνδέονται με τον πολιτισμό και τον ιστορικό βίο κάθε κοινωνίας και κάθε εποχής. Κάποιες πηγές, για παράδειγμα, σχετίζονται με συγκεκριμένο τόπο, όπως συμβαίνει με τα καταγεγραμμένα σε πάπυρο κείμενα, τα οποία προέρχονται κυρίως από την Αίγυπτο και αφορούν τους ελληνιστικούς, τους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Οι πηγές της ιστορίας της ελληνικής Αρχαιότητας μπορεί να ταξινομηθούν σε κατηγορίες, βάσει των ακόλουθων κριτηρίων: α) την υπόσταση και το περιεχόμενό τους, β) τη χρονική απόσταση από τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται, γ) τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν την πραγματικότητα. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται τα υλικά κατάλοιπα, ό,τι δηλαδή μελετά ιδιαίτερα η αρχαιολογία, η προφορική παράδοση και τέλος τα παντός είδους κείμενα. Η δεύτερη κατηγοριοποίηση αφορά τη διάκριση των πηγών σε πρωτογενείς και δευτερογενείς και η τρίτη σε άμεσες και έμμεσες. Οι δύο τελευταίες κατηγοριοποιήσεις περιλαμβάνουν όλα τα είδη των πηγών που εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία. Η ένταξη των πηγών της πρώτης κατηγορίας στις δύο άλλες, δηλαδή σε πρωτογενείς ή δευτερογενείς, σε άμεσες ή έμμεσες, χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Η οποιαδήποτε κατηγοριοποίησή τους εξαρτάται από την προσέγγιση του περιεχομένου τους, το οποίο μπορεί να λειτουργεί εν μέρει ως άμεση πηγή και εν μέρει ως έμμεση. Ένα ιστοριογραφικό έργο, για παράδειγμα, μπορεί να περιλαμβάνει αυτούσιους τους όρους μια συνθήκης ή το κείμενο κάποιων επιγραφών. Τις ιστορικές πηγές της ελληνικής Αρχαιότητας τις διακρίνουμε στις ακόλουθες

14. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, Αθήνα 1978, 2005, σελ. 51-52. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εισαγωγή στην επιστήμη της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 61. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου και οι πηγές της*, Αθήνα 2003, σελ. 22-46.

γενικές κατηγορίες και στα επιμέρους είδη:

Τα υλικά κατάλοιπα: Αρχιτεκτονικά ερείπια, μνημεία, έργα τέχνης, έργα μικροτεχνίας, αντικείμενα καθημερινής χρήσης, νομίσματα, σφραγίδες συγκροτούν διακριτή ομάδα άντλησης πληροφοριών για το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Στην πλειονότητά τους οι πηγές αυτής της κατηγορίας μπορεί να θεωρούνται άμεσες, διότι οδηγούν φαινομενικά σε ανασύσταση του παρελθόντος χωρίς διαμεσολάβηση. Η μελέτη των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος αποτελεί αντικείμενο κατά βάση της επιστήμης της αρχαιολογίας.¹⁵ Ωστόσο, η ραγδαία πρόοδος των επιστημών οδήγησε στην ειδίκευση, τη διεπιστημονικότητα και γενικότερα στην εξέλιξη πολλών επιστημονικών κλάδων, όπως της παλαιοντολογίας,¹⁶ της νομισματικής,¹⁷ της σφραγιδογραφίας,¹⁸ της παλαιοβοτανικής, της κοινωνιολογίας,¹⁹ της οικονομίας²⁰ κ.ά., των λεγόμενων βοηθητικών επιστημών της ιστορίας. Ακόμη, να σημειωθεί ότι οι μέθοδοι και τα αποτελέσματα των ερευνών των θετικών επιστημών όπως της αρχιτεκτονικής, της στατιστικής, της χημείας, της βιολογίας κ.ά., συντελούν στην εμπλουτισμό και την κατοχύρωση της γνώσης για το παρελθόν. Επιστήμονες των βοηθητικών επιστημών της ιστορίας αλλά και των θετικών επιστημών σε συνεργασία με τους ιστορικούς

15. RAYMOND BLOCH, «Σύγχρονες μέθοδοι της Αρχαιολογίας», στο *Encyclopédie de la Pléiade* (στο εξής: *Pléiade*), B1', μτφρ. Σωκράτης Συμεωνίδης, Αθήνα 1981, σελ. 11-41. PAUL-MARIE DUVAL, «Η Αρχαιολογία της Αρχαιότητας», στο *Pléiade*, B1', σελ. 87-120. ALAIN SCHNAPP, «Αρχαιολογία» στο JACQUES LE GOFF, PIERRE NORA (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσotάκη, I, Αθήνα 1988, σελ. 71-94. JACQUES LE GOFF, *ό.π.*, σελ. 246-247. IAN HODDER, *Διαβάζοντας το παρελθόν*, μτφρ. Π. Μουτζουρίδης, Κ. Νικολέντζος, Μ. Τσούλη, Αθήνα 2002, σελ. 138-174. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, σελ. 24-26, 46-47.

16. ANDRÉ LEROI-GOURHAN, «Η ιστορία χωρίς κείμενα», στο *Pléiade*, B1', σελ. 43-86' ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ, *Πριν από την ιστορία: μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 7-53.

17. JEAN BABELON, «Νομισματική», στο *Pléiade*, B1', σελ. 195-275. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, σελ. 26-29. CHRISTOPHER HOWGEGO, *Η Αρχαία Ιστορία μέσα από τα νομίσματα*, Αθήνα 2009.

18. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, *ό.π.*, σελ. 29-30.

19. GEORGES DUBY, «Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών», στο JACQUES LE GOFF, PIERRE NORA (επιμ.), *ό.π.*, III, σελ. 13-38' FERNAND BRAUDEL, *Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών, Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα² 1999, σελ. 81-111.

20. JEAN BABELON, «Νομισματική», στο *Pléiade*, B1', σελ. 198-216. PIERRE CHAUNU, «Η οικονομία. Περσμένα στάδια και προοπτικές» στο JACQUES LE GOFF, PIERRE NORA (επιμ.), *ό.π.*, I, σελ. 211-237. FERNAND BRAUDEL, *ό.π.*, σελ. 113-125.

καλούνται να αποκωδικοποιήσουν τα μηνύματα που προέρχονται από τη μελέτη των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα λόγια από συνέντευξη του βιοφυσικού Andrew Koh (Άντριου Κο) τον οποίο προσείλκυσε η αρχαιολογία:

στο πέρασμα της ιστορίας οι άνθρωποι παρήγαν, εμπορεύονταν και κατανάλωναν “αρχέγονα” προϊόντα. Ελαιόλαδο, κρασί, φαρμακευτικά προϊόντα από φυτά, και αναλύοντας τα υπολείμματά τους παίρνεις (ιδιαίτερα χρήσιμες) πληροφορίες για την τότε ζωή... χρειάζεται να κάνεις αναλύσεις με γνώσεις, μεταξύ άλλων, χημείας, γεωλογίας, βοτανικής, ιστορίας, ανθρωπολογίας.²¹

Τα ερείπια ενός κτίσματος της αρχαιότητας, ένα πήλινο οικιακό σκεύος, ακόμη τα όστρακα από ένα αγγείο έχουν να αφηγηθούν μια «ιστορία», τη δική τους ιστορία, την οποία ο ιστορικός πρέπει να αποκαταστήσει και να την εντάξει στο ιστορικό τους πλαίσιο. Αρχαιολογική έρευνα, για παράδειγμα, που αναφέρεται στην κεραμική των ελληνιστικών χρόνων ή σε νομίσματα των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου, βασισμένη σε χημικές αναλύσεις, μπορεί να δώσει τεκμηριωμένες πληροφορίες για το υλικό κατασκευής, για την ποιότητα, τη μορφή, την εικονογράφηση, τη χρονολόγηση και τη χρηστικότητα τους, μπορεί όμως να οδηγήσει και σε συμπεράσματα λιγότερο ασφαλή, απότοκα της ερμηνείας που δίνει ο ερευνητής όσο αφορά την κοινωνία, την οικονομία, τις αντιλήψεις των ανθρώπων που χρησιμοποίησαν αυτά τα αντικείμενα. Στην πρώτη περίπτωση τα αντικείμενα λειτουργούν ως άμεση ιστορική πηγή, στη δεύτερη, όπου ο αρχαιολόγος ή ο νομισματολόγος ερμηνεύει τον ρόλο τους, λειτουργούν ως έμμεσες πηγές για τον ιστορικό. Τότε η ερμηνευτική ικανότητα του ειδικού επιστήμονα πρέπει να αντιπαρατεθεί στη βάση της συγκριτικής μελέτης των πληροφοριών που παρέχουν άλλες πηγές.

Η προφορική παράδοση: Η συλλογική μνήμη, πριν από την ανακάλυψη της γραφής αλλά και μετά τη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου, διατήρησε στη μνήμη των ανθρώπων σημαντικά γεγονότα μέσω του προφορικού λόγου, τους μύθους, τους θρύλους, τα ήθη και τα έθιμα, τα άσματα και τα αφηγήματα που διαδόθηκαν από στόμα σε στόμα μέχρι να καταγραφούν. Οι γραπτές μαρτυρίες στην Αρχαιότητα είναι περιορι-

21. ΑΛΚΗΣ ΓΑΛΔΑΔΑΣ, «Χημικές “συνομιλίες” με τα αγγεία», στο *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 7 Ιανουαρίου 2024.

σμένες, γι' αυτό και οι πηγές για τους ιστοριογράφους επικεντρώνονται στις προφορικές μαρτυρίες, σε ό,τι διαδιδόταν. Η προφορική παράδοση αποτέλεσε σχεδόν μοναδική πηγή για το έργο τους, όπως συμβαίνει με τον Ηρόδοτο,²² ή αξιοποιήθηκε σε μικρότερο βαθμό και υπό προϋποθέσεις, όπως συμβαίνει με τον Θουκυδίδη.²³ Απαραίτητη είναι, για την αξιοποίηση της προφορικής παράδοσης ως ιστοριογραφικής πηγής, η διάκριση των μύθων από τους θρύλους, διότι υπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς. Ο μύθος είναι φαντασική αφήγηση που αναφέρεται σε θεούς, τέρατα, ζώα, ανθρώπινες ενέργειες και απηχεί τις ιδέες, τις κοινωνικές αντιλήψεις των ανθρώπων μιας παλαιάς εποχής, όπως οι μύθοι των δώδεκα θεών, οι άθλοι του Ηρακλή, ο μύθος του Προμηθέα, οι μύθοι του Αισώπου που έχουν διδακτικό χαρακτήρα και δηλώνουν πρότυπα συμπεριφοράς κ.ά.²⁴ Ο μύθος ενδέχεται να συνδέεται με συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, περιλαμβάνει όμως στοιχεία κοινωνικών αξιών τα οποία καλείται να εκμαιεύσει ο ερευνητής. Ο κατακλυσμός του Νώε ή του Δευκαλίωνα και της Πύρρας είναι μύθοι που εξηγούν την ιστορικότητα καταστροφών από πλημμύρες που αποδίδονταν σε θεϊκή τιμωρία. Ο θρύλος, από την άλλη, είναι αφήγηση πλαστών γεγονότων, τα οποία παραποίησε η λαϊκή φαντασία, με κύριο σκοπό να ενισχύσει τη συνοχή των μελών μιας ομάδας, μιας φυλής, ενός έθνους. Αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα αρχαιοελληνικών θρύλων, όπως αυτόν που σχετίζεται με την αρπαγή της «ωραίας» Ελένης από τον Πάρι, ή στην εμφάνιση του τραγοπόδη θεού Πάνα στη μάχη του Μαραθώνα και στην πρόκληση πανικού στους Πέρσες, ή, ακόμη, ο ήχος των κυμάτων, που ακούγονταν σε πηγάδι στο Ερέχθειο της Ακρόπολης των Αθηνών, αποδεικτικό στοιχείο της προσφοράς του Ποσειδώνα στην πόλη για τη διεκδίκηση της προστασίας της, και πολλοί άλλοι που μας είναι γνω-

22. SIMON HORNBLLOWER, «Ο Ηρόδοτος και οι πηγές του», στο EGBERT J. BAKKER, IRENE J.F. DE JONG, HANS VAN WEES (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 348-359. ARNALDO MOMIGLIANO, *Τα κλασικά θεμέλια της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μτφρ. Σταύρος Κατσουλάκος, Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 2006, σελ. 67-70.

23. ARNALDO MOMIGLIANO, *Τα κλασικά θεμέλια...*, *ό.π.*, σελ. 74-76. BERNHARD SMARCZYK, «Θουκυδίδης και επιγραφική», στο ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ, ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ (επιμ.), *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 515-542.

24. MARCEL DETIENNE, «Ο μύθος – Ο Ορφείας με το μέλι», στο JACQUES LE GOFF, PIERRE NORA (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 173-195. PAUL CARTLEDGE, *Οι Έλληνες. Εικόνες του εαυτού και των άλλων*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα 2002, σελ. 40-62.

στοί κυρίως μέσω των αφηγήσεων του Ηροδότου και του περιηγητή Πausanias στο έργο του Ελλάδος Περιήγησις. Ο θρύλος αποτελεί τον απόηχο ενός ιστορικού γεγονότος. Στην περίπτωση των θρύλων χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, γιατί είναι δύσκολο να ανιχνεύσει κάποιος την πορεία και τους μηχανισμούς της ανθρώπινης μνήμης από το πραγματικό γεγονός έως τη γέννηση ενός θρύλου.

Τα κείμενα: Πρόκειται για τις γραπτές «μαρτυρίες», οι οποίες διακρίνονται: α) σε κείμενα που γράφτηκαν για να υπηρετήσουν καθημερινές ανθρώπινες ανάγκες επικοινωνίας ή για να διευθετήσουν προβλήματα κρατικής οργάνωσης και β) σε κείμενα που δημιουργήθηκαν για να διατηρήσουν γεγονότα του παρελθόντος στη μνήμη των μεταγενεστέρων. Στη δεύτερη ομάδα των κειμένων, στα οποία είναι προφανής η διαμεσολάβηση της «μαρτυρίας», εντάσσονται η ιστοριογραφία,²⁵ τα απομνημονεύματα,²⁶ οι βίοι-βιογραφίες,²⁷ τα περιηγητικά κείμενα, οι πολιτικοί και οι επιτάφιοι λόγοι, οι πραγματείες, τα λογοτεχνικά έργα και γενικότερα, όλα τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τον ιστορικό. Πολλά απ' αυτά τα κείμενα διασώθηκαν λόγω της συνεχούς αναπαραγωγής τους, κάποια διατηρήθηκαν στο υλικό που εξ αρχής καταγράφηκαν σε λίθο, σε πηλό, σπανιότερα σε μέταλλο, σε πάπυρο ή περγαμηνή. Βοηθητικές επιστήμες για τον ιστορικό, όσον αφορά τη μελέτη των κειμένων, είναι η κλασική φιλολογία,²⁸ η παλαιογραφία,²⁹ η παπυρολογία.³⁰ Τα χαραγμένα πάνω σε λίθο κείμενα συγκροτούν ιδιαίτερο επιστημονικό κλάδο την επιγραφική.³¹

25. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 90-95. ARNALDO MOMIGLIANO, *Τα κλασικά θεμέλια ...*, *ό.π.*, σελ. 56-89. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, *ό.π.*, σελ. 34-39. ΑΝΤΩΝΗΣ Β. ΡΕΓΚΑΚΟΣ, *ό.π.*, σελ. 21-32.

26. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 96-99. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, *ό.π.*, σελ. 39-40.

27. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, *ό.π.*, σελ. 40-41.

28. ALPHONSE DAIN, «Γραπτή μαρτυρία και φιλολογία», στο *Pléiade*, B2', μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, σελ. 11-15.

29. ALPHONSE DAIN, «Εισαγωγή στην Παλαιογραφία» & «Ελληνική Παλαιογραφία», στο *Pléiade*, B2', σελ. 103-129.

30. ANDRÉ BATAILLE, «Παπυρολογία», στο *Pléiade*, B2', σελ. 67-102. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 68-70. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου...*, *ό.π.*, σελ. 33-34.

31. LOUIS ROBERY, «Επιγραφική», στο *Pléiade*, B2', σελ. 17-66. Μ. ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ κ.ά. (επιμ.), *Έδοξεν τῇ βουλῇ και τῷ δήμῳ. Η αθηναϊκή δημοκρατία μιλάει*

Στην πρώτη ομάδα των κειμένων, που αναφέραμε, υπάγονται εκείνα που γράφτηκαν για να υπηρετήσουν καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων και αποτελούν εν δυνάμει αυτούσια κατάλοιπα της εποχής τους, όπως είναι οι επιγραφές, που χαραχτηκαν σε λίθο, μέταλλο ή πηλό, και τα έγγραφα (δημόσια ή ιδιωτικά), που γράφτηκαν και διατηρήθηκαν σε πάπυρο. Το σύνολο αυτών των κειμένων συγκροτούν μία ιδιαίτερη ομάδα πρωτογενών και άμεσων πηγών, γνωστών ως αρχείων.

Τα αρχεία και οι επιγραφές: Οι επιγραφές –γνωστές και ως «φθεγγόμενοι λίθοι»– και τα παπυρικά κείμενα, που γράφτηκαν για να υπηρετήσουν τις σχέσεις μιας δημόσιας αρχής με τους πολίτες ή για να διευθετήσουν τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών, αποτελούν για τον ιστορικό μια κατηγορία πηγών με αυξημένο κύρος και ιδιαίτερη σημασία. Το σύνολο αυτών των κειμένων που φυλάσσονταν σε δημόσια κτήρια των πόλεων ή των ιερών χαρακτηρίζεται ως «αρχείο».³² Αρχικά η λέξη αρχείοι δήλωνε μόνο το κτήριο ή τον χώρο του κτίσματος που ήταν η έδρα των αρχών (της εξουσίας). Στη συνέχεια η λέξη αρχεία, στον πληθυντικό αριθμό, δήλωνε το κτήριο αλλά και τα έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, που φυλάσσονταν σε αυτό. Στα αρχεία φυλάσσονταν οι αποφάσεις συλλογικών οργάνων που ασκούσαν την εξουσία σε μια πόλη, δηλαδή ψηφίσματα της βουλής, της εκκλησίας του δήμου και των δικαστηρίων. Τέτοια κείμενα είναι τα διατάγματα, οι νόμοι, οι απολογισμοί που αναφέρονταν στη φύλαξη και τη διαχείριση του πλούτου της πόλης, κατάλογοι προσώπων και αντικειμένων. Τα κείμενα αυτά ήταν εκτενή και καταγράφονταν πάνω σε φθαρτά υλικά σε ξύλινες πλάκες, σε δέρμα ή πάπυρο, γι' αυτό και δεν διασώθηκαν. Οι κτηριακές εγκαταστάσεις όπου αυτά φυλάσσονταν έγιναν γνωστές από τις αρχαιολογικές έρευνες. Πιο τυχεροί είμαστε με τις επιγραφές που χαραχτηκαν σε λίθινες στήλες, σε μεταλλικές πλάκες ή πήλινες πινακίδες. Το περιεχόμενό τους πολλές φορές αποτελούσε σύντομη εκδοχή ενός ψηφίσματος που έπρεπε να κοινοποιηθεί στους πολίτες. Στην Αθήνα ολόκληρο το περιεχόμενο του ψηφίσματος γραφόταν σε επεξεργασμένο δέρμα ή

με τις επιγραφές της, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, (Οδηγός έκθεσης), Αθήνα χ.χ. MARGHERITA GUARDUCCI, *Η ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2008.

32. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 81-84. MARGHERITA GUARDUCCI, *ό.π.*, σελ. 119-293. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ (επιμ.), *Αρχεία. Πηγές γνώσης, πηγές μνήμης*, 1-8, Αθήνα 2009 (φάκελος φυλλαδίων).

σε ξύλινες πλάκες και φυλασσόταν στο ιερό της Μητέρας των Θεών, γνωστό ως Μητρώο.³³ Πρόσκαιρη δημοσιοποίηση της σύντομης εκδοχής των ψηφισμάτων γινόταν σε ξύλινες πινακίδες επιστρωμένες με γύψο, τα λεγόμενα λευκώματα, τα οποία αναρτιόνταν για ορισμένο χρόνο σε κοινή θέα όλων, συνήθως στο μέσον της Αγοράς, πάνω στην περίφραξη του μνημείου των Επωνύμων Ηρώων.³⁴ Το περιεχόμενο των επιγραφών ποικίλλει. Εκτός από τις δημόσιες ανακοινώσεις, ιδιαίτερες ομάδες αποτελούν οι αναθηματικές επιγραφές,³⁵ οι επιτύμβιες³⁶ και τα χαράγματα, δηλαδή πρόχειρα χαραγμένα μικρά κείμενα, αντίστοιχα των σύγχρονων graffiti.³⁷ Ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος η επιγραφική αποτελεί μια από τις βοηθητικές επιστήμες στο έργο του ιστορικού. Ότι ήταν γραμμένο σε υλικό που δεν αντέχει στον χρόνο χάθηκε δια παντός. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις και κάτω από ειδικές συνθήκες διατηρήθηκαν παπυρικά κείμενα. Τα ελληνικά παπυρικά κείμενα, δημόσια έγγραφα ή ιδιωτικές επιστολές, που διασώθηκαν είναι των ελληνιστικών χρόνων και προέρχονται στο σύνολό τους από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος η παπυρολογία συμβάλλει στο έργο των ερευνητών της ιστορίας.

Ας σημειωθεί ότι, σήμερα με την εξέλιξη της τεχνολογίας, οι πηγές της αρχαίας ελληνικής ιστορίας διευρύνθηκαν με την προσθήκη οπτικο-ακουστικού και ψηφιακού υλικού. Ιστοριογραφικά κείμενα, μελέτες, ντοκιμαντέρ που αφορούν την αρχαία Ελλάδα, αποτυπώθηκαν αρχικά σε μαγνητοταινίες και πλέον ψηφιοποιούνται. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ηλεκτρονική αναπαραγωγή του υλικού των προαναφερόμενων –συμβατικών– πηγών ή για νέες έρευνες που εκδίδονται εξ αρχής σε ψηφιακή μορφή.³⁸

Ο ιστορικός πρέπει να είναι σε θέση να γράψει την ιστορία ακόμη και όταν οι πηγές απουσιάζουν, όταν διαπιστώνει ότι οι πηγές «σω-

33. JOHN M. CAMP, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, μτφρ. Μαίρη Κλεώπα, Αθήνα 2004, σελ. 119-120.

34. *ό.π.*, σελ. 123-127.

35. MARGHERITA GUARDUCCI, *ό.π.*, σελ. 305-338.

36. *ό.π.*, σελ. 444-485.

37. MARGHERITA GUARDUCCI, *ό.π.*, σελ. 275-293. JUTTA STROSZECK, *Ο Κεραμεικός των Αθηνών. Ιστορία και μνημεία εντός του αρχαιολογικού χώρου*, μτφρ. Δημοσθένης Δόνος, Αθήνα 2017, σελ. 103, 301-303.

38. ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, *ό.π.*, σελ. 17-20.

παίνουν», όταν έχουμε «σκοτεινές» περιόδους.³⁹ Η απουσία γραπτών πηγών για μία ιστορική περίοδο, όπως συμβαίνει με τη χρονική περίοδο μετά τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου και ως τη χρησιμοποίηση του ελληνικού αλφαβήτου, τους λεγόμενους ομηρικούς χρόνους (1100-750 π.Χ.), δεν δημιουργεί ιστορικό κενό. Στην προκειμένη περίπτωση οι αρχαιολογικές έρευνες σε συνδυασμό με τα ομηρικά έπη βοηθούν στην αποκατάσταση της φαινομενικής ιστορικής ασυνέχειας. Ακόμη, η απουσία μαρτυριών μπορεί να οφείλεται σε εσκεμμένη αποσιώπηση γεγονότων,⁴⁰ σε ανθρωπινή αδιαφορία ή άγνοια, αλλά και σε τυχαίους λόγους, σε καταστροφές ή και στη φθορά του χρόνου. Η άποψη του Lucien Febvre, σε αυτή την περίπτωση, είναι αποκαλυπτική.

Η ιστορία γίνεται με γραπτά τεκμήρια, πιθανότατα. Όταν υπάρχουν τέτοια. Αλλά μπορεί να γίνει, οφείλει να γίνει, χωρίς γραπτά τεκμήρια όταν αυτά δεν υπάρχουν καθόλου. Με ό,τι η επινοητικότητα του ιστορικού μπορεί να του επιτρέψει... Με λέξεις, λοιπόν, με σύμβολα, με τοπία, με κεραμίδια. Με είδη χωραφιών και ζιζανίων. Με εκλείψεις της σελήνης και λαιμαργιές ζώων. Με πραγματογνωμοσύνες για πέτρες από τους γεωλόγους και αναλύσεις των μετάλλων των σπαθιών από τους χημικούς. Με μια λέξη, με ό,τι, ανήκοντας στον άνθρωπο, εξαρτιέται από τον άνθρωπο, χρησιμεύει στον άνθρωπο, εκφράζει τον άνθρωπο, σημαίνει την παρουσία, τη δραστηριότητα, τις προτιμήσεις και τους τρόπους ύπαρξης του ανθρώπου.⁴¹

Η αξιοποίηση των πηγών της ιστορίας ως σχολική πρακτική

Καθίσταται πλέον απαραίτητο, στη σύγχρονη διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας, να συμπεριληφθεί η διδασκαλία θεωρητικών ζητημάτων της επιστήμης της ιστορίας. Η επαφή των μαθητών και των μαθητριών με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, που απασχολούν τους ιστορικούς, θα τους δώσει τη δυνατότητα να κατανοήσουν αφενός το επιστημονικό υπόβαθρο της Ιστορίας αφετέρου τη διαδικασία της μετατροπής του ανεπεξέργαστου υλικού των πηγών της

39. EDWARD HALLETT CARR, *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς, Αθήνα 1999, σελ. 22-24. JACQUES LE GOFF, *ό.π.*, σελ. 247.

40. MARC FERRO, *Η ιστορία υπό επιτήρηση. Επιστήμη και συνείδηση της ιστορίας*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Σκόπελος 1999, σελ. 42.

41. JACQUES LE GOFF, *ό.π.*, σελ. 245-246.

ιστορίας σε ιστοριογραφία. Σημαντική είναι η επισήμανση του Henri Moniot (Ανρί Μονιό) για το ενδιαφέρον που προκαλεί η επεξεργασία των πηγών:

Πριν η διανοητική εύνοια του ιστορικού τα αναγάγει σε «πηγές», τα ίχνη του παρελθόντος, στην απτή και πιθανώς ομιλούσα μορφή τους, αποτελούν υπολείμματα, κατάλοιπα, λείψανα, αντικείμενα που έχουν μείνει από το χθες. Κάτι τέτοιο μπορεί να τους προσδώσει μια σημαντική δύναμη έλξης, επαρκή συνθήκη για την κινητοποίηση των μαθητών στο μάθημα της ιστορίας.⁴²

Συνοπτική εκδοχή της μεθοδολογίας, που εφαρμόζει ο ιστορικός, αποτελεί η επεξεργασία των πηγών και η αξιοποίησή τους από τους μαθητές και τις μαθήτριες ώστε να οδηγηθούν στην επεξεργασία ιστορικών ζητημάτων και εν τέλει στην παραγωγή ιστορικού λόγου. Η διδασκαλία, κατ' αυτόν τον τρόπο, στη σχολική αίθουσα μεταβάλλεται σε οιονεί «εργαστήριο» ιστοριογραφίας.

Οι πηγές της ιστορίας αποτελούν για τους μαθητές και τις μαθήτριες «κείμενα», με την ευρύτερη σημασία του όρου, ανεξάρτητα εάν πρόκειται για καθεαυτό κείμενα ή εικόνες, χάρτες, πίνακες κ.ά. Έχουν στη διάθεσή τους κείμενα ή εικονιστικό υλικό, του οποίου το περιεχόμενο καλούνται να αποκωδικοποιήσουν: να το περιγράψουν, να το κατανοήσουν με πληρότητα, να το αναλύσουν, να συνδυάσουν τις πληροφορίες του με τις γνώσεις που διαθέτουν και να το ερμηνεύσουν. Η πηγή αποτελεί τρόπον τινά «εκπρόσωπο» του παρελθόντος και δεν πρέπει να θεωρείται ως πραγματικό παρελθόν. Η άμεση και ευαισθητοποιημένη επαφή με τις πηγές, όχι μόνο δεν υπονομεύει την πραγματικότητα αλλά οδηγεί στην αντίληψη της πραγματικότητας.⁴³ Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει συγκεκριμένες φάσεις εργασίας: την εξωκειμενική προσέγγιση, την κειμενική, τη διακειμενική και την παραγωγή νέου κειμένου.⁴⁴

Η εξωκειμενική προσέγγιση ή το συγκεκριμένο. Οι μαθητές και οι μαθήτριες εισάγονται στη διερευνητική διαδικασία με την αναζήτηση των απαραίτητων εισαγωγικών πληροφοριών που αναφέρονται στην ταυ-

42. HENRI MONIOT, *ό.π.*, σελ. 269.

43. *ό.π.*, σελ. 270.

44. Γ' αυτή τη διδακτική διαδικασία βλ. και ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, «Η αξιοποίηση των πηγών στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας», *Κυμοθόη* (Περιοδική έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλλονιάς – Ιθάκης) 19 (2009), σελ. 240-242.

τότητα και την ιστορικότητα της πηγής. Αναγνωρίζουν το είδος της και την κατηγοριοποιούν.⁴⁵ Στην προκειμένη περίπτωση προσδιορίζουν το είδος του κειμένου, δηλαδή εάν πρόκειται για αυτούσιο έγγραφο της ελληνικής αρχαιότητας, για επιγραφή, για αρχαιολογική μελέτη, για ιστοριογραφικό κείμενο της αρχαιότητας ή για σύγχρονη ιστοριογραφική μελέτη, βιογραφία, απομνημονεύματα, πολιτικό ή ρητορικό λόγο, για λογοτεχνικό έργο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, για μύθο ή θρύλο που καταγράφηκε, για εικόνα αντικειμένου ή έργου τέχνης, για στατιστικό πίνακα, για χάρτη κ.ά. Αναζητούν πληροφορίες για τον χρόνο και τον τόπο δημιουργίας της πηγής, για τον δημιουργό της και τους λόγους της δημιουργίας της. Αποκτούν γνώσεις για την ιστορικότητα της πηγής. Το σύνολο αυτών των πληροφοριών συγκροτεί το συγκεκριμένο της πηγής, που αποτελεί και την αρχική φάση της μαθητικής έρευνας.

Η κειμενική προσέγγιση. Σε αυτή τη φάση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο περιεχόμενο του αποσπάσματος ή της εικόνας, δηλαδή στην αποκωδικοποίηση των πληροφοριών του «κειμένου»-πηγής. Η κατανόησή του αποτελεί προϋπόθεση για την περαιτέρω επεξεργασία του. Η ανάλυση του περιεχομένου του επιτυγχάνεται μέσω ερωτήσεων που είναι σε θέση να θέτουν και να απαντούν οι μαθητές και οι μαθήτριες. Μπορεί να αναζητήσουν το κύριο θέμα του «κειμένου», τις θέσεις του συγγραφέα για το θέμα που ερευνούν, τις επιμέρους πληροφορίες, τον τρόπο τεκμηρίωσης των απόψεών του δημιουργού του, τους λόγους για τους οποίους ενδεχομένως προβάλλει ή αποσιωπά πρόσωπα και γεγονότα κ.ά. Μέσω της κειμενικής προσέγγισης επιλέγουν το πληροφοριακό υλικό, που τους είναι απαραίτητο από κάθε πηγή. Το υλικό αυτό αποτελεί στην ουσία τα τεκμήρια, δηλαδή ό,τι θα αξιοποιήσουν. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορεί να προχωρήσουν στην «ανάγνωση» του εικονιστικού υλικού που έχουν στη διάθεσή τους, δηλαδή στην περιγραφή του οπτικού μηνύματος μιας εικόνας, μιας φωτογραφίας, και στην άντληση πληροφοριών από αυτό. Τις περισσότερες φορές, στην αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων διευκολύνει ο υπομνηματισμός της εικόνας. Η αξιοποίηση του εικονιστικού υλικού, στην περίπτωση που αφορά ζωγραφικούς πίνακες ή έργα τέχνης, όπως, για παράδειγμα, οι αγγειογραφικές παραστάσεις των λευκών ληκύθων ή η παράσταση της ζωφόρου του Παρθενώνα, συμβάλλει, εκτός από τη βελτίωση της κριτικής ικανότητας των μαθητών-μαθητριών, στην αι-

45. HENRI MONIOT, *ό.π.*, σελ. 266-268.

σθητική τους καλλιέργεια.⁴⁶

Η διακειμενική προσέγγιση. Πρόκειται για τη συγκριτική μελέτη ενός θέματος της ελληνικής αρχαιότητας από διαφορετικά είδη πηγών. Κάποιες αρχικές σκέψεις αποτελούν προϋπόθεση για την επιτυχία της προσπάθειας σε αυτή τη φάση. Στη συγκριτική έρευνα είναι απαραίτητο να επισημανθεί η σύγκλιση ή η απόκλιση των απόψεων που εκφράζουν διαφορετικές πηγές. Στην περίπτωση που υπάρχει μοναδική μαρτυρία για κάποιο θέμα οι επιφυλάξεις για το κύρος της ως τεκμηριωτικού στοιχείου είναι δεδομένες, όπως εξηγεί και η λατινική ρήση: *testis unus, testis nullus* (εἷς μάρτυς, οὐδείς μάρτυς). Στη συγκριτική αξιολόγηση των πληροφοριών καθοριστικό ρόλο παίζει η αναγνώριση της χρονικής και ποιοτικής αμεσότητας των πηγών σε σχέση με το υπό πραγμάτευση θέμα. Είναι προφανές ότι τα αυτούσια κατάλοιπα, όπως οι επιγραφές και το αρχειακό υλικό, ή τα ιστοριογραφικά έργα που είναι κοντινά με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται, όπως συμβαίνει με την Ιστορία του Θουκυδίδη ή την Κύρου Ανάβασιν του Ξενοφώντος, λειτουργούν ως τεκμήρια κύρους σε αντίθεση με τις μαρτυρίες που περιλαμβάνονται σε μεταγενέστερα από την εποχή στην οποία αναφέρονται ιστοριογραφικά έργα ή σε παραδοσιακές αφηγήσεις ή σε λογοτεχνικά έργα κ.ά. Οι μαθητές και οι μαθήτριες, επειδή γνωρίζουν ότι οι πηγές, που έχουν να επεξεργαστούν, στο σύνολό τους παρήχθησαν μετά τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται –πολλές από αυτές είναι έργα σύγχρονης βιβλιογραφίας– και ότι εκφράζουν απόψεις των δημιουργών τους, κατανοούν την αναγκαιότητα της συγκριτικής μελέτης τους και της διασταύρωσης των πληροφοριών τους. Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζουν τα κοινά σημεία και τις διαφορές των πηγών. Κατ' αυτόν τον τρόπο ανιχνεύουν τα όρια της διαμεσολάβησης, αξιολογούν την αυθεντικότητα των πληροφοριών, όταν αυτές προέρχονται από πρωτογενείς και κυρίως από άμεσες πηγές. Μέσω της διακειμενικής προσέγγισης των πηγών δραστηριοποιεί-

46. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΑΛΚΟΣ, *Σχολείο και μουσείο*, Αθήνα 2000, σελ. 94-98. ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ ΑΖΕΛΗΣ, «Οι εικόνες ως ιστορικές πηγές για τη διδασκαλία και εξέταση του σχολικού μαθήματος της Ιστορίας» στο Κ. ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ, Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Αθήνα 2004, σελ. 149-157. ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΛΕΞΑΚΗ, «Η χρήση των εικαστικών πηγών στο μάθημα της Ιστορίας και η δυνατότητα διαθεματικής αξιοποίησής τους» στο Κ. ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ, Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 185-191. ΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1950-2002)*, Θεσσαλονίκη 2009.

ται η κριτική ικανότητα, επικυρώνονται και εμπλουτίζονται οι ιστορικές τους γνώσεις.

Η παραγωγή νέου κειμένου. Προϋπόθεση για την παραγωγή νέου κειμένου, το οποίο θα δίνει απαντήσεις στα ιστορικά θέματα που τέθηκαν στους μαθητές και τις μαθήτριες, αποτελεί η ερμηνεία των διασταυρωμένων πλέον πληροφοριών. Στην τελευταία αυτή φάση πρέπει να εξηγήσουν γιατί τα γεγονότα συνέβησαν κατ' αυτόν ή τον άλλο τρόπο, τεκμηριώνοντας τα συμπεράσματά τους. Οι εξηγήσεις τους πρέπει να βασίζονται κυρίως στα ιστορικά δεδομένα της εποχής που μελετούν –ιδιαιτέρα, όταν αυτές είναι μακρινές– και στις αντιλήψεις των ανθρώπων εκείνης της εποχής, για να αποφευχθούν αναχρονισμοί και εσφαλμένες ερμηνείες. Η ερμηνευτική αυτή κατεύθυνση βεβαίως δεν πρέπει να αποκλείει την κατανόηση του παρελθόντος και μέσω του παρόντος. Όπως επισημαίνει ο Marc Bloch (Μαρκ Μπλοχ):

Η συγγένεια των εποχών είναι τόσο ισχυρή, που οι συνδετικές γραμμές έχουν διττή κατεύθυνση. Η παρανόηση του παρόντος είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της άγνοιας του παρελθόντος. Όμως μπορεί κάποιος να κουρασθεί εξίσου άσκοπα, επιζητώντας να κατανοήσει το παρελθόν, αν αγνοεί απόλυτα το παρόν.⁴⁷

Το κείμενο-απάντηση αποτελεί οιονεί ιστορικό δοκίμιο μέσω του οποίου αξιολογούνται οι γνώσεις των μαθητών και μαθητριών, η αντιληπτικότητα τους, η κριτική ικανότητα και η τεκμηριωτική δεινότητά τους, η ευστοχία και η ακρίβεια της απάντησής τους. Το νέο κείμενο, ακόμη, πρέπει να αξιολογείται από γλωσσική-υφολογική άποψη. Το προσεγμένο λεξιλόγιο, η αναφορική λειτουργία της γλώσσας, η χρήση του τρίτου ρηματικού προσώπου, η αξιοποίηση ιστορικών όρων –όπου αυτοί είναι απαραίτητοι– συγκροτούν γνωρίσματα του επιστημονικού ύφους, το οποίο πρέπει να συνδυάζεται με την ακρίβεια και τη σαφήνεια του γραπτού λόγου. Η μαθητική ιστορική εργασία είναι εύλογο να μη διαθέτει τον υφολογικό πλούτο και την καλλιέργεια ενός ιστορικού δοκιμίου, τα οποία θεωρούνται επιπλέον στοιχεία και τα οποία προκαλούν το ενδιαφέρον των αναγνωστών. Ο ιστορικός λόγος εκ πρώτης όψεως επιβάλλεται να είναι τυπικός και να έχει ουδέτερο ύφος, ας σημειωθεί όμως ότι οι ιστοριογράφοι της Αρχαιότητας χρησιμοποίησαν

47. MARC BLOCH, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Αθήνα⁴ 1994, σελ. 71.

«μεγάλη ποικιλία υφών. Ο Κοϊντιλιανός διακρίνει τη “γλυκιά και διαυγή” γοητεία του Ηροδότου, τη νευρώδη πυκνότητα του Θουκυδίδη... Ο αττικισμός, που χαρακτηρίζει τον Λυσία, τον Ξενοφώντα ή τον Θουκυδίδη, συνίσταται σε ένα ύφος απέριττο και καθαρό, απλό ως και απογυμνωμένο».⁴⁸ Σε αυτό το σημείο θα προσθέσουμε μια ενδιαφέρουσα άποψη που διατυπώνει ο ιστορικός Ivan Jablonka (Ιβάν Γιαμπλόνκα ή Ζαμπλονκά) σχετικά με το ύφος:

Η μεγάλη πρόκληση του ύφους, για τον ιστορικό, είναι να συγκρατήσει τον θυμό της αλήθειας. Αν αφεθεί, αυτός ο θυμός ξεσπά ως ρομαντική οργή. Αν καταπνιγεί, μετατρέπει την έρευνα σε σχολαστικότητα, σε επαγγελματική μηχανή. Η φλόγα της *libido sciendi* δεν πρέπει ούτε να σβήσει ούτε να κάψει· διατηρείται μέσα στις στάχτες. Ο ιστορικός, που παλεύει με τον εαυτό του, επιδιώκει να φιλτράρει τα συναισθήματά του, να κατευνάσει την ανυπομονησία του, τον έρωτά του, τη συμπόνια του. Μπορούμε λοιπόν να ορίσουμε την ιστορία ως έναν θλιμμένο ύμνο στη ζωή, και την ιστορική γραφή ως σιωπηλό ρομαντισμό και απογυμνωμένο λυρισμό.⁴⁹

Αντί επιλόγου

Η επαφή των μαθητών και των μαθητριών με τη μεθοδολογική επεξεργασία των πηγών αποδεικνύει την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τεκμηριώνει το επιστημονικό της κύρος. Η μεγάλη χρονική απομακρυσμένη από τα ίχνη της ελληνικής Αρχαιότητας δεν προκαλεί προβλήματα στην επεξεργασία όσων πηγών διατηρήθηκαν μέχρι τις ημέρες μας. Η αξιοποίησή τους με σκοπό την παραγωγή ιστορικού λόγου είναι το «ωραίο ταξίδι» –κατά την καθαφική ρήση– μέσω του οποίου οι μαθητές και οι μαθήτριες έρχονται σε επαφή με το έργο του ιστορικού και συμμετέχουν οι ίδιοι σε ένα «εργαστήριο» έγκυρης παραγωγής ιστορίας.

48. IVAN JABLONKA, *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 2017, σελ. 290.

49. *ό.π.*, σελ. 294.

2. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ



Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Αγίων Θεοδώρων Αροανίας επισκόπηση – προοπτικές της έρευνας

Ηλίας Χρυσοστομίδης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας
και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Εισαγωγικά

Η Ιερά Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας βρίσκεται σε μια πλαγιά του όρους Ζέμπι, παραφυάδας του όρους Ερύμανθος, κοντά στο χωριό Ανάσταση του Δήμου Καλαβρύτων.¹ Για την ίδρυση της Μονής υπάρχουν ελάχιστες γραπτές μαρτυρίες. Ο Νίκος Βέης, στο πλαίσιο της καταγραφής των χειρογράφων της Μονής, συγκέντρωσε από ηλικιωμένους μοναχούς προφορικές πληροφορίες σχετικά με την ιστορία του μοναστηριού, σύμφωνα με τις οποίες η Μονή αρχικά ήταν μετόχι της Μονής Φανερωμένης Σοποτού, αργότερα όμως αυτονομήθηκε, αλλά διαλύθηκε και ερημώθηκε.² Το 1724 ο καταγόμενος από το Αργίδι Αροανίας μοναχός Συμεών επανίδρυσε τη μονή.³ Ο ίδιος το 1748 ανοικοδόμησε το

1. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας κ.κ. Ιερώνυμο που μου επέτρεψε την επί τόπου μελέτη των χειρογράφων, καθώς και τη δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Χρύσα Δημητρίου, γραμματέα της Μητρόπολης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας για την προθυμία και την παντοειδή βοήθειά της. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους φίλους Γεώργιο Γεωργόπουλο και Παναγιώτη Στούρα που διευκόλυναν την παραμονή μου στο Αίγιο.

Για την ιστορία της Μονής των Αγίων Θεοδώρων σημαντική παραμένει η μελέτη του ΝΙΚΟΥ ΒΕΗ, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Ἀροανείᾳ Μονῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων», *Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ* 9 (1906), σελ. 43-78. Με τη Μονή των Αγίων Θεοδώρων ασχολήθηκε κατά το ίδιο έτος και ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρίς, ἥτοι πραγματεία περὶ τῆς ἱστορικῆς τῶν Καλαβρύτων ἐπαρχίας*, Ἀθήναι 1906, σελ. 85-86. Βλ. ἀκόμη ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΝ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν Καλαβρύτων. Τὸ παλιομονάστηρο τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀροανίας*, Ἀθήναι 1973· Κ. Χ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιερά Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας Καλαβρύτων*, Ἀθήνα 1995· ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ – ΓΚΕΝΑΚΟΥ, *Ἡ προσφορά στὴν Πατρίδα τῆς Μονῆς Αγίων Θεοδώρων Καλαβρύτων*, Αἴγιον 2023.

2. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 44.

3. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 44. Για την επανίδρυση της Μονής το 1724 από τον μοναχό Συμεών, βλ. και το σημείωμα στον κώδικα 11 της μονής, φ. 59^ο: «1724 ἐκτίσασμαι

καθολικό της και φρόντισε για την ιστόρησή του, που το 1746 ολοκληρώθηκε από τον ιερέα Κωνσταντίνο από τα Ιωάννινα με τη συνοδεία του.⁴ Η ανδρική Μονή παρέμεινε σε λειτουργία έως το 1973, όταν ιερόσυλοι εισέβαλαν στο μοναστήρι και σκότωσαν τον ηγούμενο Παρθένιο (Μαντά) και τον υποτακτικό του. Λίγο αργότερα ανέλαβε ηγούμενος της Μονής ο αρχιμανδρίτης Νικόδημος (Παπαγιαννόπουλος) μέχρι την κοίμησή του το 1982, ενώ το 1984 η Μονή μετατράπηκε σε γυναικεία με την εγκατάσταση γυναικείας αδελφότητας. Το 1992 η αδελφότητα εγκατέλειψε τη Μονή και έναν χρόνο αργότερα εγκαταστάθηκε ο ιερομόναχος Γεώργιος (Μαραγκός), μέχρι το 2011. Το 2012 η Μονή μετατράπηκε και πάλι σε γυναικεία, η αδελφότητα της οποίας εγκαταβιώνει εκεί μέχρι σήμερα.

Την ύπαρξη χειρογράφων στη Μονή γνώρισε πρώτος ο Νίκος Βέης, ο οποίος σε δύο επισκέψεις του, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1904 συγκέντρωσε είκοσι τρία χειρόγραφα και τα περιέγραψε.⁵ Αργότερα, τον Οκτώβριο του 1931 ο πρωτοπρεσβύτερος Νικόλαος Π. Παπαδόπουλος επισκέφθηκε τη Μονή, εντόπισε άλλους τρεις κώδικες αλλά δημοσίευσε την περιγραφή τους πολύ αργότερα, μόλις το 1950.⁶ Στο μεταξύ και στο πλαίσιο της επίσκεψής του στα μοναστήρια της επαρχίας Αιγιαλείας και Καλαβρύτων τον Νοέμβριο του 1937 ο Λίνος Πολίτης, που γνώριζε την περιγραφή των είκοσι τριών κωδίκων της Μονής από τον Βέη, περιέγραψε ακόμη δύο και συνεχίζοντας την αρίθμηση του Βέη τα περιέγραψε με τους αριθμούς 24 και 25 αντίστοιχα.⁷ Όταν

την τήν έκλίσια' ηγουμενευόντος τοῦ οσιωτάτου σιμεών μοναχοῦ κ(αί) τῶν ἐπιλήπων πατέρων καθὼς εἶναι γραμένοι κ(αί) ἐξόδωκαμαι γρ. 800», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 62. Βλ. ακόμη και ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Προσφορά, σελ. 31-32, όπου παραθέτει και την επιγραφή του ναού.

4. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 44. Βλ. επίσης και την αναφορά στον κώδικα 22 της Μονής, σελ. 5: «Κατὰ τὰ 1743: Ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία τοῦ μοναστηρίου τό καθολικόν, καί εἰς τὰ 1746: Ἐτελείωσεν ἡ ζωγραφία», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 73. Βλ. και ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Προσφορά, σελ. 35.

5. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 47-48.

6. Η δημοσίευση του πρωτοπρεσβυτέρου Νικολάου Παπαδοπούλου καθυστέρησε και δημοσιεύτηκε σχεδόν είκοσι χρόνια μετά από την επίσκεψή του. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ πρωτοπρεσβυτέρου, «Άγνωστοι κώδικες Μονής Αγ. Θεοδώρων Ἀραανίας», *Θεολογία* 21.2(1950), σελ. 233-238.

7. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, «Χειρόγραφα Μοναστηρίων Αἰγίου καὶ Καλαβρύτων», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σελ. 81-108. Ο Πολίτης περιγράφει δύο χειρόγραφα της Μονής συνοπτικά, ΠΟΛΙΤΗΣ, Χειρόγραφα, σελ. 101-102.

ο Ν. Παπαδόπουλος δημοσίευσε την περιγραφή των τριών χειρογράφων που εντόπισε, δεν αναφέρθηκε στο άρθρο του Λ. Πολίτη, το οποίο είχε στο μεταξύ δημοσιευτεί και πιθανόν αγνοούσε. Αρίθμησε συνεπώς και αυτός τους τρεις κώδικες που αρχικά εντόπισε συνεχίζοντας την αρίθμηση του Βέη. Ευτυχώς, τα χειρόγραφα 24 και 25 στην αρίθμηση του Παπαδόπουλου είναι τα ίδια με αυτά του Πολίτη. Έτσι συνολικά στη μονή εντοπίστηκαν είκοσι έξι κώδικες, που μετά από τη δολοφονία του ηγουμένου Παρθενίου και του υποτακτικού του το 1973, φυλάσσονται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αιγίου, όπου και μεταφέρθηκαν για λόγους ασφάλειας.⁸

Η βιβλιοθήκη της Μονής

Δύο χειρόγραφα της Μονής, οι κώδικες 11 και 22, περιέχουν αναφορές για τη βιβλιοθήκη του Μοναστηριού. Στο πρώτο από αυτά, τον κώδικα 11 της Μονής, αναγράφεται σε ενθύμηση της 28ης Φεβρουαρίου 1763, λίγα χρόνια δηλαδή μετά από την ολοκλήρωση της ιστόρησης του καθολικού, η ύπαρξη πενήντα βιβλίων. Δεν διευκρινίζεται, ωστόσο, αν πρόκειται για χειρόγραφα ή έντυπα. Τόσο οι τίτλοι των βιβλίων, όμως, όσο και τα χειρόγραφα που σήμερα έχουν εντοπιστεί, δηλώνουν ότι μάλλον πρόκειται για έντυπα. Πρόκειται για είκοσι επτά βιβλία λειτουργικής χρήσης, τρία βιβλία νομοκανονικού περιεχομένου, ομιλητικές συλλογές, έναν συναξαριστή καθώς και διάφορα άλλα θεολογικά βιβλία.⁹ Στον κώδικα 22 της Μονής σώζεται ενθύμηση, σύμφωνα με την οποία ο αρχιμανδρίτης Νικηφόρος, μοναχός της Μονής, «έκ κώμης Σοποτοῦ» ήρθε από τη Μόσχα και αφιέρωσε στη Μονή έντεκα βιβλία, μεταξύ των οποίων ένα πηδάλιο, δύο κυριακοδρόμια και δύο βιβλία

8. Φωτογραφίες των χειρογράφων, όχι μόνο των προερχομένων από τη Μονή των Αγίων Θεοδώρων αλλά και από άλλα χειρόγραφα που εκτίθενται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αιγίου καθώς και κάποια κωδικολογικά στοιχεία, που αφορούν κυρίως την στάχωση, έχει δημοσιεύσει η ΧΡΥΣΑ Β. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Εκκλησιαστικὸν Μουσεῖον Αἰγίου*, Αἴγιον 2015, σελ. 191-197

9. Κώδ. 11, φ. 68^ο: «1763: φεβρουαρίου 28: ἰδοὺ γράφομεν τὸ πρᾶγμα τοῦ μοναστηρίου εἰς ἐνθύμῃσιν. Νόμος ἀγιορίτικος 1, νόμος δεύτερος 1, νομοκάνονας 1, εὐαγγέλια μεγάλα 4, τετραευαγγέλια 4, μηναῖα 12, ἀνθολόγια 5, τυπικά 2, πεντηκοστώρια 2, τριώδια 2, παρακλητικὴ 1, δαμασκηνοὶ 2, θησαυρὸς 1 | (φ. 69^ο) κυριακοδρόμι 1, παράδεισος νέος 1, ἁμαρτωλῶν σωτηρία 1, ἐκλόγιον 1, καλοκαιριναῖς 2, βυβλία τοῦ κλίμακος 2, τοῦ ἔφραιμ τοῦ σύρου βιβλία 2, μαργαρίτης 1, συναξαριστὴς 1», βλ. και ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 63.

γραμμένα στα σλαβονικά.¹⁰ Δεν φαίνεται από την ενθύμηση αν πρόκειται για έντυπα ή χειρόγραφα βιβλία, αλλά μάλλον πρόκειται και πάλι για έντυπα.

Η πρώτη, ωστόσο, αναφορά που έχουμε για την κατάσταση της βιβλιοθήκης και κυρίως των χειρογράφων της Μονής δίνεται από τον ίδιον τον Βέη, ο οποίος κατά την πρώτη επίσκεψή του στη Μονή τον Αύγουστο του 1904 δεν βρήκε οργανωμένη βιβλιοθήκη, αλλά περισυνέλεξε ο ίδιος τους χειρόγραφους κώδικες που εντόπισε σε διάφορα σημεία του μοναστηριού: στο ηγουμενείο, στο καθολικό, στα παρεκκλήσια και στα κελιά των μοναχών, καταρτίζοντας έτσι την πρώτη συλλογή των χειρογράφων.¹¹

Στους παραπάνω είκοσι τρεις κώδικες, που ο Νίκος Βέης συνέλεξε και περιέγραψε, ο πρωτοπρεσβύτερος Νικόλαος Παπαδόπουλος προσέθεσε άλλους τρεις, οι οποίοι ανήκαν στον προηγούμενο της Μονής Βαρθολομαίο Αδαμόπουλο,¹² ο οποίος κληρονόμησε τους κώδικες από τον θείο του προηγούμενο Γρηγόριο Αδαμόπουλο. Τους δύο πρώτους από τους κώδικες που είδε ο Παπαδόπουλος, είδε και περιέγραψε και ο καθηγητής Λίνος Πολίτης, χωρίς όμως να δηλώσει κάτι για την προέλευσή τους.¹³

Τα χειρόγραφα της Μονής

Συνολικά οι είκοσι έξι αυτοί κώδικες έχουν κυρίως θεολογικό περιεχόμενο. Αν εξαιρεθούν οι δύο κώδικες της Μονής, υπ' αριθμ. 11 και 22, στους οποίους καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού, και το χειρόγραφο 12, στο οποίο υπάρχει η *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν* του Αγαπητού Διακόνου με διάστιχη ερμηνεία, τα υπόλοιπα είναι χειρόγραφα εκκλησιαστικού περιεχομένου. Ειδικότερα,

10. Κωδ. 22, σελ. 101: «1820: Δεκεμβρίου 25: Κάμνωμεν ἐνθύμησις. ἦλθεν ὁ κύριος νικηφόρος ἀρχιμανδρίτης ἐκ κώμης Σωποτοῦ, ἀπὸ μόσχα εἰς τὴν μετάνοιάντου, τὴν μονὴν τῶν ἁγίων θεοδώρων, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσεν εἰς τὴν μονὴν ταύτην, διὰ ψυχικὴν του σωτηρίαν, καὶ διὰ τοὺς γονεῖς του [...] 1: πηδάλια, 1: συμεὼν θεσσαλονίκης, 1: παλαιὰ καὶ νέα διαθήκη, 1: ἀνασκευὴ τῆς τελευταῖον διερμηνευθείσης διαθήκης, 1: τελετουργία Ἱερά, 1: βιβλιαράκιον εὐαγγελικὴ διδασκαλία, 2: Σώματα κυριακοδρόμια τοῦ εὐαγγελίου, 1: ἀδάμ ζηρνικάβιος. Καὶ τὸ ἄλλο σῶμα ζηρνικάβιος τὸ ὁποῖον τὸ ἐδώσαμεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ σωποτοῦ, 2: βιβλιαράκια σλαβονικά», βλ. και ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 73.

11. Βλ. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 47-48.

12. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χειρόγραφα, σελ. 233.

13. Βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Χειρόγραφα, σελ. 101-102.

πρόκειται για επτά λειτουργικά χειρόγραφα, δηλαδή ένα ευαγγελιστάριο (χφ. 3), μία λειτουργία του Ιωάννη Χρυσοστόμου (χφ. 5) και πέντε αγιασματάρια (χφφ. 8, 14, 17,18,19). Ίσως στην κατηγορία αυτή πρέπει να εντάξουμε και τα τρία βιβλία των εκφωνήσεων της Μονής, αυτά που περιέχουν τους καταλόγους των ονομάτων προς μνημόνευση στην Πρόθεση, πριν από κάθε θεία Λειτουργία. Στα γενικότερα θεολογικά χειρόγραφα συγκαταλέγονται ένα τετραευάγγελο (χφ. 1), τρία μουσικά χειρόγραφα (χφφ. 7, 16, 23), δύο νομοκανονικά (χφφ. 4, 24), δύο χειρόγραφα με ψυχωφελείς διηγήσεις (χφφ. 9, 25) και ένα ομιλιάριο (χφ. 2). Στη συλλογή των χειρογράφων της Μονής υπάρχουν ακόμη ένα εξομολογητάριο (26), μία ανθολογία ύμνων (στο μεγαλύτερο μέρος της Θηκαράς, χφ. 6), η ακολουθία του αγίου Νικολάου του νέου (χφ. 10) καθώς και μία μετάφραση των Ψαλμών του Δαβίδ (χφ. 20).

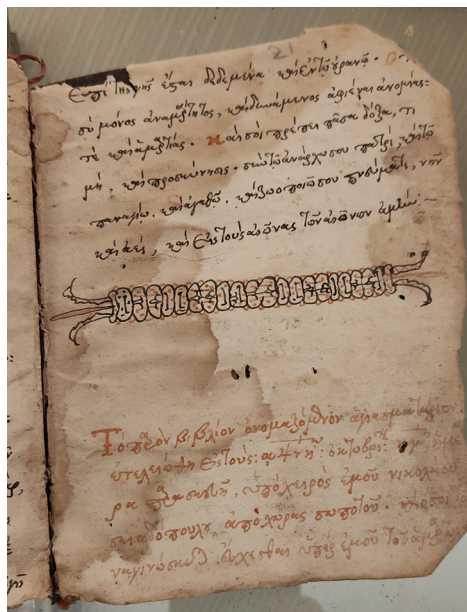
Ως προς τη χρονολόγηση των χειρογράφων της Μονής αξίζει να αναφερθούν τα εξής: ένας κώδικας, το χφ 1, χρονολογείται στον 11ο αι. και σύμφωνα με τα σημειώματα που υπάρχουν σ' αυτόν φαίνεται ότι σχετίζεται με το περιβάλλον της αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας.¹⁴ Δύο χφφ έχουν (αντι)γραφεί τον 16ο αι., τα υπ' αριθμ. 5 και 9, και τρία χφφ, τα υπ' αριθμ. 2, 3 και 6, χρονολογούνται τον 17ο αι. Ο μεγαλύτερος αριθμός χειρογράφων, όμως, χρονολογείται τον 18ο και τον 19ο αι., δηλαδή μετά από την (επαν)ίδρυση της Μονής. Πιο συγκεκριμένα, δεκαεπτά χειρόγραφα χρονολογούνται στον 18ο και τρία στον 19ο αι. Αυτό δείχνει, μεταξύ άλλων, την ανάγκη της Μονής για κώδικες, προκειμένου να ανταποκριθεί στις καθημερινές λατρευτικές της ανάγκες, αλλά και τη γενικότερη προθυμία των μοναχών να συλλέξουν βιβλία – μεταξύ αυτών και χειρόγραφα – που ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντά τους.

Αν και διαφαίνεται αυτή η ανάγκη της Μονής να αποκτήσει χειρόγραφα, δεν τεκμηριώνεται ωστόσο η ύπαρξη αντιγραφικής δραστηριότητας στο Μοναστήρι. Το χφ 18, παραδείγματος χάριν, γράφτηκε από τον ιερομόναχο Μακάριο και δόθηκε ως δώρο στη Μονή Ρετεντούς, που ήταν μετόχι της Μονής των Αγίων Θεοδώρων, χωρίς να γνωρίζουμε, όμως, αν όντως ο Μακάριος ήταν μοναχός της Μονής.¹⁵ Δεν γνωρίζουμε,

14. Χφ.1, 277^ν: «οι ἀναγινώσκοντ(αις) μέμνησθε δηα τ(ὸν) θ(εὸ)ν Ἰωάννου διακόνου καὶ πρωτοεκδήκου τῆς αγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς βουλγαρίας καὶ Γερασίου μοναχοῦ αμαρτωλου», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 50.

15. «...1782 ὁκτωβρίου δέκα τεσάρους 14 ἐτελειωθη τὸ παρὸν παρὰ μακαρίου εὐτέλοϋς Ἱερομονάχου...», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 71. Για τον ιερομόναχο Μακάριο, βλ. ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ – ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου αἰ. – 18ου αἰ.: συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* ζ' (1992-1994), σελ. 540. Για το μετόχι της Ρετεντούς, βλ. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Προσφορά, σελ. 37.

επίσης, ποια σχέση είχε με τη μονή και ο βιβλιογράφος Νικόλαος Σκιαδόπουλος, ο οποίος αντιγράφει το 1758 το αγιασματάριο υπ' αριθμ. 8



(εικ. 1).¹⁶

Με βάση τα βιβλιογραφικά σημειώματα αλλά και τις ενθυμήσεις που υπάρχουν σε χειρόγραφα της Μονής φαίνεται ότι ο κύριος όγκος των κωδίκων δεν αντιγράφηκε στη Μονή. Γνωρίζουμε ότι τα τρία χειρόγραφα υπ' αριθμ. 24, 25 και 26 ανήκαν στον Προηγούμενο Γρηγόριο Αδαμόπουλο, ο οποίος τα κληροδότησε στον ανεψιό του Προηγούμενο Βαρθολομαίο Αδαμόπουλο και αργότερα στον

Προηγούμενο Καλλίστρατο Σπυρόπουλο, από τον οποίο πέρασαν τελικά στη Μονή.¹⁷ Από το σημείωμα στο χφ 3 φαίνεται ότι ο κώδικας είχε δοθεί ως δώρο αρχικά στη Μονή Φανερωμένης Σοποτού, απ' όπου αργότερα βρέθηκε στη Μονή Αγίων Θεοδώρων.¹⁸ Την ίδια προέλευση, δηλαδή από τη Μονή Φανερωμένης, πιθανόν να έχει και το χφ 6.¹⁹ Το χφ 18 είχε δοθεί αρχικά στη Μονή Ρετεντούς, που ήταν μετόχι της μονής των Αγίων Θεοδώρων και προφανώς αργότερα κατέληξε στη Μονή

16. Χφ. 8, 21^ο: «τὸ παρὸν βιβλίον ὀνομαζόμενον ἀγιασματάριον ἐτελειώθη εἰς τοὺς αἰψη^ω: ὀκτωβρίου: κγ^η. ἡμέρα παρασκευῇ, ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ νικολάου σκιαδόπουλου ἀπὸ χώρας σωποτοῦ. καὶ ὅσοι το ἀναγινώσκει(αι) ἔυχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 60. Για τον Νικόλαο Σκιαδόπουλο, βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ-ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι, σελ. 585.

17. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χειρόγραφα, σελ. 237-238.

18. Το χειρόγραφο αγοράστηκε αρχικά στην Κωνσταντινούπολη από τον Γεώργιο Τζι-απραζή, ο οποίος το χάρισε στη Μονή Φανερωμένης Σοποτού το 1613, ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 52-53.

19. Κωδικογράφος του χφ είναι ο Εμμανουήλ Δέπος, για τον οποίον βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ-ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι, σελ. 433. Ο κώδικας ολοκληρώθηκε το 1621 και φαίνεται να σχετίζεται με τη Μονή Φανερωμένης, ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 59.

των Αγίων Θεοδώρων.²⁰ Κτήτορας του χφ 5, της θείας Λειτουργίας του Ιωάννη Χρυσοστόμου, είναι ο ηγούμενος της Μονής Ιάκωβος, σύμφωνα με σημείωμα που γράφει ο (μοναχός) Ανδρέας Αγιοθεοδωρίτης το 1828.²¹ Ωστόσο, το χφ χρονολογείται τον 16ο αι., όταν η Μονή των Αγίων Θεοδώρων δεν είχε ακόμη ιδρυθεί. Συνεπώς, θα πρέπει να θεωρηθεί απόκτημα του ηγουμένου Ιακώβου, που έμεινε αργότερα στη Μονή.²²

Παρά τις πληροφορίες που αντλούμε από σημειώματα σε διάφορους κώδικες της Μονής για βιβλιοδεσίες και επιδιορθώσεις κωδίκων, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για κάποια συστηματική εργασία σε οργανωμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο. Πρόκειται μάλλον για περιστασιακές εργασίες συντήρησης χειρογράφων στο πλαίσιο σωστικών εργασιών για τους κώδικες της Μονής από τους ίδιους τους μοναχούς. Για παράδειγμα το μουσικό χφ 7 σταχώθηκε από τον παπά Σπήλλιο από την Κούτελη το 1762 (εικ. 2),²³ ενώ το επίσης μουσικό χφ 16 σταχώθηκε το 1745 από τον Σταύρο Αντρέτο (εικ. 3).²⁴

Παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο της συλλογής της Μονής είναι ένα τετραευάγγελο του 11ου αιώνα: πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων (8,5x11,1 εκ.) περγαμνήν χειρόγραφο, πολυτελές, πολύ επιμελημένο: η γραφή του είναι τυπικό δείγμα μαργαριτόπλεκτης γραφής, ενώ από το φ. 259^r και εξής η αρίθμηση των κεφαλαίων, των εδαφίων και των πε-

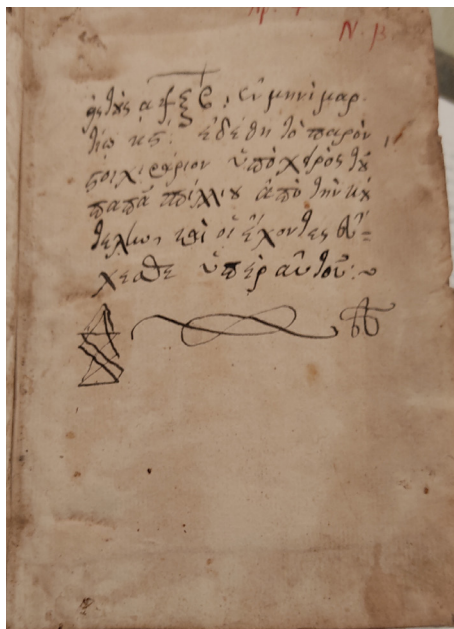
20. Χφ. 18, φ. 141^v: «Αὐτὸ τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν βιβλίον εἶναι ἀφιερομένον εἰς τὴν Ἀγίαν ἐκκλησίαν τῆς ρετεντοῦς μετόχιον τῆς ... Μονῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων...», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 71.

21. Χφ. 5, φ. 33^v: «1828 8 μαγῆου ηκοσι ἔτουτή η φιλαδα ηνε του μακαριτη του ηγουμένου Ιάκωβου ἀπὸ τους αγῆους Θεωδορους και οπιος την παρι να εχη την καταρα τῶν αγοων Θεωδόρον κε παντον των αγιων καγο γραψας ἄνδρεας ἀγῳθεωδωριτης», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 55. Για τον ηγούμενο Ιάκωβο βλ. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Προσφορά, σελ. 54-56.

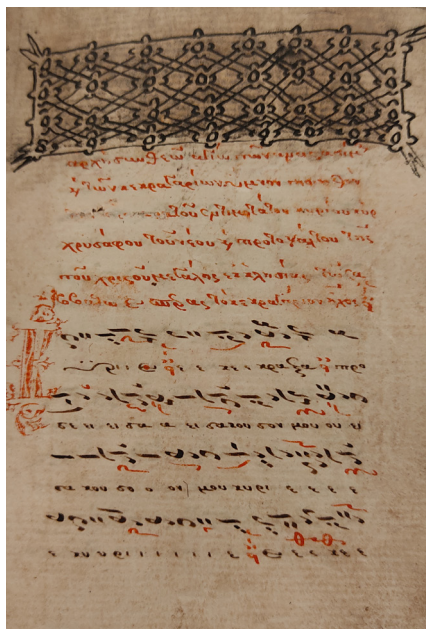
22. Ο ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 77, εικάζει ότι το χφ. 23 πρέπει να αριθμηθεί στα χειρόγραφα που κατέληξαν στη Μονή από την Αττική, κρίνοντας από το όνομα του κτήτορα του χφ, Ιωακείμ Καλολιβαδίτη. Σύμφωνα με τον Βέη ο κτήτορας φαίνεται να προέρχεται από τη Μονή Καλολιβαδου, διαλυμένου μοναστηριού της Αττικής και μετοχίου της Μονής Πεντέλης. Η άποψη αυτή όμως είναι αρκετά επισφαλής.

23. Χφ. 7, φ. 1^r: «εἰς τοὺς αψῆβ': ἐν μηνὶ μαρτίῳ κς': ἐδέθη τὸ παρὸν στοιχιράριον ὑπὸ χειρὸς τοῦ παπᾶ σπῖλλιου ἀπὸ τὴν κούτελην καὶ οἱ ἔχοντες εὐχεσθε ὑπὲρ αὐτοῦ», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 60.

24. Χφ. 16, φ. 203^v: «ἐδέθη τὸ παρὸν ἄσμα διὰ χυρὸς ἑμοῦ σταύρου ἀντρέτου ἐκ κόμοις κερπηνὴ κ(αῖ) ἡ ἔχοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἑμοῦ: 1745 μαγίου:20», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 70.



(εικ. 2)



(εικ. 3)

ριεχομένων γράφεται κυρίως με μελάνη μπλε χρώματος, περιστασιακά κόκκινη, ενώ υπάρχουν επίτιτλα κοσμήματα, πολυτελή αρχιγράμματα και χρυσογραφία. Το χειρόγραφο αποτελείται από 277 φύλλα, αλλά σίγουρα έχουν εκπέσει τεύχη από την αρχική μορφή του.²⁵ Στα σημειώματα των φφ. 276^v και 277^{r-v} που παραθέτει ο Βέης, θα πρέπει να προστεθεί και ένα ακόμη στο φ. 278^v: «τ(ῶ)ν μὲν εὐ(τυ)χουντ(ων) πάντες ἄν(θρωπ)οι φίλι τῶν | δε διστιχούντων, οὐδ' αὐτὸς ὁ γονή τους».²⁶

25. Τα τεύχη που συγκροτούν σήμερα τον κώδικα έχουν ως εξής: 1⁸⁻¹ (7), 9⁸ (79), 1² (81), 2⁸ (97), 1⁸⁻¹ (104), 4⁸ (134), 1⁸⁻¹ (141), 9⁸ (211), 1⁸⁻² (217), 1⁸⁻¹ (224), 5⁸ (264), 1⁸ (272) και ραμμένο ένα ακόμη φύλλο (273), 1⁴ (277). Σύμφωνα με τον ΒΕΗ, Κατάλογος, σελ. 50, ο κώδικας είναι ακέφαλος κατά ένα φύλλο· στην πραγματικότητα όμως έχει εκπέσει ένα τεύχος (πιθανόν τετράδιο). Μετά το φ. 113 έχει σχιστεί ένα φύλλο χωρίς όμως να προκληθεί διαταραχή κειμένου. Τα τεύχη αριθμούνται από χέρι διαφορετικό του γραφέα (β'-ι', ιβ'-ιθ', κα'-κθ', λα-λζ'), ενώ ο κώδικας έχει αριθμηθεί με μεταγενέστερη αρίθμηση με μολύβι στην επάνω δεξιά ώα.

26. Για τα σημειώματα του χειρογράφου, βλ. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 50. Για το δίστιχο «τῶν εὐτυχούντων πάντες ἄνθρωποι φίλοι...», ο πρώτος στίχος του οποίου αποδίδεται στον Μένανδρο, *Γνώμαι Μονόστιχοι*, 507, βλ. IOANNIS VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* (Supplementa Byzantina 8), Berlin-New York 2005, σελ. 814. Το σημείωμα απαντά και σε άλλους κώδικες, όπως π.χ., στα χειρόγραφα Βατοπεδίου 1076 (φ. 57^v) και 1106 (φ. 147^r), για τα οποία βλ. ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΑΔΑΣ, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και ο κώδικας 10, που περιέχει τον βίο και την ακολουθία του αγίου Νικολάου του νέου.²⁷ Πρόκειται για χαρτώο κώδικα, διαστάσεων 14x19,8, που σώζεται σε κακή κατάσταση, καθώς είναι αστάχωτος, έχουν εκπέσει φύλλα και ο βίος του αγίου σώζεται ακέφαλος και κολοβός. Το χειρόγραφο έχει γραφεί από έναν γραφέα με μαύρη μελάνη και σήμερα συγκροτείται από δύο λυτά τεύχη: το πρώτο τεύχος αποτελείται από ένα τετράδιο (φφ. 1-8), από τα οποία το φ. 1 είναι λευκό, ενώ στο φ. 2^ο προτάσσεται επίτιτλο κόσμημα. Ο τίτλος του χειρογράφου αναγράφει: «Φυλλάδα τοῦ ἁγίου Νικολάου· ἐν μηνὶ μαΐῳ εἰς τὰς ἑννέα μὲνην ἐπιτελοῦμεν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Νικολάου τοῦ νέου».²⁸ Το δεύτερο μέρος περιέχει τρία λυτά φύλλα (9, 10 και 11, από τα οποία τα δύο πρώτα φαίνεται να αποτελούσαν μέρη ενός τεύχους με τα φύλλα που εξέπεσαν) και ένα δίφυλλο (φφ. 12 και 13).

Μεταξύ των χειρογράφων της Μονῆς σώζονται και πέντε αγιασματάρια, που βρίσκονται δυστυχώς σε κακή κατάσταση. Το πρώτο από αυτά, χφ υπ' αριθμ. 8, διαστάσεων 0,18x0,135 του 18ου αιώνα έχει είκοσι τέσσερα φύλλα και αντιγράφηκε, σύμφωνα με το σημείωμα του φ. 21^ο, από τον Νικόλαο Σκιαδόπουλο στις 23 Οκτωβρίου 1758.²⁹ Περιέχει.³⁰ (2^ο-7^ο) την ακολουθία του μικρού αγιασμού (GOAR, *Εὐχολόγιον*, σελ. 358-362), (7^ο) την τάξιν γενομένην, ὅταν συμβῇ εἰς χοράφιον, ἢ εἰς

τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους, Ἅγιον Ὅρος 2000, σελ. 196 και 201.

27. Βλ. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 61-62. Για τον κώδικα, βλ. ακόμη και Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. *Ανέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (I' αἰών)*, Ἀθῆναι 1972, σελ. 53. Ὅπως επισημαίνει ο Σοφιανός, ο κώδικας περιλαμβάνει τον βίο του αγίου διασκευασμένο σε δημώδη γλώσσα, ὅπως ἔχει εκδοθεῖ στην ἐντυπὴ ἐκδοσὴ του 1845, για την οποία βλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐντυπες Ακολουθίες Ἀγίων. Συλλογὴ Ντόρης Παπαστράτου*, Ἀθήνα 2007, σελ. 254-255.

28. Στα φφ. 2^ο-3^ο ἔχει αντιγραφεί ἡ ακολουθία του μικροῦ εσπερινοῦ (Στιχηρὰ προσόμοια, inc.: πᾶσαν ὑπερβὰς τὴν αἴσθησιν· πᾶσαν τῶν ἐχθρῶν τὴν ἔφοδον· πλήρης γενναίου φρονήματος, κτλ.), ἐνῶ ἀπὸ το 4^ο ξεκινᾷ ἡ ακολουθία του μεγάλου εσπερινοῦ.

29. Χφ. 8, φ. 21^ο: «Τὸ παρὸν βιβλίον ὀνομαζόμενον ἀγιασματάριον ἐτελειώθη εἰς τοὺς: αψν^η: ὀκτωβρίου: κγ^η. ἡμέρα παρασκευῆ, ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ νικολάου σκιαδόπουλου ἀπὸ χώρας σωποτοῦ. Κάι ὅσοι τὸ ἀναγινώσκει(αι) ἔυχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ», ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 60.

30. Για την αντιστοίχιση του περιεχομένου βλ. JACOBI GOAR, *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum, sacramentorum, consegrationum, benedictionum, funerum, orationum, & cuilibet personae, statui, vel tempori congruous juxta usum orientalis ecclesiae*, Βενετία 21730.

κῆπον, ἡ ἀμπελῶνα, ἀκρίς, ἡ βροῦχος, ἡ κάμπη κάνθαρος βλάπτων καὶ ζημιοῦν (GOAR, Εὐχολόγιον, σελ. 554, ελαφρώς παραλλαγμένη), (8^ο) την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν» (GOAR, Εὐχολόγιον, σελ. 354), (8^ο) την ευχή «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλογήσας τὴν βηθλεέμ» (GOAR, Εὐχολόγιον, σελ. 556), την οποία και ξαναγράφει (9^ο), και (9^ο) την ευχή του αγίου Τρύφωνος (GOAR, Εὐχολόγιον, σελ. 554-555). Στο φύλλο 1^ο του χειρογράφου υπάρχει και μία επιστολή, γραμμένη το 1758, ἀπὸ κάποιον αποστολέα πρὸς τὸν ἀδερφὸ του.³¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και τὸ δεῦτερο ἀγιασματάριο, υπ' ἀριθμ. 14, ἀπὸ το ὁποῖο σώζονται μόνο δεκαπέντε φύλλα· οἱ διαστάσεις του εἶναι παρόμοιες (0,17x0,11), χρονολογεῖται κι αὐτὸ τὸν 18ο αἰῶνα και περιέχει τμῆμα τῆς ακολουθίας του μικροῦ Ἀγιασμοῦ, τὴν «τάξιν γενομένην ὅταν συμβῇ εἰς χωράφιον ἢ εἰς κῆπον ἢ ἀμπελῶνα ἀκρίς ἢ βροῦχος ἢ κάμπη ἢ σκάνθαρος βλάπτων καὶ ζημιοῦν» και ἡ ευχή σε κόλλυβα αγίων «ὁ πάντα τελεσφορήσας τὸν λόγον σου Κύριε», (GOAR, Εὐχολόγιον, σελ. 524). Στὸ παράφυλλο I^ο ἀναγράφεται ἡ ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ὁ κώδικας (ξανα)σταχώθηκε: «1780 νο(εμ)βρίου α' ἐδέσα τῷ ἀγιασμ(ατ) ἀρη καγῶ ἀνάξιος εἰἐρωμωναῶς...»³²

Ας γίνει μία ἀναφορά, τέλος, και στὸ χειρόγραφο 12, που περιλαμβάνει τὸ κείμενο τοῦ Ἀγαπητοῦ Διακόνου *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν, σχεδιασθεῖσα παρὰ Ἀγαπητοῦ Διακόνου τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλῃς ἐκκλησίας* με διάστιχη ἐρμηνεία (εἰκ. 4).³³

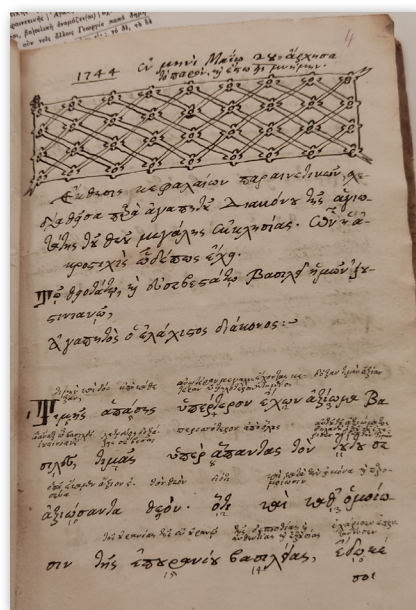
Οἱ διαστάσεις τοῦ χειρογράφου εἶναι 14,5x20,2 εκ. και φέρει μόλις 32

31. Η ἐπιστολή εἶναι γραμμένη ἀπὸ χέρι που μοιάζει με αὐτὸ τοῦ Νικολάου Σκιαδόπουλου, ἀν και ἡ γραφή τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι ἐπιμελημένη. Τὸ φύλλο ἔχει πολλές φθορές ἀπὸ τὴν υγρασία και σε πολλὰ σημεῖα εἶναι σιτόβρωτο.

32. ΓΙΑ τὸ σημεῖωμα βλ. ΒΕΗΣ, Κατάλογος, σελ. 68. Ο Βέης ἀναφέρει ὅτι «ὑπάρχει ἐν μέρει τοῦ κώδικος παλαιὰ τις κατὰ σελίδας ἀρίθμησης». Πράγματι στὸ φ. 4^ο ὑπάρχει ὁ ἀριθμὸς 13, στὸ 4^ο ὁ ἀριθμὸς 14 κτλ και στὸ φ.11^ο ὑπάρχει ὁ ἀριθμὸς 28. Στὸ φ. 13^ο ἔχει γραφεί ἀνάποδα και με πολλὰ σφάλματα τὸ εὐαγγελικὸ ἀπόσπασμα (Κατὰ Ἰωάννην, ε, 1-4) «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἀνέβη ὁ Ἰησοῦς εἰς Ἱεροσόλυμα, ...» Ἀς σημειωθεῖ ὅτι στὸ χειρόγραφο ὑπάρχουν διάφορα σημεῖωματα, δοκίμια κονδύλου και πράξεις που δὲν ἀναφέρει ὁ Βέης.

33. ΓΙΑ τὸν Ἀγαπητὸ Διάκονο και τὸ ἔργο του βλ. πρόχειρα, HERBERT HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, μτφρ. Α. Γ. Μπενάκη – Ι. Β. Ἀναστασίου – Γ. Χ. Μακρῆ, τόμ. Α', Ἀθήνα 2001, σελ. 249-251 και τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν R. RIEDINGER, *Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Athens 1995.

φύλλα.³⁴ Πρόκειται για χειρόγραφο μαθηματάριο, που προφανώς γράφτηκε για διδακτική χρήση· στη Μονή, όμως, δεν λειτούργησε σχολή.³⁵ Αντίθετα, σχολή υπήρξε στο Σοποτό, απ' όπου πιθανόν να προέρχεται το χειρόγραφο.



(εικ. 4)

34. Ο κώδικας συγκροτείται από τέσσερα τετράδια, δηλαδή έχει ως εξής: τα φφ.1 και 32 είναι λευκά· 1⁸ (9), 1⁸ (17), 1⁸ (25), 1⁸⁻² (31), ενώ σώζονται αποτμήματα των φφ. 31^α και 31^β.

35. Η Έκθεσις κεφαλαίων παραινετικών του Αγαπητού Διακόνου ήταν προσφιλές θέμα στα ελληνικά μαθηματάρια της Τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται και από την Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ – ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, Αθήνα 1993, σελ. 62-67. Μαθηματάρια με το κείμενο του Αγαπητού Διακόνου υπάρχουν στην ευρύτερη Πελοπόννησο, στη Σχολή Δημητσάνας και στη Μονή Θεραπνών στη Λακωνία, για τα οποία βλ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ – ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μαθηματάρια, σελ. 65. Το κείμενο του Αγαπητού Διακόνου υπήρχε, πάντως, και στο χφ. 79 [63], φφ. 197^ν-205^ν της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, για το οποίο βλ. ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ, Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Αθήνα 1915, σελ. 78.

Επιλογικά

Η επισκόπηση του παλαιογραφικού αμνητού που προέρχεται από τη Μονή των Αγίων Θεοδώρων Αροανίας και σήμερα φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας στο Αίγιο δεν ήταν παρά μία αδρομερής, εισαγωγική παρουσίαση. Προέχει η επισταμένη έρευνα στη Μονή, για τον εντοπισμό ακατάγραφων χειρογράφων που πιθανόν λανθάνουν και έπειτα ο καταρτισμός ενός νέου καταλόγου, που θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της σύγχρονης έρευνας. Με τον τρόπο αυτό θα αναδειχθεί ο παλαιογραφικός πλούτος της ευρύτερης περιφέρειας των Καλαβρύτων και θα φωτιστούν πτυχές της πνευματικής ιστορίας της περιοχής, κυρίως από τον 18ο αιώνα και εξής· μια τέτοια μελέτη, όμως, θα δώσει τη δυνατότητα να ολοκληρωθούν κι άλλες παλαιογραφικές εργασίες, που έχουν στο παρελθόν αναγγεληθεί και περιμένουμε την παρουσίασή τους.³⁶

Κατάλογος φωτογραφιών του παραρτήματος

Εικ. 1: χφ. 8, φ. 21r, βιβλιογραφικό σημείωμα με κόκκινη μελάνη για την ολοκλήρωση της αντιγραφής του χειρογράφου από τον γραφέα Νικόλαο Σκιαδόπουλο (1758).

Εικ. 2: χφ. 7, φ. 1r, ενθύμηση στάχωσης του χειρογράφου.

Εικ. 3: χφ. 16, φ. 6r, το επίτιτλο κόσμημα και η αρχή του μουσικού χειρογράφου.

Εικ. 4: χφ. 12, φ. 1r, το επίτιτλο κόσμημα και ο τίτλος του κειμένου του Αγαπητού Διακόνου, μαζί με τις πρώτες αράδες και τη διάστιχη ερμηνεία. Επάνω η ενθύμηση της έναρξης της αντιγραφής.

36. Αναφέρω ενδεικτικά την κατάρτιση ενός «συντάγματος» πελοποννησίων γραφέων, που πρώτος συνέλαβε ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κητήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4 (1907), σελ. 152-187 και 303-357, (αναφορικά κυρίως με τους Λακεδαιμόνιους κωδικογράφους) και επανέφερε στο προσκήνιο της έρευνας ο ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Γιὰ ἓνα ‘σύνταγμα’ πελοποννησίων κωδικογράφων και χειρογράφων», στο: *Πρακτικά τοῦ Ἐκτάκτου Πνευματικοῦ Συμποσίου (Σπάρτη – Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988)*, *Απὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομία τοῦ Μυστρά στὴν Τουρκοκρατία* [= *Πελοποννησιακά – Παράρτημα 16* (1990)], Ἀθῆναι, Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 1990, σελ. 145-160 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέματα Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας*, Ἀθήνα 2004, σελ. 197-212].

Η ιστορική βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Μεγάλου Σπηλαίου και τα διασωθέντα χειρόγραφα αυτής (πρώτη προσέγγιση)

Δρ. Χρύσα Β. Δημητρίου

Υποψ. Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
υπάλληλος Ιεράς Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας

Πελοποννησιακά χειρόγραφα

Από τα μέχρι τώρα υπάρχοντα στοιχεία που έχουν φέρει στο φως οι παλαιογραφικές έρευνες μέσα στα ιστορικά θησαυροφυλάκια των βιβλιοθηκών των μοναστηριών και όχι μόνο, διαπιστώθηκε ότι η Πελοπόννησος μπορεί να διεκδικήσει εξέχουσα θέση στην παραγωγή και διακίνηση χειρογράφων τόσο κατά τη βυζαντινή όσο και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.¹

Συγκεκριμένα μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου 35 μεγάλες και μικρές συλλογές χειρογράφων, μοναστηριακών, δημοσίων και ιδιωτικών, με πάνω από 700 χειρόγραφα. Ισάριθμοι πρέπει να είναι και οι δημοσιευμένοι κατάλογοι χειρογράφων, ενώ ελάχιστα είναι τα χειρόγραφα που δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα.² Η Αχαΐα, η Λακωνία, εν μέρει η Μεσσηνία και λιγότερο η Αρκαδία ευτύχησαν να διαφυλάξουν συλλογές κωδίκων στα μοναστήρια ή στα ιδρύματά τους.

Επειδή τα κείμενα αυτά έχουν προσωπικό χαρακτήρα δημιουργείται συγχρόνως γύρω απ' αυτά ένας ολόκληρος κόσμος που αντιπροσωπεύει το πνευματικό κλίμα που επικρατεί κατά τη διάρκεια πολλών ετών, μας πληροφορεί για την τύχη τους, αν δηλαδή γράφτηκαν, αντιγράφηκαν, αν διαβάστηκαν, αν καταστράφηκαν ή ποιοι τα διαφύλαξαν και τα περιμάζεψαν. Το επιστημονικό ενδιαφέρον πολλών ερευνητών που

1. ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Παρατηρήσεις σε πελοποννησιακά χειρόγραφα του 11ου, 12ου και 13ου αιώνας», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Γ' (1987-1988), σελ. 486-498. ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Για ένα «Σύνταγμα» πελοποννησίων κωδικογράφων και χειρογράφων». *Πρακτικά του Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου*, (1990), σελ. 145-154.

2. MARCEL RICHARD, *Repertoire des bibliotheques et des catalogues des manuscrits grecs*, Paris 1958.

μελέτησαν την προσωπογραφία του κάθε χειρογράφου³ ανέδειξε μια πνευματική περιουσία στην Πελοπόννησο, δίνοντάς μας πληροφορίες για πελοποννησίους κωδικογράφους ή βιβλιογράφους,⁴ για χειρόγραφα που απλώς γράφτηκαν στην Πελοπόννησο ή γι' αυτά που βρίσκονται σε πελοποννησιακές βιβλιοθήκες άσχετα από τον τόπο γραφής τους και την καταγωγή του κωδικογράφου.⁵

Το γεγονός ότι στις πελοποννησιακές βιβλιοθήκες υπάρχουν πάνω από 700 χειρόγραφα, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, δείχνει ότι στο σύνολό της η Πελοπόννησος υπήρξε μια περιοχή με σφύζουσα πνευματική και παιδευτική ζωή, που παρά την ανακάλυψη της τυπογραφίας τα βυζαντινά βιβλιογραφικά εργαστήρια δεν έλειψαν, όπως της Κωνσταντινούπολης κατά τα βυζαντινά χρόνια και αργότερα του Αγίου Όρους, από τα οποία μεταφέρθηκαν πολύτιμοι κώδικες,⁶ βιβλία εντυπωσιακά, λαμπρά, συχνά επιβλητικά σε όγκο, πλούσια εικονογραφημένα, ή και σταχωμένα κατά παραγγελία⁷ για λειτουργική και παιδευτική

3. Για τη μελέτη των χειρογράφων βλ. COSTAS N. CONSTANTINIDES, «Greek Manuscripts and Scribes in Medieval Cyprus» (in Greek) *NEA ESTIA* (1871), (December, 2016), σελ. 358-366.

4. ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Πελοποννήσιοι Βιβλιογράφοι της Τουρκοκρατίας αναδυόμενοι από Πελοποννησιακά Χειρόγραφα», *Πρακτικά του Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου Πελοποννησιακών Σπουδών* 16 (1990), σσ. 194-206.

5. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΗΜΩΝ* (στο εξής: *ΝΕ*) 3 (1907), σελ. 303-357. ΧΡΙΣΤΟΣ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (στο εξής: *ΕΜΑ*) 8-9 (1958-1959), σελ. 63-124. SILVIO BERNATDINELLO, «Copisti di codici greci dal X al XVI secolo», *Miscellanea 3 Studi in onore di Elpidio Mioni* (1982). ΦΩΤΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Συμβολή εἰς τοὺς καταλόγους Ἑλλήνων κωδικογράφων», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (στο εξής: *ΕΕΒΣ*) 45 (1981-82), σελ. 263-312.

6. ANASTASIA DRANDAKI – DIMITRA PAPANIKOLA-BAKIRTZI – ANASTASIA TOURTA (επιμ.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, (2013), σελ. 145-148, 183-198. Σχετικά με τη διαδικασία κατασκευής ενός χειρόγραφου κώδικα βλ. EDOARDO CRISCI – PAOLA DEGNI (επιμ.), *La scrittura greca dall'antichità all'epoca della stampa*. Contributi di DANIELE ARNESANO – DANIELE BIANCONI – EDOARDO CRISCI – PAOLA DEGNI – LUCIO DEL CORSO – MARILENA MANIACI (Beni culturali 35), (2011), σελ. 239-277. LIDIA PERRIA, Γραφίς. *Per una storia della scrittura greca libraria* (secoli IV a.C. - XVI d.C.) (Quaderni di Νέα Ρώμη 1), (2011), σελ. 196-219. ELPIDIO MIONI, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Μτφρ. Ν.Μ.ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, με συμπληρώσεις του συγγραφέα και του μεταφραστή, Αθήνα 4 1994(με συνεχείς ανατυπώσεις), σελ. 25-53, 93-99, 107-108.

7. Για περιπτώσεις διάσημων ή όχι αφιερωτών βλ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-NOTAPPA, «Χορηγοί-κτήτορες-δωρητές σὲ σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγιοι χρόνοι», *Πα-*

χρήση σε μοναστήρια της Πελοποννήσου.⁸

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα 10 εναπομείναντα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου. Τέσσερα πολυτιμότεα και λαμπρά σε διακόσμηση Ευαγγέλια, που αποτελούν έξοχα δείγματα πρωτευουσσιάνικης κωδικογραφικής τέχνης του 9ου έως και 12ου αιώ-
νος, τα οποία κατά την ημέρα της καταστροφικής πυρκαγιάς του 1934 βρίσκονταν στο σκευοφυλάκιο και διασώθηκαν μαζί με τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας και άλλα έξι, περιέχοντα Θείες Λειτουργίες, Αποστολικούς και Πατερικούς κανόνες και μουσικά κείμενα, τα οποία είναι μεταγενέστερα αποκτήματα και χρονολογούνται από τις αρχές του 17ου έως τα τέλη του 18ου αιώ-
νος.⁹ Κατά το πλείστον οι κώδικες της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου προήρθαν από αφιερώματα ευσε-
βών χριστιανών, ενώ άλλοι έχουν άμεση σχέση με τον πνευματικό βίο της Μονής και της περιοχής.¹⁰

Για τον λόγο λοιπόν μιας πιθανής καταστροφής, όπως συνέβη στην περίπτωση του Μεγάλου Σπηλαίου, η σύνταξη και η δημοσίευση κα-
ταλόγων¹¹ των ανά τις δημόσιες, ιδιωτικές η μοναστηριακές βιβλιοθή-
κες και συναφή Ιδρύματα αποκειμένων χειρογράφων συμβάλλει, ως γνωστό, στην προαγωγή της επιστημονικής έρευνας, καθ' όσον έτσι τίθενται στα χέρια των ερευνητών νέα στοιχεία προς ενδελεχέστερη εξέταση των πραγμάτων του παρελθόντος. Και είναι μ-
εν αληθές ότι δι-
αθέτουμε σήμερα καταλόγους πολλών συλλογών, υπάρχουν όμως και άλλες, όλως ή εν μέρει άγνωστοι στο ευρύ επιστημονικό κοινό, στις οποίες είναι δυνατόν να περιλαμβάνονται χειρόγραφα όχι μικρής σπου-
δαιότητας. Στις βιβλιοθήκες ορισμένων μοναστηριών υπάρχουν από αιώνων χειρόγραφα, αλλά οι περί αυτών ειδήσεις συμβαίνει να είναι ελάχιστες και συγκεχυμένες, με αποτέλεσμα να παραμένουν άγνωστα στο σύνολό τους, αν και το παλαιογραφικό ενδιαφέρον των ερευνητών

ρουσία, Παράρτημα 49, 2000.

8. ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Παρατηρήσεις σε πελοποννησιακά χειρόγραφα του 11ου, 12ου και 13ου αιώ-
νος», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* Γ' (1987-1988), σελ. 490-491.

9. ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Δ' (1984-1987), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, σελ. 25, 219-220.

10. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. η'.

11. JEAN ALEXANDRE BUCHON, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, σελ. 505.

γι' αυτά έχει εκδηλωθεί ήδη από του παρελθόντος αιώνας.

Στις αρχές του αιώνα μας ο Νίκος Α. Βέης υποσχέθηκε να παράσχει «εις τούς περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν παλαιογραφίαν ἀσχολούμενους τὴν ἐπιστημονικὴν ἀναγραφὴν πάντων των εἰς κοινοτικάς, σχολικάς καὶ μοναστηριακάς βιβλιοθήκας τῆς Πελοποννήσου διωσωθέντων κωδίκων». Και ανέφερε, ὅτι:

οὐδεὶς εἶχεν ἐπιχειρήσει τὴν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης συστηματικὴν ἀναδίφησιν καὶ ταξινόμησιν αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἀπεκείντο κονισαλέα ἔρμαιο τῶν διαφόρων ζωφίλων, διηρπάζοντο καὶ ἔξεπατριζοντο ὑπὸ τῶν ἐπιτηδείων καὶ κατεστρέφοντο ὑπ' ἁμαθων καλογήρων, καθὼς συμβαίνει δυστυχῶς καὶ εἰς τόσας ἀλλὰς τῆς Ἀνατολῆς βιβλιοθήκας.¹²

Τὴν υπόσχεση αὐτὴ ὁ καθηγητὴς Βέης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία περιηγήθηκε σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν Πελοπόννησο, πραγματοποιοῖσε τελικὰ καὶ συνέταξε καταλόγους χειρογράφων ἐκδίδοντας τὸ περιεχόμενο των ἐκκλησιαστικῶν κωδίκων. Καὶ συγκεκριμένα πρέπει νὰ μνημονευθεῖ πρῶτος ὁ κατάλογος των κωδίκων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου τόσο γιατί χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1915 ὅσο καὶ γιατί οἱ φοβερές κατὰ καιροὺς πυρκαγιές ἀφάνισαν αὐτοὺς τοὺς χειρόγραφους θησαυροὺς. Πολύτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες που μας δίνονται στὴν «Προδιοίκησιν» τῆς πρώτης τοῦ μελέτης, σχετικὰ με τὴν ἱστορία μίας πιο συστηματικῆς διαρθρώσεως τῆς βιβλιοθήκης, πρὶν ἀπὸ τις δικές του προσπάθειες.¹³

Επίσης, στὴν τετραετία 1984-1987 τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο¹⁴ πραγματοποιοῖσε τὴν μικροφωτογράφιση των δέκα διασωθέντων χειρογράφων καθὼς καὶ ἔντεκα διπλωμάτων ηγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ταξινόμηση παλαιῶν ἐντυπων βιβλίων τῆς νέας βιβλιοθήκης.

Στὴν παρούσα δημοσίευση γίνεται μὴ προσπάθεια, παλαιογραφικῆς καὶ κωδικολογικῆς περιγραφῆς των ἐναπομεινάντων χειρογράφων κω-

12. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῆς καὶ Ἱστοριοδιωικῆς ἐκδρομῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Καλαβρύτων», *Παναθήναια* 15 (1904), σελ. 136.

13. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915.

14. ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου*, Δ' (1984-1987), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1988, σελ. 25, 219-220.

δίκων, που φυλάσσονται στο ανακαινισμένο Μουσείο της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, προκειμένου να υπάρχει στη διάθεση της επιστημονικής έρευνας ένα συλλογικό άρθρο,¹⁵ εν είδει απλού καταλόγου, με τη σημείωση ότι καταγράφονται μεν με αύξοντες αριθμούς από το 1 έως το 10 για την εξυπηρέτηση αυτής της εργασίας, αλλά, παράλληλα, για λόγους ιστορικούς και δεοντολογίας, έχουν ληφθεί υπ' όψιν και οι αριθμοί καταγραφής τους στον κατάλογο του Βέη για όσα χειρόγραφα μπορούν να ταυτιστούν.

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία όλων των κωδίκων. Το υλικό δεν ήταν ψηφιοποιημένο, γι' αυτό αναγκαίο ήταν επιπλέον να φωτογραφηθεί, επιλεκτικά έστω, μέρος των χειρογράφων, ώστε να επιτραπεί η έρευνα για την ταύτιση και την όσο το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή των κειμένων και σε άλλες βιβλιοθήκες, όπου υπήρχαν οι απαραίτητες σε κάθε περίπτωση πηγές, αλλά και σχετική βιβλιογραφία. Η αναγραφή αυτή περιέχει τα βασικά στοιχεία κάθε κώδικα (ύλη γραφής, διαστάσεις, αριθμό φύλλων, χρονολόγηση, το περιεχόμενο επιγραμματικά και τυχόν πληροφορίες για τον γραφέα).

Για την περιγραφή των κωδίκων ακολουθήθηκε σε γενικές γραμμές ο

15. Για τη μελέτη των χειρογράφων χρησιμοποιήθηκαν οι εξής πηγές: *Καταγραφή εγγράφων, χειρογράφων, έντυπων Ρόδου και Σύμης*, Επιμέλεια: ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Τετράδια Εργασίας, Αθήνα 1982, *Θησαυροί της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης*, Κοζάνη 2018, Συγγραφείς: ΚΩΝ. ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΗΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΚΛΑ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, ΚΩΝ. ΣΤΑΙΚΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΛΙΑΣ. ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, *Η διασπορά χειρογράφων του Αγίου Όρους σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού: (η περίπτωση του Κωνσταντίνου-Μηνά Μηνωΐδη)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2001, ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, «Βιβλιοθήκες των ιερών μονών. Τεκμήρια λατρείας και λογιосύνης. Ζωντανοί οργανισμοί και χώροι φύλαξης κειμηλίων», *Λόγιοι και λογιосύνη στο Άγιον Όρος, Αγιορειτική Εστία*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 74-83. ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, «Σταχώσεις και σταχωτές της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα», *Βιβλιοαμφιάστης* 3 (2008), «Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία», *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005*, επιμέλεια ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ σε συνεργασία με τους ΜΠΑΜΠΗ ΛΕΓΓΑ – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΑ-ΖΑΡΙΔΟΥ, σελ. 369-406. ΕΥΘΥΜΙΟΣ Κ. ΛΙΤΣΑΣ, «Τα χειρόγραφα του Μουσείου Φαλάιτς στη Σκόρο», *ΕΛΛΗΝΙΚΑ* 63 (2013-2014). ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΖΟΥΜΕΡΚΑΣ, «Κατάλογος χειρογράφων της Ιεράς Μονής Τιμίου Σταυρού Σάμου από τον Μηνά Μηνωΐδη», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 4 (2017-2018), σελ. 55-61. ΒΕΝΕΤΙΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος Ελληνικών Χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ός αιώνας)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2017. ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ, «Το χειρόγραφο αρ.20 της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων. Ένα χρονολογημένο και εικονογραφημένο Ελληνικό χειρόγραφο», *ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ Α'*, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, σελ. 59-73.

συνδυασμός των συστημάτων του Λ. Πολίτη και των C.N. Constantinides και R. Browning,¹⁶ που χρησιμοποιήθηκε στον κατάλογο των ελληνικών χειρογράφων της Κύπρου.

Η βιβλιοθήκη της μονής

Η ευαγής μονή της Θεοτόκου του Μεγάλου Σπηλαίου, αν και σύμφωνα με κάποιες παραδόσεις¹⁷ μαρτυρείται η ύπαρξή της πολύ νωρίτερα, αναφέρεται εντούτοις επίσημα ως μοναστικό κέντρο από τον 14ο αι.¹⁸

Περίπου έναν αιώνα μετά την απελευθέρωση, το 1934, το καθολικό της Μονής καταστράφηκε από φωτιά με αποτέλεσμα να παραδοθεί στις φλόγες και η βιβλιοθήκη, η οποία κατείχε μια αξιολογότατη συλλογή ελληνικών χειρογράφων κωδίκων και παλαιτύπων. Υπάρχουν μαρτυρίες που ανάγουν τον αριθμό των βιβλίων της Μονής σε 3000.¹⁹ Στον κατάλογο που εκπόνησε ο λόγιος βιβλιοθηκάριος της Μονής π. Νείλος Νικολαΐδης στις αρχές του αιώνα, καταχωρίστηκαν μόνο χίλιοι τόμοι. Το έργο του έμεινε ανολοκλήρωτο.²⁰ Πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι εκτός από τους παλαιότατους κώδικες, πολλοί από τους οποίους ήταν δεξιοτεχνικά ιστορημένοι με μικρογραφίες, η μονή κατείχε μοναδικά έντυπα από τα πρώτα δείγματα των επιτευγμάτων της τυπογραφίας,

16. COSTAS N. CONSTANTINIDES και ROBERT. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, Λευκωσία 1993, σελ. V-VI.

17. Οι παραδόσεις αυτές παρατίθενται διεξοδικά στο παλαιό κτιτορικό της Μονής, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητάριον τῆς Ἱερᾶς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, ἐν Ἀθήναις 1840.

18. Ἀφθονες μαρτυρίες ἔχουμε στη διάθεσή μας ἀπὸ ἐκδοθέντα χρυσόβουλα, γράμματα καὶ παραστατικά γιὰ τὰ μετόχια καὶ τὰ κτήματα τῆς Μονῆς. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητάριον τῆς Ἱερᾶς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, ἐν Ἀθήναις 1840, σελ. 90 κ.ε., FRANZ MIKLOSICH-JOSEPH MULLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana E'*, Ἐν Βιέννῃ 1887, σελ. 191 κ.ε.

19. Θ. ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ, *Χωρογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου τιμωμένης ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν καὶ ἀειπαρθένου Θεοτόκου*, ἐν Ἀθήναις 1916, σελ. 44.

20. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῆς καὶ ἱστοριοδιφικῆς ἐκδρομῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Καλαβρύτων», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων* 5 (1973), σελ. 22. Το ἄρθρο ἀποτελεῖ ἀναδημοσίευση τοῦ πρωτοτύπου, γραμμένου μετὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψι τοῦ καθηγητῆ στο Μ. Σπήλαιο. Βλ. *Παναθήναια* 15 (Δεκ. 1904), σελ. 136-141 καὶ τ. 31. (Ἰαν. 1905), σελ. 237-242. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ στη Μονή, ὁ Βέης ταξινομήσε ὁ ἴδιος τὰ ἔντυπα καὶ μάλιστα κατόπιν, βάσει τῆς ἐρευνᾶς τοῦ, «κατάφερε» προσθήκες στη βιβλιογραφία τοῦ LEGRAND καὶ στὸν Κατάλογο τοῦ Ἀνδ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ καὶ στὰ Συμπληρώματά τοῦ.

χιλιάδες τόμους βιβλίων ποικίλου περιεχομένου. Σύμφωνα με τον Βέη, ελάχιστοι κώδικες εγράφησαν στη Μονή, καθώς οι περισσότεροι εξ' αυτών αποτελούν αφιερώματα ευσεβών χριστιανών, είτε ως κληροδοτήματα, είτε προερχόμενα από διάφορα μετόχια, όπως συνέβη με το μονύδριο της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη, το κοινώς καλούμενο Βλαχ Σαράγι, το οποίο ο ηγεμόνας της Ουγκροβλαχίας, Ιωάννης Γρηγόριος Αλεξάνδρου Γκίκας, το 1769,²¹ προσάρτησε ως μετόχι στη Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, και το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, το επονομαζόμενο Καρήπη, στην επαρχία Χαλκηδόνας το 1768.²² Τα μετόχια αυτά συνετέλεσαν ώστε να περιέλθουν στη Μονή πολλά και αξιόλογα χειρόγραφα, τα οποία ανήκαν σε επιφανή πρόσωπα του Φαναρίου και της Μολδοβλαχίας. Με το πέρασμα των αιώνων πολλά χειρόγραφα και έντυπα απομακρύνθηκαν από τη Μονή για άγνωστους λόγους ή κρύφθηκαν σε διάφορα ανύποπτα σημεία της με αποτέλεσμα ο ακριβής αριθμός των βιβλίων της συλλογής του Μεγάλου Σπηλαίου να μην μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα. Επίσης, και μέχρι την Άλωση, δεν υπήρξε μια λεπτομερής αναγραφή²³ της αναμφισβήτητα πλούσιας συλλογής της βιβλιοθήκης, που να οδηγεί σε συγκεκριμένη γνώση τον εκάστοτε ερευνητή.

Η πρώτη αναφορά για βιβλιοθήκη στα Καλάβρυτα, σύμφωνα με τον Βέη, έγινε από τον Κυριακό de Pizzicollì, τον λεγόμενο Αγκωνίτη, ο οποίος περιηγούμενος στα μοναστήρια της ελληνικής επαρχίας, το 1436 επισκέφθηκε τα Καλάβρυτα και το Μέγα Σπήλαιο. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην ύπαρξη βιβλιοθήκης στα Καλάβρυτα, η οποία ανήκε στον ευγενή, Γεώργιο Παλαιολόγο Καντακουζηνό, αλλά καμιά αναφορά δεν γίνεται για την ύπαρξη βιβλίων στο Μέγα Σπήλαιο.²⁴ Η αρχαιότερη, αν και σύντομη και κάπως αόριστη, αναφορά στη βιβλιοθήκη του Μεγάλου Σπηλαίου και των χειρογράφων της αναγιγνώσκεται στον κώδικα 187 της Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων, του έτους 1649, από τον βιβλιογράφο, Ιωάννη Θοδωρή Καρβουνάρη, ο οποίος αναφερόταν στη

21. FRANZ MIKLOSICH-JOSEPH MULLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* Ε', Έν Βιέννη 1887, σελ. 211, όπου και το σχετικό χρυσόβουλο.

22. Ο.π., σελ. 212.

23. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, «Παλαιοὶ κατάλογοι βιβλιοθηκῶν ἐκ τῶν κωδίκων Μετεώρων», *Revue de l' Orient chretien*, Tome VII(XVII), 1912, σελ. 268 κ.ε.

24. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σημ. 3 καὶ 4.

βιβλιοθήκη του μοναστηριού, γράφοντας τα εξής:

έν τῷ ἀχμθῷ ἦλθαμεν εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον, εἰς τὸ μοναστήριον, καὶ ἐπροσκυνήσαμε τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ὅπου ἐστόρισεν ὁ Ἅγιος Λουκάς καὶ ἐκεῖ εἰς τὸ χαρτοφυλάκιον εἶδαμεν βιβλία πολλὰ πλὴν ἦτον καὶ ἓνα παλαιὸν βιβλίον καὶ εἶχεν λόγους ἐκλεγμένους καὶ ἀναγνώσαμεν τοὺς ἐπιμελῶς, πλὴν καὶ τοῦτον τὸν χρησμὸν γραμμένον καὶ τὸν ἀντιγράψαμεν....

Ἡ δεύτερη καὶ πιο διεξοδική μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ μια ἐπιστολή τῆς 17ης Φεβρουαρίου τοῦ ἔτους 1730 ἀπὸ τὴ μονὴ Βουλκάνου τῆς Μεσσηνίας, τοῦ γνωστοῦ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς Γαλάτης, Μιχαήλ Fourmont, πρὸς τὸν τότε Υπουργό τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως καρδινάλιο, De Fleury. Στὴν ἐπιστολή αὐτὴ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πολὺ πλούσιας βιβλιοθήκης με βιβλία ποικίλης ὕλης καὶ διαφόρων ειδῶν, παρὰ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο παιδείας τῶν μοναχῶν, οἱ οἱποῖοι διακατέχονταν καὶ ἀπὸ ἀγνοια.²⁵ Ὁ προβληματισμὸς τοῦ Βέη στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἦταν εἰς τὸν Μιχαήλ Fourmont ὄντως ὑπῆρξε ατυχήσας στὸ Μέγα Σπήλαιο στὴν ἀναζήτησιν χειρογράφων ἢ εἰς τὴν ἐρευνά του ἦταν ἐπιπόλαιη καὶ δὲν εἶδε ποτὲ τοὺς ὑπάρχοντες χειρόγραφους κώδικες, γιὰ τοὺς οἱοῦς μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς παρέχουν ἀρκετὲς ἀναφορές.²⁶

Τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο ὁμῶς τῶν Μεγαλοσπηλαιωτῶν μοναχῶν, καθὼς καὶ ἡ μέριμνα ποὺ ἐδείχναν γιὰ τὴ βιβλιοθήκην τοῦ μοναστηριού, διαψεύδοντας ἐτσί τὰ λόγια τοῦ Fourmont περὶ ἀγνοίας καὶ ἀδιαφορίας τῶν, προβάλλεται μέσα ἀπὸ τὸν κώδικα 216 τοῦ Καταλόγου τοῦ Βέη, γραμμένον τὸ 1764. Ὁ κώδικας εἶχε τὸν τίτλον: «Κατάλογος τῶν εὕρισκόμενων βιβλίων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἐν ἣ μέλλωσι γράφεσθαι καὶ ὅσα ἄλλα βιβλία εἰς τὸ ἐξῆς ἀποκτηθῶσι, ἕκαστον ἐν τῷ αὐτοῦ στοιχεῖον κατὰ τάξιν καθὼς φαίνονται ἐρχομένων τῶν εἴκοσι τεσσάρων γραμμάτων, ἀπὸ τοῦ ἄλφα δηλαδὴ μέ-

25. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, ὅπου παρατίθεται στὰ γαλλικά τὸ σχετικὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς.

26. Πρόκειται γιὰ τοὺς περιηγητὰς καὶ ἐρευνητὰς Leake καὶ Pouqueville. Βλ. WILLIAM LEAKE, *Travels in the Morea : With a map and plans*, Γ', Ἐν Λονδίῳ 1830, σελ. 177 καὶ FRANCOIS CHARLES HUGUES POUQUEVILLE, *Voyage dans la Grece*, Δ', Ἐν Παρισίοις 1820, σελ. 348 κ.ε.

χρι τοῦ ὠμεγάλου σημειωσομένων τῶν τὲ συγγραφῶν καὶ τὸ μῆκος τοῦ κάθε βιβλίου, καθὼς φαίνεται διὰ τὸ νὰ εὐρίσκεται τὸ βιβλίον ἐν εὐκολίᾳ. 1764, 'Ιούνιος 29».²⁷

Ἄλλωστε ὁ πλούτος τῆς Μονῆς σε κώδικες ἔχει ἀμεση συνάρτηση μετὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς σχολῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου. Ἡ Πελοπόννησος ἀπὸ τὸ 1715 καὶ ἐξῆς παρουσιάζει ἐμφανὲς σημεῖα προόδου τόσο στο βιοτικό ὅσο καὶ στο πνευματικὸ ἐπίπεδο. Τὰ «κοινὰ σχολεῖα», ποὺ παρείχαν στα ἐλληνόπουλα τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση, λειτουργοῦσαν φανερά ἤδη ἀπὸ νωρίτερα. Σημαντικὸ ρόλο σ' αὐτὴ τὴ φάση διαδραμάτισε ἡ Ἐκκλησία, σχεδὸν ἀποκλειστικὸς φορέας καὶ καλλιεργητὴς τῆς παιδείας τοῦ Γένους μετὰ τὴν παρουσία φωτισμένων μορφῶν –κυρίως κληρικῶν– καὶ μετὰ τὴν ἀνάδειξη κάποιων μοναστηριῶν σὲ πυρῆνες μεταλαμπάδευσης τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐκπαίδευσης στὸν διανοητικὰ διψασμένο ὑπόδουλο λαό.

Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ κέντρα ὑπῆρξε καὶ τὸ Μέγα Σπήλαιο. Ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ἀναφερόμενος στὴ μέριμνα τοῦ Μ. Σπηλαίου γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων, γράφει:

... ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερον δὲν παύουν οἱ πατέρες τῆς Μονῆς ταύτης τοῦ νὰ φροντίζωσιν ὑπὲρ τῆς προόδου τῶν φώτων, οἵτινες ἐσύστησαν Ἑλληνικὴν σχολὴν ἐντὸς τῆς Μονῆς, σκοπὸν ἔχοντες νὰ συστήσωσιν ἀκολουθῶς καὶ σχολὴν διὰ τὴν Θεολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, καὶ τὴν ρητορικὴν».²⁸

Εἶναι ἀγνωστο πότε ἀρχισε νὰ λειτουργεῖ ἡ σχολὴ τοῦ μεγάλου μοναστηρίου. Πάντως, ἡ πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ ἀναφέρεται στὶς πηγές ἐκείνῃ τὴν ἐποχῇ. Δὲν εἶναι ἀσχετὴ, φρονούμε, ἡ μνεῖα τῆς βιβλιοθήκης μετὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς.

Στὶς ἱστορίες τῆς ἐποχῆς, τὸ Μέγα Σπήλαιο ἀναφέρεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σχολεῖα ποὺ λειτούργησαν σίγουρα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀν καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ιδρύθηκε.²⁹ Ὁ Ν. Διαμαντόπουλος σὲ σχετικὴ μελέτη τοῦ συγκαταλέγει τὴ Σχολὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου στα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα ποὺ λειτουργοῦν στὴν Ἐπαρχία Καλαβρυτῶν στὶς ἀρχές τοῦ

27. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Β', σελ. 24.

28. ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ ΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715, καὶ λήγουσα τὸ 1837*, Δ', Ἐν Ἀθήναις 1839-1841, σελ. 144.

29. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 2012, σελ. 252-253.

ΙΗ' αι.³⁰ Πρέπει μάλιστα να θεωρούνταν από τα σπουδαιότερα, γιατί πολλοί το προτιμούσαν και από την περίφημη σχολή της Δημητσάνας. Χαρακτηριστική είναι η επωνομασία του σχολείου του Μ. Σπηλαίου ως «Πανεπιστήμιο τῆς Πελοποννήσου».³¹

Ονομαστοί απόφοιτοί της σχολῆς του Μ. Σπηλαίου είναι οι δύο πατριάρχες Ιεροσολύμων, Δοσίθεος (1669-1707) και Χρύσανθος (1707-1731). Μαθητής της Σχολῆς θεωρείται και ο επίσκοπος Κραιόβης Ρουμανίας Τιμόθεος Χρονίδης η Παπαχρόνης (1875).³² Τέλος, στη Μονή του Μ. Σπηλαίου θεωρείται ότι αρτίωσαν τη μόρφωσή τους δύο ακόμη μορφές της Επανάστασης: ο Γερμανός, επίσκοπος Χριστιανουπόλεως και ο Φραντζής.³³ Δυστυχώς, πιο φτωχές είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε όσον αφορά το καθηγητικό προσωπικό του σχολείου το μόνο γνωστό όνομα είναι του Κυρίλλου Βαβύλα.³⁴

Μετά το πέρας της Ελληνικής Επανάστασης, η μέριμνα των μοναχών σε συνδυασμό με την προτροπή και την αρωγή του λόγιου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων,³⁵ οδήγησε σε μια ικανοποιητική προσπάθεια οργάνωσης της βιβλιοθήκης. Στη συνέχεια ο Ιωνάς Κανελλόπουλος από τα Χαλκιάνικα Νωνάκριδος, φίλος του τελευταίου και δεινός αγωνιστής της Πατρίδας και της Χριστιανικής Θρησκείας, φρόντισε επιμελώς για την ταξινόμηση των βιβλίων και δη των χειρογράφων της Μονῆς, ιδρύοντας μάλιστα το 1860 με ιδία δαπάνη βιβλιοθήκη δίπλα στο κωδωνοστάσιο, στην οποία μεταφέρθηκαν όσα βιβλία έντυ-

30. Άλλα σχολεία λειτουργούσαν στη Μονή Ἀγίας Τριάδος, στην πόλη τῶν Καλαβρύτων, στο Σοποτό, στην Κερπινή, στο Μάζι κ.α. Βλ. ΝΙΚΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η παιδεία στην ἐπαρχία Καλαβρύτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ σήμερα», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων*, 1 (1969), σελ. 27-30.

31. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Πρωθιερέας, *Μονὴ ἁγίων Θεοδώρων ἐπισκοπῆς Κερνίκης (Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας) Ἐθνικαὶ Ἐκδουλεύσεις*, Ἀθήναι 1958, σελ. 3 (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἐκκλησία», φ. 12).

32.. Ο.π., σελ. 3.

33. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀμβροσίου Φραντζῆ - Βιογραφικαὶ Σελίδες», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων*, 4 (1972), σελ. 34.

34. ΝΙΚΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η παιδεία στην ἐπαρχία Καλαβρύτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ σήμερα», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων*, 1 (1969), σελ. 29.

35. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ὑμνωδῶν ἀνεκδότοις*, ὅπου ὁ Οἰκονόμος ἐκδίδει ἑνίους Κανόνες στὴν Ὑπεραγία Θεοτόκο, γραμμένους ἀπὸ τὸν Μανουήλ, Μέγα Ρήτορα τῆς Μ. Ἐκκλησίας, πρβλ. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος χειρογράφων Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 95.

πα η χειρόγραφα θεωρήθηκαν αξιολογότερα προς μελέτη.³⁶ Συστηματική όμως μελέτη για τον καταρτισμό ενός καταλόγου χειρογράφων που να ανταποκρίνεται στις επιστημονικές απαιτήσεις μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Έγιναν βέβαια κάποιες απόπειρες από τον ελλόγιμο και ενάρετο βιβλιοθηκάριο και αργότερα σύμβουλο της Μονής, Νικολαΐδη, αλλά αυτές περιορίστηκαν στα έντυπα λόγω έλλειψης παλαιογραφικής μελέτης, όσον αφορά τους χειρόγραφους κώδικες.

Την ανάγκη να ερευνηθούν με σύστημα τα χειρόγραφα του Μεγάλου Σπηλαίου έτσι ώστε να υπάρξει ένας πλήρης και επιστημονικός κατάλογος, αισθάνθηκε ο Βέης καταφέροντας να εκπληρώσει αυτό το σπουδαίο εγχείρημα το 1904. Συγκεκριμένα, στις 28 Ιουλίου 1904 ο Βέης εφοδιασμένος με συστατικά γράμματα από τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο Μηνόπουλο και τον Επίσκοπο Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Φιλόθεο Γιαννούλη, μετέβη στο Μέγα Σπήλαιο, όπου παραδόξως συνάντησε την επίμονη άρνηση των μοναχών για μελέτη των χειρογράφων. Τελικά όμως η επιμονή, η υπομονή και η ταπεινότητα του ερευνητή υπερνίκησε τις αντιρρήσεις των μοναχών και έτσι η έρευνα πραγματοποιήθηκε.³⁷ Οι καταγεγραμμένοι κώδικες έφτασαν τους 351.³⁸ Η συγκέντρωση των κωδίκων, σύμφωνα με τον Βέη ήταν μια διαδικασία επίπονη, γιατί τα χειρόγραφα που βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη έπρεπε να διαχωριστούν μέσα από δέκα χιλιάδες τόμους, ενώ υπήρχαν και άλλα που ήταν κρυμμένα σε κιβώτια και ερμάρια, πολλές φορές εν αγνοία των μοναχών.

Ο Βέης με αυτό το σπουδαίο έργο που μας κληροδότησε μας έδωσε τη γνώση του βιβλιογραφικού πλούτου αλλά και πολύ χρήσιμες πληροφορίες για την ιστορική έρευνα, καθώς είχαμε τη δυνατότητα να τις διαπιστώσουμε μέσα από τα καταγεγραμμένα «ενθυμήματα» των περιθωρίων από γραφείς, αντιγραφείς η και αναγνώστες.³⁹ Όπως αργότερα αποδείχθηκε, το έργο αυτό απέκτησε διπλή αξία καθώς όλο αυτό το αποθησαυρισμένο υλικό, που παραδόθηκε στις φλόγες της πυρκαγιάς,

36. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, «Εκθεσεις παλαιογραφικής και Ιστοριοδιφικής έκδρομής εις την έπαρχίαν Καλαβρύτων», *Παναθήναια*, Θ' (1904- 1905), σελ. 21.

37. Ο.π., σελ. 136-137.

38. Ο.π., σελ. 138.

39. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α' και Β', Εἰσαγωγικά.

που ξέσπασε στο μοναστήρι το 1934, αποτέλεσε τη μόνη παρηγοριά που μετρίασε το μέγεθος της καταστροφής, καθώς το κόστος της συμφοράς θεωρείται και είναι όντως ανεκπλήρωτο. Η πυρκαγιά προκλήθηκε από άγνωστη αιτία αλλά ευνοημένη από τον ισχυρό άνεμο κατάφερε να ενεργοποιήσει την έκρηξη μιας λησμονημένης πυριτιδαποθήκης που βρισκόταν στο μοναστήρι από την εποχή του αγώνα με αποτέλεσμα να σωθεί μόνο η ιστορική εικόνα της Θεοτόκου και ελάχιστα από τα πάμπολλα ιερά κειμήλια και ιερά λείψανα.⁴⁰

Έτσι λοιπόν οι χειρόγραφοι κώδικες της βιβλιοθήκης της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, υφίστανται μόνο ως καταγραφή στον κατάλογο του Βέη, τον οποίο φυλλομετρώντας τον ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί για την ύπαρξη ευαγγελίων από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα, θεολογικών βιβλίων δηλ. λειτουργικών, κανονικού δικαίου, συναξαρίων και πατερικών κειμένων, που καλύπτουν μια μεγάλη περίοδο, από την εποχή των Καππαδοκών του Δ' αιώνα μέχρι τα χρόνια του Νικοδήμου του Αγιορείτη. Δεν έλειπαν βέβαια και έργα της θύραθεν παιδείας, ομηρικά έπη, έργα του Αριστοφάνη, του Πλούταρχου, του Θουκυδίδη, του Αριστοτέλη, αλλά και έργα πιο πρόσφατα που αφορούν τις επιστήμες της Φυσικής και των Μαθηματικών και τα επιτεύγματα γενικά της δυτικής και επιστημονικής σκέψης. Η στελέχωση της βιβλιοθήκης εκείνων των χρόνων αποδεικνύει περίτρανα την ευρύτητα των ενδιαφερόντων της αδελφότητας που προσπερνάει τη μελέτη μόνο των θεολογικών συγγραμμάτων και επεκτείνεται στη νέα πορεία γενικού ενδιαφέροντος που ακολουθεί η παιδεία και οδηγεί στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.⁴¹

Ο Βέης φρόντισε κατά τη σύνταξη του καταλόγου να παραμείνει όσο πιο ακριβής ήταν δυνατόν, αναγράφοντας λεπτομερώς κάθε είδους συγγραφή ή τα διάφορα κεφάλαια, συνοδεύοντας τις περιγραφές των κωδίκων με τις κατάλληλες βιβλιογραφικές υποδείξεις. Τα ψευδεπίγραφα κείμενα που εντοπίστηκαν δεν δηλώθηκαν υπό του αληθινού συγγραφέως και τούτο έγινε λόγω της ιστορίας και της παράδοσης που

40. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΥΦΑΝΤΗΣ, *Μέγα Σπήλαιο, Ιστορία, Πνευματική και Έθνική Μαρτυρία*, Έκδοσις Ίερᾶς Μητροπόλεως Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας, Ἀθήναι 1999, σελ. 145.

41. Συγχρόνως με τον Βέη, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1904, επισκέφθηκε τη Μονή ο καθηγητής της Ελληνικής Παλαιογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, Caspar Rene Gregory, ο οποίος κατέγραψε τους χειρόγραφους κώδικες της Καινῆς Διαθήκης. CASPAR RENE GREGORY, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Germany 1908, σελ. 291.

φέρει το κάθε κείμενο, ενώ με ιδιαίτερη προσοχή αντιγράφηκαν οι εικόνες και τα άλλα καλλιτεχνήματα τόσο εντός των κειμένων όσο και αυτών που περιλαμβάνονται στις σταχώσεις τους. Τα χρονογραφικά και άλλα σημειώματα έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής, λόγω της χρησιμότητάς τους, τα οποία εκδόθηκαν με τις ανορθογραφίες τις κακές στίξεις η οποιαδήποτε άλλη γραφική ιδιοτροπία παρουσίαζαν.⁴² Επίσης, προς διευκόλυνση των ερευνητών και των αναγνωστών παρέχονται στον κατάλογο των περιγραφόμενων κωδίκων, τοπογραφικά, γλωσσικά και άλλα υπομνήματα η απλές βιβλιογραφικές ενδείξεις. Τέλος, ο κατάλογος του Βέη δεν έχει συνταχθεί σύμφωνα με το περιεχόμενο των κωδίκων, όπως συμβαίνει με νεώτερους επιστήμονες που έχουν συντάξει ανάλογους καταλόγους, γιατί κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον να συμβεί, καθώς οι μοναχοί έδιναν προς μελέτη και περιγραφή λίγους κώδικες τη φορά, που κατόπιν επιστρέφονταν για επανατοποθέτησή τους. Άλλωστε αυτό είναι κάτι άνευ σημασίας γιατί κάθε κώδικας είναι ξεχωριστός απ' εαυτού του και πολλές φορές παρουσιάζει σημαντικές διαφορές με άλλους του ίδιου περιεχομένου. Ό,τι προέκυψε από ατελείς σημειώσεις του ίδιου του Βέη, περιελήφθη στον Β' τόμο του καταλόγου που εκδόθηκε το 1957.⁴³

Ένα θέμα επίσης, που προκάλεσε το επιστημονικό ενδιαφέρον, λόγω του βιβλιογραφικού πλούτου της Μονής, είναι, εάν λειτούργησε σ' αυτήν εργαστήριο αντιγραφής κωδίκων. Από τις υπάρχουσες ενδείξεις που έχουμε τόσο από τα εναπομείναντα χειρόγραφα της πυρκαγιάς του 1934 όσο και από τον κατάλογο του Βέη, δεν μπορεί να υποστηριχθεί η ύπαρξη κάποιου εργαστηρίου εντός της Μονής. Κάποια χειρόγραφα είναι δυνατόν να γράφτηκαν στην Πελοπόννησο, αλλά πολλά μεταφέρθηκαν στα βυζαντινά χρόνια από τα μεγάλα κωδικογραφικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη και το Άγιον Όρος αργότερα. Και αυτά όμως τα χειρόγραφα τα περιλαμβάνουμε στα λεγόμενα πελοποννησιακά, όχι τόσο από άποψη παλαιογραφική αλλά από άποψη λειτουργική και παιδευτική. Για παράδειγμα τα τέσσερα πολυτιμότεα και λαμπρά σε διακόσμηση Ευαγγέλια, που διασώθηκαν από την καταστροφική πυρ-

42. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, «Χρονογραφικά σημειώματα εκ τών κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, ΣΤ' (1901-1906), σελ. 94.

43. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Β', Ἀθήναι 1957, Ἀνάτυπο ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, Ζ', 1957.

καγιά του 1934, αποτελούν έξοχα δείγματα κωνσταντινουπολίτικης κωδικογραφικής και διακοσμητικής τέχνης του 10ου και 12ου αιώνα, τα οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια του παρόντος. Τα περισσότερα χειρόγραφα της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου προήλθαν από αφιερώματα ευσεβών χριστιανών. Πολλοί κώδικες, όμως, έχουν άμεση σχέση με τον πνευματικό βίο της Μονής και της περιοχής, ενώ κάποιες σημειώσεις αναφέρονται σε μαρτυρημένους πελοποννήσιους βιβλιογράφους.

Από μια έρευνα στον κατάλογο του Βέη σχετικά με τη γραφή ή την αντιγραφή των κωδίκων αντλούμε πολύ σημαντικά στοιχεία, αν και απευθύνονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Κρίνεται όμως απαραίτητο, παρόλο που φαίνεται άσχετο με το προς ανάλυση αντικείμενο της παρούσας πραγματείας, να σταθούμε σ' αυτά τα στοιχεία, καθώς μας δίνουν μια εικόνα της συνέχειας και της μακράς παραδόσεως του Μοναστηριού και του βιβλιογραφικού πλούτου του.

Δύο κώδικες της συλλογής του Μεγάλου Σπηλαίου, κωδ. 162 και κωδ. 173, του έτους 1781, φέρουν ένδειξη με όνομα βιβλιογράφου Παναγιώτη εκ Πελοποννήσου και περιεχόμενο Κορυδαλλέως Υπομνήματα, γραμμένα στη Σμύρνη.⁴⁴ Στον κώδικα 168 διαβάζουμε ότι ένας Διακοπτίτης, Κωνσταντίνος Παπαγιάννης, μετέβη στο Άγιο Όρος «χάριν περιηγήσεως» και αντέγραψε λόγους πατερικών βιβλίων. Ο αδελφός του, Ιωνάς Μεγαλοσπηλαιώτης, αντέγραψε στον Άθωνα την ιδιόχειρη διαθήκη του Οσίου Χριστοδούλου του Λατρινού, ασκητή στο νησί της Πάτμου το 1760,⁴⁵ ενώ ο ανιψιός του, Ιωαννίκιος, ιερομόναχος στο Γιάσι της Μολδαβίας το 1749 είχε αντιγράψει με συνδρομή του προηγούμενου Ιωνά, διάφορα κεφάλαια του Μαξίμου ομολογητού και Επιστολές του Ιγνατίου Αντιοχείας όπως αναφέρεται στον κώδικα 191.⁴⁶ Στον κώδικα 100, ο ιατροφιλόσοφος Δημήτριος Νοταράς,⁴⁷ κατόπιν προσταγής του Χρυσάνθου Ιεροσολύμων, θείου του από τη μητέρα του, μεταγλώττισε,

44. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 134. Ὅπου σε ἐπεξηγηματικὴ σημείωση γίνεται ταύτιση τοῦ βιβλιογράφου Παναγιώτη πρὸς τὸν βιβλιογράφο Πανάγο ἀπὸ τὴν Βυτίνα τοῦ κώδικα 173.

45. Ἡ διαθήκη βρίσκεται πρόχειρα στὸ FRANZ MIKLOSICH-JOSEPH MULLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, ΣΤ', Ἐν Βιέννῃ 1887, σελ. 59 κ.ε.

46. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 13-14.

47. Ὁ Δημήτριος Νοταράς ἐντοπίζεται ὡς γραφέας τοῦ φ. 13ι, τοῦ κώδ. 82 μετὰ τὴν πραγματεία «περὶ ὁράσεως».

στο Βουκουρέστι το 1717, την Ηθική Φιλοσοφία του Εμμανουήλ Θησαυρού, που είναι βασισμένη στη διδασκαλία του Αριστοτέλη.⁴⁸

Ακόμα δύο κώδικες του Μεγάλου Σπηλαίου μαρτυρούνται ότι προήλθαν από πελοποννήσιο κωδικογράφο, καταγόμενο από το Ναύπλιο. Πρόκειται για τον ιερέα και σακελλάριο, Μαρίνο, και τους κώδικες 75 και 76, χρονολογημένους το 1616 και 1618 αντίστοιχα, με λόγους του Πατριάρχου Γερμανού και Ιωάννου Δαμασκηνού.⁴⁹ Από την Αρκαδία πάλι και συγκεκριμένα από το Μουλάτσι Γορτυνίας, ο Γεώργιος αναγνώστης Γιωρμόπουλος γράφει τον κώδικα 167, το 1760, που είναι ένας Νομοκανόνας.⁵⁰ Επίσης, ο εκ Δημητσάνας Αρχιερέας Σερρών και μετέπειτα Παλαιών Πατρών Θεοφάνης Λαμπάρδης, άφησε στη συλλογή του Μεγάλου Σπηλαίου, τον Θηκαρά του 16ου αιώνα, με αρ. 192⁵¹ καθώς και τον κώδικα 109 με χρονογραφική ύλη, προ του 1616.⁵²

Το αρχαιότερο χειρόγραφό της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου με αρ. 142, το οποίο περιέχει Λειτουργίες και χρονολογείται το 1544, προέρχεται από τον Μεγαλοσπηλαιώτη βιβλιογράφο Θεόφιλο, ενώ ο συμμοναστής του, Πανφούτιος, το 1681 γράφει Λειτουργίες και το 1688 το Σύνταγμα κατ' αλφάβητον και πρόκειται για τους κώδικες με αρ. 153 και 158 αντίστοιχα. Ο κώδικας με αρ. 52 μας πληροφορεί ότι ο πρώην Πολυφέγγους Κυπριανός, ευρισκόμενος στο Μοναστήρι το 1681 έγραψε Ψαλτήριον μεταγλωτισμένο από τον μοναχό Πορφύριο τον Κρήτα. Στον ίδιο κώδικα περιέλαβε μεταξύ άλλων και τροπάρια στον άγιο Λεόντιο «τόν Πελοποννήσιο καί κτήτορα τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχου πλησίον τῆς Βοστίτζας». Δύο ακόμη Μεγαλοσπηλαιώτικοι κώδικες είναι αξιοσημείωτοι

48. ΝΙΚΟΣ ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων Κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 95.

49. Ο.π., σελ. 73-74. Στὸν κώδ. 75 εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ ιδιόχειρο σημεῖωμα τοῦ γραφέος: «†σακελλάριος Ναυπλίου Μαρίνος ἱερεὺς ὁ ἄνωθεν γράψας ταῦτα ἐν τῷ τῆς ἁγίας Ἀληθινῆς νάρθηκι ἔγραψα ἐν ἔτει ἀχλς' μηνὶ Αὐγούστῳ ἱα'. Καὶ οἱ δύο κώδικες ἂν καὶ φυλάσσονταν στὸ Μέγα Σπήλαιο, δὲν ὑπάρχουν πλέον.

50. Ο.π., σελ. 137.

51. Ο.π., σελ. 14.

52. Ο.π., σελ. 103-104.

Στα χειρόγραφα της Μονῆς Ταξιάρχων Αἰγίου, ο κώδ. 16, περιέχει Λειτουργίες και το κτιτορικό σημεῖωμα του Παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνους το 1622. Τη σχετική βιβλιογραφία για τον Θεοφάνη βλ. ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἑλῶσιν», *Πελοποννησιακά*, ΙΖ (1987-88), σελ. 23-24 και για τη γραφή του Θεοφάνη στου ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, «Χειρόγραφα Μοναστηριῶν Αἰγίου καὶ Καλαβρυτῶν», *Ἑλληνικά*, 11 (1939), σελ. 88.

νευτοι. Ο ένας ήτο ο Νομοκανών τού ΙΗ΄ αιώνα με αρ. 163, διά χειρός Αλέξη Μακαρίου από Λαγκαδά επισκοπής Πλάτσης, ο άλλος με νομικό και θεολογικό περιεχόμενο από το χέρι του ιερομονάχου Νεοφύτου του Πελοποννησίου, που αντέγραψε από παλαιότατη βίβλο της Μονής Πάτμου με αρ. 45. Ο γραφέας και κτήτορας του κώδικα φαίνεται ότι τον χάρισε στον ηγούμενο του Μεγάλου Σπηλαίου Παρθένιο, ο οποίος, κατόπιν, έγινε επίσκοπος Κερνίτσης και έτσι ο κώδικας κατέληξε στο μοναστήρι.⁵³

Χειρόγραφοι κώδικες

1. Χειρόγραφο ευαγγέλιο λειτουργικό επί περγαμηνής, 9ος αιώνας (αρ. 17 Ν. Βέη) (εικ.1). Αποτελείται από 297 φύλλα. Φέρει νεότερη αρίθμηση, στο δεξί φύλλο του κώδικα με μολύβι. Διαστάσεις 0,16x0,12, γραφόμενη επιφάνεια 0,7x0,12 και στίχους περί τους 18. Περιέχει τις ευαγγελικές περικοπές του έτους μετά σηματοφώνων στην ώα. Ο γραφέας δεν δηλώνεται. Στα φ. 2r ως 18r εντοπίζεται διαφορετικός γραφέας, ίσως τον 15ο ή 16ο αι., προς αναπλήρωση πεσόντων φύλλων και περιέχουν περικοπές εκ του κατά Ματθαίον ευαγγελίου αναγιγνωσκόμενες τη Μεγάλη Πέμπτη και τη Μεγάλη Παρασκευή.

Η γραφή είναι φιλολογική, επιμελημένη, δεξιοκλινή, αρκετά αραιή, με γράμματα μεγάλου μεγέθους, με σχετικά μεγάλες κεραίες και τις συνήθεις συντομογραφίες. Μελάνι μέλανα και ερυθρό στα διακοσμημένα αρχικά γράμματα και στα επίτιτλα καθώς και στα περιεχόμενα των Ευαγγελίων και παρασελίδες σημειώσεις στην ώα από τον γραφέα του κώδικα. Τα φ. 18β-19β είναι άγραφα.

Ως προς τη διακόσμηση του κώδικα εντυπωσιάζουν οι μικρογραφίες των Ευαγγελιστών, εκτός του Ιωάννη, όπου εικονίζεται όρθιος να υπαγορεύει στον Πρόχορο, όπως και στους υπόλοιπους κώδικες παρουσιάζονται σε χρυσό κάμπο και καθιστοί σε στάση τριών τετάρτων, κρατώντας γραφίδα και τον ευρισκόμενο επί των μηρών τους κώδικα. Πιθανότατα αντιγράφοντες.

Ο κώδικας κοσμεύεται από καλλιτεχνικότατα επίτιτλα, τετράγωνα ή πύμορφα, όπως και αρχικά γράμματα.

53. ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Πελοποννήσιοι βιβλιογράφοι της Τουρκοκρατίας αναδυόμενοι από πελοποννησιακά χειρόγραφα», *Πρακτικά του έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου (Σπάρτη – Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988)*, Πελοποννησιακά, Πρακτικά 16 (1990), σελ. 198-200.

Κωδικογραφικό Σημείωμα: Στο φ. 297r υπάρχει μεταγενέστερο κωόγραφο σημείωμα, πιθανότατα γραμμένο κατά τον 16ο αι. Κατά το σημείωμα αυτό ο κώδικας υπήρξε κτήμα «...τοῦ (μόν) ἄχ(οῦ) Ἀρσενίου τῷ ἀνακαινίσαντος εἰς τὴν μόν(ῃν) τῶν τιμ(ῶν) ἀσωμάτων». Η στάχωση έχει εκπέσει.

Ο κώδικας βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Αρκετοί ρύποι από υγρασία και από τη χρήση. Πιθανά ίχνη φωτιάς στα περιθώρια. Παλαιότερη συντήρηση των φύλλων με λωρίδες από χαρτί επικολλημένες στη μέση. Η επένδυση της ράχης έχει εκπέσει.

2. Τετραευαγγέλιο, επί περγαμηνής, 10ος αιώνας (αρ. 1 Ν. Βέη) (εικ.2). (Οι μοναχοί ισχυρίζονταν ότι ο κώδικας είναι παλιότερος, περί τον 6ο ή 7ο αι.). Αποτελείται από 453 φύλλα. Φέρει νεώτερη αρίθμηση, στο δεξί φύλλο του κώδικα με μολύβι και παλαιότερη με ερυθρό μελάνι. Διαστάσεις: 0,15x0,10, γραφόμενη επιφάνεια 0,10x0,058 στίχους περί τους 17. Περιέχει τις ευαγγελικές περικοπές του έτους, την επιστολή του Ευσεβίου προς τον Καρπιανό και τους κανόνες αντιστοιχίας των Ευαγγελίων. Ο γραφέας είναι άγνωστος. Η γραφή είναι επισεσυρμένη, χαλαρή, δεξιοκλινή, αραϊή, χωρίς πολλές συντομογραφίες. Τα κεφαλαιώματα είναι με χρυσά γράμματα. Οι σελ. 1-6, 10, 26-28, 34-35, 313-317, 323 και τα φ. 79α, 204α -205α, 206β-207α, 301-303, είναι άγραφα.

Φέρει επίτιτλα πιδόμορφα κοσμήματα με χρυσό και διαφόρων χρωμάτων μελάνι, ενώ τα αρκτικά γράμματα φέρουν λιτή διακόσμηση.

Οι κανόνες της αντιστοιχίας των Ευαγγελίων περικλείονται μεταξύ δύο γραπτών κιόνων που απολήγουν σε κιονόκρανα και σχηματίζουν δίλοβο τοξωτό άνοιγμα. Είναι γραμμένοι διά κεφαλαιωδών χρυσών γραμμάτων.

Οι Ευαγγελιστές εικονίζονται στις μικρογραφίες κατά τον ίδιο εικονογραφικό τύπο. Στο άνω τμήμα εικονίζονται εντός γεωμετρικών σχημάτων οι παραστάσεις της Γεννήσεως, της Βαπτίσεως, του Ευαγγελισμού και της Εις Άδου Καθόδου αντίστοιχα για κάθε Ευαγγελιστή.

Οι εικονογραφήσεις των Ευαγγελιστών και οι Κανόνες καλύπτονται με ύφασμα.

Η στάχωση αποτελείται από ξύλινες πινακίδες με επικάλυμμα ολοσηρικού φθαρμένου υφάσματος και αργυρών γόμφων. Επί της πινακίδας προς το τέλος του κώδικα σώζονται μετάξινά πολύχρωμα νήματα, τα οποία ανήκουν στους θυλακωτήρες.

Η κατάσταση του κώδικα είναι καλή. Η πινακίδα αρχής έχει σχεδόν αποκολληθεί από τον υπόλοιπο κώδικα. Αρκετοί ρύποι υγρασίας και λιγότερο από τη χρήση. Ορισμένα φύλλα είναι σχεδόν αποσταχωμένα.

3. Τετραευαγγέλιο επί περγαμηνής, 11ος αιώνας (αρ. 8 Ν. Βέη) (εικ.3). Αποτελείται από 301 φύλλα. Διαστάσεις: 0,23x0,19, γραφόμενη επιφάνεια 0,11x0,16 και στίχους περί τους 23.⁵⁴ Φέρει νεότερη αρίθμηση. Περιέχει τις ευαγγελικές περικοπές του έτους, Σύντομο Μηνολόγιο, την επιστολή του Ευσεβίου και τους κανόνες αντιστοιχίας των Ευαγγελίων.

Ο γραφέας είναι άγνωστος. Στις σελίδες 279-281 παρατηρείται αλλαγή γραφής, ίσως από διαφορετικό γραφέα. Γραφή συμμετρική, πληθωρική μετά περισσής πολυτέλειας και εναλλαγές με ευμεγέθη γράμματα. Από τον γραφέα του κώδικα καταχωρίζονται παρασέλιδες σημειώσεις.

Τη διακόσμηση του κώδικα συμπληρώνουν ορθογώνια έγχρωμα επίτιτλα, άλλοτε πιόσχημα, με φυτικά κοσμήματα εξ ελικοειδών κλάδων πλαισιώνοντας τις χρυσογράμματα επιγραφές των ευαγγελίων, σε κυκλικά σχήματα,⁵⁵ σε εφραπτόμενους κύκλους ή σε κύκλους ενωμένους με οριζόντιους ελικοειδείς ή διαγώνιους βλαστούς. Τα τριγωνικά κενά που δημιουργούνται συνήθως γεμίζουν με τρίφυλλα ή πεταλωτά ανθεμοειδή και άλλοτε ταινιώδη. Εξωτερικά στο μέσο της άνω πλευράς ίστανται δύο πτηνά, ενώ τις γωνίες κοσμούν φυτά.

Στο άνω τμήμα των μικρογραφιών των Ευαγγελιστών εικονίζονται εντός τριγωνικού πλαισίου οι παραστάσεις της Γεννήσεως, του Τιμίου Προδρόμου, της Δεήσεως και του Ευαγγελισμού αντίστοιχα.

Οι Κανόνες αντιστοιχίας των Ευαγγελιστών αποδίδονται με χρυσογραφία.

Άξιο προσοχής είναι το φ. 130r, όπου εικονίζονται ανάμεσα στους Ευαγγελιστές οκτώ παραστάσεις, εντός κύκλων αποτελώντας ένα ολοσέλιδο σύμπλεγμα: η Μεταμόρφωση, η Σταύρωση, η Ανάληψη, και η επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος.

Κωδικογραφικό Σημείωμα: Στο φ1v υπάρχει σημείωση, στην οποία

54. Εκτός των φ.278^b-281^a, των οποίων η γραφόμενη επιφάνεια είναι 0,17x0,115 και ο αριθμός των στίχων 35 και 38 και των φ. 282^a με διαστάσεις 0,167x0,14, οι δε στίχοι 34).

55. J. LEROY, *Les types de réglure des manuscrits grecs*, Paris 1976. Θέματα συνηθισμένα σε κωνσταντινουπολίτικα χειρόγραφα του β' μισού του α αιώνα

αναφέρει ότι «...ήγνωρασι εἰς τὴν Βενετίαν».

Η στάχωση είναι δερμάτινη μετὰ πινακιδῶν πεπιεσμένου χάρτου και επιχρυσωμένων έντυπων κοσμημάτων. Ο κώδικας έφερε δερμάτινους θηλυκωτήρες.

Ο κώδικας βρίσκεται σε μέτρια κατάσταση. Φύλλα κιτρινισμένα. μερικώς αποσταχωμένα. Χαλάρωση της ραφής στα πρώτα και τα τελευταία φύλλα του κώδικα. Σχισίματα στις ακμές ορισμένων φύλλων.

4. Χειρόγραφο ευαγγέλιο λειτουργικό επί περγαμηνής, 12ος αιώνας (εικ.4). Αποτελείται από φύλλα 387. Φέρει νεώτερη αρίθμηση, στο δεξί φύλλο του κώδικα με μολύβι. Διαστάσεις: 0,23x0,31,5, γραφόμενη επιφάνεια 0,16x0,23 και στίχους περί τους 22. Περιέχει σε δίστιγλο κείμενο τις ευαγγελικές περικοπές του έτους και του Μηνολογίου μετὰ σηματοδωμένων στην ώρα.

Στο φ. 153ν αναγράφεται ότι το Ευαγγέλιο προέρχεται από κάποιον Δούκα Λογγήνο από την Πόλη και αγοράσθηκε από κάποιον ιερέα Γεώργιο:

+ έτοῦτο τῷ ἁγίον εὐαγγελί τὸ ἤφερεν ἀπὲ| τοῦ κ(ὕρι)οῦ τὰ(δν) τάφον ὁ Δοῦκας Λογγῆνος ἥς τὰ(ῆν) Πὸλ(ῆν) κ(αῖ) ἀπεγοράσθην ἀπὲ Γεώργιον ἱερέαν τὸν ἔξαρχ(δν) μέσα εἰς τὴν Πόλην| διὰ ἅσ πρ (ᾶ) φ κ(αῖ) ἔδωκα κ(αῖ) ἐγὼ Γεωργης ὁ Βεριγκας ἅσ πρ ξ διὰ τὴν ψυχὴν μ κ(αῖ) τεῖς συνβίου μ| κ(αῖ) τὰ(δν) τέκνον μ.

Ακολουθοῦν δύο ακόμα σημειώματα εντελώς δυσανάγνωστα. Ο γραφέας δεν δηλώνεται. Τα φ. 154α, 155α και 385α είναι άγραφα. Τα φ. 1-13 εγράφησαν από διαφορετικό γραφέα, ίσως τον 14ο αι. προς αναπλήρωση πεσόντων φύλλων, άνευ σηματοδωμένων.

Γραφή φιλολογική, επιμελημένη, δεξιοκλινής, αρκετά αραιή, με γράμματα μεγάλου μεγέθους, με σχετικά μεγάλες κεραίες και τις συνήθεις συντομογραφίες. Μελάνι μέλανα και ερυθρό στα αρχικά γράμματα και στα επίτιτλα, ενίοτε και χρυσό. Από τον γραφέα του κώδικα σπανίως καταχωρίζονται παρασελίδες σημειώσεις.

Ο κώδικας κοσμεῖται με τις μικρογραφίες των Ευαγγελιστών, εκτός του Ιωάννη.

Η διακόσμηση των επίτιτλων στην αρχή κάθε ευαγγελίου, δύναται να αποδοθεί σε κάποιο εργαστήριο της Παλαιστίνης. Έτσι στο επίτιτλο του φ. 52r εικονίζονται και κάποια πρόσωπα από την αρχαία μυθολο-

γία. Στα δεξιά παρίσταται ο Παν παίζοντας σύριγγα, ενώ στο φ. 156r ιστορούνται δύο σφήγγες. Για τη διακόσμηση των τριών μηνολογίων με ταινιωτά ή πιόμορφα επίτιτλα χρησιμοποιούνται θέματα συνηθισμένα σε κωνσταντινουπολίτικα χειρόγραφα του β' μισού του 12ου αιώνα. Βασικό θέμα το «σασανιδικό» ανθέμιο σε διάφορες παραλλαγές τοποθετείται παρατακτικά όρθιο ή πλαγίως είτε εγγράφεται σε εφάπτόμενους κύκλους ή σε κύκλους ενωμένους με οριζόντιους ελικοειδείς ή διαγώνιους βλαστούς. Τα τριγωνικά κενά που δημιουργούνται συνήθως γεμίζουν με τρίφυλλα ή πεταλωτά ανθεμοειδή.

Μετά περισσής καλαισθησίας κοσμούνται και τα αρχικά γράμματα, άλλοτε με φυτικά κοσμήματα και άλλοτε ζωόμορφα.

Κωδικογραφικό Σημείωμα: Στο φ1v υπάρχει σημείωση, στην οποία αναφέρει ότι «...ήγωραστι εἰς τὴν Βενετίαν».

Η στάχωση αποτελείται από δρύινες πινακίδες, οι οποίες φέρουν ολοσηρικό ερυθρό επικάλυμμα με κομψοτεχνήματα από ορείχαλκο. Ο κώδικας πορπούται με βύρσινους πλεκτούς θυλακωτήρες με μεταλλικά άγκιστρα.

Η κατάστασή του είναι αρκετά καλή. Αρκετοί ρύποι από υγρασία και από τη χρήση. Κάποιες φθορές από έντομα στο ξύλο των πινακίδων. Η επένδυση της ράχης έχει σχεδόν αποκολληθεί. Φέρει ετικέτα στην οποία αναγράφεται: *Ευαγγέλιον μεμβάνινον*. Σχισίματα στις ακμές ορισμένων φύλλων.

5. Τετραευαγγέλιο, επί περγαμηνής, 13ος-14ος αιώνας (αρ. 6 Ν. Βέη) (εικ.5). Προ 70 ετών το χειρόγραφο αυτό μαζί με άλλα δύο κειμήλια, ένα δερματόδετο Μηναίο του Ιουλίου και ένα του Φεβρουαρίου του 1755, από το τυπογραφείο του Νικολάου Σάρου, μεταφέρθηκε από το Μεγάλο Σπήλαιο στο Μετόχιο της Ιεράς Μονής, στη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, που ευρίσκεται στο φαράγγι Βιρού της Καρδαμύλης. Από εκεί τον Μάιο του 2004 δόθηκε για συντήρηση στην 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης, και στη συνέχεια το τετραευαγγέλιο μαζί με το Μηναίο του Ιουλίου εκτίθεντο στη μόνιμη έκθεση «Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη» στο Μουσείο Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη, ενώ το Μηναίο του Φεβρουαρίου στο Μουσείο Μούρτζινων-Τρουπάκιδων στην Καρδαμύλη. Έκτοτε κατεκρατούντο εκεί με διάφορες δικαιολογίες, παρά το γεγονός ότι η Ιερά Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας επανειλημμένως ζητούσε από

τις αρμόδιες υπηρεσίες να επιστραφούν.

Κατόπιν, όμως, ενεργειών του Μητροπολίτη πρώην Καλαβρύτων και Αιγιαλείας κ. Αμβροσίου και του νυν Μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας κ. Ιερωνύμου και τότε Καθηγουμένου της Ιεράς Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου στις 21.09.2012 έγινε η μεταφορά των κειμηλίων στη Μονή.⁵⁶

Αποτελείται από 499 φύλλα. Φέρει νεότερη αρίθμηση στο δεξί φύλλο του κώδικα με μολύβι. Διαστάσεις: 0,22x0,16.5 (στάχωση), 0,95x0,14 (εσωτερικό) 0,13x95 (γραφόμενη επιφάνεια) και στίχους περί τους 21. Ο κώδικας είναι ακέφαλος και κολοβός. Περιέχει ευαγγελικές περικοπές του έτους και στο τέλος έχουν συμπληρωθεί έντυπά τα εωθινά ευαγγέλια.

Ο γραφέας δεν δηλώνεται. Η γραφή είναι συμμετρική, μεγάλων διαστάσεων μετά περιστής πολυτέλειας, με εναλλαγές με ευμεγέθη γράμματα και πολλές συντομογραφίες.

Η αρχή του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου φέρει ανθεμοειδές πεταλωτό κόσμημα.

Αργυρεπένδυτη στάχωση, η οποία φέρει την παράσταση της Σταύρωσης στη μία όψη και της Ανάστασης στην άλλη και πέριξ αυτής προφήτες. Στη ράχη πιθανότατα εικονίζεται ο προφητάνακτας Δαβίδ. Είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή και την ανάγλυφη τεχνική. Φέρει μεταλλικά ελάσματα, κλειδώματα με διακόσμηση, από τα οποία λείπει το κεντρικό. Χρονολογείται στον 18ο αι.

Η κατάσταση του είναι κακή. Φύλλα κιτρινισμένα. μερικώς αποσταχωμένα. Χαλάρωση της ραφής στα φύλλα του κώδικα. Ρύποι και φθορά από υγρασία και χρήση. Σχισίματα στις ακμές των φύλλων από κάψιμο.

Τα άλλα πέντε χειρόγραφα βιβλία της αποκείμενης συλλογής απο-

56. Ο αγώνας τους δικαιώθηκε με την υπ' αριθμ. Πρωτ. Φ42/94168/24055/3093/1727 απόφαση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού στις 18.09.2012, το οποίο ενέκρινε τη μεταφορά των κειμηλίων στη Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στις 21.09.2012. Η Ιερά Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας εκφράζει θερμότερες ευχαριστίες προς την 5η και 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τις Προϊσταμένους κ. Ευαγγελία Πάντου και Νιόβη Μπούζα, τους αρχαιολόγους και συντηρητές, που επί τόσα έτη φρόντιζαν για την καλή και σωστή συντήρηση και ασφαλή έκθεση των κειμηλίων, όσο και για την άψογη και άριστη συνεργασία μας μαζί τους. Επίσης εγκάρδιες είναι οι ευχαριστίες μας, προς τα κατά τόπους Αστυνομικά Τμήματα Αρεόπολης, Καρδαμύλης, Καλαμάτας, Τριπόλεως, Κορίνθου, Ξυλοκάστρου και Αιγίου που συνόδευσαν τα κειμήλια, εξασφαλίζοντας την ασφαλή μεταφορά τους.

τελούν διδακτικοί λόγοι Πατέρων, Ευχολόγια και μια παρτιτούρα βυζαντινής μουσικής. Τα χειρόγραφα αυτά διαθέτουν κοινά περίπου διακοσμητικά στοιχεία. Συνήθως φέρουν απλά ταινιώδη επίτιτλα με σχηματοποιημένα αλυσιδωτά πλέγματα καθώς και απλά πρωτογράμματα μεγαλύτερου μεγέθους με ερυθρό μελάνι. Στα κείμενα εντοπίζεται άλλοτε επιμελημένη γραφή και άλλοτε άτεχνη, που σημαίνει ότι σίγουρα υπήρξαν πάνω από έναν γραφέα. Θα σταθούμε όμως περισσότερο στις πληροφορίες που παίρνουμε από αυτά σχετικά με τον γραφέα ή τους ιδιοκτήτες του χειρογράφου.

Χειρόγραφη Παρτιτούρα Βυζαντινής Μουσικής, 18ος αι. (εικ.6). Είναι ένας χαρτώος κώδικας που αποτελείται από 127 φύλλα. Διαστάσεις: 0,12.5x0,19 γραφομένη επιφάνεια 0,8.5x0,13.3 και στίχους περί τους 12.

Ο κώδικας κοσμεύεται με επίτιτλα και αρχικά γράμματα με ερυθρό και μέλανα κυρίως μελάνι με φυτική διακόσμηση.

Η γραφή μικρογράμματος με ερυθρές επικεφαλίδες και με μικρότερα γράμματα στην ερμηνεία. Πιθανότατα από τον ίδιο γραφέα.

Στην αρχή, εσωτερικά του πρώτου εξωφύλλου υπάρχει κωδικογραφικό σημείωμα που αναφέρει:

Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐμοῦ τοῦ Ἀνανία ἱεροδιακόνου τοῦ Μεγαλοσπηλαιώτου ἀπὸ χωρίον κάτω ποταμίαν. 1841 Νοεμβρίου 23. Σήμερον ἐμοῦ καὶ αὖριον ἑτέρου καὶ οὐδέποτε ἑνός.

(Νῦν δὲ Προηγούμενου Συμεὼν Κωνσταντινίδου 1881 Μέγα Σπήλαιον.

Νικόδημος Ἰωαννίδης 12/11/1908).

Κατόπιν πέρασε στα χέρια Ἱεροδιακόνου Νικοδήμου Ἰωαννίδου. Στο τέλος, εσωτερικά του τελευταίου εξωφύλλου αναγράφεται: «Τὸ βιβλίον τοῦτο ὑπάρχει τοῦ Ἱεροδιακόνου Νικοδήμου Ἰωαννίδου. Ἐν Μεγάλῳ Σπηλαίῳ τῇ 2ᾳ Μαρτίου 1908».

Η στάχωσή του αποτελείται καστανό δέρμα.

Η κατάσταση διατηρήσεώς του είναι μέτρια. Αρκετοί ρύποι από υγρασία και από τη χρήση.

Στη συνέχεια το **Ἕμνολόγιο – Διδακτικοί Λόγοι Πατέρων του 18ου αι.** (εικ.7) αποτελείται από 239 φύλλα και σε δίστηλο κείμενο περιέχονται οι λόγοι του Αγίου Βασιλείου και του Αγίου Γρηγορίου του

Θεολόγου. Διαστάσεις 0,22x0,16, γραφόμενη επιφάνεια 0,15.5x0,10 και στίχους περί τους 37.

Ο κώδικας κοσμείται στα φύλλα 1, 64 και 156 με ταινιώδη επίτιτλα διά σχηματοποιημένων ελικοειδών φυλλοφόρων κλάδων που καταλήγουν σε καλυκδόμορφα άνθη. Καμία ερυθρογραφία. Τίτλοι, πρωτογράμματα, βοηθητικές ενδείξεις με μαύρο μελάνι.

Το κείμενο έχει γραφτεί από τον ίδιο γραφέα. Μικρογράμματη γραφή, ελαφρώς επισεισυρμένη. Η γραφή αλλάζει ύφος (γράμματα μεγαλύτερων διαστάσεων κατά σειρές –αλλά και μεγαλύτερη αντίθεση μεταξύ γραμμάτων μικρού και μεγάλου μεγέθους).

Σε κωδικογραφικό σημείωμα διαβάζουμε: «Ἀφιερούται τῇ Ἀγίᾳ καὶ Σεβασμίᾳ Ἱερᾷ Μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου ἐφημερίου τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Τριπόλεως, Ἱερεῶς Δημητρίου Δαῦρο. Τρίπολις τῇ 8ῇ Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1962».

Η στάχωσή του αποτελείται από πινακίδες από χαρτόνι από σκούρο καστανό δέρμα με πρόστυπες γραμμές που σχηματίζουν γεωμετρικά σχήματα (ρόμβος).

Η κατάσταση διατηρήσεώς του είναι μέτρια. Λίγοι ρύποι από υγρασία. Φθορές από τη χρήση και από έντομα. Μικρές φθορές στη ράχη.

Η Αρχιερατική Βακτηρία του 1685 (εικ.8) αποτελείται από 487 φύλλα. Διαστάσεις: 0,30x0,21, γραφόμενη επιφάνεια 0,22.5x0,14.5 και στίχους περί τους 37.

Πρόκειται για ένα κείμενο ακέφαλο και κολοβό, στο οποίο σε δίστηλο κείμενο περιέχονται οι Ιεροί Κανόνες των Αγίων Αποστόλων. Η γραφή είναι μικρογράμματη, επιμελημένη, πυκνή, πιθανότατα από τον ίδιο γραφέα. Οι σελίδες 30-31 είναι κενές.

Ο κώδικας κοσμείται με απλά ταινιώδη επίτιτλα καθώς και απλά πρωτογράμματα μεγαλύτερου μεγέθους με ερυθρό μελάνι.

Στην αρχή, εσωτερικά του πρώτου εξωφύλλου το κωδικογραφικό σημείωμα αναφέρει: «Ἡ παροῦσα ΒΑΚΤΗΡΙΑ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ παρελήφθη παρ' ἐμοῦ κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ἐκ Μ. Ἀσίας ἐκ Προύσης (1922) καὶ ἤδη τὴν δωρίζω εἰς τὴν Μονὴν Μεγάλου Σπηλαίου. Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Δεκεμβρίου 1935. Κώνστ. Γαβρ. Ἀνδρεόπουλος».

Οριζόντια αναγράφεται: «Βακτηρία Ἀρχιερέως ὑπὸ ἱερομονάχου Παρθενίου 1685».

Η στάχωσή του αποτελείται από καστανό δέρμα με έκτυπο διάκο-

σμο. Φέρει ορθογώνιο περιμετρικό πλαίσιο με φυτικό μοτίβο και στο εσωτερικό εντός κύκλου φέρει την παράσταση της Σταύρωσης. Αποσταχωμένα φύλλα. Το οπισθόφυλλο και η ράχη έχουν εκπέσει. Έχουν απομείνει οι σπάγκοι της βιβλιοδεσίας.

Η κατάσταση του είναι κακή. Αρκετοί ρύποι από υγρασία και γενική φθορά από τη χρήση.

Οι Χειρόγραφοι Αποστολικοί και Πατερικοί Κανόνες του 17ου αι. (εικ.9) αποτελούνται από 154 φύλλα με διαστάσεις 0,15x0,11, γραφόμενη επιφάνεια 0,10.5x0,6. Σελίδες 1-13 περιεχόμενα Κανόνων.

Ο κώδικας κοσμείται με απλά ταινιώδη ερυθρά επίτιτλα δια σχηματοποιημένων αλυσιδωτών πλεγμάτων καθώς και απλά ερυθρά πρωτογράμματα μεγαλύτερου μεγέθους.

Εντοπίζονται δύο Γραφείς. Στον πρώτο η γραφή είναι μικρογράμματος γραφή με ανομοιομορφία, αραιή, άτεχνη, ενώ στον δεύτερο η γραφή είναι μικρογράμματος, επιμελημένη, όρθια, αραιή. Ορισμένα γράμματα αποκτούν ιδιαίτερο ύψος.

Στο κωδικογραφικό σημείωμα του πρώτου φύλλου πληροφορούμαστε για τον κτήτορα του βιβλίου: «πάπα Ίωάννου πρωτοπαππα από Μουδανιά τοῦ Α΄».

Στο τέλος, εσωτερικά του τελευταίου εξωφύλλου αναγράφεται: «(...) προθιεράρχου καθηγουμένου ἐν ἔτει (1)358 (...) ἱερομονάχου ἐκ χώρας (...). Ἐν τῇ 30 δεκεμβρίου 135(...) ἐκημηθῇ ἐν κυρίῳ ὁ ἀνόθεν πάπα Ἰωανν(...)».

Αναγράφεται η χρονολογία 1623.

Η στάχωσή του αποτελείται από πινακίδες από χαρτόνι από σκούρο καστανό δέρμα με εμπίεστη διακόσμηση. Το εξώφυλλο φέρει περιμετρικά ταινία από ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό με σχηματοποιημένα άνθη. Στο κέντρο φέρει ρόμβο με φυτικό διάκοσμο.

Βρίσκεται σε κακή κατάσταση εξαιτίας των ρύπων και φθορών από τη χρήση και από έντομα στη στάχωση και στα φύλλα.

Το Ευχολόγιο του 17ου αι. (εικ.10) αποτελείται από 87 φύλλα με διαστάσεις 0,16x0,11,5, γραφόμενη επιφάνεια 0,11.5x0,6,5 και στίχους περί τους 17. Περιέχει τις ακολουθίες των ιερών μυστηρίων και τις αναγιγνωσκόμενες ευχές του Ιωάννου Χρυσοστόμου και Μεγάλου Βασιλείου.

Ο κώδικας κοσμείται με απλά ταινιώδη έγχρωμα επίτιτλα διά σχηματοποιημένων αλυσιδωτών πλεγμάτων καθώς και περίτεχνα ερυθρά και μαύρα πρωτογράμματα μεγαλύτερου μεγέθους. Το εσωτερικό τους κοσμεί πλούσιος φυλλοφόρος και ανθοφόρος βλαστός. Το ίδιο και οι απολήξεις των γραμμάτων.

Εντοπίζονται δύο Γραφείς. Στον πρώτο η γραφή είναι μικρογράμματος, αραιή, επιμελημένη, δεξιοκλινής με αρκετές συντομογραφίες, ενώ στον δεύτερο η γραφή είναι μικρογράμματος, επιμελημένη, όρθια, αραιή. Ορισμένα γράμματα αποκτούνε ιδιαίτερο ύψος.

Δηλώνεται ότι ο κώδικας αποτελεί «Κτῆμα Νικηφόρου Θεοδωρόπουλου Ίερομονάχου έκ Κάτω Ποταμιᾶς Μεγαλοσπηλαιωτῶν 30 Μαΐου 1961. Δωρεῖται τῇ Ι. Μ. Μ. Σπηλαίου. Εἰς Μνήμην Ἀνδρονίκου Θεοδοροπούλου Ίερομονάχου καὶ Ἀθανασίου Λινάρδου έκ Κάτω Ποταμιᾶς. Γραφὲν τὸ 1729».

Η στάχωσή του αποτελείται από πινακίδες από χαρτόνι από σκούρο καστανό δέρμα με εμπίεστα χρυσά διακοσμητικά. Το εξώφυλλο φέρει περιμετρικά ταινία από ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό. Στο κέντρο φέρει μέσα σε φυτικό διάκοσμο φέρει την παράσταση της Σταύρωσης, ενώ στο οπισθόφυλλο στην κεντρική παράσταση εικονίζεται σε όρθια στάση η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα. Στη ράχη διακρίνονται τα εξογκώματα της βιβλιοδεσίας.

Σώζεται σε μέτρια κατάσταση. Πολλοί ρύποι από υγρασία και φθορές στη στάχωση και στα φύλλα.

Ιστορικό ευρέσεως ιερᾶς εικόνας ιερᾶς μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου

Τέλος θα αναφερθούμε σε ένα άγνωστο χειρόγραφο που σήμερα φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αιγίου (εικ.11).

Το χειρόγραφο αποτελούσε κειμήλιο της οικογένειας Οικονόμου-Παπαδημητρίου, κατοίκων Κλαπατσούνας, σημερινής Πλατανιώτισσας Καλαβρύτων.

Γράφτηκε το έτος 1757, δηλαδή πριν από το Κιτιορικό της Μονής από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο των εξ Οικονόμων, από τους Αγίους Πατέρες της Ιερᾶς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, Ιωαννίκιο, Ονούφριο και Δοσίθεο.

Αντιγράφηκε το έτος 1833 από τον Ιερομόναχο Δαμασκηνό – Μακάριο Ν. Οικονόμου, ο οποίος μετά την εγκατάσταση της οικογένειάς του στην Κλαπατσούνα, ύστερα από τη δίωξη του πατρός του Νικολάου Οι-

κονόμου από τους Τούρκους, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιστορία της Ιεράς Μονής Μεγάλου Σπηλαίου και του Πλατάνου Κλαπατσούνας σε ανάμνηση των γεγονότων «εν τη ενταύθα Πλατάνω παρά τοις Θεοτόκου θαυμασίοις».

Μετά την πυρπόληση της πατρογονικής οικίας από τους Ιταλούς το έτος 1943, το μοναδικό τούτο σωζόμενο χειρόγραφο πέρασε στα χέρια της κληρονόμου Τούλας Ι. Οικονόμου-Παπαδημητρίου, συζύγου Γεωργίου Κ. Μπέσκου Γυμνασιάρχου, κληρονόμου του πατρός της, Ιωάννου Μ. Οικονόμου –Παπαδημητρίου, ιατρού εκ της 6ης γενεάς.

Το 1850 εκδόθηκε από την Ιερά Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου το Κτιτορικό, το οποίο υπεδείχθη από τον Κωνσταντίνο Οικονόμου των εξ Οικονόμων, επιφανή κληρικό, διδάσκαλο του γένους, Σχολάρχη του Γυμνασίου Σμύρνης, Ιεροκήρυκα της Μεγάλης Εκκλησίας του Χριστού και πασών των Ορθοδόξων Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως και μέλος της Ακαδημίας Πετρουπόλεως και Βερολίνου.

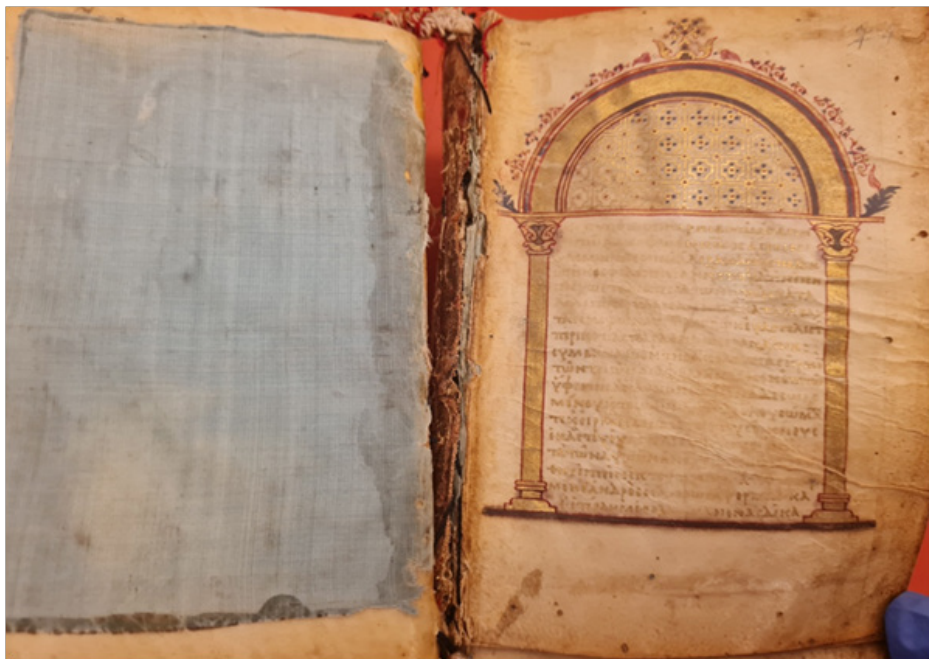
Το ιερό αυτό βιβλίο φέρει τον τίτλο «Η εύρεσις της αγίας εικόνας του Μεγάλου Σπηλαίου» αποτελεί μια πλήρη διήγηση για το βίο των Οσίων Πατέρων Συμεών και Θεοδώρου και της Οσίας Ευφροσύνης, για τον τρόπο εύρεσης της Θεομητορικής εικόνας του Μεγάλου Σπηλαίου, την ιστόρησή της από τον Ευαγγελιστή Λουκά, καθώς και κάποια από τα θαύματά της.

Το χειρόγραφο αποτελείται από 122 σελίδες και παρέχεται ως **ΔΩΡΕΑ ΤΗΣ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΜΠΕΣΚΟΥ ΜΟΥΖΟΥΛΑ (ΕΚ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ), ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΓΟΝΕΩΝ, ΤΗΣ ΤΟΥΛΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΕΣΚΟΥ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΩΝ ΑΥΤΗΣ.**

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΥΤΗΣ



Εικ. 1. Ευαγγέλιο λειτουργικό επί περγαμνής, 9ος αιώνας.



Εικ. 2. Τετραευαγγέλιο, επί περγαμηνής, 10ος αιώνας.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΥΤΗΣ



Εικ. 3. Τετραεναγγέλιο επί περγαμινής, 11ος αιώνας.

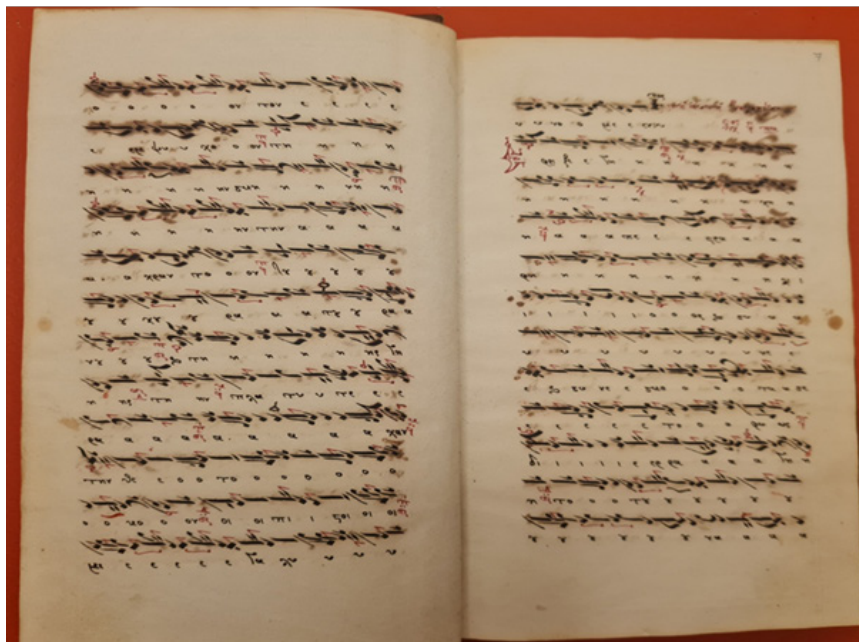


Εικ. 4. Ευαγγέλιο λειτουργικό επί περγαμνής, 12ος αιώνας.

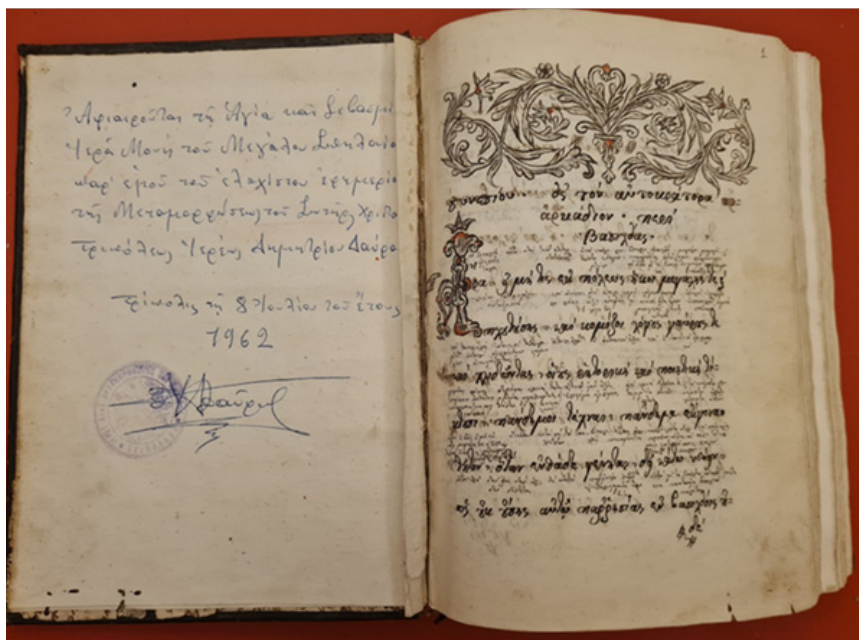
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΥΤΗΣ



Εικ. 5. Τετραευαγγέλιο, επί περγαμηνής, 13ος-14ος αιώνας.



Εικ. 6. Παρτιτούρα Βυζαντινής Μουσικής, 18ος αιώνας.

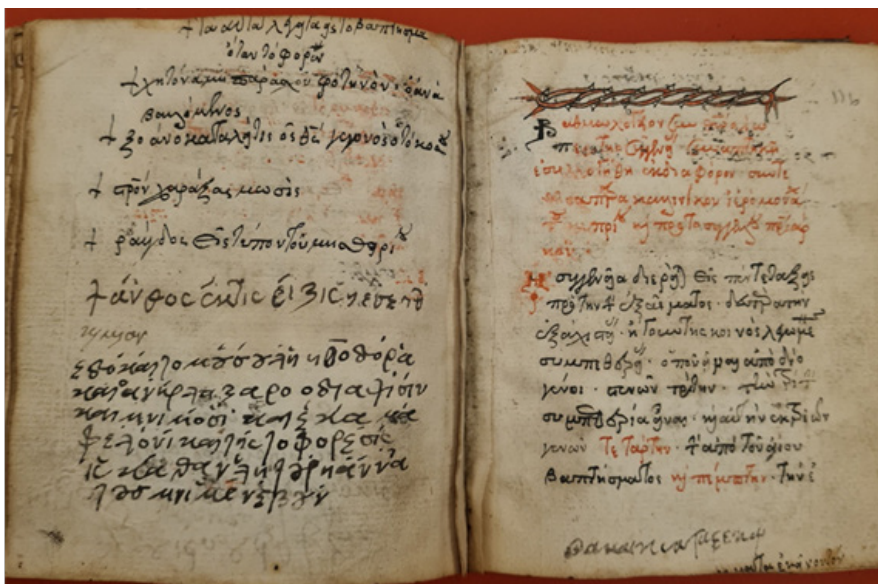


Εικ. 7. Ύμνολόγιο – Διδακτικοί Λόγοι Πατέρων 18ος αιώνας.

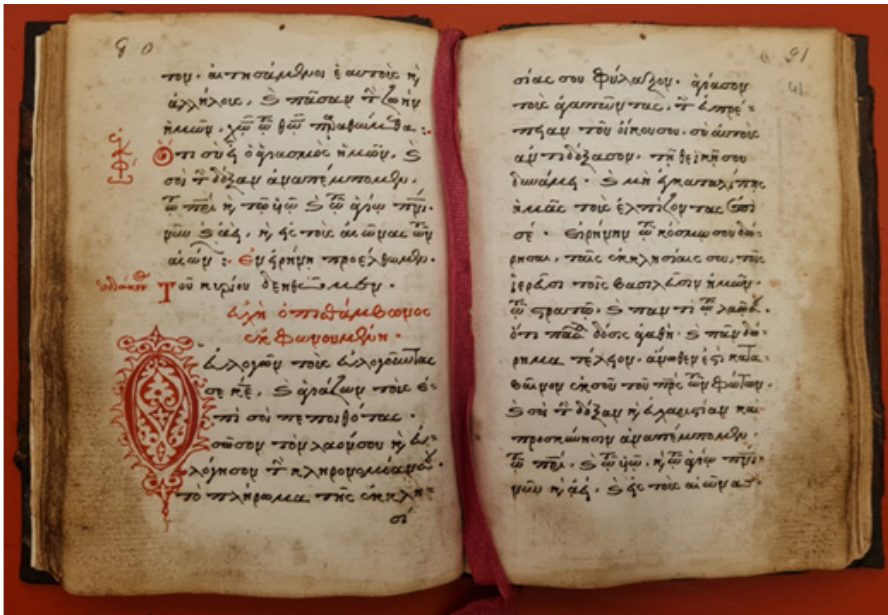
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΑΣΩΘΕΝΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΥΤΗΣ



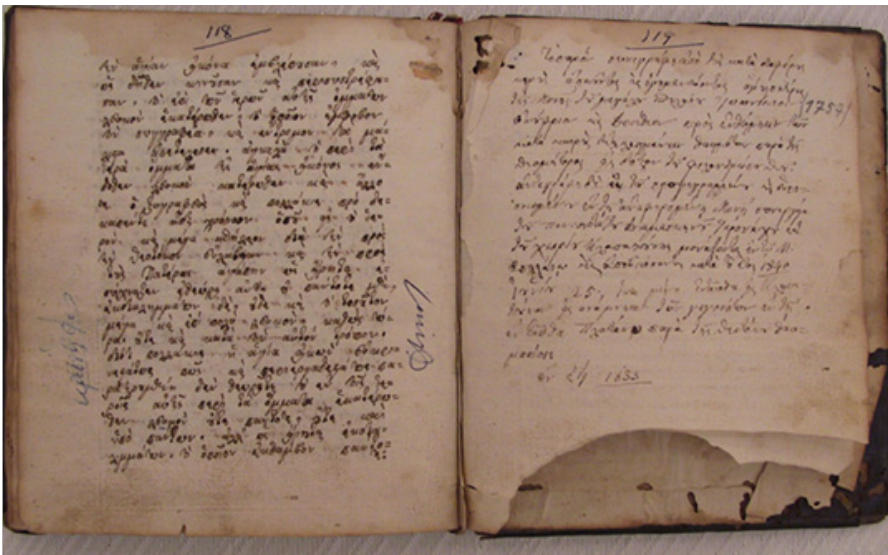
Εικ. 8. Αρχιερατική
Βακτηρία 1685.



Εικ. 9. Αποστολικοί και Πατερικοί Κανόνες 17ος αιώνας.



Εικ. 10. Θείες Λειτουργίες Ιωάννου Χρυσοστόμου και Μεγάλου Βασιλείου – Ευχολόγιο, 17ος αιώνας.



Εικ. 11. Ιστορικό ευρέσεως ιεράς εικόνας Ιεράς Μονής Μεγάλου Σπηλαίου.

Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα: κυνήγι ενός χαμένου θησαυρού ή πολύτιμες ιστορικές πηγές;

Φωτεινή Ν. Χαιρέτη

Υποψ. Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
υπάλληλος Ιεράς Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας.

Εισαγωγικό σημείωμα

Στο ανά χείρας κείμενο επιχειρείται μια συνοπτική αναφορά στα οθωμανικά τεκμήρια που φυλάσσονται σε αρχεία και συλλογές στην Ελλάδα, καθώς και στα μεθοδολογικά ζητήματα και προβλήματα που προκύπτουν στην προσπάθεια εντοπισμού, μελέτης, προστασίας και ανάδειξής τους. Η μελέτη των οθωμανικών αρχειακών πηγών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις οθωμανικές σπουδές, οι οποίες, πλέον, έχουν κατοχυρώσει μια διακριτή θέση στην ιστοριογραφία της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η πορεία προς την εδραίωση και αναγνώριση της ιστορικής αξίας των οθωμανικών αρχείων δεν ήταν ανεμπόδιστη και σίγουρα υπήρξε χρονοβόρα.¹ Ωστόσο σήμερα, πολλά πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας έχουν εμπλουτίσει το πρόγραμμα των προπτυχιακών σπουδών τους με μαθήματα οθωμανικής ιστορίας (για τη διοίκηση, τους θεσμούς, τη θρησκεία), τουρκικής γλώσσας και λογοτεχνίας, οθωμανικής παλαιογραφίας και διπλωματικής των οθωμανικών εγγράφων, ακόμη και λόγιας οθωμανικής (ανατολικής) μουσικής. Επιπροσθέτως, έχουν αυξηθεί τα Μεταπτυχιακά Προγράμματα Σπουδών, οι διδακτορικές διατριβές και οι μεταδιδακτορικές έρευνες στο πεδίο των οθωμανικών σπουδών.

1. Βλ. ενδεικτικά ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου». *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σελ. 171-199· ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», «*Δωδώνη*» *Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 17 (1998), σελ. 19-61· ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά*, τ. Α', Αθήνα 2004, σελ. 259-272· ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, «Οι απαρχές των τουρκολογικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κρήτης», *Αριάδνη*, 23/24 (2016-2017/2017-18), σελ. 314-317· ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING-ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης. Επιστημονική Συνάντηση*, Αθήνα 2017.

Οθωμανικές αρχειακές πηγές: από τον εντοπισμό στην ανάδειξη και την επιστημονική αξιοποίησή τους

Οθωμανικά τεκμήρια στην Ελλάδα διασώζονται στα κατά τόπους Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), σε δημόσιες, δημοτικές, πανεπιστημιακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, σε τοπικά αρχεία και ιδιωτικές συλλογές, σε μουσεία, σε κοινοτικά, εκκλησιαστικά και μοναστηριακά αρχεία και συλλογές.² Τα οθωμανικά έγγραφα σώζονται σε δύο κατηγορίες: α) λυτά έγγραφα και β) κατάστιχα. Πέρα από το έγγραφο αρχειακό υλικό, στην ευρύτερη κατηγορία των οθωμανικών πηγών δύναται να συμπεριληφθούν τεκμήρια όπως οι επιτύμβιες μουσουλμανικές στήλες,³ οι οθωμανικές επιγραφές σε κτίρια (τουρμπέδες, τζαμιά, μετζίτια, τεκέδες, χαμάμ, κρήνες, ιμαρέτ κ.ά.) που σώζονται διάσπαρτα στον ελληνικό χώρο, καθώς και μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως σπλισμός, οικοσκευή, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης (σφραγίδες) τα οποία φέρουν χαράγματα σε οθωμανική γραφή που, συνήθως, σχετίζονται με την ταυτότητα του ιδιοκτήτη ή μια προσευχή/ευχή για τον εκάστοτε χρήστη.

Το παράδοξο που συναντάμε στην περίπτωση των σωζόμενων στην Ελλάδα οθωμανικών πηγών σχετίζεται με την αφθονία του αρχειακού υλικού και την έλλειψη ιστορικών-ερευνητών που είναι σε θέση να το αξιοποιήσουν επιστημονικά. Η παραδοξότητα αυτή σχετίζεται, φυσικά, με το γεγονός ότι στην Ελλάδα, ακόμη και σήμερα που γράφεται το παρόν κείμενο, δεν υπάρχουν αρκετοί οθωμανολόγοι-ιστορικοί εκπαιδευμένοι από τις προπτυχιακές ή μεταπτυχιακές σπουδές τους στην

2. Οθωμανικά αρχεία που αφορούν περιοχές της Ελλάδας στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας σώζονται στην Τουρκία, την Αλβανία, τη Βουλγαρία και πιθανώς αλλού.

3. ANTONIS ANASTASOPOULOS, "The Islamic Gravestones of Ottoman Rethymno: Preliminary Remarks and Thoughts About Them", στο ANTONIS ANASTASOPOULOS (ed), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*, Rethymno 2008, σελ. 317-329· ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ-ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΠΑΛΙΟΥΓΚΑΣ, *Οθωμανικές επιγραφές της Λάρισας*, Θεσσαλονίκη 2013· ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ-ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΜΠΑΛΗ-ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ-ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΑΡΑΛΑΜΑΣ-ROBIN DURAND, «Οθωμανικές μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες Ηρακλείου: στήλες που φυλάσσονται στη «Βίλα Αριάδνη» στην Κνωσό», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΕ' (2015), 153-210· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Οθωμανικές επιγραφές της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010)*, Αθήνα 2014, σελ. 475-498· του ίδιου, «Οι οθωμανικές επιγραφές της Υπάτης (Badracik)», στο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3 (2009)*, *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, (Βόλος, 12.3-15.3.2009)*, τομ. II *Στερεά Ελλάδα*, Βόλος 2012, σελ. 1323-1333.

ανάγνωση οθωμανικών κειμένων. Μολονότι τα προσφερόμενα μαθήματα οθωμανικής παλαιογραφίας από εξειδικευμένους διδάσκοντες σε πανεπιστήμια, ιδρύματα και ινστιτούτα είναι πλέον διαθέσιμα όχι μόνο σε φοιτητές, αλλά σε κάθε ενδιαφερόμενο, η συστηματική και εμβριθής μελέτη των οθωμανικών αρχείων δεν έχει φτάσει ακόμη σε ικανοποιητικά επίπεδα. Η εκμάθηση του αραβικού αλφάβητου, η εξοικείωση με την αντίστροφη ανάγνωση κειμένων (με φορά από τα δεξιά προς τα αριστερά), καθώς και η πολύ καλή γνώση της τουρκικής γλώσσας για τη μετάφραση των οθωμανικών αρχείων, συνιστά δυσκολία, αλλά όχι αξεπέραστη. Στις περισσότερες περιπτώσεις αντιμετωπίζεται ως πρόκληση για την απόκτηση μιας ξεχωριστής δεξιότητας. Η πραγματική δυσκολία σχετίζεται με διάφορες άλλες παραμέτρους τις οποίες θα αναφέρουμε συνοπτικά ευθύς αμέσως.

Στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι, ως οθωμανικό αρχειακό υλικό, νοείται το σύνολο των αρχειακών τεκμηρίων που είναι γραμμένα σε οθωμανική/παλαιοτουρκική γραφή. Η γλώσσα των τεκμηρίων αυτών παραμένει η τουρκική, ωστόσο, για την έγγραφη αποτύπωσή της χρησιμοποιείται το αραβικό αλφάβητο, με κάποιες προσθήκες γραμμάτων από το περσικό.⁴ Ο εμπλουτισμός της γλώσσας εκείνης με δάνειες αραβοπερσικές λέξεις και φράσεις, δικαιολογείται από το γεγονός ότι τα αραβικά ήταν η γλώσσα του ισλάμ, της επίσημης θρησκείας των Οθωμανών, ενώ τα περσικά ήταν η γλώσσα της γραφειοκρατίας αλλά και της λογοτεχνίας. Η εκμάθηση ενός τόσο διαφορετικού αλφάβητου είναι το πρώτο βήμα για την ανάγνωση οθωμανικών κειμένων. Η δυσκολία που το συνοδεύει αφορά την ύπαρξη διαφορετικών ειδών γραφής⁵ που χρησιμοποιούνταν ανάλογα με το είδος του εγγράφου/κατάστιχου, τη χρήση, τον συντάκτη του, ακόμη και τη δεδομένη χρονική

4. Το αλφάβητο αυτό αντικαταστάθηκε από το σύγχρονο τουρκικό το 1928, στο πλαίσιο της Γλωσσικής Μεταρρύθμισης του Κεμάλ Ατατούρκ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεθοδολογία διδασκαλίας της Οθωμανικής Τουρκικής σε ελληνόφωνους», στο *Μετάφραση από τα Τουρκικά στα Ελληνικά. Θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα. Μεθοδολογικά προβλήματα διδασκαλίας της Τουρκικής. Τρεις ημερίδες*, Αθήνα 2016, σελ. 202-207.

5. Σουλούς/sülüs, τζέλι σουλούς/celî sülüs, νεσίχ/nesih, τεβκί/tevkî, ρικά/rika, μουχακκάκ/muhakkak, ρεϊχανί/reyhânî, ταλίκ/ta'lik, ντιβανί/dîvânî, τζέλι ντιβανί/celî dîvânî, σιγιακάτ/siyakat, ρικά/rik'a (19^{ου} αι.). Βλ. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, σελ. 55-68. Βλ. επίσης εικόνες στο παράρτημα εικόνων στο τέλος της παρούσας μελέτης. Τα έξι είδη γραφών (sülüs-nesih, tevkî-rikâ' και muhakkak-reyhânî) είναι γνωστές ως *έξι γραφές/aklâm-ı sitte*.

στιγμή υιοθέτησής του. Για παράδειγμα, στα έγγραφα και κατάστιχα⁶ που εξέδιδε ο σουλτάνος ή/και τα μέλη του αυτοκρατορικού του συμβουλίου (*dîvân*) χρησιμοποιούνταν η γραφή *ντιβανί/dîvânî* και η πιο διακοσμημένη και καλλιγραφική εκδοχή της, η *τζέλι ντιβανί/celî dîvânî*.⁷ Μια από τις δυσκολότερες γραφές στη γραφή και ανάγνωση είναι η λεγόμενη *σιγιακάτ/siyâkat*, την οποία χρησιμοποιούσαν σε κατάστιχα με «ευαίσθητα» δεδομένα, κυρίως οικονομικής και φορολογικής φύσεως (απογραφικά/φορολογικά κατάστιχα, απογραφές βακουφιών, τίτλων ιδιοκτησίας κτλ). Η χρήση της *σιγιακάτ* εξασφάλιζε το απόρρητο των πληροφοριών που προορίζονταν μόνο για τους λιγοστούς που είχαν λάβει την απαραίτητη εκπαίδευση για τη γραφή και ανάγνωση των συγκεκριμένων κατάστιχων.⁸ Τα είδη γραφών που συναντώνται πιο συχνά στα οθωμανικά αρχεία είναι η *ντιβανί*, η *ταλίκ*, η *ρικά* (19ου αι.) και η *σιγιακάτ*. Όπως συμβαίνει στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, έτσι και στην ελληνική πραγματικότητα η εξοικείωση των οθωμανολόγων ιστορικών με το ένα ή το άλλο είδος γραφής συνδέεται ευθέως με το είδος των αρχειακών πηγών που μελετούν. Για παράδειγμα, όσοι μελετούν τα ιεροδικαστικά κατάστιχα (*σιτζίλ/sicil*) έχουν μεγαλύτερη άνεση στην ανάγνωση της γραφής *ταλίκ*. Όσοι μελετούν απογραφικά/φορολογικά κατάστιχα (*ταχρίρ ντεφτερλερί/tahrir defterleri*) μπορούν να διαβάσουν με σχετική ευκολία τη *σιγιακάτ*, ενώ εκείνοι που έχουν θέσει στο επίκεντρο του ερευνητικού τους προσανατολισμού τα σουλτανικά έγγραφα/διαταγές δεν δυσκολεύονται ιδιαίτερα με την ανάγνωση, μεταγραφή και μετάφραση της *ντιβανί*, ακόμη και της *τζέλι ντιβανί*. Η παραπάνω επισήμανση ασφαλώς δεν αποκλείει την ύπαρξη οθωμανολόγων ιστορικών οι οποίοι διαβάζουν με άνεση κάθε είδους οθωμανική γραφή, λόγω της πολυετούς ενασχόλησής τους με διάφορα είδη αρχειακών πηγών.

Η σύνδεση και σχέση της παλαιογραφικής έρευνας με την επιστήμη της διπλωματικής των οθωμανικών εγγράφων είναι στενή και άρρηκτη. Η επιστήμη αυτή μελετά τα εσωτερικά και εξωτερικά χαρακτηριστικά κάθε εγγράφου, δίνοντας τη δυνατότητα στον ερευνητή να αναγνωρί-

6. Όπως τα φερμάνια/*fermanlar*, μπεράτια/*berat*, αχντναμέδες/*ahdname*, κατάστιχα σημαντικών υποθέσεων/*mühimme defterleri*, κατάστιχα παραπόνων/*sikâyet defterleri*, κατάστιχα σουλτανικών αποφάσεων/*ahkâm defterleri* κ.ά.

7. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 61-64.

8. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 64-65.

ζει ευκολότερα το μελετώμενο αρχειακό τεκμήριο και διευκολύνοντας τον στην εύρεση των πληροφοριών που αναζητά. Για παράδειγμα, σε περίπτωση μελέτης ενός φερμανιού οι οθωμανολόγοι ιστορικοί ξέρουν που να αναζητήσουν τα κύρια μέρη του που αποτελούνται από: την επίκληση στον Θεό (*davet [invocatio]*),⁹ το σουλτανικό μονόγραμμα (*τουγρά/tuğra*),¹⁰ τους τίτλους του παραλήπτη (*elkab [intitulatio]*),¹¹ την ευχή-χαιρετισμό προς τον παραλήπτη (*dua [salutatio]*), την έκθεση του κυρίως θέματος/ζητήματος (*nakil/iblağ [narratio/expositio]*), την απόφαση/διαταγή του σουλτάνου (*emir/hüküm [dispositio]*), την πρόταση επιβεβαίωσης της διαταγής και την αυστηρή σύσταση/κύρωση (*απειλή/tehdid*) για την κατά γράμμα εφαρμογή της (*te'kid/tehdid [sanctio/comminatio]*),¹² τη χρονολογία (*tarih [datatio]*)¹³ και τον τόπο σύνταξης του εγγράφου (*mahall-i tahrir/locatio*).¹⁴ Τι γίνεται όμως στην

9. Η ή Hüve που σημαίνει Αυτός. Η λέξη αναφέρεται στον Αλλάχ και τίθεται στην κορυφή κάθε εγγράφου, διότι ο Αλλάχ στη ζωή των μουσουλμάνων είναι πάνω από όλα και τίποτα δεν μπορεί να προηγηθεί. Βλ. εικόνα 13 στο παράρτημα.

10. Η ανάρρηση κάθε νέου σουλτάνου στον οθωμανικό θρόνο συνεπαγόταν την επιλογή του τουγρά του που θα τον συνόδευε σε όλη τη διάρκεια της σουλτανείας του. Ουσιαστικά ήταν η υπογραφή του εκάστοτε σουλτάνου που περιλάμβανε το όνομα και το πατρώνυμό του, καθώς και την ευχή «Πάντα νικηφόρος/el-muzaffer dâimâ». Για τα συστατικά μέρη του τουγρά, βλ. εικ. 14 στο παράρτημα.

11. Εάν οι παραλήπτες του φερμανιού είναι περισσότεροι του ενός τότε οι τίτλοι ακολουθούν αυστηρά την ιεραρχία.

12. Η φράση που συνήθως συναντάμε στα φερμάνια αναφέρει «αυτό να γνωρίζετε, να έχετε πίστη στο αυτοκρατορικό μου σύμβολο, να πράξετε σύμφωνα με αυτό και να μην πράξετε κάτι άλλο/şöyle bilersiz, alâmet-i şerifime i'timad kilasız, ana göre amel eyleyesiz, bir dürlü dahi etmeyesiz».

13. Σημειώνεται αναλυτικά και ολογράφως η ημερομηνία, ο μήνας και το έτος Εγίρας. Σε κάποιες περιπτώσεις αντί για την ακριβή ημέρα σύνταξης του εγγράφου σημειώνεται το δεκαήμερο (evail: πρώτο δεκαήμερο, evasit δεύτερο και evahir: τρίτο δεκαήμερο). Αφετηρία του έτους Εγίρας (Hicri) ήταν το 622, όταν ο Προφήτης Μωάμεθ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη γενέτειρά του Μέκκα και να καταφύγει στη Μεδίνα. Το έτος αυτό είναι το 1ο έτος του μουσουλμανικού ημερολογίου. Το ημερολόγιο ήταν σεληνιακό και υπολειπόταν 11 ή 12 μέρες του ηλιακού. Πλέον σήμερα δεν χρειάζονται μαθηματικοί υπολογισμοί για την αντιστοίχιση του έτους Εγίρας με το Γρηγοριανό ημερολόγιο. Διάφορες ιστοσελίδες διευκολύνουν την αντιστοίχιση αυτή.

14. Να επισημάνουμε ότι σε περίπτωση που ο τόπος σύνταξης ήταν η Κωνσταντινούπολη η φράση που συναντάμε είναι «be makam-i Kostantiniyye el-mahrûsa/στη μεγάλη πόλη της Κωνσταντινούπολης». Μόλις στα μέσα του 18ου αι., την περίοδο του σουλτάνου Μουσταφά ΙΙΙ (1757-1774) άρχισε να χρησιμοποιείται το τοπωνύμιο İstanbul και μάλιστα ενίοτε συναντάμε το İslâmbol που στα τουρκικά σημαίνει «γεμάτος/η Ισλάμ»: MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 113-115. Βλ. και εικόνα

περίπτωση που ένα φερμάνι δεν βρεθεί στα χέρια ενός οθωμανολόγου ιστορικού; Η ιδανική υπόθεση είναι ο απασχολούμενος ενός αρχείου να αναγνωρίσει ότι ο τουργάς στην κορυφή του εγγράφου παραπέμπει σε ένα σουλτανικό έγγραφο. Αν μάλιστα είναι σε θέση να διαβάσει τη χρονολογία στο κάτω μέρος του εγγράφου, την οποία θα διασταυρώσει με τον τουργά του σουλτάνου, τότε το πρώτο σημαντικό βήμα για την καταγραφή και ταξινόμηση του αρχείου έχει στεφθεί με επιτυχία. Ενδεχομένως η παραπάνω υπόθεση να είναι ουτοπική τη δεδομένη στιγμή. Ωστόσο, αν το μάθημα της διπλωματικής των οθωμανικών εγγράφων παγιωθεί στα προπτυχιακά ή/και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών και δεν διδάσκεται σποραδικά, τότε όλο και περισσότεροι θα εφοδιαστούν με τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες για την πρώτη επαφή και ενασχόληση με τα οθωμανικά τεκμήρια. Με τον τρόπο αυτό θα έχει αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μια χρονοβόρα διαδικασία με την οποία έρχονται αντιμέτωποι οι οθωμανολόγοι ιστορικοί και δεν είναι άλλη από τον σκόπελο της ταξινόμησης του υλικού προκειμένου να μπορέσουν έπειτα να απομονώσουν το τμήμα που εμπίπτει στα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα.

Άμεσα συνδεδεμένο με την ταξινόμηση είναι ένα άλλο ζήτημα με το οποίο έρχονται αντιμέτωποι συχνά οι ερευνητές του οθωμανικού αρχειακού υλικού και σχετίζεται με την καταλογογράφησης του. Το γεγονός ότι το υλικό είναι διάσπαρτο σε συλλογές, μουσεία και βιβλιοθήκες του ελλαδικού χώρου, χωρίς να διαφαίνεται στο άμεσο μέλλον η δυνατότητα συνοπτικής, έστω, καταλογογράφησης του,¹⁵ έχει ως αποτέλεσμα κανείς σήμερα να μην μπορεί να πει με σιγουριά τι ακριβώς συμπεριλαμβάνεται στον γενικό όρο «οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα». Ασφαλώς υπάρχουν κάποιες αρχειακές συλλογές που έχουν ψηφιοποιηθεί το οθωμανικό αρχείο τους, το οποίο είναι διαθέσιμο και ελεύθερα προσβάσιμο στον κάθε ενδιαφερόμενο.¹⁶ Όμως αυτές είναι οι εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Το εγχείρημα της δημιουργίας γενικού καταλόγου των οθωμανικών αρχείων είναι σίγουρα φιλόδοξο,

15, στο παράρτημα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα συστατικά μέρη ενός φερμανιού βλ. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 99-116.

15. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Πρακτικές επιτομών στο οθωμανικό αρχειακό υλικό» στο *Σεμινάριο Εργασίας. Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων*, Βενετία 2003, 52-59.

16. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα. Προοπτικές της έρευνας», *Μνήμων*, 12 (1989), σελ. 241-252.

ωστόσο δεν είναι ακατόρθωτο να γίνουν τα πρώτα, κατά τόπους,¹⁷ βήματα προς την κατεύθυνση αυτή. Μάλιστα, με δεδομένο ότι ολοένα και πληθαίνουν μελέτες¹⁸ που στηρίζονται στην έρευνα οθωμανικών αρχείων μπορούμε να δηλώσουμε συγκρατημένη αισιοδοξία. Λόγω του περιορισμένου αριθμού οθωμανολόγων ιστορικών και της πληθώρας των οθωμανικών αρχείων, η παραπάνω προσπάθεια χρειάζεται κεντρική οργάνωση και συντονισμό, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος. Ακόμη μεγαλύτερη πρόκληση αποτελεί ο εμπλουτισμός του επιστημονικού δυναμικού που θα έχει λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση και θα είναι σε θέση να διαβάσει, μεταγράψει, μεταφράσει και αξιοποιήσει ερευνητικά τα οθωμανικά αρχεία. Η επιστήμη που μπορεί να προσφέρει σημαντική

17. Για τον κατάλογο των οθωμανικών αρχείων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων βλ. την εξαιρετική προσπάθεια: ΜΑΙΡΗ ΖΑΓΚΛΗ-ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΓΙΑΡΑΛΗ, *Οθωμανικό Κτηματολόγιο 1894 και φορολογικοί κατάλογοι 1913 της περιοχής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2001.

18. Αναφέρουμε ενδεικτικά: ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (επανεκδ. 2008)· ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ, *Η Λέσβος κατά την τουρκοκρατία: οι αιώνες της ανάκαμψης (17ος-18ος αιώνας)*, Μυτιλήνη 1991· ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την μεγάλη εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996· ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα 1998· ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι οθωμανικοί ιεροδικαστικοί κώδικες (σιτζίλ) της Βέροιας: προβλήματα ταξινόμησης», *Ίμερος*, 1 (2001), σελ. 149-169· ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο, 16ος-18ος αι. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου*, Θεσσαλονίκη 2002· ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι χριστιανοί στην Τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: η περίπτωση της Βέροιας, π. 1760-1770», *Αριάδνη*, 9 (2003), σελ. 71-89· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, *Η Λάρισα (Yenişehir) στα μέσα του 17ου αι. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)*, Θεσσαλονίκη 2004· MOLLY GREENE, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα 2005· ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο. Πρώτη προσέγγιση με βάση τα οθωμανικά έγγραφα της Καϊρείου Βιβλιοθήκης (1579-1821)*, Άνδρος 2006· ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, *Η οθωμανική απογραφή των Κυθέρων, 1715*, Αθήνα 2009· ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ, *Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, 16ος-19ος αι.*, Αθήνα 2011· NIKOLAS VATIN, GILLES VEINSTEIN, ELIZABETH ZACHARIADOU, *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premiers dossiers*, Αθήνα 2011· ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, *Οθωμανικές πηγές για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας*, Ηράκλειο 2013· ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, Αθήνα 2015· ΦΩΚΙΩΝ ΚΟΤΤΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Πρώιμη οθωμανική πόλη. 7 περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο*, Αθήνα 2019· ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΗΠΟΥΡΟΣ, *Σαντορίνη 1670 μ.Χ. Τα τεκμήρια των οθωμανικών απογραφών (κατάστιχο κεφαλικού φόρου και κτηματολόγιο)*, Αθήνα 2023.

ώθηση και υποστήριξη στην προσπάθεια αυτή είναι η Αρχαιονομία, η οποία, συνεπικουρούμενη από τους τομείς της Βιβλιοθηκονομίας, αλλά και της Μουσειολογίας, παρέχει στους αποφοίτους της τις τεχνικές γνώσεις για τη διαχείριση των αρχειακών συλλογών, την προστασία και την ανάδειξη των οθωμανικών αρχείων ως σημαντικών μουσειακών αντικειμένων. Στις ιδιαίτερες εκείνες περιπτώσεις πηγών που δεν είναι αποτυπωμένες σε χαρτί, όπως, για παράδειγμα, οι επιτύμβιες στήλες, η συνδρομή της Αρχαιολογίας είναι όχι μόνο απαραίτητη αλλά επιβεβλημένη.¹⁹

Στις προηγούμενες σελίδες έγινε αναφορά στα οθωμανικά αρχειακά τεκμήρια. Ας δούμε πιο αναλυτικά ποια είναι αυτά. Η Ευαγγελία Μπαλτά διακρίνει τα οθωμανικά αρχεία του ελληνικού χώρου σε δύο μεγάλες κατηγορίες α) στα κατά τόπους αρχεία που άφησαν πίσω τους οι Οθωμανοί κατακτητές και β) στα αρχεία που έφεραν μαζί τους οι ανταλλαγέντες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία το 1924.²⁰ Στο παρόν κείμενο θα γίνει λόγος για την πρώτη κατηγορία που περιλαμβάνει τα αρχειακά τεκμήρια (λυτά έγγραφα, φορολογικά, απογραφικά, κτηματολογικά κατάστιχα, επιτύμβιες στήλες, επιγραφές κτλ.) τα σχετιζόμενα με την οθωμανική επαρχιακή διοίκηση και τη συνδιαλλαγή και επίσημη επικοινωνία της με την κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη. Αποτελούν τον μεγάλο όγκο του οθωμανικού αρχειακού υλικού που φυλάσσεται σε αρχεία, συλλογές, μουσεία, μονές, βιβλιοθήκες και αλλού, για το οποίο θα γίνει αναφορά στις επόμενες σελίδες.

Αναφορικά με τα οθωμανικά αρχεία που φυλάσσονται στα κατά τόπους Γ.Α.Κ.-τοπικά αρχεία, ο *Αρχαιομνήμων* παρέχει στον περιηγητή μια γενική πρώτη εικόνα. Ενδεικτικά να σημειώνουμε εδώ ότι στα Γ.Α.Κ. του Νομού Ημαθίας σώζονται ιεροδικαστικοί κώδικες (*σιτζίλ/sicil*), έγγρα-

19. ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ισλαμικές επιτύμβιες στήλες της οθωμανικής περιόδου από την Κρήτη», στο Παυλίνα Καραναστάση, Αναστασία Τζιγκουνάκη, Χριστίνα Τσιγώνη (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 4. Πρακτικά 4ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*, τ. Α', Ρέθυμνο 2020, 395-405. Βλ. επίσης τη σχετική βάση δεδομένων του Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Στον χώρο του Ινστιτούτου φυλάσσονται και τα έκτυπα των επιτύμβιων στήλων. Οθωμανικές επιτύμβιες στήλες σώζονται διάσπαρτες σε αποθήκες (στεγασμένες και υπαίθριες) μουσείων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, περιμένοντας να αναγνωριστεί η αρχαιολογική και ιστορική αξία τους.

20. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 241.

φα που αφορούν υποθήκες και δάνεια, σουλτανικά φερμάνια, κατάλογοι με τη βακουφική περιουσία, λυτά χοτζέτια (*hüccet*) και απογραφές περιουσίας θανόντων (*τερεκέ/tereke*). Κατάστιχα Κτηματολογίων φυλάσσονται στα Γ.Α.Κ. Νομού Καβάλας και στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.²¹ Το μεγαλύτερο μέρος των οθωμανικών αρχείων στα Γ.Α.Κ. Νομού Κοζάνης αφορά τις περιοχές Λάρισας (Yeni Şehir), Τρικάλων (Tırhala), Φαρσάλων (Catalca), Φαναρίου (Fener), Ελασσόνας (Alasonya), Σερβίων (Serfiçe). Ανάμεσα στην πληθώρα του οθωμανικού υλικού συναντάμε κατάστιχα των ιεροδικείων, φερμάνια, διαταγές ανώτερων αξιωματούχων (*μπουγιουρντί/buyuruldu*), κατάστιχα βακουφικών περιουσιών, αρχεία των ορφανικών περιουσιών, του εμποροδικείου, κώδικες κτηματολογίου (*yoklama*) κ.ά. Τέλος, στα Γ.Α.Κ. Νομού Ρεθύμνης σώζονται δικαστικοί κώδικες (ποινικού δικαστηρίου και πρωτοδικείου), κατάστιχα υποθηκοφυλακείου και το αρχείο ενός οθωμανού συμβολαιογράφου (Χουσεΐν Βασφή Χεχρισάκη). Η παραπάνω «περιήγηση» είναι ενδεικτική, διότι ενδεχομένως οι αρχειακές συλλογές των ανωτέρω Γ.Α.Κ. να έχουν εμπλουτιστεί με νέο οθωμανικό αρχειακό υλικό.

Θα ήταν παράλειψη να μη γίνει ξεχωριστή μνεία στο οθωμανικό αρχείο που φυλάσσεται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Χάρης στην επίπονη προσπάθεια των Γεωργίου Οικονομίδη και του Νικολάου Σταυρινίδη το οθωμανικό αρχειακό υλικό σώζεται αυτούσιο και καλύπτει τα έτη 1637-1930. Συνοπτικά να αναφέρουμε ότι στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου (Τ.Α.Η.) της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης φυλάσσονται 164 ιεροδικαστικοί κώδικες Ηρακλείου,²² 37 ιεροδικαστικά κατάστιχα περιφέρειας Ηρακλείου, 197 βακουφικοί κώδικες, 124 ντο-

21. Για τις οθωμανικές πηγές του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα», ό.π., 243. Βλ. επίσης ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (επανεκδ. 2008).

22. Η αείμνηστη Ελισάβετ Ζαχαριάδου σε συνεργασία με τον Δήμο Ηρακλείου είχε οργανώσει ερευνητικό πρόγραμμα για τη μεταγραφή και μετάφραση των ιεροδικαστικών κωδίκων. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί τέσσερις κώδικες. Πρόκειται για: ΓΚΙΟΥΛΣΟΥΝ ΑΪΒΑΛΗ, ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Δεύτερος κώδικας. Μέρος Α' (1661-1665)-Μέρος Β' (1670-1671)*, Ηράκλειο 2014· ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΝΤΖΙΚΟΥ-ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΦΩΤΕΙΝΟΥ, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας (1669/73-1750/67)*, Ηράκλειο 2003· ΓΚΙΟΥΛΣΟΥΝ ΑΪΒΑΛΗ, ΦΩΤΕΙΝΗ ΧΑΙΡΕΤΗ, ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΦΩΤΕΙΝΟΥ, ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας*, Ηράκλειο 2010· ΜΑΡΙΑ ΒΑΡΟΥΧΑ, ΦΩΤΕΙΝΗ ΧΑΙΡΕΤΗ, ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας*, Ηράκλειο 2008. Ο πρώτος ιεροδικαστικός κώδικας περιλαμβάνει υποθέσεις που αφορούν το Ρέθυμνο και τα χωριά των επαρχιών του.

σιέ και 14 πρωτόκολλα τριών μουσουλμάνων συμβολαιογράφων, με χιλιάδες συμβόλαια των ετών 1879-1899, 60 πρωτόκολλα μεταφράσεων, 40 Πρωτόκολλα μεταγραφών Δήμων Νομού Ηρακλείου, 26 κατάστιχα ποικίλου περιεχομένου, 107 Βιβλία υποθηκών διαφόρων Δήμων Νομού Ηρακλείου και 10 φάκελοι με λυτά έγγραφα του Πρωτοδικείου Ηρακλείου.²³ Παρόλο που η συνήθης διαδικασία είναι ο ιστορικός-ερευνητής να αναζητά εναγωνίως αδημοσίευτες πρωτογενείς πηγές για να μπορέσει να τις αξιοποιήσει συνεισφέροντας στην τοπική και εθνική ιστορία και ιστοριογραφία, στην περίπτωση του οθωμανικού αρχείου της Βικελαίας ισχύει ακριβώς το αντίστροφο.

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στην πληθώρα των οθωμανικών αρχείων έχουν όσα σχετίζονται με τον εκκλησιαστικό και μοναστικό βίο και φυλάσσονται, κυρίως, σε μοναστήρια του ελληνικού χώρου. Τα παλαιότερα σώζονται σε μονές του Αγίου Όρους.²⁴ Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με δημοσιευμένες μελέτες, οθωμανικά αρχεία διασώζονται στα Μετέωρα, τη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, τη μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη²⁵ και αλλού. Η συνδιαλλαγή των μοναχών με την επαρχιακή αλλά, κατά περίπτωση, και την κεντρική οθωμανική διοίκηση, όπως φαίνεται από τα αρχεία, ήταν ιδιαίτερα συχνή. Αυτός άλλωστε ήταν ο μόνος δρόμος για να καταφέρουν να διατηρήσουν την έγγεια περιουσία τους, τις φοροαπαλλαγές που τους είχαν, κατά περίπτωση, αναγνωριστεί, για να τακτοποιήσουν υποθέσεις αγοραπωλησιών, διενέξεων, χρεών και γενικά για να διευθετήσουν κάθε ζήτημα που έχρηζε της επίσημης γνωμοδότησης της οθωμανικής εξουσίας. Η απάντηση στο εύλογο ερώτημα που αφορά την παρουσία των εκπροσώπων της χριστιανικής ιεραρχίας στο αλλόθρησκο μουσουλμανικό ιεροδικείο, είναι απλή. Σε όλη τη διάρκεια της οθωμα-

23. Βλ. Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου: <https://vikelaia.gr/>

24. Ο Βασίλης Δημητριάδης, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (Ρέθυμνο), μικροφωτογράφησε τα οθωμανικά έγγραφα των αγιορείτικων μονών Σίμωνος Πέτρας, Σταυτονικήτα, Ιβήτων, Βατοπεδίου, Διονυσίου, Μεγίστης Λαύρας, Πρωτάτου Καρυών.

25. ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ, Τα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, 16ος-19ος αι., Αθήνα 2011· NIKOLAS VATIN, GILLES VEINSTEIN, ELIZABETH ZACHARIADOU, *Catalogue du Fonds Otoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premiers dossiers*, Αθήνα 2011· ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας Γ΄. Αρχείον Μονής Βλαττάδων 1466-1839*, Θεσσαλονίκη 1952.

νικής κυριαρχίας τα όρια ανάμεσα σε κατακτητές και κατακτημένους ήταν σαφή και γίνονταν αισθητά σε όλες τις όψεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου εκατέρωθεν. Οι ανώτεροι στην ιεραρχία εκπρόσωποι της ορθόδοξης εκκλησίας έχαιραν προνομίων που αφορούσαν, ιδιαιτέρως, φοροαπαλλαγές και δικαιώματα είσπραξης φόρων, ως απόρροια της οικονομικής τους ισχύος και της προεξάρχουσας θέσης τους στην κοινωνία, τον κοινοτικό και εκκλησιαστικό βίο των ορθόδοξων χριστιανών. Ωστόσο, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι ανήκαν στις «ανώτερες» τάξεις των *ζιμμήδων*²⁶ υπηκόων (ραγιάδων), η θέση τους ανάμεσα στους κατακτημένους ήταν καθορισμένη και αδιαπραγμάτευτη, όπως και η θεσμική κατωτερότητά τους.

Στα σωζόμενα οθωμανικά αρχεία τα λυτά έγγραφα που συναντώνται με μεγαλύτερη συχνότητα είναι:

✓ *φιρμάνια (ferman)*: σουλτανικές διαταγές και αποφάσεις του αυτοκρατορικού συμβουλίου

✓ *μπεράτια (berat)*: σουλτανικά έγγραφα διορισμού θρησκευτικών λειτουργών και ανώτερων αξιωματούχων. Μπεράτι διορισμού με τα προβλεπόμενα προνόμια λάμβανε ο εκάστοτε Πατριάρχης

✓ *χοτζέτια (hüccet)*: έγγραφα/πιστοποιητικά για τη σύναψη γαμήλιων συμβολαίων (μεταξύ μουσουλμάνων, χριστιανών ή και μεταξύ ενός μουσουλμάνου και μιας μη μουσουλμάνας, διαζυγίων, αγοραπωλησιών, δωρεών, υιοθεσιών, κηδεμονιών, δανείων, εκδίκηση ποινικών υποθέσεων, καταγραφή εξισλαμισμών, εκδίκηση κάθε είδους διενέξεων και αγωγών

✓ *μπουγιουρντί (buyuruldu)*: διαταγές ανώτερων αξιωματούχων της επαρχιακής και κεντρικής διοίκησης

✓ *φετβάδες (fetva)*: γνωμοδοτήσεις των ανώτερων μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών για ζητήματα θρησκευτικής φύσεως

✓ *αιτήσεις και αναφορές (arz, arzuhal, takrir)*: σε ατομικό ή συλλογικό/κοινοτικό επίπεδο. Αφορούσαν, συνήθως, παράπονα των υπηκόων για τις αυθαιρεσίες που υφίσταντο από τους φοροεισπράκτορες,

26. Προστατευόμενοι υπήκοοι που φορολογούνταν με αντάλλαγμα την προστασία της ζωής, της περιουσίας και της ελευθερίας τους από την οθωμανική διοίκηση. Έχει επικρατήσει ο όρος να αναφέρεται στους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. RONALD C. JENNINGS, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21/3 (1978), σελ. 225-293.

αλλά μπορούσαν να σχετίζονται και με αιτήματα των κατοίκων ενός χωριού (π.χ. χορήγηση άδειας για επισκευή ναού που είχε υποστεί φθορές)

✓ τίτλοι ιδιοκτησίας (*tapu*): μεγάλος αριθμός ταπού σώζεται σε αρχεία και ιδιώτες. Πρόκειται για τίτλους ιδιοκτησίας έγγειας περιουσίας, με πληροφορίες για τον τόπο, το είδος της περιουσίας, τα σύνορα, τον προηγούμενο και τον νέο ιδιοκτήτη, το χρηματικό ποσό που καταβλήθηκε

✓ απογραφές περιουσίας θανόντων (*tereke*): με λεπτομερή καταγραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας ενός θανόντος, υπολογισμού της αξίας της με βάση τις τρέχουσες τιμές της αγοράς και διανομή κληρονομικών μεριδίων μεταξύ των νόμιμων κληρονόμων

✓ αφιερωτήρια έγγραφα (*vakifnâme*): με λεπτομερή καταγραφή της περιουσίας που αφιέρωνε κάποιος σε ένα βακούφι

✓ επιστολές (*mektup*)²⁷

Τα παραπάνω αποτελούν ένα χαρακτηριστικό δείγμα των οθωμανικών εγγράφων που μπορεί να συναντήσει κάποιος σε μια συλλογή. Όσο για τα κατάστιχα, κυρίως, συναντάμε πρακτικά δικαστηρίων (ποινικών, αστικών, πλημμελειοδικείων, εμποροδικείων),²⁸ κτηματολόγια, κατάστιχα βακουφικών περιουσιών, απογραφικά/φορολογικά κατάστιχα.²⁹ Ιδιαίτερη αναφορά θα κάνουμε στα *σιτζίλ/sicil*,³⁰ τα κατάστιχα, δηλαδή, που τηρούσαν οι κατά τόπους ιεροδίκες (*καδήδες/kadi*)³¹ και οι τοποτηρητές τους (*ναϊπηδες/naib*).³² Τα κατάστιχα αυτά αποτε-

27. Για τα είδη των εγγράφων αυτών και άλλων βλ. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 422-598. Το βιβλίο σε μορφή pdf είναι διαθέσιμο στο παρακάτω link: <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/rkaragoz/114605/Osmanli%20Belgelerinin%20Dili%20Tam.pdf>

28. Βλ. ενδεικτικά ΜΑΙΡΗ ΖΑΓΚΛΗ-ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΓΙΑΡΑΛΗ, *Οθωμανικό Κτηματολόγιο 1894 και φορολογικοί κατάλογοι 1913 της περιοχής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2001.

29. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 245-248.

30. SURAIYA FAROQHI, "Sidjill", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. 9, Leiden 1997, σελ. 539-545.

31. RONALD C. JENNINGS, "Kadi, Court, and Legal Procedure in Seventeenth-Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 48 (1978), σελ. 133-172· ANTONIS ANASTASOPOULOS, "Non-Muslims and Ottoman Justice(s?)", στο Jeroen Duindam, Jill Harries, Caroline Humfress, Nimrod Hurvitz (επιμ.), *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, Leiden-Boston 2013, σελ. 275-292.

32. MEHMET İPŞİRLİ, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 (2006), σελ.

λούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τις σχέσεις μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, καθώς και για τις σχέσεις μεταξύ επαρχιακής και κεντρικής διοίκησης. Κάθε έγγραφο που συντασσόταν στην έδρα του σουλτάνου και αφορούσε το όλη την αυτοκρατορία ή τους υπηκόους των επαρχιών, στο σύνολό τους ή τοπικά, καταγραφόταν στο κατάστιχο του καδή. Λειτουργούσε, δηλαδή, ως πρωτόκολλο όπου έπρεπε να βρίσκεται καταχωρισμένη η εισερχόμενη αλληλογραφία. Η επαφή των υπηκόων των επαρχιών με την κεντρική εξουσία περνούσε επίσης μέσα από τα *σιτζίλ*. Με τον τρόπο αυτό ο καδής είχε μια θέση διαμεσολαβητή μεταξύ των υπηκόων και του σουλτάνου. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των καταστίχων αυτών καταλαμβάνουν έγγραφα που αφορούν ατομικές υποθέσεις μουσουλμάνων και μη. Όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη των *σιτζίλ*, το ιεροδικείο του καδή ήταν ανοικτό σε όλους, ανεξαρτήτως ηλικίας, θρησκείας, φύλου, οικονομικής κατάστασης και κοινωνικής τάξης. Οι υποθέσεις που καταχωρίζονται σε καθημερινή βάση αφορούν αγοραπωλησίες ιδιοκτησίας, δωρεές, γάμους, διαζύγια, υιοθεσίες, κηδεμονίες, χρέη, δάνεια, διενέξεις, ποινικές υποθέσεις, εξισλαμισμού. Η πολυπλοκότητα και η ιδιαιτερότητά τους ως αρχαικό υλικό έγκειται στο γεγονός ότι αποτελούν «πολυμορφικά» –ας μου επιτραπεί ο όρος– κατάστιχα. Αυτό συμβαίνει γιατί σε ένα *σιτζίλ* οι καταχωρίσεις εναλλάσσονται τυχαία και έτσι μπορεί αμέσως μετά από ένα φιρμάνι σχετικό με τη φορολογία να συναντήσουμε τη σύναψη ενός γαμήλιου συμβολαίου ή την αγοραπωλησία ενός σπιτιού. Τα περισσότερα από τα λυτά έγγραφα που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη σελίδα είναι δυνατό να τα συναντήσουμε σε ένα ιεροδικαστικό κατάστιχο. Παρόλο που η πολυμορφία αυτή ίσως φαντάζει κουραστική και χαώδης, στην πραγματικότητα είναι αυτή που δίνει στα κατάστιχα αυτά μοναδική αξία. Οι πληροφορίες που έρχονται στο φως είναι πολύτιμες για την τοπική ιστορία, για την καθημερινή ζωή των υπηκόων, για τις μεταξύ τους σχέσεις, για τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων όπως οι γυναίκες, οι δούλοι, τα ανήλικα παιδιά. Ωστόσο δύο δεδομένα πρέπει να έχουμε συνεχώς κατά νου όταν μελετάμε *σιτζίλ*. Το ένα σχετίζεται με το γεγονός ότι πρόκειται για κατάστιχο που τηρούσε ο κατακτητής και συνεπώς η καταγραφή της θεσμικής κατωτερότητας των κατακτημένων υπηκόων ήταν δεδομένη και εμφανής ακόμη και στις

312-313' BETÜL KAYAR, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı*, 1 (2020), σελ. 189-234.

λέξεις που χρησιμοποιούνταν για τους μη μουσουλμάνους υπηκόους.³³ Η πόρτα του δικαστηρίου ήταν ανοιχτή σε όλους, αλλά στην εκδίκαση των υποθέσεων εφαρμοζόταν αποκλειστικά ο ιερός μουσουλμανικός νόμος (*σεριάτ/seriat*) και η σουλτανική νομοθεσία (*κανούν/kanun*). Όλη η διαδικασία έφτανε μέχρι το σημείο όπου δεν θα παραβιάζονταν όσα όριζε το Κοράνι, ο σουλτάνος και, ενίοτε, το εθιμικό δίκαιο (*ορφ/örf*). Το δεύτερο δεδομένο σχετίζεται με τη νομικά κατοχυρωμένη δυνατότητα παράκαμψης του ιεροδικείου και εξωδικαστικής διευθέτησης υποθέσεων που εμπίπτουν σε αυτό που αποκαλούμε σήμερα αστικό δίκαιο. Για παράδειγμα ένα γάμος, ένα διαζύγιο, ένας εξισλαμισμός ή μια υιοθεσία, η σύναψη δανείου ή η δωρεά ακίνητης περιουσίας ήταν πράξεις που μπορούσαν να συμφωνηθούν ιδιωτικά και εξωδικαστικά. Ακόμη και οι ποινικές υποθέσεις, πριν το Τανζιμάτ, δεν διώκονταν αυτεπάγγελτα αλλά μόνο εφόσον το θύμα ή οι νόμιμοι κληρονόμοι του επιθυμούσαν την τιμωρία του δράστη.

Αντί επιλόγου

Συνοψίζοντας να επισημάνουμε ότι τα οθωμανικά αρχεία αποτελούν πολύτιμη πηγή ιστορίας. Πέραν των στοιχείων για τη λειτουργία των θεσμών σε επαρχιακό και κεντρικό επίπεδο, αντλούμε από τα αρχεία αυτά πληροφορίες για τις τοπικές κοινότητες και την εκκλησία. Τα οθωμανικά αρχεία παρέχουν τη δυνατότητα έρευνας σε θεματικές όπως η θέση της γυναίκας εντός και εκτός γάμου, η αντιμετώπισή της από την πατριαρχική μουσουλμανική κοινωνία, ο ρόλος της στην οικογένεια και οι επαγγελματικές αναζητήσεις και διέξοδοι. Το αγροτικό, όπως και το αστικό τοπίο είναι δύο μεγάλες ενότητες που μπορούν να τεθούν στο επίκεντρο μελέτης του οθωμανικού αρχαιολογικού υλικού. Η οικονομία της υπαίθρου και της πόλης, η δημοσιονομική πολιτική, η ποινική δικαιοσύνη το εμπόριο, η παιδεία, η υγεία, η θρησκεία, και η κοινωνική αρωγή επίσης. Για όλα αυτά τα πεδία έρευνας σώζεται σχετικό αρχαιολογικό υλικό στα λυτά έγγραφα και στα κατάστιχα που συνοπτικά αναφέραμε στις προηγούμενες σελίδες, το οποίο περιμένει ειδικευμένους επιστήμονες για να το μελετήσουν. Η ερευνητική αυτή διαδικασία συχνά μοιάζει με

33. Για παράδειγμα η λέξη «γιος» για τους μουσουλμάνους ήταν *bin* ή *ibn*, αλλά για τους χριστιανούς *veled*. Σε κάποιες περιπτώσεις όταν γινόταν αναφορά σε νεκρό η λέξη που χρησιμοποιούνταν για τους μη μουσουλμάνους ήταν *mîrd*, που –σύμφωνα με τον τουρκοελληνικό λεξικό του Χλωρού– σημαίνει «αποθνήσκω [λέγεται επί ζώνων ή απίστων]».

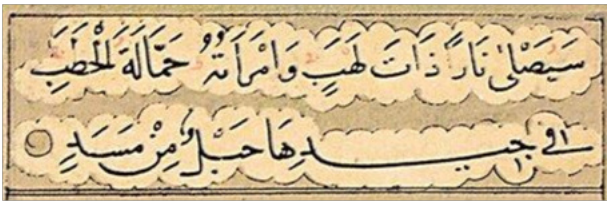
κυνήγι χαμένου θησαυρού καθώς η χρήση του αραβικού αλφάβητου συνεπάγεται μια, διαφορετικού είδους, αναζήτηση η οποία πολλές φορές οδηγεί στον θησαυρό και άλλες τόσες σε αδιέξοδο. Η μελέτη της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από το σχετικό αρχειακό υλικό έχει αποκτήσει μια δυναμική που ενδεχομένως στο άμεσο μέλλον να γίνει ακόμη ισχυρότερη. Βασική προϋπόθεση για την ενδυνάμωση αυτή είναι η ενίσχυση του εξειδικευμένου επιστημονικού δυναμικού που θα είναι σε θέση να ταξινομήσει, αναγνώσει και αξιοποιήσει τα οθωμανικά αρχεία. Σε συνδυασμό με τις πληροφορίες από τις ελληνικές πρωτογενείς πηγές και τη διεθνή βιβλιογραφία ο ερευνητής θα μπορεί να προσεγγίσει ακόμη περισσότερο την ιστορική αλήθεια, έχοντας διαρκώς στο μυαλό του ερωτήματα για το «ποιος», το «γιατί» και το «πότε» μια πληροφορία ή ένα γεγονός καταγράφηκε σε ένα κομμάτι χαρτί ή ένα κατάστιχο.



εικ. 1 celî sülüs³⁴



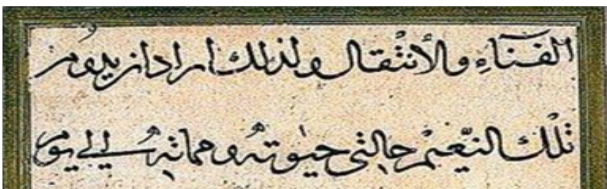
εικ. 2 sülüs³⁵



εικ. 3 nesih³⁶



εικ. 4 tevkî³⁷



εικ. 5 rika³⁸

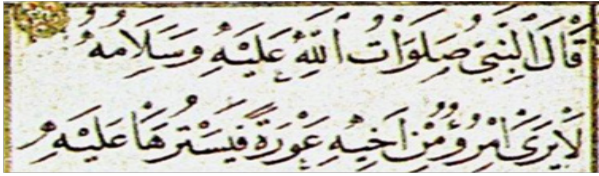
34. MUHİTTİN SERİN, "Sülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38 (2010), σελ. 128-129.

35. Ό.π.

36. M.. UĞUR DERMAN, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33 (2007), σελ. 1.

37. MUHİTTİN SERİN, "Tevkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41 (2012), σελ. 36.

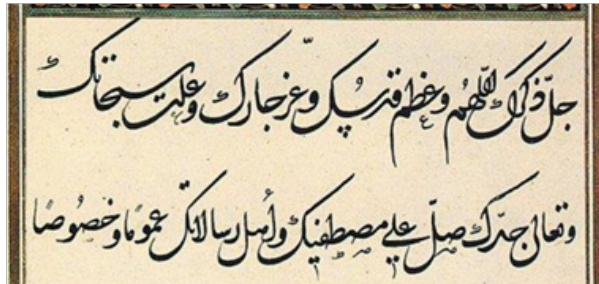
38. MUHİTTİN SERİN, "Rikâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35 (2008), σελ. 109.



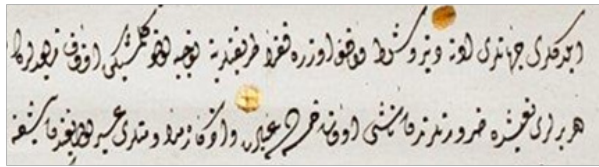
εικ. 6 *muhakkak*³⁹



εικ. 7 *reyhânî*⁴⁰



εικ. 8 *ta'lik*⁴¹



εικ. 9 *dîvânî*⁴²



εικ. 10 *celî dîvânî*⁴³

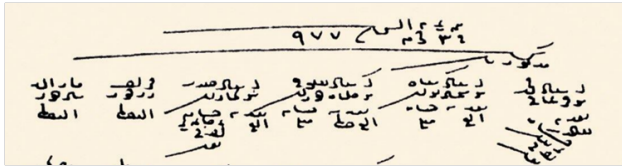
39. NİHAD M. ÇETİN, "Aklâm-ı Sitte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2 (1989), σελ. 278.

40. Ό.π.

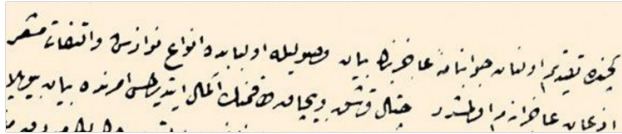
41. M. UĞUR DERMAN, "Ta'lik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39 (2012), σελ. 507.

42. ALİ ALPARSLAN, "Divanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9 (1994), σελ. 446.

43. Ό.π., σελ. 445.



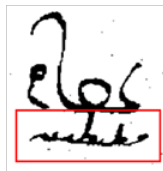
εικ. 11 siyakat⁴⁴



εικ. 12 rik'a⁴⁵

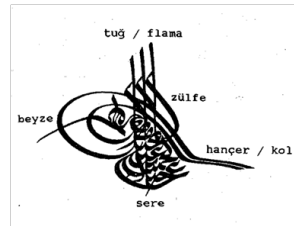


εικ. 13 Hüve ή Hü⁴⁶



εικ. 15 be makam-i⁴⁸

Kostantiniyye



εικ. 14 τουγρά/tuğra⁴⁷



εικ. 16 σετ γραφής (μελανοδοχεία, καλέμι, ψαλίδι, ξύστρα)

44. MUHİTTİN SERİN, "Siyakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37 (2009), σελ. 292.

45. MUHİTTİN SERİN, "Rik'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35 (2008), σελ. 108.

46. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 100.

47. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, ό.π., σελ. 71-72. Τα συστατικά μέρη ενός τουγρά είναι τα εξής: sere ή kürsü: η βάση του τουγρά όπου σημειώνεται το όνομα και το πατρώνυμο του σουλτάνου και η λέξη «νικηφόρος/muzaffer»; beyze: δύο ελλειψοειδείς καμπύλες, μια εσωτερική και μια εξωτερική, στο αριστερό μέρος του τουγρά. Στην εσωτερική καμπύλη γράφεται η προσευχή «πάντα/daima»; kol ή hançer: δύο παράλληλοι βραχίονες που ουσιαστικά ήταν προέκταση των beyze. Ξεκινούσαν από εκεί και γύριζαν προς τη δεξιά πλευρά του τουγρά; flama ή tuğ: τρεις προεκτάσεις στο πάνω μέρος του τουγρά; zülfe: καμπύλες που έμοιαζαν με τριγωνικά σημαιάκια.

48. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ό.π., σελ. 114.

Κοινοτισμός στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι ανέκδοτοι κανονισμοί της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Τυρολόης της Ανατολικής Θράκης

Μαρία Καραβασίλη

*Αρχειονόμος-Βιβλιοθηκονόμος, MSc, Αντιπρόεδρος Συλλόγου
Αποφοίτων Αρχειονομίας-Βιβλιοθηκονομίας-Μουσειολογίας
Ιονίου Πανεπιστημίου*

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην ανάδειξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της ύστερης οθωμανικής περιόδου ως θεσμών παραγωγής και διαχείρισης αρχείων και βασίζεται σε πρωτογενές ανέκδοτο υλικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Χρησιμοποιείται το παράδειγμα της Τυρολόης, μιας τυπικής βαλκανικής πόλης της Ανατολικής Θράκης, της οποίας το κοινοτικό αρχείο διασώθηκε μετά την έξοδο των Ελλήνων από τη Θράκη. Ειδικότερα, μελετήθηκαν οι ανέκδοτοι κανονισμοί της Κοινότητας, που περιέχονται στον κώδικα της Δημογεροντίας, πλαισιωμένοι με την ανάλογη βιβλιογραφική έρευνα. Στο πρώτο μέρος αναλύεται η ιστορική πορεία του προς μελέτη υλικού και εν συνεχεία αναλύεται όλο το πλέγμα παραγωγής αρχείων. Παράλληλα, αξιοποιείται η ιστορική πηγή, ώστε να συναχθούν πολύτιμα συμπεράσματα για την τοπική ιστορία της περιοχής της. Η πρωτοτυπία της παρούσας μελέτης έγκειται στο ότι –ενώ υπάρχουν έρευνες για το βιλαέτι της Αδριανούπολης– για την Τυρολόη είναι περιορισμένες και φτάνουν ως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Αρχειονομία, ιστορία, μνήμη: σχέση αλληλοσυμπληρούμενη και αλληλοεξαρτώμενη

Αναμφίβολα τη σύγχρονη εποχή η ανάγνωση, χρήση και αξιοποίηση των πρωτογενών ιστορικών πηγών παρουσιάζει ολοένα και μεγαλύτερες προκλήσεις. Η επιστημονική κοινότητα, αν και ψηφιακά και πληροφοριακά εγγράμματα, έχει συνεχώς μειούμενη επαφή με τις πρωτογενείς πηγές, οι οποίες εξαιτίας της πολυπλοκότητας και των περιορισμών τους, εμπεριέχουν εγγενείς δυσκολίες ως προς την πρόσβαση,

την ερμηνεία και εν τέλει την αξιοποίησή τους.¹

Ο «αρχειονόμος ωστόσο, πρώτος και καθοριστικός ερευνητής του αρχείου»,² είναι εκείνος που διαθέτει δύο τουλάχιστον κύριες δεξιότητες μεταξύ των οποίων: την ικανότητα ερμηνείας και ανάλυσης των πρωτογενών πηγών (artifactual literacy), την αρχειακή νοημοσύνη (archival intelligence), δηλαδή την κατανόηση των αρχειακών συστημάτων και αρχών που του επιτρέπουν να περιηγείται σε αρχεία και σε ειδικές συλλογές. Όπως επίσης, τη γνώση και το υπόβαθρο σε ένα συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο (domain knowledge).³

Στον αντίποδα, το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων επισημαίνει ότι: «ένας αρχειονόμος ή υπεύθυνος αρχείων χρειάζεται πάθος για την ιστορία, ματιά στη λεπτομέρεια και μεγάλη αφοσίωση στην παροχή υπηρεσιών. Ως ανταπόδοση θεωρείται ο θεματοφύλακας της κοινωνικής μνήμης».⁴ Ο ορισμός του Διεθνούς Συμβουλίου Αρχείων θέτει δύο επιπλέον θεμελιώδεις έννοιες: της ιστορίας και της μνήμης. Η μνήμη είναι μια κοινωνική κατασκευή, καθώς αποτελεί προϊόν της βιωμένης εμπειρίας εντός ενός κοινωνικού πλαισίου.⁵ Η ιστορική μνήμη από την άλλη, ως έκφραση κοινωνικής συνείδησης χτίζεται, μεταξύ άλλων, και πάνω στον ακρογωνιαίο λίθο της αρχειακής μνήμης (τα αρχειακά τεκμήρια).⁶ Αποτελεί δε θεμελιώδη πτυχή της αρχειακής ταυτότητας⁷ και διαμορφώνεται μέσα από ένα σύνολο θεσμοθετημένων φορέων, όσο και διαμέσου ενός άτυπου συστήματος, όπως είναι η οικογένεια και η προφορική παράδοση. Η κριτική και η ερμηνεία των πηγών (artifactual literacy) είναι μέρος της ιστορικής ερευνητικής μεθόδου καθώς και σημείο σύγκλισης

1. PETER CARINI, «Information Literacy for Archives and Special Collections: Defining Outcomes», *portal Libraries and the Academy* 16/1 (2016), σελ. 193.

2. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΥΥΒΑ, *Εγχειρίδιο Αρχειονομίας. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Οργάνωση και σκοποί. Σύγχρονες προκλήσεις*, Αθήνα 2011, σελ. 22-23.

3. PETER CARINI, ό.π., σελ. 191-206.

4. INTERNATIONAL COUNCIL OF ARCHIVES. *Who is an archivist?* Διαθέσιμο στο: <https://www.ica.org/en/discover-archives-and-our-profession> (ανακτήθηκε 17/02/2024).

5. MAURICE HALBWACHS, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago 1992, σελ. 43, 51.

6. RANDALL C. JIMERSON, «Archives and Memory», *OCLC Systems & Services: International digital library perspective* 18/3 (2003), σελ. 89-95.

7. MASON ALEXANDER JONES, «Selective Memory: Assessing Conventions of Memory in the Archival Literature», *Journal of Contemporary Archival Studies* 1 (2022), σελ. 1-11.

αρχειονόμων και ιστορικών, αφού οι πηγές αποτελούν αποδεικτικά στοιχεία του παρελθόντος, ενώ μέρος της αρχειακής λειτουργίας είναι η αξιολόγηση των πηγών ως προς την αποδεικτική τους αξία. Οι αρχειονόμοι λαμβάνουν αποφάσεις για το τι θα διατηρηθεί και τι όχι, διαμορφώνοντας έτσι το ιστορικό αρχείο.⁸ Κατά συνέπεια, το αρχείο και το πολιτιστικό πλαίσιο όπου παράγεται, συμπεριλαμβανομένου και του φορέα παραγωγής του, συμβάλλει στη διαμόρφωση και σύνθεση της μνήμης.

Κοινοτικά και εκκλησιαστικά αρχεία

Με τα αρχεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων για πρώτη φορά ήρθα σε επαφή ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Συγκεκριμένα, ασχολήθηκα με τον κώδικα του Πνευματικού Δικαστηρίου της Μητρόπολης Αδριανούπολης, όπου καταγράφονταν υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, κυρίως διαζύγια, τα οποία εκδικάζονταν ως προς την πνευματική τους πτυχή. Τα παραχθέντα αρχεία από την οθωμανική διοίκηση, εκτός του ότι είναι μια πολύτιμη πηγή για τη νεότερη ιστορία του τόπου μας, παρουσιάζουν ιδιομορφίες, καθώς η κάθε περιοχή δε διαθέτει τον ίδιο αριθμό οθωμανικών αρχείων.⁹ Τόσο η έλλειψη αρχειακής συνείδησης, όσο και ο στόχος απάλειψης της μνήμης του οθωμανικού παρελθόντος οδήγησαν στην επιπλέον απώλεια αρχειακού υλικού.¹⁰

Τα κοινοτικά και εκκλησιαστικά αρχεία της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας Τυρολόης ακολούθησαν την τύχη του μικρασιατικού και θρακικού Ελληνισμού μετά από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια του αρχείου του τέως Ταμείου Ανταλλαξίμων του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως (1682-1928), σκοπός του οποίου ήταν η συγκέντρωση της περιουσίας των προσφύγων, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν περιουσιακά στοιχεία των κοινοτήτων και κοινοτικών οργανισμών, όπως μονών, σχολών, νοσοκομείων και λοιπών νομικών προσώπων.¹¹ Πρόκειται για ογκώδες αρχειακό

8. PETER CARINI, *ό.π.*, σελ. 191-206.

9. ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ και ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ, «Οθωμανικά και караμανλídika τεκμήρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους», στο ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, Αθήνα 2012, σελ. 19-42.

10. ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ & ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ, *ό.π.*, σελ. 19-42.

11. *Έκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινοφελών Περιουσι-*

υλικό αποτελούμενο από 536 πατριαρχικούς και κοινοτικούς κώδικες, 122 φερμάνια, βεράτια, χοτζέτια.¹²

Μετά από την κατάργησή του Ταμείου το αρχείο πέρασε το 1963 στην κατοχή του εθνικού αρχειακού φορέα και σήμερα φυλάσσεται στην Κεντρική Υπηρεσία των Γ.Α.Κ.¹³ Εκτός των Γ.Α.Κ., μέρος του αρχείου φυλάσσεται στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και αφορά κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς κώδικες τους 19ου και 20ού αι.,¹⁴ ενώ προσφυγικά κειμήλια προερχόμενα από το ίδιο αρχείο υπάρχουν από το 1952 και στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη και αφορούν κυρίως Ευαγγέλια.¹⁵ Η επεξεργασία και καταγραφή των αρχείων του τέως Ταμείου Ανταλλαξίμων ανατέθηκε στην εξέχουσα μορφή του θρακικού ελληνισμού Κοσμά Μύρτιλο Αποστολίδη. Ο Αποστολίδης συνέταξε έναν κατάλογο 492 κωδίκων στο λογιστήριο του Ταμείου, με τίτλο «Έρευνα εις διάφορα βιβλία Κοινοτήτων υπαχθειςών εις την ανταλλαγήν», εκ των οποίων οι κώδικες της επισκοπής Μετρών και Αθύρων παραδόθηκαν στο Μουσείο Μπενάκη.¹⁶ Το υλικό κατηγοριοποιείται σε δύο ευρείες ομάδες, που περιλαμβάνουν τα εξής:¹⁷

ι. Κώδικες Μητροπόλεων και των κατά τόπους εκκλησιών: περιλαμβάνουν ταμειακά βιβλία των εκκλησιών, όπου καταγράφονται οι ισολογισμοί. Πρακτικά και πρωτόκολλα των Πνευματικών Δικαστηρίων, αλλά και νομικών προσώπων που σχετίζονται με την εκκλησιαστική διαχείριση, όπως τα Κηροποιεία και η Εφορία των ελαίων. Ακόμα συμπεριλαμβάνονται πρακτικά εκκλησιαστικών επιτροπών, της Πρωτοσυγκελίας και της Αρχιεπισκοπής. Επίσης, υπάρχουν κώδικες δημογραφικών δεδομένων, όπως γάμοι, βαφτίσεις, διαμονής και αιτήσεις διαζυγίων.

ών: 1929-1937, εν Αθήναις 1937.

12. ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ & ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ *ό.π.*, σελ. 19-42.

13. ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ & ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ *ό.π.*

14. ΜΑΤΟΥΛΑ ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, «Ελληνόφωνοι κώδικες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2 (1980), σελ. 221-241.

15. ΠΙΤΣΑ ΤΣΑΚΩΝΑ, «Τα έντυπα Ευαγγέλια του Ταμείου Ανταλλαξίμων στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη», *Τα νέα των φίλων του Μουσείου Μπενάκη* 1988, σελ. 6-15.

16. ΚΟΣΜΑΣ ΜΥΡΤΙΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, «Κώδικες Ανατολικής Θράκης», *Θρακικά* 18 (1943) σελ. 93-160.

17. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ Ε., «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα. Προοπτικές της έρευνας», *Μνήμων* 12 (1989), σελ. 252.

ii. **Κοινοτικοί κώδικες:** περιλαμβάνουν ημερολόγια, πρωτόκολλα και πρακτικά αποφάσεων της Δημογεροντίας, πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων των πολιτών. Επίσης, κατάστιχα, βιβλία εσόδων-εξόδων της Δημογεροντίας και των Σχολικών Εφοριών. Μητρώα, μισθολογικές καταστάσεις διδασκόντων, κανονισμούς συσσωματώσεων, αποφάσεις επιτροπών, κατάστιχα διαθηκών και συμβολαιογραφικών πράξεων. Κτηματολογικές καταστάσεις, επιστολές, πατριαρχικές εγκύκλιοι, φακέλους εισερχομένων εγγράφων της οθωμανικής διοίκησης και αποζημιώσεις παθόντων από φυσικές καταστροφές και πολέμους.

Η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα Τυρολόης ως οργανισμός παραγωγής αρχείων

Ο 19ος αιώνας υπήρξε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία μια μεταρρυθμιστική περίοδος, γνωστή ως Τανζιμάτ. Ο όρος σημαίνει αναδιοργάνωση και στόχος ήταν η αυτοκρατορία να έρθει κοντά στα πρότυπα οργάνωσης των δυτικών μοναρχιών. Το Χάττι Σερίφ (1839) & Χάττι Χουμαγιούν (1856), βασικοί πυλώνες των μεταρρυθμίσεων, διαφοροποιούνταν –σχετικά με τις προηγούμενες– στο ότι ενίσχυαν την κεντρική διοίκηση και οριοθέτησαν τις σχέσεις του σουλτάνου με τους υπηκόους του, έχοντας κυρίως αντίκτυπο στους μη μουσουλμάνους. Για πρώτη φορά τέθηκε η έννοια της ισότητας, αναγνωρίζοντας μια πολυεθνική κοινωνία και μετασχηματίζοντας τις εθνοθρησκευτικές κοινότητες (μιλλέτ), όπως η ελληνορθόδοξη, η αρμενική και η εβραϊκή, οι οποίες απέκτησαν ξεχωριστή νομική υπόσταση με την έκδοση οργανισμών, ενώ ο νόμος περί υπηκοότητας (1869) ενίσχυσε τον διαχωρισμό τους.

Το Τανζιμάτ επηρέασε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹⁸ Οι Γενικοί Κανονισμοί του Πατριαρχείου συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κοινοτικού φαινομένου, συνετέλεσαν στην ομοιομορφία ως προς την οργάνωση των κοινοτήτων και στον εκδημοκρατισμό τους με συμμετοχή των λαϊκών.¹⁹ Η Δ' παράγραφος των Κανονισμών του 1862 όριζε τα τυπικά προσόντα των τοπικών αρχόντων, το ίδιο ίσχυε και για τους Κα-

18. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως 1839-1923», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 2008. Διαθέσιμο στο: http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspxlemmaid=10973&bothimata_State=&kefalaia_State=#chapter_1 (ανακτήθηκε 17/02/2024).

19. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, «Εκκλησιαστικά επαρχία της Θράκης και ο φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 20 (1955), σελ. 107.

νονισμούς του 1888. Οι θρησκευτικές ηγεσίες των μη μουσουλμάνων όφειλαν να συγκαλέσουν γενική συνέλευση, με τη συμμετοχή κληρικών και λαϊκών για να επεξεργαστούν εσωτερικό κανονισμό, βάσει του οποίου θεσμοθετούνταν οι αρμοδιότητες των οργάνων της Κοινότητας και ρυθμίζονταν οι σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση. Προωθήθηκε επίσης ο διαχωρισμός πνευματικών και υλικών υποθέσεων με τις πρώτες να παραμένουν στη δικαιοδοσία του κλήρου, ενώ οι δεύτερες ελέγχονταν από τους λαϊκούς.²⁰ Μέσα από τις προαναφερθείσες νομοθετικές ρυθμίσεις διαφαίνονταν η ήδη υφιστάμενη οργανωτική δομή των Κοινοτήτων οι οποίες είχαν νομοθετικές και εθιμικές δραστηριότητες.²¹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στον οθωμανοκρατούμενο ελληνισμό υπήρχαν ποικίλοι οργανισμοί δημιουργίας, τήρησης και διευθέτησης των αρχείων δημόσιου χαρακτήρα. Στο κοινοτικό σύστημα διοίκησης ανήκαν τα εκλεγμένα όργανα, όπως επί παραδείγματι η Δημογεροντία με ποικίλες δικαιοδοσίες, διοικητικές, οικονομικές και απόδοσης δικαιοσύνης. Εκτός των Κοινοτήτων, συγκαταλέγονται οι κατά τόπους ενορίες, οι Μητροπόλεις,²² όπως και οι σωματειακές ενώσεις.

Μετά την απαραίτητη αυτή ιστορική περιοδολόγηση θα επικεντρωθούμε στη δραστηριότητα της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας Τυρολόης, ως δημιουργό αρχείων. Θεσμοθετείται επισήμως το 1879, όπου και απαντάται ο πρώτος κανονισμός λειτουργίας της, όπως και των λοιπών θεσμικών οργάνων της. Αυτοί οι καταστατικοί χάρτες αναθεωρήθηκαν το 1888 (με εφαρμογή το 1889), το 1900, το 1904 και τέλος το 1907. Έτσι, οι κάτωθι φορείς, που προκύπτουν, κατατάσσονται σύμφωνα με τις δικαιοδοσίες τους, οι οποίες ωστόσο μπορεί να επικαλύπτονται.

i. Διοικητική λειτουργία

Η Δημογεροντία ήταν εξαμελής και φρόντιζε «περί των καθόλα της Κοινότητας συμφέροντα». Θεωρούνταν το ανώτατο διοικητικό όργανο και παρείχε αρωγή στα άλλα κοινοτικά όργανα. Συνέρχονταν εβδομαδιαίως και για να είναι έγκυρες οι αποφάσεις της έπρεπε να συμμετέχουν

20. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ, «Μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 2008, Διαθέσιμο στο: <http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11702> (ανακτήθηκε 17/02/2024).

21. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα 20074, σελ. 259.

22. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, *ό.π.*, σελ. 269.

τα μισά μέλη, που εκλέγονταν με μυστική ψηφοφορία. Στην περίπτωση που μέλος της Δημογεροντίας είχε δικαστικές διαφορές και παραπέμπονταν ενώπιον της τότε είχε ρόλο διαδίκου, χωρίς δικαίωμα ψήφου. Ο γραμματέας της είχε ως καθήκον να τηρεί τα πρακτικά, τις αποφάσεις και τα αρχεία της, ενώ διάβαζε τις αναφορές των διαδίκων. Η Δημογεροντία παρέθετε τις αποφάσεις της ενώπιον της Γενική Συνέλευσης και είχε προϋπολογισμό ως 1000 γρόσια. Στην αντίθετη περίπτωση έπρεπε να ζητήσει την άδεια του μητροπολίτη, αφού πρώτα συγκαλείτο η Γενική Συνέλευση. Ο κανονισμός του 1900 καθορίζει τα προσόντα των εκλέξιμων. Έπρεπε να είναι εγγράμματοι, άνω των τριάντα ετών, συνεπείς στην πληρωμή του κτηματικού φόρου και του φόρου επιτηδεύματος και ευυπόληπτα μέλη της τοπικής κοινωνίας. Ο κανονισμός του 1904 αναφέρει ότι η Δημογεροντία ήταν αρμόδια για την εκλογή της Επιτροπής των Εκκλησιών και της Εφορίας των Σχολών. Ήλεγχε τους λογαριασμούς, όριζε τον προϋπολογισμό και μεριμνούσε για τη εφαρμογή του κανονισμού της Εφορίας των Σχολών. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν με αμεροληψία, ευσυνειδησία, ευθυδικία και πλειοψηφικά. Καταγράφονταν στα πρακτικά και υπογράφονταν από τα παρόντα μέλη, ενώ απαγορεύονταν η συζήτηση θεμάτων εκτός ημερήσιας διάταξης. Η Δημογεροντία είχε το δικαίωμα να συγκαλέσει τη Γενική Συνέλευση για έκτακτα ζητήματα, πλην των εκλογών.²³

Ο πρώτος κώδικας φέρει την ονομασία «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879 (1879-1921)», όπου περιέχονται οι κανονισμοί της Δημογεροντίας, της Εφορίας των Σχολών, της Επιτροπής των Εκκλησιών, του Πνευματικού Δικαστηρίου, της Γενικής Συνέλευσης, της Κτηματική Επιτροπής και οι αποφάσεις της Δημογεροντίας. Συμπεριλαμβάνονται ακόμα διαθήκες, πωλητήρια, συμφωνητικά, πατριαρχικές εγκύκλιοι, καθώς και έγγραφα μεταξύ του Πατριαρχείου και της Γενικής Συνέλευσης Τυρολόης.

Το «Βιβλίο ταμείου Κοινότητας Τυρολόης (1921-1925)» περιέχει

23. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός Δημογεροντίας Τυρολόης (αντίγραφον), αρ. πρωτ. 3. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Τυρολόης 1900, Κεφάλαιον 13ον. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Γενικός Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Τυρολόης 1904, Κεφάλαιον Α', Β', & Γ'.

τις οικονομικά και περιουσιακά στοιχεία της Κοινότητας, όπως και τα πρακτικά συνεδριάσεων της προσφυγικής Εφοροεπιτροπής μετά από τη φυγή των Θρακιωτών το 1922, ενώ το «καθολικό ταμείο της Κοινότητας» παρουσιάζει αναλυτικά οικονομικές δοσοληψίες της και ειδικότερα τους ισολογισμούς κατά τα έτη 1914-1920.²⁴

Το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο απαντάται στον κανονισμό του 1907 και είχε τόσο διοικητική όσο και δικαιοδοτική λειτουργία. Οι υποθέσεις ανάλογα με το περιεχόμενό τους εξετάζονταν διαφορετική ημέρα. Ως προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο εκδίκασε σύμφωνα με την Πατριαρχική Δικονομία και άλλα εκκλησιαστικά νομοθετήματα. Είχε τον δικό του ταμία, που εκλέγονταν από τον πρόεδρο και τα λοιπά μέλη. Κατέγραφε τα έσοδα και τα έξοδα σε συγκεκριμένο βιβλίο, ενώ ήταν υπεύθυνος για τη φύλαξη χρημάτων και δώρων, προερχόμενα από αρραβώνες, γάμους και προγαμιαίες δωρεές. Μπορούσε να δαπανά ως και πεντακόσια γρόσια για τα έκτακτα έξοδα του. Χρέη γραμματέα εκτελούσε ο γραμματέας της Κοινότητας, ο οποίος ήταν έμμισθος, τηρούσε όλα τα έγγραφα και όφειλε να είναι εχέμυθος. Πληρωνόταν ιδιαιτέρως κατ' αποκοπή για έγγραφα, όπως συμβολαιογραφικά έγγραφα, διαθήκες, ενώ κρατούσε και το ληξιαρχικό βιβλίο για την περιοχή της Τυρολόης. Το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο είχε τη δική του σφραγίδα και είχε βιβλία όπως τα πρακτικά των συνεδριάσεων, βιβλία διαθηκών, προικών και προικοσυμφώνων, ληξιαρχικών πράξεων, το πρωτόκολλο, βιβλία προσκλήσεων των μελών, παρουσιολόγιο, καθώς και εκδοτηρίων και αποφάσεων.²⁵

Η Εφορία των Σχολών ήταν τετραμελής, εκλέγονταν από τη Δημογεροντία και είχε πρόεδρο τον μητροπολίτη ή τον αρχιερατικό επίτροπο. Τα τυπικά προσόντα των εφόρων ήταν όμοια με των δημογερόντων. Μεριμνούσε για τη μέθοδο διδασκαλίας, για τα προγράμματα και την εφαρμογή τους. Επέβλεπε την επιμέλεια των μαθητών και φρόντιζε για την οικονομική διαχείριση. Επίσης, διόριζε τους δασκάλους, κατόπιν συνεννόησης με τη Δημογεροντία και ανανέωνε τις συμβάσεις τους.

24. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, Βιβλίο Ταμείου Κοινότητας Τυρολόης, (1921-1925) ' ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Βιβλίο Καθολικόν αρχίζον από την 1ην Οκτωβρίου 1914 αναλαμβάνοντος καθήκοντα ταμία του Σταύρου Α. Εκλεμέ» (1914-1920).

25. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός Δημογεροντίας Τυρολόης 1907, Κεφάλαιον Β' Περί Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.

Μετά το πέρας της θητείας της λογοδοτούσε στη Δημογεροντία. Ο πρόεδρος της ήταν επιφορτισμένος στη σύγκληση συνέλευσης, διεύθυνε τη συζήτηση, ενέκρινε τα εντάλματα πληρωμών και είχε την οικονομική διαχείριση. Χρέη ταμία τελούσε ο ταμίας της Κοινότητας και φρόντιζε για τη φύλαξη των εσόδων, ενώ ο γραμματέας συνέτασσε τα πρακτικά, φύλασσε την αλληλογραφία και τη σφραγίδα. Στον κανονισμό του 1904 αναφέρεται ότι Δημογεροντία και Εφορία μπορούσαν να συνεδριάζουν μαζί.

Η Εφορία συνέτασσε τον προϋπολογισμό των σχολών από κοινού με τη Δημογεροντία, δεν ψήφιζε όμως για αγοροπωλησίες, σύναψη δανείων και δαπανούσε ως και 1200 γρόσια, χωρίς τη συγκατάθεση της Δημογεροντίας. Η τροποποίηση των τάξεων των σχολών αποφασιζόταν από τη Δημογεροντία μετά από εισήγηση της Εφορίας. Κατήρτιζε το σχολικό πρόγραμμα και αγόραζε τα σχολικά συγγράμματα από τον πατριαρχικό κατάλογο. Συμπληρωματικά ο κανονισμός του 1907 προέβλεπε ότι ο εφοροταμίας τηρούσε βιβλία εσόδων και εξόδων των εκπαιδευτηρίων. Οι πόροι της Εφορίας των Σχολών προέρχονταν από τα κοινοτικά κτήματα, τα οποία διαχειρίζονταν ο εφοροταμίας και ο γραμματέας της Κοινότητος. Κατέβαλε τους μισθούς στο τέλος του μήνα και ελλείψει χρημάτων, συνεδρίαζε με το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο προς εξεύρεση αυτών. Ήταν επιφορτισμένη να τηρεί την υγιεινή των διδασκόντων και διδασκομένων και να ελέγχει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιούνταν η διδασκαλία.

Τηρούσε το βιβλίο πρακτικών, το βιβλίο διαχείρισης των κοινοτικών κτημάτων, το βιβλίο του ταμείου και το βιβλίο της κτηματικής περιουσίας της Κοινότητας.²⁶ Στο παρόν αρχείο συμπεριλαμβάνεται το βιβλίο των πρακτικών της Εφορίας των Σχολών για τα έτη 1908-1909, με τίτλο «Βιβλίων πρακτικών Εφορίας αρχόμενον από το σχολικόν έτος 1908-1909», όπως και το βιβλίο με τίτλο «Μητρόπολις Τυρολόης και Σερεντίου, Καθολικόν Εφορίας» (1908 -1920).²⁷

26. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός Εφορίας των Σχολών, αρ. πρωτ. 4. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Γενικός Κανονισμός της Ελληνικής Ορθόδοξου Κοινότητος Τυρολόης 1907, Κεφάλαιον Δ', Περί Εφορίας.

27. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Εκκλησιαστικοί - Κοινοτικοί Κώδικες (1908-1921), «Βιβλίων πρακτικών Εφορίας αρχόμενον από το σχολικόν έτος 1908-1909» ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Εκκλησιαστικοί

Η Γενική Συνέλευση αποτελούσε την αντιπροσωπεία των πόλεων, με άποψη για τα γενικότερα ζητήματα της πόλης, εφόσον την καλούσε η Δημογεροντία σε κοινή συνδιάσκεψη. Αποφάσιζε με μυστική ψηφοφορία και σχετική πλειοψηφία. Τα πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης υπογράφονταν από τη Δημογεροντία και από τον αρχιερατικό επίτροπο. Η Δημογεροντία, η Εφορία των Σχολών και η Επιτροπή των Εκκλησιών λογοδοτούσαν στη Γενική Συνέλευση και οι βουλευφόροι είχαν δικαιοδοσία σε υποθέσεις της Δημογεροντίας. Στον κανονισμό του 1900 «Περί εκλογών και εκλέξιμων», εκλογείς ήταν οι έχοντες ηλικία άνω των εικοσιπέντε ετών, οι οικογενειάρχες ή να εκπρόσωποι οικογενειών, ενώ όφειλαν να έχουν βιοποριστικό επάγγελμα και να είναι συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Η εκλογή της Δημογεροντίας ξεκινούσε κάθε Δεκέμβριο, αφού ο αρχιερατικός επίτροπος ζητούσε από τα γεροντικά συμβούλια να ορίσουν τους αντιπροσώπους τους. Εντός μιας βδομάδας αποστέλλόταν πρακτικό στον μητροπολίτη ή τον αρχιερατικό επίτροπο που έφερε τη μουχαρική σφραγίδα.²⁸ Ο μητροπολίτης συγκαλούσε τους εκλογείς, υπό την προεδρία του, διαβάζονταν τα πεπραγμένα της απερχόμενης Δημογεροντίας και πραγματοποιούνταν η ψηφοφορία.²⁹

ii. Δικαστική λειτουργία

Το Πνευματικό Συμβούλιο αποτελούνταν από τρεις ιερείς, η εκλογή των οποίων προτεινόταν από τον Μητροπολίτη και εγκρίνονταν από Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Το Πνευματικό Συμβούλιο περιοριζόταν στην εκδίκηση υποθέσεων που άπτονταν των πνευματικών ζητημάτων και παρέπεμπε τα υλικά ζητήματα στο Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Η περίοδος θητείας του ήταν διετής. Χρήη γραμματέως του

- Κοινοτικοί Κώδικες (1908–1921), «Μητρόπολις Τυρολόης και Σερεντίου, Καθολικών Εφορίας» (1908 -1920)».

28. Στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία μουχαρλίκι αποτελούσε διοικητική περιφέρεια περιορισμένης γεωγραφικής έκτασης, συνήθως σε επίπεδο χωριού ή κοινότητας, που διοικούνταν από τον μουχτάρη, τον αιρετό κοινοτικό αξιωματούχο. Σε περιοχές με μικτό πληθυσμό η κάθε εθνορησκευτική κοινότητα (millet) εξέλεγε τον δικό της μουχτάρη. ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ανακού», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 2005. Διαθέσιμο στο: http://constantinople.ehw.gr/forms/flemmaAdds.aspx?Mode=Glossary¶mid=3575&bothimata_State=&kefalaia_State= (ανακτήθηκε 24/02/2024).

29. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Γενικός Κανονισμός της Ελληνικής Ορθόδοξου Κοινότητος Τυρολόης 1900, Κεφάλαιον Β΄ Περί εκλογών και εκλέξιμων.

Πνευματικού Συμβουλίου είχε ο γραμματέας της Κοινότητος και του Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, ενώ είχε τη δική του σφραγίδα. Το ειρηνόδικο μέσο που εφαρμόζε ο Πρόεδρος του είχε δεκαπενθήμερη διάρκεια ή έναν μήνα, ανάλογα με την υπόθεση, καθοδηγούμενος, πάντα από την Πατριαρχική Δικονομία.³⁰ Στο «Βιβλίον αποφάσεων της Μητρόπολις Τυρολόης και Σερεντίου (1911-1921)», καταγράφονται οι αποφάσεις του Πνευματικού και Μικτού Δικαστηρίου, που άπτονται κατά κύριο λόγο του αστικού δικαίου.³¹

iii. Η φορολογική-οικονομική λειτουργία

Η Κτηματική Επιτροπή αποκτά νομική υπόσταση με τον κανονισμό του 1904, αποτελούνταν από δύο μέλη με διετή θητεία με καθήκον της την «τακτικότερα επίβλεψη των κοινοτικών κτημάτων» και την είσπραξη των πόρων από αυτά. Είχε κτηματολόγιο, όπου καταγράφονταν τα κτήματα του ναού και της Κοινότητος. Φρόντιζε να ενοικιάζει εγκαίρως τα κοινοτικά κτήματα, ανανεώνοντας τα συμβόλαια των ενοικιαστών ή να τους αντικαθιστά. Οι πόροι που εισπράττονταν από τα ενοίκια εμβάζονταν με απόδειξη στον γενικό ταμία. Για να καλύψει τα τρέχοντα έξοδα μπορούσε να δαπανήσει ως 1000 γρόσια και στην περίπτωση που υπερέβαινε το ποσόν έπρεπε να συναινέσει η Δημογεροντία. Αν υπήρχαν παράπονα από την πλευρά των ενοικιαστών, όφειλε να τα κοινοποιεί στη Δημογεροντία.³²

Η Επιτροπή των Εκκλησιών διορίζονταν από τη Δημογεροντία με διετή θητεία. Ήταν τριμελής με γραμματέα και είχε ως ταμία τον ταμία της Κοινότητος. Ήταν υπεύθυνη για την καθαριότητα του ναού, τον διορισμό των ιεροψαλτών και αναλάμβανε την εκτέλεση όλων των ιερών μυστηρίων. Είχε δικαίωμα εσόδων 300 γρόσια και όφειλε να εισπράττει τα καθυστερημένα εισοδήματα, όπως και τα ενοίκια από τα κτήματα. Ενημέρωνε τη Δημογεροντία ανά δίμηνο και κατείχε κτηματολόγιο.³³

30. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός Δημογεροντίας Τυρολόης 1907.

31. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Εκκλησιαστικοί και κοινοτικοί κώδικες (1908-1921), «Μητρόπολις Τυρολόης και Σερεντίου, Βιβλίον Πρακτικών - Βιβλίον πρακτικών Εφορίας αρχόμενων από του σχολικού έτους 1908 -1909».

32. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Γενικός Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Τυρολόης 1904, Κεφάλαιον ΣΤ', Κανονισμός Κτηματικής Επιτροπής.

33. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ

Στον κανονισμό του 1907 ωστόσο αναφέρεται ως τετραμελής. Αποτελούνταν από τον ταμία τρεις επιτρόπους και εκλέγονταν από το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο και την Εφορία των Σχολών. Τα προσόντα των επιτρόπων ήταν ίδια με αυτά των εφόρων και των μελών του Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, ενώ ο ταμίας όφειλε να είναι «εκ των ευποροτέρων και ευσυνηθητότερων πολιτών».

Ο μητροπολίτης ή ο αρχιερατικός επίτροπος είχαν την εποπτεία της Επιτροπής των Εκκλησιών και έκαναν έκτακτους ελέγχους στα διαχειριστικά βιβλία. Ο ταμίας της χορηγούσε την Εφορία των Σχολών κάθε μήνα το οριζόμενο, σύμφωνα με τον προϋπολογισμό, ποσόν για τη συντήρηση των σχολείων. Για την επιδιόρθωση των ναών της επιτρεπόταν να διαθέτει μέχρι 500 γρόσια, ενώ για την υπέρβαση του εν λόγω ποσού έπρεπε να συνεδριάσει από κοινού με το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Οι μισθοί των υπαλλήλων της καθορίζονταν από τον ετήσιο γενικό προϋπολογισμό και μετά από συνεδρίαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και της Εφορίας των Σχολών. Βιβλία της Επιτροπής των Εκκλησιών ήταν το ημερολόγιο, το καθολικό και το γενικό ταμείο.³⁴

Από το διασωθέν υλικό του αρχείου, που αφορά την τοπική εκκλησία έχουμε το «Βιβλίο ταμείου εκκλησίας Τυρολόης (1921-1925) - «Μητρώον της εν Τυρολόης Φιλοπτώχου και Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος των Κυριών, Άγιος Ελευθέριος (1912-1920)». Πρόκειται για βιβλία απογραφών και ισολογισμού.

Στους παρακάτω πίνακες αναλύεται η τυπολογία των εγγράφων που συναντάμε στο υπό μελέτη αρχείο:

ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
Αλληλογραφία με το Πατριαρχείο
Πλειοδοσία του εκκλησιαστικού γηπέδου Δημογεροντία
Απόφαση Δημογεροντίας για χρηματοδότηση της ανέγερσης Παρθεναγωγείου-Νηπιαγωγείου.
Κανονισμοί Δημογεροντίας

Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός Επιτροπής Ιεράς Εκκλησίας, αρ. πρωτ. 5.

34. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798 - 1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879-1921), Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Τυρολόης 1907, Κεφάλαιον Ε' Περί Εκκλησιαστικής Επιτροπής.

ΚΟΙΝΟΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΟΙ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΥΡΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Κανονισμοί Εφορίας των Σχολών
Κανονισμός της Επιτροπής της ιεράς Εκκλησίας
Κανονισμός της κτηματικής επιτροπής
Κανονισμός του Πνευματικού Συμβουλίου
Πατριαρχική & Επισκοπική Εγκύκλιος

Πίνακας 1.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ-ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ
Πρακτικά συνεδριάσεων Δημογεροντίας
Πρακτικά συνεδριάσεων Γενικής Συνέλευσης
Πρακτικά συνεδριάσεων και αποφάσεων Εφοροεπιτροπής
Αποφάσεις Δημογεροντίας & Γενικής Συνέλευσης
Πρακτικά & αποφάσεις Μικτού και Πνευματικού Δικαστηρίου

Πίνακας 2.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
Αναλυτικό πρόγραμμα της εν Τυρολόη Δημοτικής Σχολής 1883-1884
Ωρολόγιο πρόγραμμα ης εν Τυρολόη Δημοτικής Σχολής 1883-1884
Αναλυτικό πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου δια του τετάρτου εξαμήνου 1883-1884
Εορτολόγιον των Εκπαιδευτηρίων της Κοινότητος Τυρολόης
Απόφαση για διορισμός διδασκάλων
Αποφάσεις Γενικής Συνέλευσης Εφορίας των Σχολών
Βιβλίο πρακτικών της Εφορίας των Σχολών

Πίνακας 3.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
Αλληλογραφία με το Πατριαρχείο
Κατάλογος αντικειμένων εκκλησιών

Πίνακας 4.

ΟΙΝΟΝΟΜΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
Διαθήκες
Κληροδοτήματα
Διανομή-καταγραφή περιουσίας
Προικοδότηση
Δωρητήριο
Πωλητήρια
Ισολογισμοί Επιτροπής Ιερών Εκκλησιών
Ισολογισμοί Δημογεροντίας
Ισολογισμός διαχειρίσεως επιτροπής
Γενικός ισολογισμός καταστατικού Εκκλησιών
Γενικός ισολογισμός ταμείου Εκκλησιών
Δαπάνες της ανέγερσης του Παρθεναγωγείου-Νηπιαγωγείου

Πίνακας 5.

TAMEIA
Έσοδα-έξοδα Δημογεροντίας
Λογαριασμοί εσόδων-εξόδων του κοινοτικού ταμείου την περίοδο Οκτώβριος 1921-Οκτώβριος 1922
Ταμείο Καθολικών

Πίνακας 6.

ΜΗΤΡΩΑ
Κατάλογοι οφειλετών
Μητρώα μελών ης «Αδελφότητας Κυριών ο Άγιος Ελευθέριος»

Πίνακας 7.

Η ανάσυρση των ιστορικών δεδομένων

Οι μητροπολιτικοί και κοινοτικοί κώδικες -όπως επισημάνθηκε- αφορούν ένα ποικιλόμορφο αρχειακό υλικό, στο οποίο διαγράφεται ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος της Κοινότητας και αντανακλάται η κοινωνικοοικονομική, πολιτική, εκπαιδευτική και πολιτισμική της δραστηριότητα. Οι παραπάνω πίνακες μας όχι μόνο αναδεικνύουν την πο-

λυμορφία των εγγράφων, αλλά και την επικοινωνία με υπερκείμενες διοικητικές αρχές, όπως η οθωμανική διοίκηση και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Καταδεικνύεται έτσι ότι η Κοινότητα υπήρξε ένα θεσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που βίωνε συνεχείς μετασχηματισμούς, υπό την επιρροή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ.

Τα παλαιότερα έγγραφα του αρχείου υφίστανται από το 1879, όταν απαντάται και το πρώτο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της Κοινότητας. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία ο κοινοτισμός αποκτά παγιωμένα χαρακτηριστικά, και ο διαχειριστικός ρόλος των Κοινοτήτων αφορά σε ζητήματα θρησκευτικά, εκπαιδευτικά, περίθαλψης και δικαιοδοτικά. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διαφαίνονται οι ριζικές αλλαγές που υφίσταντο οι Κοινότητες, καθώς βίωναν τη μετάβαση από το καθεστώς του μιλλέτ σε αυτό της μειονότητας.³⁵ Υπάρχουν έγγραφά, όπως εκείνα της Δημογεροντίας, που παρουσιάζουν απρόσκοπτη διοικητική συνέχεια ως και το 1921. Μπορούμε να πούμε ότι το περισσότερο υλικό εμφανίζεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις πρώτες του 20ού αιώνα.

Παράλληλα, αποτυπώνεται η αγωνία των κατοίκων για τις επικείμενες μεταβολές που επέφερε το κίνημα των Νεότουρκων το 1908, το οποίο απαντάται στο αρχειακό υλικό ως «Χρονογραφία της Μεταπολιτεύσεως του 1908». Ειδικότερα, περιγράφεται στο αρχείο με ιδιαίτερη γλαφυρότητα η εκλογή εκλεκτόρων από την περιοχή της Τυρολόης, η οποία όμως ακυρώθηκε μετά από δικαστική παρέμβαση των ντόπιων μουσουλμάνων κατά τη δεύτερη περίοδο του οθωμανικού κοινοβουλευτισμού. Επιπλέον, επισημαίνεται η στρατολόγηση των μη μουσουλμάνων νέων ως 26 ετών, κάτι στο οποίο αντιτίθεντο η Κοινότητα Τυρολόης.³⁶

Με τον νόμο περί βιλαετίων (1864) μεγάλο μέρος της Θράκης εντάχθηκε στο Βιλαέτι (ανώτατη διοικητική διαίρεση) της Αδριανουπόλεως, το οποίο διαιρέθηκε σε πέντε σαντζάκια (πρώτο επίπεδο υποδιοίκησης): Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Σηλύμνου, Ραιδεστού και Καλλιπόλεως, που με τη σειρά τους χωρίστηκαν σε καζάδες (επαρχία).

35. ΕΦΗ KANNER, «Ανθέμιο: πρόγραμμα καταγραφής διάσωσης και ψηφιοποίησης των αρχειακών και χωρικών τεκμηρίων της ζωής των Ρωμίων της Κωνσταντινούπολης (18ος-20ός αιώνας)», *Τα αρχεία των Ρωμίων: ανάδειξη και αξιοποίηση*, Αθήνα 2008.

36. ΓΑΚ, Επαρχία Θράκης (1798-1925), Περιοχή Τυρολόης, Κοινοτικοί Κώδικες, «Κώδιξ Δημογεροντίας Τυρολόης, 1879» (1879 - 1921), «Χρονογραφία της Μεταπολιτεύσεως του 1908, αρ. πρωτ. 517.

Ο καζάς Τυρολόης ανήκε στο ανατολικό τμήμα του σαντζακίου Ραιδεστού.³⁷ Η Μητρόπολη Τυρολόης και Σερεντίου το 1848 απορροφήθηκε από τη Μητρόπολη Ηρακλείας, κατακρημνίζοντας «τον διακαέστερο των πόθων» των κατοίκων ο οποίος ήταν η ανασύσταση της Μητροπόλης Τυρολόης και Σερεντίου, όπως μαρτυρείται από τις συνεχείς εκκλήσεις της Δημογεροντίας προς το Πατριαρχείο.³⁸

Η Τυρολόη αναφέρεται ως «έχουσα πληθυσμόν ελληνικόν εμπορικόν, βιοτεχνικόν και γεωργικόν με αξιοζήλευτον κοινωνικὴν πρόοδον».³⁹ Γνώρισε σημαντική πληθυσμιακή μεταβολή μετά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1877-1878) με την εισροή μουσουλμανικού πληθυσμού από τα απολεσθέντα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πληθυσμός της ανήλθε στους 25.023, μεταξύ 1890-1900, ενώ αριθμούσε 7.950 το 1890. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των μουσουλμάνων. Παρατηρείται επίσης συμβίωση των μουσουλμάνων με τους μη μουσουλμάνους στις αγροτικές περιοχές, ενώ στον αστικό ιστό υπήρχε μια πιο αυστηρή διαφοροποίηση ως προς τους μαχαλάδες. Από τους μη μουσουλμάνους, πλειοψηφία ήταν Έλληνες, ακολουθούσαν οι Αρμένιοι, οι Βούλγαροι, οι Εβραίοι και οι Κόπτες.⁴⁰ Στις περιοχές με γεωργικό χαρακτήρα υπερίσχυε ο μουσουλμανικός πληθυσμός, ενώ στα «Θρακικά» οι ελληνόφωνοι αναφέρονται ως επιστήμονες, επαγγελματίες, έμποροι και γεωργοί.⁴¹

Το 1830 η Τυρολόη είχε δεκαεννιά κεντρικά προάστια και εικοσιένα χωριά, ενώ το 1845 δεκαεπτά κεντρικά προάστια. Οι ελληνικές συνοικίες ήταν η Επισκοπή Παπαγιάννη, η Ματζάρα, η Κιντίρα (Χιδίρ Αγά), Παπαδημήτρη και Δρόσου. Υπήρχαν δύο ελληνορθόδοξες εκκλησίες, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1830) και του Αγίου Γεωργίου (1675), μια

37. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Θράκη (Διοίκηση, νεοελληνικής εποχής)*. Διαθέσιμο στο: <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N001> (ανακτήθηκε 17/02/2024).

38. «Τυρολόη-Στράντζα. Εξ επισήμων πηγών και εγγράφων», *Θρακικά* 27 (1957), σελ. 12-26.

39. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛΙΔΟΥ, «Πόλεις και νομός Ραιδεστού», *Θρακικά* 24 (1955), σελ. 139.

40. PINAR DOĞANAY, «Social and economic life in Corlu district at the end of the XIX, century according to Edirne provincial salnames», *Journal of Oriental Scientific Research* 13/1 (2021), σελ. 9-10.

41. PINAR DOĞANAY, ό.π., σελ. 18. ΠΟΛΥΝΕΙΚΟΥΣ ΣΕΪΛΟΓΛΟΥ, «Τυρολόη», *Θρακικά* 27 (1957), σελ. 8.

αρμενική, τρία τζαμιά, και μία συναγωγή. Ως προς τη συντεχνιακή και σωματειακή οργάνωση αναφέρονται οι συντεχνίες των παντοπωλών, των κρεοπωλών και των γεωργών. Συλλογικότητες με εκπαιδευτική και φιλανθρωπική δράση ήταν η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Αγίου Χαραλάμπους» υπό την αιγίδα του συναφίου των παντοπωλών, ο Σύλλογος Κυριών & Δεσποινίδων «η Ομόνοια» και η «Φιλόπτωχος & Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα των Κυριών, Άγιος Ελευθέριος», το μητρώο μελών της οποίας συγκαταλέγεται στους κοινοτικούς κώδικες. Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν δύο μουσουλμανικά σχολεία, μεντρεσέδες, σχολή για την εκπαίδευση των δημοσίων υπαλλήλων, δύο σχολεία της αρμενικής κοινότητας και ένα της εβραϊκής.⁴² Το 1780 ο Μητροπολίτης Ηρακλείας, Μεθόδιος, ίδρυσε την Ελληνική Σχολή Τυρολόης. Στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική Κοινότητα διέθετε ένα νηπιαγωγείο, ένα αρρεναγωγείο και ένα παρθεναγωγείο.⁴³

Ο πρωτογενής τομέας παραγωγής αποτελούσε την κύρια πηγή εισοδήματος των κατοίκων της. Η Τυρολόη είχε εύφορο έδαφος, όπως κι όλο το σαντζάκι της Ραιδεστού, που έπαιζε σημαντικό ρόλο στον εφοδιασμό της πρωτεύουσας και του στρατού. Σταφύλια, κεράσια και βερύκοκα στέλνονταν στην Πόλη, ενώ γινόταν κι εξαγωγή. Σημαντική ήταν η παραγωγή σιταριού, το οποίο ήταν αρίστης ποιότητας. Παράλληλα, καλλιεργούνταν σίκαλη, κριθάρι, βρώμη, λινάρι, κουκιά, φασόλια, ρεβίθια, φακές, καπνός, σουσάμι και καλαμπόκι. Επίσης, η Τυρολόη ήταν ανεπτυγμένη και στον κτηνοτροφικό τομέα, όπως μας μαρτυρούν και οι οθωμανικές αρχειακές πηγές. Συγκεκριμένα, προς το τέλος 19ου αιώνα οι σαλμανέδες αναφέρουν ότι στο σαντζάκι της Ρεδαιστού, όπου περιλαμβάνεται και η Τυρολόη, υπήρχαν 255.508 καταγραφές οικοσπιτων ζώων, στην πλειοψηφία τους βοοειδή. Ευρέως διαδεδομένη ήταν η εκτροφή μικρών βοοειδών, αν και αναφέρεται και εκτροφή αιγοπροβάτων. Η Τυρολόη έχασε την πρωτοκαθεδρία της στον τομέα των μικρών βοοειδών, συνέχιζε όμως να αποτελεί ένα σημαντικό κέντρο.⁴⁴ Μέρος των κατοίκων ασκούσαν αστικά επαγγέλματα, καθώς υπήρχαν

42. ΠΟΛΥΝΕΙΚΟΥΣ ΣΕΪΛΟΓΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 5-8.

43. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛΙΔΟΥ, *ό.π.*, σελ. 56· ΠΟΛΥΝΕΙΚΟΥΣ ΣΕΪΛΟΓΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 7-8.

44. PINAR DOĞANAY, «Social and economic life in Corlu district at the end of the XIX, century according to Edirne provincial salnames», *Journal of Oriental Scientific Research* 13/1 (2021), σελ. 15-19.

επιχειρήσεις κυρίως βιοτεχνικού χαρακτήρα, όπως ένα αλευροποιείο, εργοστάσια κεραμιδιών, ενώ καταγράφονται οκτώ πανδοχεία, 377 καταστήματα, δώδεκα μύλοι, τριάντα φούρνοι και εξήντα καφενεία.⁴⁵

Συγκεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε τα εξής: 1. Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ συνέβαλαν στη νομική εξίσωση (έστω και σε τυπικό επίπεδο) των μουσουλμάνων υπηκόων με τους μη μουσουλμάνους. 2. Κατά τον 19ο αιώνα, τα μιλλέτ (εθνοθρησκευτικές κοινότητες) μετατρέπονται στους κυριότερους θεσμούς ενσωμάτωσης των μη μουσουλμάνων υπηκόων στη διοικητική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. 3. Η Τυρολόη υπήρξε ένα σημαντικό διοικητικό και οικονομικό κέντρο, το οποίο είχε ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς συνέδραμε στην κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών της Κωνσταντινούπολης και του στρατού. 4. Επίσης, υπήρξε μια πόλη, με εθνοτική ποικιλότητα, όπου όλες οι κοινότητες συμβίωναν αρμονικά, βιώνοντας όμως πληθυσμιακές ανακατατάξεις εξαιτίας του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1877-1878). 5. Οι ελληνόφωνοι αρχικά υπερείχαν πληθυσμιακά, έναντι των άλλων μη μουσουλμάνων υπηκόων και κατείχαν σημαντικό μέρος του πλούτου της περιοχής. 6. Σε εκκλησιαστικό επίπεδο η Τυρολόη γνώρισε αρκετές μεταβολές, αφού συγχωνεύτηκε από τη Μητρόπολη Ηρακλείας. Οι Δημογέροντες ζητούσαν με διαβήματα στο Πατριαρχείο την ανασύσταση της Μητρόπολης Τυρολόης και Σερεντίου κατά τα έτη 1902-1905. 7. Το θεσμικό πλαίσιο της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας Τυρολόης τροποποιήθηκε κατά καιρούς με διάφορους κανονισμούς, χωρίς ωστόσο να μεταβληθεί ουσιαστικά η κεντρική δομή της και οι βασικές οργανωτικές αρχές της.

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα και αξιοποίηση των εκκλησιαστικών και κοινοτικών αρχείων

Έχοντας ως αφετηριακή σκέψη τους άξονες του παρόντος άρθρου μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα πεδία που προσφέρονται για περαιτέρω ερευνητική αξιοποίηση είναι τα ακόλουθα:

✓ Η συνολική θεώρηση του κοινοτικού θεσμού και η εξέλιξη του ως κεντρικό όργανο διοίκησης και εκπροσώπησης των μη μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης, οι μηχανισμοί ανάδειξης και λειτουργίας των κοινοτικών οργάνων, οι όροι συμμετοχής σ' αυτά και οι αρμοδιότητές τους. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ο

45. PINAR DOĞANAY, ό.π., σελ. 20.

σχηματισμός του εκλεκτορικού σώματος, που αποτελεί έκφραση δημοκρατικότητας των κοινοτήτων. Τέλος, η αμφίδρομη σχέση και επικοινωνία των κοινοτήτων με το Πατριαρχείο, ως ανώτατου οργάνου των απανταχού χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

✓ Η σύνθεση και ο ρόλος των συσσωματώσεων ως φορέων φιλανθρωπικής και εκπαιδευτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας με ιδεολογικές αντανakλάσεις στο πλαίσιο των αντιμαχόμενων βαλκανικών εθνικισμών.

✓ Ο μετασχηματισμός της εκπαιδευτικής δραστηριότητας υπό την αιγίδα των κοινοτήτων. Η ίδρυση των ποικίλων εκπαιδευτηρίων (νηπιαγωγείων, παρθεναγωγείων, αστικών σχολών), η διαμόρφωση του ωρολόγιου και του προγράμματος σπουδών, οι διορισμοί των δασκάλων, η χρηματοδότηση και η διαμόρφωση της εκπαίδευσης των γυναικών είναι μόνο μερικές από τις πτυχές, που μπορούν να εξεταστούν.

✓ Οι κοινότητες ως οργανισμοί απόδοσης δικαιοσύνης και η διαμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, υπό τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Οι κώδικες των Μικτών και Πνευματικών Δικαστηρίων αποτελούν πολύτιμες πηγές, απ' όπου διαφαίνονται τα δημογραφικά δεδομένα, τα έμφυλα χαρακτηριστικά, η ηλικιακή διαβάθμιση, η ταξική διαστρωμάτωση, η επαγγελματική ιδιότητα των εναγόντων-εναγομένων, όπως επίσης οι γαμήλιες πρακτικές και οι οικονομικές όψεις των διαζυγίων.

3. ΠΗΓΕΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ



Ο κώδικας 3106 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης: ἱστορία, σημασία καὶ ἔκδοση τοῦ χειρογράφου.

Χαράλαμπος Μηνάογλου

Δρ. Ἱστορίας καὶ Σύμβουλος Ἐκπαίδευσης

Περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου ΕΒΕ 3106 ἀποτελοῦν οἱ ἡμερολογιακὲς σημειώσεις τοῦ Φαναριώτη Κωνσταντίνου Καρατζᾶ (c. 1735-1812/1816;)¹ ἀπὸ 21 Ὀκτωβρίου 1790 ἕως 19 Μαρτίου 1792. Παρότι ὁ Καρατζᾶς φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενά του λόγιος μὲ ποικίλες ἀνησυχίες καὶ γνώσεις, ἐντούτοις δὲν γνωρίζουμε θετικὰ νὰ συντάξε ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔργο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς *Ἐφημερίδες* του, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἕνα σύνθετο εἶδος ἡμερολογιακῶν καὶ χρονογραφικῶν σημειώσεων. Φαίνεται πὼς κρατοῦσε τέτοιες ἡμερολογιακὲς-χρονογραφικὲς σημειώσεις τούλάχιστον καθ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς ὑπαλληλικῆς σταδιοδρομίας του (1769-1811/1816;), ἂν δὲν εἶχε ἀρχίσει αὐτὴ τὴν πρακτικὴ νωρίτερα. Ἡ μέθοδός του ἦταν ἀπλή: κατέγραφε ἀρχικὰ ὅσο γρηγορότερα μποροῦσε -στὸ ἡμερολόγιο ποὺ κρατοῦσε διαρκῶς- ἀφότου ζοῦσε κάποιο γεγονός ἢ ἐλάμβανε κάποια πληροφορία καὶ ἄφηνε κάποια κενὰ -ἀναλόγως τὴν σπουδαιότητα τοῦ γεγονότος ἢ τὴν πιθανότητα πρόσκτησης νέων σχετικῶν πληροφοριῶν- ὥστε ἀργότερα νὰ προσθέσει ἢ νὰ σχολιάσει ἐπεξεργαζόμενος συνθετικὰ τὸ τελικὸ κείμενό του.²

1. Βλ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Οἱ Φαναριῶτες καὶ ἡ ὀθωμανικὴ διπλωματία στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα: Ὁ Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς ὁ Μπάνος στὴν ἀυλὴ τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β' τῆς Πρωσίας*, Ἀθήνα 2019.

2. Γιὰ παράδειγμα, καθὼς περιγράφει τὴν πορεία πρὸς τὸ Βερολῖνο, καὶ μόλις στὸ δεύτερο σταθμὸ τους μετὰ τὰ σύνορα τῆς Πρωσίας στὶς 12 Ἰανουαρίου 1791 σημειώνει ἀναφερόμενος στὴν τάξη τῆς ὑποδοχῆς τους σὲ ὅλες τὶς στάσεις τους «ἥτις ἠκολούθησεν ἀπαραλλάκτως εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς ὁδοιπορίας μας μέχρι Μπερλίνου», στὸ ὁποῖο ἔφτασαν μετὰ ἀπὸ περὶπου τρεῖς ἑβδομάδες. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, ἔκδ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, Ἀθήνα 2023, σελ. 134. Ἐπίσης, ὑπὲρ τῆς μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας τῶν ἀρχικῶν του καταγραφῶν συμμαρτυροῦν οἱ πολυάριθμες σημειώσεις-συμπληρώσεις στὰ περιθώρια τῶν φύλλων τῶν χειρογράφων του καὶ τὰ πολυάριθμα ἄγραφα φύλλα ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα στὰ χειρόγραφα τῶν *Ἐφημερίδων* του, ἰδίως στὰ τρία ποὺ ἐξέδωσε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, καὶ τὰ ὁποῖα κατέλειπε ἄγραφα προφανῶς γιὰ νὰ ἐπανέλθει ἀργότερα καὶ νὰ συμπληρώσει εἴτε μὲ ἐπιπρόσθετες πληροφορίες, εἴτε μὲ γνώμες καὶ κρίσεις ποὺ ἤθελε νὰ ξεκαθαρίσει στὸ μέλλον. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Ἐφημερίδες», ἔκδ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑ-

Υπάρχει, μάλιστα, μία θετική σχετική πληροφορία από τὸν ἴδιο. Στὶς *Ἐφημερίδες* του, ποὺ περιέχονται στὸ χφ. ΕΒΕ 3106, γιὰ τὸ ταξίδι στὴν Πρωσία, στὴν ἐγγραφή γιὰ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1791, καὶ ἐνῶ βρισκόταν ἀκόμη στὸ Βερολῖνο, γράφει τὰ ἐξῆς: “τὸ πουνρό, ἐκεῖ ὁποῦ ἐκάθουμουν γράφων”,³ ἀναφερόμενος σαφῶς στὶς *Ἐφημερίδες* του, μιᾶς καὶ τὴν συγγραφή τῶν ἐπιστολῶν του τὴν μνημονεύει μὲ ξεχωριστὸ τρόπο.

Ο Καρατζᾶς κατέγραψε τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου στὸ ἐν λόγω χειρόγραφο, ἐπειδὴ σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα ἀνέλαβε μία εἰδικὴ ὑπηρεσία, ἡ ὁποία τὸν ἀνάγκαζε νὰ ταξιδέψει ὡς τὸ Βερολῖνο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ ἀξιώματος τοῦ δραγομάνου τῆς Ὁθωμανικῆς πρεσβείας ποὺ μετέβη στὴν πρωσικὴ πρωτεύουσα, γιὰ νὰ μεταφέρει σουλτανικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρῶσο μονάρχη Φρειδερίκο-Γουλιέλμο Β΄, μὲ τὴν ὁποία ὁ σουλτάνος τοῦ ζητοῦσε νὰ προχωρήσει ἄμεσα στὴν κήρυξη πολέμου πρὸς τὴν Ρωσία. Ἡ ἀξίωση αὐτὴ ἐδραζόταν στὴν συμμαχία Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας – Πρωσίας, ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ στὴν Πόλη κατὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1790. Τὴν συνθήκη εἶχε ὑπογράψει ὁ πρῶσος πρέσβης στὴν Πόλη Heinrich Friedrich von Diez καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπικυρωθεῖ. Ἐπειδὴ, ὅμως, ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β΄ δὲν σκόπευε νὰ εἰσέλθει στὸν ρωσο-αὐστρο-ὀθωμανικὸ πόλεμο, ἀλλὰ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν συνθήκη μὲ τὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὡς νομικὴ βάση γιὰ τὴν ἐμπλοκὴ του στὶς διαπραγματεύσεις μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων μερῶν, ἡ Πύλη ἔστειλε τὸν Ἀχμέτ Ἀσμή ἐφέντη ὡς πρέσβη στὸ Βερολῖνο γιὰ νὰ πιέσει γιὰ μία ξεκάθαρη ἀπάντηση τῶν Πρώσων. Αὐτὴ ἡ ἀπάντηση δὲν ἐδόθη ποτέ, καθὼς ἡ πρωσικὴ πλευρὰ κωλυσιεργοῦσε καὶ μὲ διπλωματικὲς μόνο ἐνέργειες ὑποστήριξε σὲ μικρὸ βαθμὸ τὶς ὀθωμανικὲς θέσεις κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ κατέληξαν στὶς δύο συνθήκες μὲ τὶς ὁποῖες ἔληξε ὁ πόλεμος: τὴν συνθήκη τοῦ Σιστόβ μὲ τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ τὴν συνθήκη τοῦ Ἰασίου μὲ τοὺς Ρώσους.⁴

Ο Καρατζᾶς ἐκκινεῖ λοιπὸν τὴν περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ πρὸς τὸ Βερολῖνο, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στὰ φύλλα 2r-45v. Στὰ φύλλα 45v – 138v

ΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, στί: EUDOXIU HURMUZAKI, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XIII, București 1909, σελ. 8΄.

3. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 530.

4. Γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Πρώσους στὸ Βερολῖνο καὶ εὐρύτερα τὴν διπλωματικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς τόσο μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βλ. ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Οἱ Φαναριῶτες καὶ ἡ ὀθωμανικὴ διπλωματία στὰ τέλη τοῦ 18΄ αἰῶνα*.

περιλαμβάνονται οι έγγραφες για την ένδεκάμηνη παραμονή στο Βερολίνο και τις διαπραγματεύσεις με την πρωσική πλευρά, ενώ τέλος στα φύλλα 139r - 159v καταχωρίζεται η περιγραφή του ταξιδιού της επιστροφής.

Κατά τους ένδεκα μήνες παραμονής στην πρωσική πρωτεύουσα, ο Καρατζᾶς είχε την ευκαιρία να γνωρίσει καλά και να περιγράψει τόσο την αύλική όσο και την άστική πνευματική και κοινωνική ζωή του Βερολίνου. Όπως κάθε διπλωμάτης της εποχής του μετέσχε σε συνεστιάσεις, δείπνα, χορούς, συναντήσεις σαλονιών, συνεδριάσεις της Ακαδημίας, ενώ παράλληλα επισκέφθηκε τα αξιοθέατα της πόλης. Η μετοχή του στην κοινωνική και πνευματική δραστηριότητα του Βερολίνου καθώς και η ίδια η πόλη, τα δημόσια κτήριά της και οι θεσμοί της αποτέλεσαν υλικό με το οποίο εμπλούτισε τις *Έφημερίδες* του, καθιστώντας τις πέρα από διπλωματικό ήμερολόγιο και πραγματικό περιηγητικό κείμενο.⁵

Προτού αναφερθούμε στην κοινωνική και πνευματική διάδραση του Καρατζᾶ με τους πρώσους εύγενείς και άστους που γνώρισε στο Βερολίνο, πρέπει να σημειώσουμε πως ο Μπάνος είναι ένας «καλός» παρατηρητής. Περιγράφει αυτό που βλέπει και το ερμηνεύει στις πραγματικές του διαστάσεις. Σχεδόν ποτέ δεν παρερμηνεύει τις κοινωνικές και πνευματικές εκδηλώσεις, εκφράσεις και καταστάσεις που ζει. Έχει ἄλλωστε σημαντική εμπειρία από την Πετρούπολη, όπου έζησε από το 1769 ως το 1775 «αίχμάλωτος» ως μέλος της ακολουθίας του ἡγεμόνα Βλαχίας Γρηγορίου Β' Γκίκα. Είναι χαρακτηριστικό πως στην πρώτη κιόλας επαφή του με την αύλη του Βερολίνου σπεύδει να κάνει σύγκριση με την ἤδη γνωστή σε αυτόν αύλη της Πετρούπολης.⁶

Η πρώτη επαφή του Καρατζᾶ με την βερολινέζικη κοινωνική ζωή ἔγινε στις 11 Φεβρουαρίου 1791, μία μέρα μετά την επίσημη πρώτη ἀκρόαση ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο. Πρόκειται για την συμμετοχή

5. Για παρόμοια ἑυρωπαϊκά περιηγητικά κείμενα για τὸ Βερολίνο βλ. JOACHIM R, «Die höfische Gesellschaft unterwegs: Residenzkultur im Spiegel handschriftlicher Reisetagebücher des 18. Jahrhunderts», στο: GÜNTHER LOTTES - IWAN D' Aprile (ἐπιμ.), *Hofkultur und aufgeklärte Öffentlichkeit: Potsdam im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext*, Berlin 2006, σελ. 47-76.

6. Ἀναφερόμενος στὸ βερολινέζικο παλάτι γράφει: «Τὸ σαράγι μεγαλοπρεπέστατα στολισμένον καὶ ἀσυγκρίτως εὐμορφότερον καὶ μεγαλύτερον ἀπὸ τῆς Πετροπόλεως». ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Έφημερίδες 1790-1792*, σελ 181.

του μαζί με τὸν Ἀζμὴ στὸ ρεντοῦτο, τὸν χορὸ τῶν μεταμφιεσμένων,⁷ ὁ ὁποῖος γινόταν στὸ βασιλικὸ θέατρο.⁸

Τὸ βράδυ ἐπήγαμεν εἰς τὸ ρεντοῦτο, τὸ ὁποῖον γίνεται εἰς τὸ βασιλικὸν θέατρον τῆς ὄπερας, ὅπερ εἶναι μεγαλοπρεπέστατον, καὶ με μηχανὴν ἀνεβαίνει ὅλο τὸ παρτέρ ἴσια με τὴν ὀρχέστραν, καὶ οὕτως ἐνούμενον γίνεται μία σάλα μεγαλωτάτη διὰ τρεῖς χιλιάδες ἀνθρώπους, ἐκτὸς ἐκείνων ὅπου εἶναι εἰς τὰς λόζας. Εἰς αὐτὰ λοιπὸν ὅλοι ἦτον με μάσκαραις κάτω, καὶ εἰς τὰς λόζας, καὶ ὁ ῥήγας ὁ ἴδιος, καὶ ὅλη ἡ βασιλικὴ φαμελλία, οἵτινες ἐκατέβηκαν εἰς τὸ παρτέρι, ἐκτὸς τῆς βασιλίσσης ὅπου δὲν ἐφορούσεν μάσκαραν, καὶ ἐστέκετο εἰς τὴν λόζαν της, ἤγουν εἰς τὸ ἀμφιθέατρον, καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν βαν λόζαν εἰς τὸ ἴδιον πάτωμα, ὅπου μᾶς ἔφερναν συχνὰ λεμονάδες, ὀρζάτες σερπέτια, πόντζια, καὶ ἄλλα, γιὰ τζέταις, τὰ ὁποῖα μόνον εἰς τὴν βασιλικὴν φαμελλίαν δίδονται, καὶ ὅχι εἰς τοὺς λοιπούς, τὰ μοιράζουσι δὲ οἱ λακέδες τῆς κούρτης. Ἡμεῖς εἰς τὸ παρτέρι δὲν ἐκατεβήκαμεν με τὸ νὰ μὴν εἶχαμεν μάσκαραν, ἦλθαν ὅμως εἰς ἡμᾶς πολλοὶ καὶ ἐγκιορουστίσαμεν, ὁ ῥήγας καὶ ἡ ῥεγκίνα ἐχαιρέτησαν μακρόθεν τὸν ἐφένδην εὐμενέστατα, ἦτον καὶ ἕως 40.000 ἀνθρωποὶ εἰς τὸ θέατρον, μόνον εἰς τὸ ἐπάνω τελευταῖον πάτωμα χωρὶς μάσκαραις, οἱ δὲ λοιποὶ με μάσκαραις διαφόρων εἰδῶν.⁹

7. Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς λέξης βλ. ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ἐφημερίς, Βιέννη 1797*, Προλεγόμενα, τ. 5, Ἀθήνα 1995, σελ. 234.

8. Πρόκειται γιὰ τὴν σημερινὴ Staatsoper Unter den Linden, ἡ ὁποία κτίστηκε (1741-1743) ἀπὸ τὸν φίλο καὶ ἀρχιτέκτονα τοῦ Φρειδερίκου Β', Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff. Βλ. ROLF HOSFELD - BORIS KEHRMANN - RAINER WÖRTMANN (ἐπιμ.), *Friedrichs Traum. Die Berliner Staatsoper Unter den Linden*, Metz - Hamburg 2000. Ὁ Καρατζᾶς ἐπισκέφθηκε ἐπίσης γιὰ νὰ παρακολουθήσει θεατρικὲς παραστάσεις τὸ Französisches Komödienhaus, ποὺ βρισκόταν στὴν πλατεία Gendarmenmarkt κοντὰ στὸ κατάλυμα τῆς ὀθωμανικῆς πρεσβείας. Τὸ θέατρο, τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἐκεῖ, καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὰ 1817. Σήμερα σώζεται τὸ Konzerthaus ποὺ χτίστηκε στὰ ἐρείπιά του τὸ 1819. Βλ. FLORIAN URBAN, *Neo-historical East Berlin*, Farnham 2009, σελ. 215-228. Τὸ τρίτο θέατρο, στὸ ὁποῖο βρέθηκε γιὰ νὰ παρακολουθήσει ὅπερες, ἦταν τὸ ἀνακτορικὸ θέατρο, ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο-Γουλιέλμο στὸ Charlottenburg. Βλ. MARGARETE KÜHN, *Schloß Charlottenburg*, Berlin 1955. GERD BARTOSCHEK (ἐπιμ.), *Sophie Charlotte und ihr Schloss. Ein Musenhof des Barock in Brandenburg-Preussen*, New York 1999.

9. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 179.

Στὸ ρεντοῦτο ξαναβρέθηκε ἀρκετὲς φορές καὶ μετὰ τὴν πρώτη ἐντύπωση προχώρησε καὶ σὲ μία κοινωνικὴ ἀνάλυση τοῦ γεγονότος. Ἐντόπισε τὴν ἐξισωτικὴ διάσταση, ποὺ μέσα στὸ διαφωτιστικὸ κλίμα εἶχε ἐπικρατήσει.

Τὸ βράδυ ρεδούτο, ἤγουν μασκαράτα, ὅπου ἦτον ὅλη ἡ βασιλικὴ φαμελλία καὶ οἱ ξένοι πρίγκιπες, καὶ πριγκιπέσσαι μὲ μάσκαραις, τὰς ὁποίας ὕστερον τὰς εὐγαλαν. Αὐτὸ τὸ ρεδούτο, καθὼς καὶ ἄλλα ὅπου δίδονται ταῖς ἀποκραίαις, γίνονται μὲ ἔξοδα βασιλικά, ἤγουν οἱ μουσικοὶ καὶ αἱ λαμπάδες πληρώνονται ἀπὸ τὴν βασιλείαν, καὶ πηγαίνουν ὅλοι εὐγενεῖς, ἐσνάφια, τεχνῆται, πλὴν ὅλοι μὲ μάσκαραις, καὶ παστρικά ἐνδυμένοι, καὶ χορεύουν ὅταν μείνη τόπος, ἐπειδὴ ἀφ' οὗ δίδεται εἰς τὸ θέατρον τῆς μεγάλης ὀπερας τὸ ὁποῖον εἶναι εὐρυχωρώτατον, καὶ πέρνει ὑπὲρ τὰς ἑξ χιλιάδας ψυχάς, πάλιν γεμίζει τόσον ὅπου δὲν ἔχουν τόπον ποῦ νὰ χορέψουν. Εἰς τοῦ ἀποθανόντος ῥηγὸς τὸν καιρὸν ἦτον χωρισμένοι οἱ εὐγενεῖς ἀπὸ τοὺς τεχνήτας καὶ ἐσνάφια, καὶ ἐστήνοντο καὶ τράπεζαι διὰ ὅλους. Τώρα ὁμως εἶναι ἀνακατωμένοι, καὶ τὰ τραπέζια ἐσηκώθησαν, εἶναι ὁμως πολλὰ περισσοτέρα φωτοχυσία εἰς τὸ θέατρον.¹⁰

Μὲ ἀντίστροφο τρόπο θεώρησε πὼς λειτουργοῦσε κοινωνικὰ ἡ ὄπερα. Στὸ θέατρο βρέθηκε ἀρκετὲς φορές -συνήθως μαζὶ μὲ τὸν Ἀζμῆ- γιὰ νὰ παρακολουθήσει παραστάσεις τῆς ὄπερας. Τὴν πρώτη φορά, στίς 14 Φεβρουαρίου, ὁ Ἀζμῆ μὲ τὸν Καρατζᾶ εἶδαν τὴν ὄπερα τοῦ Δαρείου, σπουδαῖο κοινωνικὸ συμβὰν γιὰ τὸ Βερολῖνο, στὸ ὁποῖο παρέστησαν ὅλοι οἱ πρέσβεις. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ πὼς, ἐνῶ τὸ ἔργο φέρει ὡς τίτλο τὸ ὄνομα τοῦ πέρση βασιλιᾶ, ὁ Καρατζᾶς τὴν χαρακτηρίζει ὡς ὄπερα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Δαρείου.¹¹ Κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Βερολῖνο μνημονεύει πὼς παρακολούθησε συνολικὰ δεκατρεῖς παραστάσεις. Στίς βραδιὲς ποὺ περνοῦσε στὴν ὄπερα, ὁ Καρατζᾶς πέρα ἀπὸ τὰ ἔργα¹² παρατηροῦσε καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς κοινωνικῆς δομῆς

10. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 461-462.

11. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 183.

12. «Τὸ βράδυ ἐπήγαμεν εἰς τὸν μέγαν θέατρον τῆς ὄπερας, καὶ ἔδωκαν μεγάλην ὄπεραν ἰταλικήν, μὲ θαυμαστὰς δεκορατζιόνας, ὅπου ἦτον δεκατέσσαρες χορευταὶ ὀρχήστραι, οἱ ἑπτὰ ἄνδρες, καὶ αἱ ἑπτὰ γυναῖκες Ἰταλοὶ, Ἰταλαί, καὶ ἄλλοι πρώτης τάξεως,

πού γινόταν μέσα από την χωροθέτηση τῶν θέσεων. Παρότι παρακο-
λουθοῦσαν καὶ ἄστοι τὶς παραστάσεις, ἐντούτοις κάθονταν σὲ κατώ-
τερης ὀπτικής καὶ ἀκουστικῆς θέσεις, ἀπὸ αὐτὲς τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῶν
εὐγενῶν. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἀξιωματού-
χους ὑπῆρχε σαφὴς χωροθετικὴ διαβάθμιση.¹³

Ὡς μέλη τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, πὺν παρεπιδημοῦσε στὸ Βερο-
λῖνο, συμμετεῖχαν στὶς χοροεσπερίδες στὸ ἀνάκτορο καλεσμένοι τοῦ
Φρειδερίκου-Γουλιέλμου ἢ τῆς βασίλισσας. Ἐκεῖ διασκέδαζαν μαζί μὲ
ὀλόκληρὴ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια, τοὺς εὐγενεῖς, τοὺς ὑπουργοὺς καὶ
τοὺς ὑπόλοιπους ξένους διπλωμάτες τοῦ Βερολίνου. Τὴν πρώτη φορὰ
πού τὰ μέλη τῆς ὀθωμανικῆς ἀντιπροσωπείας παραβρέθηκαν σὲ τέτοια
ἐκδήλωση, ὁ πρῶτος μονάρχης προσπάθησε νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστο-
σύνη τοῦ ὀθωμανοῦ πρέσβη καὶ νὰ δημιουργήσῃ κλίμα οἰκειότητας
μαζί του μὲ δύο συμβολικοὺς τρόπους. Κατὰ πρῶτον φόρεσε τὸ δακτυ-
λίδι πὺν τοῦ εἶχε στείλει ὁ σουλτάνος καὶ τὸ ἔδειχνε μὲ ἱκανοποίηση.
Κατὰ δεύτερον χαιρέτησε τὸν Ἀζμὴ στὰ τουρκικά, προφανῶς διδαχθεὶς
ἀπὸ τὸν Diez, τὸν προηγούμενο πρέσβη στὴν Πόλη καὶ διαπρεπῆ κατό-
πιν ἀνατολιστῇ, ὁ ὁποῖος παραβρισκόταν στὸν χορὸ. Ἡ φιλόξενη διάθε-

καὶ σαράντα φιγκιουράνται καὶ φιγκιουράνται, πολλὰ καλοὶ καὶ αὐτοί, καὶ εἰς τὸ τέλος
ἔδωσαν ἕνα βαλλέτο ὠραιότατον, τὸ ὁποῖον ἐπαράστηνεν τὸν Ὀλυμπον τοιουτοτρό-
πως, σύννεφα ἐκατέρωθεν τοῦ θεάτρου, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἕν ὄρος ὑψηλόν, καὶ εἰς τὴν
κορυφὴν του καμμιὰ πενηνταριά κολώναις φωταυγεῖς ὁποῦ ἐκρατοῦσαν τρεῖς κουμπέ-
δες πολυάστρους καὶ φωταυγεῖς θαυμασίους, καὶ ὑπὸ κάτω τούτων ἐκάθοντο οἱ θεοὶ
καὶ θεαὶ κατὰ τάξιν καὶ βαθμούς, κατὰ πρῶτον ὁ Ζεὺς μὲ τὸν κεραυνὸν εἰς τὴν δεξιάν
καὶ τὸν ἀέτὸν εἰς τὸ πλάγι του, καὶ εἰς τὰ δεξιὰ του ἡ Ἥρα μὲ ὅλα τῆς τὰ παράσημα,
καὶ καθεξῆς οἱ λοιποὶ καὶ λοιπαὶ μὲ ὅλα τῶν τὰ παράσημα. Ἀφ' οὗ δὲ ἐτελείωσαν οἱ
ἀκτῶροι τῆς ὀπερας εἶπαν καὶ ἕν ἐγκώμιον συγχαρητικὸν εἰς τὸν ῥήγα ἀνάλογον εἰς
τὰς ἐφεστηκυῖας πανηγύρεις, τότε ἐκάτέβη ὁ Ἑρμῆς μὲ τὸ κηρύκειόν του, καὶ μερικοὶ
ἄλλοι θεοὶ καὶ θεαὶ μὲ τὰς νύμφας διὰ νὰ συγχαρῶσιν, αὐτοὶ δὲ ἦτον ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ἄρης,
ὁ Ἀπόλλων, ὁ Ζέφυρος, ὁ Ἔρως, καὶ ὁ Ὑμέναιος, θεαὶ δὲ ἦτον ἡ Ἀρτεμις, ἡ Ἀφροδίτη,
ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ Φλόρα, καὶ αἱ τρεῖς χάριτες, μὲ ἀπείρους νύμφας, καὶ γένεια οἵτινες ὅλοι μὲ
ὅλας ἐχόρευσαν κατὰ τάξιν θαυμασίως. Ὁ δὲ Ζεὺς καὶ ἡ Ἥρα μετὰ τῶν ἐπιλοίπων ἐστέ-
κοντο ἄνωθεν τοῦ Ὀλύμπου θεαταί, ὁμοίως καὶ οἱ λοιποὶ θεαταὶ οἵτινες εἴμεθα ἄνδρες
καὶ γυναῖκες περίπου τὰς πέντε χιλιάδας ψυχάς, καὶ οὕτως ἐτελείωσεν καὶ αὕτῃ ἡ πα-
νήγυρις». ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 448. Πέρα ἀπὸ τὴν ὁμορφίαν τῆς περι-
γραφῆς τὸ ἀπόσπασμα ἀποδεικνύει καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ κλασικισμοῦ στὸν πνευμα-
τικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κόσμον τῆς Πρωσίας τῆς ἐποχῆς. Βλ. καὶ WILLMUTH ARENHÖVEL
(ἐπιμ.), *Berlin und die Antike. Architektur, Kunstgewerbe, Malerei, Skulptur, Theater und
Wissenschaft vom 16. Jahrhundert bis heute*, Berlin 1979. KLAUS MANGER, *Klassizismus
und Aufklärung*, Frankfurt a. M. 1991, σελ. 271-290.

13. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 325.

ση τῶν Πρώσων καὶ ἡ αὐλικὴ ἀτμόσφαιρα ἔκαναν τὶς πρῶτες ἐντυπώσεις τοῦ Καρατζᾶ ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου ἰδιαίτερα θετικές.¹⁴

Ἡ τακτικὴ δημιουργίας κλίματος οἰκειότητας ἀπὸ πλευρᾶς τῶν Πρώσων φάνηκε ἀκόμη ἐντονότερα σὲ ἄλλη παρόμοια περίσταση. Στὶς 25 Φεβρουαρίου παραβρέθηκαν σὲ χοροεσπερίδα ποὺ ὀργάνωσε ἡ βασίλισσα, στὴν ὁποία παρίστατο καὶ ὁ βασιλιᾶς καὶ ὅλοι οἱ ἀξιωματοῦχοι. Ἡ βασίλισσα ἔκανε ὑπερβολικὲς περιποιήσεις στὸν Ἀζμῆ, τὸν προσκάλεσε νὰ καθήσει δίπλα της καὶ τοῦ εἶπε ὅτι τὸν ἐκτιμᾷ σὰν πατέρα της.¹⁵ Σὲ βασιλικοὺς χοροὺς παραβρέθηκαν πολλὲς φορές, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν καὶ διπλωματικὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς συνηθιζόταν νὰ συζητοῦν μεταξύ τους οἱ συγκεντρωμένοι ξένοι πρέσβεις.

Ἡ συμμετοχή, βέβαια, στὶς αὐλικὲς ἐκδηλώσεις εἶχε καὶ κάποιους περιορισμούς, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τουλάχιστον στὸν Ἀζμῆ. Στὶς 26 Ἀπριλίου, γιὰ παράδειγμα, ὁ ὀθωμανὸς πρέσβης ὑποχρεώθηκε νὰ μεταβεῖ γιὰ λόγους πρωτοκόλλου σὲ ἓνα γεῦμα ποὺ παρέθεσε ἡ βασίλισσα γιὰ τὰ γενέθλια μίας τῶν πριγκιπισσῶν, παρόλο ποὺ, ὅπως σημειώνει ὁ Καρατζᾶς, ἦταν ἡ τρίτη μέρα τοῦ ραμαζανιοῦ. Γιὰ αὐτὸ καὶ μετὰ ἀπὸ ἓναν σύντομο χαιρετισμὸ ὁ Ἀζμῆ ἀποχώρησε χωρὶς νὰ παρακαθήσῃ στὸ τραπέζι, ἐξηγώντας βέβαια στὴν βασίλισσα τὸν λόγο τῆς πρόωρης ἀποχώρησής του.¹⁶

Παρόμοιοι περιορισμοὶ ἴσχυαν καὶ στὴν συμμετοχή τους στὶς δεξιώσεις στὶς ξένες πρεσβεῖες, ὅπου γνώριζαν καὶ σημαντικὲς προσωπικότητες, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸν ἄγγλο πρίγκιπα, δούκα τοῦ York.¹⁷ Τὸ γεγονός βέβαια πὼς ὁ Ἀζμῆ τηροῦσε τὴν νηστεία τοῦ ραμαζανιοῦ, δημιουργοῦσε πάντα πρόβλημα στὴν συμμετοχή του σὲ αὐτές. Ἡ συνηθέστερη λύση ἦταν ἡ ἐκπροσώπησή του ἀπὸ τὸν Καρατζᾶ ἢ ἡ συμμετοχή του μὲ «εἰδικοὺς ὄρους». Γιὰ παράδειγμα στὶς 24 Μαΐου 1791 παραβρέθηκε σὲ ἐόρτιο δεῖπνο στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεῖα μὲ ἀφορμὴ τὰ γενέθλια τοῦ ἀγγλοῦ βασιλιᾶ. Κατὰ τὴν ἐπίσημη πρόποση ποὺ ἔκανε ὁ ἄγγλος πρέσβης, ὁ Ἀζμῆ δὲν σηκώθηκε γιὰ νὰ εὐχηθεῖ, καθὼς δὲν ἔπινε, ἀλλὰ μόλις κάθισαν ὅλοι, σηκώθηκε καὶ χωρὶς ποτήρι εὐχήθηκε τὰ «χρόνια πολλά», ἐνῶ ἀμέσως ὁ ἄγγλος πρέσβης Ewart τὸν εὐχαρίστησε.¹⁸

14. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 180-181.

15. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 196.

16. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 243.

17. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 269-272.

18. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 286.

Από τις πρώτες μέρες της παραμονής του στο Βερολίνο ο Καρατζάς γνώρισε ολόκληρη την βασιλική οικογένεια. Συγκεκριμένα, συναντήθηκε με την βασίλισσα Frederika Louisa von Hesse-Darmstadt,¹⁹ τους πρίγκιπες με πρώτο τον κατοπινό διάδοχο του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β' (1786-1797), Φρειδερίκο-Γουλιέλμο Γ' (1797-1840), τις πριγκίπισσες, αλλά και την χήρα βασίλισσα, σύζυγο του Φρειδερίκου Β', η οποία επίσης ζούσε στο παλάτι.²⁰

Στις 17 Φεβρουαρίου 1791 επισκέφθηκαν μαζί με τον Άζμχ την οίκια της επίσημης έρωμένης του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, κοντέσσας Sophia Juliana Frederica von Dönhoff.²¹ Την ίδια μέρα γευμάτισαν στο σπίτι του πρώσου αρχιστράτηγου Wichard von Möllendorf, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά τα ζητήματα που άφοροῦσαν στην Όθωμανική Αυτοκρατορία.²² Τò βράδυ κατέληξαν στην οίκια της πρώην επίσημης έρωμένης του βασιλιά, μαντάμ Ritz, όπου ἦταν καλεσμένοι και αρκετοί ντόπιοι και ξένοι αξιωματοῦχοι.²³

Τόσο ἡ μαντάμ Ritz ὅσο και ἡ κοντέσσα Dönhoff ζοῦσαν με ἄνεση πού

19. Ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Β' εἶχε νυμφευθεῖ ἀρχικά, ἐνὸσω ἀκόμη ἦταν διάδοχος τοῦ θείου του (1765), τὴν Elisabeth Christine of Brunswick-Wolfenbüttel, ἀνηψιά τοῦ Φρειδερίκου Β'. Τὴν χώρισε ὅμως ὅταν ἀποκαλύφθηκε πὼς τὸν ἀπατοῦσε. Μαζί της ἀπέκτησε μία κόρη, τὴν πριγκίπισσα Φρειδερίκη, ἡ ὁποία καὶ μετὰ τὸ διαζύγιο τῶν γονιῶν της καὶ τὸν δεῦτερο γάμο τοῦ πατέρα της, ζοῦσε στὸ παλάτι καὶ τὴν ὁποία γνώρισε ὁ Καρατζάς μαζί με τὶς πριγκίπισσες ἀπὸ τὸν δεῦτερο γάμο τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου. Στὰ 1769, ὁ τότε διάδοχος νυμφεύθηκε τὴν Frederika Louisa, μετὰ τὴν ὁποία ἀπέκτησε ὀκτὼ παιδιά, ἀνάμεσά τους καὶ τὸν δικό του διάδοχο, Φρειδερίκο-Γουλιέλμο Γ'. Παρόλα αὐτὰ ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος εἶχε πολλὲς ἐρωμένες, ἐνῶ συνῆψε καὶ δύο φορὲς *Ehe zur linken Hand* (*morganatic marriage*), γάμο ἀπὸ τὸ «ἀριστερὸ χέρι» τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 348-349. Πρόκειται γιὰ μορφὴ γάμου πού ὑπῆρχε στὴν Εὐρώπῃ τοῦ 18οῦ αἰῶνα καὶ συνηθιζόταν περισσότερο στὸν γερμανικὸ χῶρο. Γινόταν ἀνάμεσα σὲ βασιλιά ἢ δούκα καὶ γυναῖκα ἀπὸ τὴν κατώτερη ἀριστοκρατία. Μὲ αὐτὸν ἡ σύζυγος καὶ τὰ τέκνα της δὲν ἀποκοτοῦσαν καμία ἀξίωση στοὺς τίτλους καὶ τὴν περιουσία τοῦ συζύγου. Αὐτὴ ὅμως πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ γυναῖκα τῆς ζωῆς τοῦ πρώσου μονάρχη ἦταν ἡ σχεδὸν μόνιμη ἐρωμένη του, μετὰ τὴν ὁποία δὲν ἔπαψε νὰ σχετίζεται μέχρι τὸν θάνατό του, Wilhelmine Ritz καὶ ἀργότερα Gräfin von Lichtenau. Βλ. HANS-JOACHIM NEUMANN, *Friedrich Wilhelm II. Preußen unter den Rosenkreuzern*, Berlin 1997. EDELGARD ABENSTEIN, *Die Mätresse des Königs*, Berlin 2006. Ἐντυπωσιακὰ λεπτομερὲς εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Καρατζᾶ στὰ οἰκογενειακὰ-προσωπικὰ τοῦ πρώσου μονάρχη. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 396-401

20. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 178-183.

21. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 184.

22. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 184-185.

23. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 185-186.

τούς έξασφάλιζαν οι βασιλικές χορηγίες.²⁴ Ο βασιλιάς μάλιστα δὲν δίσταζε νὰ κυκλοφορεῖ δημόσια μετὰ τὴν τότε ἐπίσημη ἐρωμένη του, τὴν Dönhoff.²⁵ Ο Καρατζᾶς συνάντησε ἐπανειλημμένως ἀμφοτέρους τὶς ἐρωμένες σὲ αὐλικὲς ἐκδηλώσεις.

Κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς ὀθωμανικῆς πρεσβείας στὸ Βερολῖνο πραγματοποιήθηκαν καὶ οἱ γάμοι δύο θυγατέρων τοῦ πρώτου μονάρχου. Στὶς 18 Σεπτεμβρίου 1791 πραγματοποιήθηκε ὁ γάμος τῆς πριγκίπισσας Frederike Charlotte, κόρης τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου μετὰ τὸν δούκα τοῦ York. Ο Καρατζᾶς παραβρέθηκε στὶς σχετικὲς τελετὲς καὶ παρουσιάζει μετὰ λεπτομέρειες τὴν παράταξη τοῦ πρωσικοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου.²⁶ Ἡ παρουσίαση τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀξιωμάτων τους εἶναι ἰδιαίτερα σχολαστικὴ καὶ καταδεικνύει σαφὲς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρωσικὴ ἐθιμοτυπία. Παρατηρεῖ πῶς ἡ συνήθεια νὰ προπορεύονται οἱ

24. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν περιγραφή πού κάνει ὁ Καρατζᾶς τῆς κατοικίας τῆς μαντὰμ Ρίτζ, ὅταν τὴν ἐπισκέφθηκαν στὰ γενέθλιά της: «Ἡ μαδὰμ Ρίτζ μᾶς ἐδέχθη ἔξω, μάλιστα ἐμένα μετὰ ἔκαμεν ἐν ξεχωριστῷ κομπλιμέντῳ, ὑπερευχαριστοῦσα μετὰ διὰ τὸ μπουκέτο ὁποῦ τὴν ἔστειλα, καὶ λέγουσα μετὰ ὅτι ἂν ἐφοροῦσεν λουλούδια, βέβαια τὸ ἐδικόν μου μπουκιέτο ἤθελεν φορέσει, ἔπειτα μᾶς ἐπῆρεν εἰς τὸν μουσαφίρ ὁδασῆ, παρευθὺς μᾶς ἔφεραν τζαῖ, καὶ αὐτὸ ἀκολούθησεν εἰς ὅλους, καὶ ὅλαις ὁποῦ ἤλθαν κατόπι. Τὰ ἀπαρταμένα της ἦτον ὅλα ἀνοικτά, θαυμασίως δονατισμένα καὶ μεγαλοπρεπῶς, μετὰ διάφορα μόνιμα ντελικάτα καὶ σπάνια, ὠρολόγια, κάδρα, στάμπαις, βάζα καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἐπειτα ἐπήγαμεν εἰς τὸ ὀβάλε σαλὸν ὁποῦ εἶναι ἀπὸ στοῦκ κουμπελίδικο μετὰ κολώναις, καὶ μετὰ τέσσερα μεγάλα κάδρα ὁποῦ παραστήνουν τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Πάριν καὶ ἐχόρεψαν, εἰς τοὺς ἄλλους ὁδάδες ἔπαιζαν χαρτιά, εἰς αὐτὸ τὸ μεταξὺ ἐσέρβιραν μπουλλιόν, ζεστὴν πίβαν μετὰ αὐγὸ, καὶ πόντζι ὅλα αὐτὰ θαυμάσια καὶ ἐξαίρετα. Τὰ ὠρολόγια ὁποῦ ἦτον εἰς τοὺς διάφορους ὀντάδες ἔπαιζαν μινουέτο, ἀδιακόπως καθὼς καὶ τὸ καναράκι ὁποῦ ἦτον εἰς τὸ καμπινέτο της. Εἰς τὰς 9½ ὥρας φράγκικα ἐτοίμασαν τὸ τραπέζι εἰς τὴν μεγάλην σάλαν ἐκεῖθεν τοῦ σαλόν, ἧτις ἔχει ἐκατέρωθεν παράθυρα ὁποῦ τὴν φωτίζουν, καὶ δύο ὀτζάκια, εἶναι καὶ θαυμασίως ζωγραφισμένοι, καὶ δονατισμένοι μετὰ περδέδες μεταξωτοὺς ὠραιότατους καὶ ἀφ' οὗ τὸ τραπέζι ἐβαστοῦσεν ἀπὸ τὴν μίαν ἄκρην ἕως εἰς τὴν ἄλλην, ἦτον καὶ ἄλλα μικρὰ εἰς τὰ πλάγια, ὅλα πολυτελῆ καὶ μεγαλοπρεπέστατα. Ἡ μαδὰμ Ρίτζ ἐπῆρεν τὸν Μπισεφβέρδερ καὶ ἐκάθησεν εἰς τὸ τραπέζι εἰς τὴν μέσην, καὶ οἱ ἄλλοι ἐκάθησεν ὁ καθεὶς ὁποῦ ἔτυχεν, καθὼς συνηθίζουν εἰς ὅλα τὰ μεγάλα τραπέζια ἐδῶ». ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 502.

25. Χαρακτηριστικὸ τοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε στὶς σχέσεις τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους εἶναι τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα τοῦ Καρατζᾶ: «Ἐπήγαμεν καλεσμένοι εἰς τὸ Σαρλότεμπούργκ. Καὶ ἦτον ὅπερα ἰταλική, καὶ μπαλέτος εὐμορφος μὴλωνάδικος. Ἦτον καὶ ἡ βασίλισσα καὶ ἡ πριγκίπισσα Ἀνρὴ εἰς τὸ ἀμφιθέατρον, ὁ δούκ ντὶ Γιόρκ καὶ αἱ πρεντζιπέσσαι, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν λόζαν ἦτον ὁ ῥήγας καὶ εἰς τὸ πλάγι του ἡ κοντέσσα Ντένοφ, πλὴν πλαγιῶς καὶ ὄχι κατὰ πρόσωπον τῆς λόζας, διὰ νὰ μὴν φαίνεται ἀπὸ τὴν βασίλισσαν». ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 334-335.

26. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 437-439.

υπουργοὶ στοὺς γάμους τῶν πριγκιπισσῶν κρατώντας ἀναμμένες λαμπάδες ὑπάρχει μόνο στὴν πρωσικὴ αὐλή. Συμπληρώνει, μάλιστα, πῶς τὸ ἔθιμο αὐτὸ οἱ Πρῶσοι ἰσχυρίζονται πῶς τὸ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες, ποὺ εἶχαν τὴν ἰδιαίτερη τελετὴ τοῦ ὑμέναιου.²⁷

Λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 20 Σεπτεμβρίου, πραγματοποιήθηκε καὶ ὁ γάμος τῆς μεγαλύτερης κόρης τοῦ πρώσου μονάρχη ἀπὸ τὸν δεῦτερο γάμο του, τῆς Friederike Luise Wilhelmine μὲ τὸν ξάδελφό της, διάδοχο τότε τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ὁράγγης καὶ κατοπινὸ πρῶτο βασιλιᾶ τῆς Ὀλλανδίας, Wilhelm Friedrich. Οἱ δύο γάμοι ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς πρωσικῆς αὐλῆς διαμορφώνοντας ἓνα ἰδιαίτερο πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο κατέγραψε ὁ Καρατζᾶς.²⁸

Στὸ πλαίσιο τῆς παρουσίας τους στὴν πρωσικὴ αὐλή θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου νὰ κρατήσῃ ἓνα πορτρέτο τοῦ ὀθωμανοῦ πρέσβη, τὸ ὁποῖο φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ καλλιτέχνη ποὺ ἐργαζόταν γιὰ τὸν βασιλιά. Ἐπισκέφθηκε τὸν Ἀζμὴ στὸ κατάλυμα τῆς πρεσβείας καὶ τὸν ζωγράφισε παρουσίᾳ ἐνὸς ἀξιωματικοῦ.²⁹ Ἀργότερα φιλοτεχνήθηκε καὶ ἄλλο πορτρέτο του, ἀπὸ σπουδαιότερη καλλιτέχνηδα, μέλος τῆς πρωσικῆς Ἀκαδημίας, τὴν Lapietuiine de Sydow.³⁰ Οἱ Πρῶσοι φαίνεται ὡς πρὸς τοῦτο νὰ ἀκολουθοῦν τὴν γενικότερη εὐρωπαϊκὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς. Τὰ πορτραῖτα τῶν ὀθωμανῶν πρέσβων, ἀλλὰ καὶ σουλτάνων ἢ βεζύρηδων ποὺ κυκλοφοροῦνταν τότε στὴν Εὐρώπη, παρότι φιλοτεχνημένα μὲ τὸν δυτικὸ τρόπο, ἐντάσσονταν στὴν ἔννοια τῶν περιζήτητων ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν Τουρκία, στὴν *turquerie*.³¹

Στὸν ἐλεύθερο χρόνο ποὺ εἶχαν, τόσο ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς τοὺς ὑποχρεώσεις ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς αὐλικὲς δεξιώσεις καὶ τελετές, γνώρισαν τὸ Βερολῖνο καὶ τὴν ἀστικὴ ζωὴ του. Ἡ ὀθωμανικὴ πρεσβεΐα ἐπισκέφθηκε τὴν πρωσικὴ πρωτεύουσα σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ Διαφωτισμὸς εἶχε δημιουργήσει νέους κοινωνικοὺς θεσμοὺς μὲ σημαντικότερο ἴσως αὐτὸν τῶν σαλονιῶν. Τὸ Βερολῖνο πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Φρειδερίκου Β' (1740-1786) εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσῃ μίαν ἀξιοσημεΐ-

27. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 440.

28. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 443-446.

29. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 195.

30. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 213-214.

31. Βλ. NEBAHAT AVCIOGLU, *Turquerie and the politics of representation 1728-1876*, Farnham 2011, σελ. 14-44.

ωτη πνευματική ζωή, παρότι η πόλη δεν διέθετε πανεπιστήμιο μέχρι το 1810.³² Αυτό ως έναν βαθμό όφειλόταν στην κυριαρχία της αύλης στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ο πατέρας του Φρειδερίκου του Β', Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Α' ήταν ένας πολέμαρχος με μικρό ενδιαφέρον για τα πνευματικά ζητήματα, ενώ και ο ίδιος ο Φρειδερίκος παρά το ενδιαφέρον του για τα γράμματα και τις τέχνες,³³ δεν προώθησε την ίδρυση πανεπιστημίου. Βεβαίως, την έλλειψη του πανεπιστημίου κάλυπταν άλλοι θεσμοί, αύλικοι κατά βάση,³⁴ οι οποίοι χρησίμευαν για να ενισχύουν το κύρος της μοναρχίας.

Ο κυριότερος από αυτούς ήταν η Βασιλική Ακαδημία του Βραδεμβούργου (Βερολίνου), η οποία υπήρξε από την ίδρυσή της στα 1700 και έξις ο σημαντικότερος επιστημονικός σύλλογος της Πρωσίας. Σε αυτήν τα παλαιότερα μέλη, βεβαίως, εξέλεγαν τα νέα, αλλά ο βασιλιάς έπρεπε να εγκρίνει τον διόρισμο κάποιου ως μέλους της. Έτσι, η Ακαδημία λειτουργούσε περισσότερο ως μία συνάθροιση λογίων στην πρωσική αύλη παρά ως ένα ανεξάρτητο πνευματικό ίδρυμα. Ούτως ή άλλως η συμμετοχή σε αυτήν ήταν περιορισμένη στον αριθμό μερικῶν δεκάδων έπιστημόνων και λογίων, οι οποίοι παρά το άδιαμφισβήτητο κύρος τους και την δυνατότητα προβολής και έκδοσης τῶν έργων τους μέσω της Ακαδημίας δεν ήταν δυνατόν να επηρεάσουν δραστικά την εύρυθμη κοινωνική ζωή της πόλης.³⁵

Στα πρώτα χρόνια όμως της βασιλείας του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β', άνηψιού και διαδόχου του Φρειδερίκου του Μεγάλου αρχίζουν να αναπτύσσονται πνευματικοί θεσμοί όχι πλέον με αύλική, αλλά με ιδιωτική πρωτοβουλία. Στα 1788 άρχισε την λειτουργία της η πρώτη γκαλερί έργων τέχνης, ενώ την επόμενη χρονιά έμφανίστηκε η πρώτη ιδιωτική δανειστική βιβλιοθήκη, με έτήσια συνδρομή. Στα 1789, επίσης, ιδρύθηκε η πρώτη Άγγλική Λέσχη (English Club), τα μέλη της οποίας

32. Βλ. <http://www.hu200.de/geschichte> (τελευταία επίσκεψη 7/1/2012).

33. Βλ. HELMUT BÖRSCH-SUPAN, *Die Kunst in Brandenburg-Preußen: Ihre Geschichte von der Renaissance bis zum Biedermeier dargestellt am Kunstbesitz der Berliner Schlösser*, Berlin 1980.

34. Για την πολιτική και κοινωνική σημασία της πρωσικής αύλης εύρύτερα βλ. WOLFGANG NEUGEBAUER, «Hof und politisches System in Brandenburg-Preussen: Das 18. Jahrhundert», *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 46 (2000), σελ. 139-169.

35. Βλ. ADOLF von HARNACK, *Geschichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, τ. 1, Berlin 1900.

συγκεντρώνονταν δύο φορές την εβδομάδα και μιλούσαν αποκλειστικά άγγλικά. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα στὴν πόλη λειτουργοῦσαν 653 μπουραρίες, 53 καφετέριες καὶ 140 ξενοδοχεῖα, καθὼς καὶ εὐάριθμα κέντρα χοροῦ καὶ οἴκοι ἀνοχῆς.³⁶

Ἕνας ἄλλος λιγότερο βέβαια πνευματικὸς μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑψηλῆς πνευματικότητος χῶρος, ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ σπατάλη τοῦ «ἐλεύθερου» χρόνου, αὐτοῦ τοῦ νέου διαστήματος στὴν νεωτερικὴ καθημερινότητα, ὑπῆρξαν οἱ θέρμες καὶ οἱ πηγές ποὺ ἀνάβλυζαν ἱαματικά νερά κοντὰ στὸ Βερολῖνο. Αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἡ κοινωνικὴ συνάθροιση καὶ διασκέδαση ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλής, ὅταν ὁ Καρατζῆς ἐπισκέφθηκε τὸ Βερολῖνο. Σὲ ἐγγραφὴ στὶς 14 Ἰουλίου σημειώνει στὶς *Ἐφημερίδες* του μὲ μία δόση παραπόνου πὼς ὁ Ἀζμὴ μετέβη στὰ προάστια τοῦ Βερολίνου σὲ τοποθεσία μὲ ἱαματικά λουτρά γιὰ καθαρὰ τουριστικοὺς λόγους, παίρνοντας μαζί του τὸν πρῶην ὑπάλληλο τῆς πρωσικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη, L. Gross. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ πῆγε «διὰ ἐγλεντζένι» χωρὶς νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ τὸν συνοδεύσῃ.³⁷ Ἡ ὁθωμανικὴ πρεσβεία, ἄλλωστε, δὲν εἶχε -ιδίως σὲ ἐκεῖνο τὸ διάστημα- κάτι καλύτερο νὰ κάνει ἀπὸ τὸ νὰ διασκεδάζῃ στὸ Βερολῖνο.³⁸

Σαφῶς πιὸ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τοὺς λουόμενους στὰ ἱαματικά νερά εἶχαν οἱ θαμῶνες τοῦ βερολινέζικου Καζίνου. Σὲ αὐτὸ ἔναντι ἐτήσιας συνδρομῆς τὰ μέλη συγκεντρώνονταν καθημερινὰ, γιὰ νὰ διαβάσουν τὶς ἐφημερίδες, νὰ πολιτικολογήσουν, νὰ δειπνήσουν καὶ νὰ παίξουν χαρτιά μεταξύ τους. Στὴν πραγματικότητα ἔκαναν ὅ,τι καὶ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας στὸ παλάτι. Βεβαίως, τὰ παραπάνω συνιστοῦν δείγματα μίας κοινωνικῆς διεργασίας περισσότερο ἐμπορευματοποίησης τῆς κοινωνικῆς συνύπαρξης καὶ τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, παρὰ ἀμιγῶς πνευματικὸς θεσμοὺς. Ἐντούτοις, ἦταν δείγματα κοινωνικῆς λειτουργίας ποὺ εὐοδώθηκε καὶ συνέχισε νὰ ὑφίσταται στοὺς κατοπινὸς αἰῶνες, πλὰι στὴν καθαρῶς πνευματικὴ κίνηση ποὺ ὑποστα-

36. Βλ. FELIX ESCHER, «Die brandenburgisch-preussische Residenz und Hauptstadt Berlin im 17. und 18. Jahrhundert», στὸ: WOLFGANG RIBBE (ἐπιμ.), *Geschichte Berlins*, τ.1, München 1987, σελ. 343-403.

37. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. 347-348.

38. Βλ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΙΝΑΟΓΛΟΥ, «Entertainment instead of Negotiations? The Ottoman Embassy in Berlin (1791)», στὸ: GUNDA BARTH-SCALMANI – HARRIET RUDOLPH – CHRISTIAN. STEPPAN (ἐπιμ.), *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*, [Innsbrucker Historische Studien 29 (2013)], Innsbruck 2013, σελ. 275-288.

σιοποιήθηκε κυρίως από άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις.³⁹

Ακόμη συνθετότερη, αλλά σίγουρα συνυφασμένη με κάποια έννοια πνευματικότητας ήταν και η λειτουργία των τεκτονικών στοών. Η μασονία υπήρχε βέβαια στο Βερολίνο από πολύ νωρίτερα, αλλά η τελευταία δεκαετία του αιώνα είναι σίγουρα μία εποχή που νέες στοές ιδρύονται και ο τεκτονισμός αποκτά μεγαλύτερη κοινωνική επίδραση και δυναμική. Ίδιως, μία τεκτονική αίρεση, ο ροδοσταυρισμός φαίνεται να έλέγχει πλήρως την πολιτική και κοινωνική ζωή της Πρωσίας στα χρόνια του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β', αν αναλογιστούμε πως ο ίδιος ο ηγέτης των ροδοσταυρων της εποχής, ο Woellner ήταν ύπουργός και είχε πετύχει την μύηση στον ροδοσταυρισμό και του ίδιου του βασιλιά.

Παρότι ο γνήσιος τεκτονισμός στην Γερμανία απέκλειε την συμμετοχή Έβραίων στις τάξεις του, έντουτοις η οικονομική άνοδος του δραστήριου έβραϊκού στοιχείου στο Βερολίνο όσο και η εξάπλωση των στοών οδήγησαν σε κάποιες τεκτονικού τύπου οργανώσεις, όπως η Στοά της Άνοχης, στις οποίες μπορούσαν να γίνουν δεκτοί και Έβραίοι. Κατάλληλοι για να γίνουν μέλη της είχαν κριθεί πως ήταν και οι τρείς μάλλον κορυφαίες προσωπικότητες της έβραϊκής κοινότητας του Βερολίνου την εποχή που το έπισκέφθηκε ο Καρατζάς, ο Μάρκος Herz, ο Daniel Itzig και ο Solomon Levy.⁴⁰ Μάλιστα, ο δεύτερος, ο ισχυρότερος έπιχειρηματίας στο Βερολίνο της εποχής και προσωπικός τραπεζίτης του βασιλιά είχε λάβει και την βασιλική έγκριση για την είσοδό του στην συγκεκριμένη στοά.

Βεβαίως, ο τομέας της κοινωνικής και πνευματικής ζωής που οι Έβραίοι του Βερολίνου πρωταγωνίστησαν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα ήταν αυτός των σαλονιών. Προτού όμως αναφερθούμε σε αυτόν θα μάς έπιτραπεί μία μικρή παρέμβαση για το ποιοι ήταν οι τρεις προαναφερθέντες Έβραίοι και ποιο ρόλο διαδραμάτιζαν στην κοινωνική ζωή του Βερολίνου της εποχής. Ο Μάρκος Herz υπήρ-

39. Εύρύτερα για τις κοινωνικές συσσωματώσεις πνευματικού χαρακτήρα κατά τον 18ο αιώνα στην Γερμανία βλ. RICHARD van DÜLMEN, «Die Aufklärungsgesellschaften in Deutschland als Forschungsproblem», στο: RICHARD van DÜLMEN, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien-Köln-Weimar 1993, σελ. 331-360.

40. Και με τους τρεις αυτούς ο Καρατζάς γνωρίστηκε κατά την παραμονή του στο Βερολίνο. Μάλιστα, στο σπίτι του Itzig και στο σαλόνι της κόρης του φιλοξενήθηκε έπιανελημμένως. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Έφημερίδες 1790-1792*, σελ. 159, 228-229, 239, 243-244, 267, 291, 323-324, 383, 594-597.

ξε ὁ ἀγαπημένος συνοδοιπόρος καὶ συνεχιστὴς τοῦ «πατριάρχῃ» τοῦ μεταρρυθμισμένου Ἰουδαϊσμοῦ, Moses Mendelssohn.⁴¹ Ὁ Mendelssohn ἀνάμεσα σὲ ἄλλα εἶχε νικήσει τὸν Κάντ σὲ διαγωνισμό δοκιμίου τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου καὶ ἦταν ὁ μοναδικὸς Ἑβραῖος τῆς ἐποχῆς τοῦ ποῦ ἐξελέγη μέλος τῆς στὰ 1771,⁴² ἀλλὰ ἡ ἐκλογή του ἀκυρώθηκε ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο Β΄. Βεβαίως, ὁ Φρειδερίκος τοῦ προσέφερε μία ἄλλη ἰδιαίτερη ἐπίσης τιμὴ γιὰ ἓναν Ἑβραῖο, μία προσωπικὴ πρόσκληση γιὰ συνάντηση μὲ τὸν ἴδιο στὸ Πότσδαμ. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὼς παρὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου καὶ τὰ πρῶτα δείγματα μεταρρύθμισης, ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ προσαρμογῆς του στὴν πρωσικὴ κοινωνία ποῦ ἐμφανίζονται τότε στὸ Βερολῖνο οἱ διακρίσεις σὲ βάρος τῶν Ἑβραίων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑφίστανται. Ὁ Herz λοιπὸν ἱατρός, φυσικὸς καὶ καντιανὸς φιλόσοφος παντρεύτηκε τὴν κόρη ἐνὸς ἐπίσης ἑβραίου ἱατροῦ ἀπὸ τὴν Πορτογαλία, τὴν Henriette de Lemos. Στὸ σπίτι τους ἀπὸ τὸ 1784 λειτουργοῦσε τὸ πρῶτο βερολινέζικο σαλόνι, ποῦ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γιὰ ὅλα τὰ κατοπινά. Στὸ ἓνα δωμάτιο ὁ Μάρκος ἔδινε διαλέξεις πάνω στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἐνῶ στὸ ἄλλο ἡ Henriette διεξῆγε συζητήσεις πάνω σὲ λογοτεχνικὰ ζητήματα.⁴³ Σὲ αὐτὰ τὰ πρῶτα βερολινέζικα σαλόνια συμμετεῖχαν τόσο ἀστοὶ ὅσο καὶ εὐγενεῖς. Δὲν ὑπῆρχαν ἰδιαίτεροι κανόνες, κώδικας ἐνδυμασίας ἢ τυπικὸ ποῦ οἱ θαμῶνες ἔπρεπε νὰ ἀκολουθοῦν. Σταδιακὰ κυριάρχησαν στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης, καθὼς οἱ σπουδαῖοι ρομαντικοὶ λόγιοι τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα πέρασαν ἀπὸ αὐτά.⁴⁴

Ἡ κυριαρχία τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου στὸν χῶρο τῶν σαλονιῶν σχετίζεται καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία ἀστών ὅπως ὁ Daniel Itzig, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ ἰσχυρότερος Ἑβραῖος ἐπιχειρηματίας τοῦ καιροῦ του. Ἐμποροβιομήχανος ἀπὸ μικρὸς κέρδισε πολλὰ χρήματα, ὅταν ἀνέ-

41. Βλ. WOLFGANG SCHMALE, «Menschenrechte-Individuelle Freiheit-Selbstbestimmung», στὸ: RICHARD van DÜLMEN (ἐπιμ.), *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln 2001, σελ. 256-259.

42. Βλ. JAMES SCHMIDT, «The question of Enlightenment: Kant, Mendelssohn, and the 'Mittwochsgesellschaft'», *Journal of the History of Ideas* 50 (1989), σελ. 269-291.

43. Βλ. DEBORAH HERTZ, *How Jews became Germans: the history of conversion and assimilation in Berlin*, New Haven 2007, σελ. 46-47.

44. Βλ. RICHARD van DÜLMEN, «Freundschaftskult und Kultivierung der Individualität um 1800», στὸ: RICHARD van DÜLMEN (ἐπιμ.), *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln 2001, σελ. 267-286. Εἰδικότερα γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου στὰ βερολινέζικα σαλόνια βλ. DEBORAH HERTZ, *Die jüdischen Salons im alten Berlin*, Frankfurt a. M. 1991.

λαβε με δύο συνεταίρους του να εφαρμόσει την οικονομική πολιτική του Φρειδερίκου Β' κατά τον Έπταετή Πόλεμο. Συγκεκριμένα, ανέλαβε την κοπή υποτιμημένου νομίσματος, το οποίο επέτρεψε στον πρώσο μονάρχη να χρηματοδοτήσει τις πολεμικές του επιχειρήσεις κατά του αυτοκράτορα. Το σπίτι του ήταν ένα από τα πολυτελέστερα στο Βερολίνο. Πάντρεψε μία από τις κόρες του, με τον τρίτο από τους ανωτέρω αναφερθέντες Έβραίους, τον Solomon Levy, επίσης τραπεζίτη.⁴⁵ Η κυρία Levy διατηρούσε στα 1791 ένα από τα τρία πιο γνωστά σαλόνια του Βερολίνου, στο οποίο παραβρέθηκε ο Καρατζάς.⁴⁶ Άλλα γνωστά σαλόνια της εποχής, τα οποία επίσης διατηρούσαν Έβραϊες κυρίες ήταν αυτά της Rahel Levin και της Dorothea Veit, κόρης του Moses Mendelssohn. Κεντρικό ρόλο στην κατίσχυση του έβραϊκού στοιχείου στην πνευματική ζωή της Γερμανίας διαδραμάτισε και η Έταιρεία των Φίλων,⁴⁷ που ιδρύθηκε λίγους μήνες μετά την άναχωρήση του Καρατζά από την πρωσική πρωτεύουσα.

Ός προς την γλώσσα, στην οποία έγραψε τις *Έφημερίδες* του ο Καρατζάς, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι η φαναριώτικη γλώσσα του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Στο κείμενό του χρησιμοποιεί πληθώρα ξένων λέξεων, τις οποίες βέβαια έξελληνίζει προτού τις χρησιμοποιήσει. Τις γράφει σχεδόν αποκλειστικά στα ελληνικά εκτός αν πρόκειται για κάποιον τεχνικό όρο ή αντικείμενο. Προσθέτει επίσης κλίσεις και καταλήξεις ελληνικές. Δύο είναι οι κύριες πηγές των ξένων λέξεων: η όθωμανική και η γαλλική.⁴⁸ Χρησιμοποιεί περίπου το ίδιο συχνά λέξεις από αυτές τις δύο γλώσσες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν γνωρίζει τις συνωνυμές τους ελληνικές, τις οποίες πολλές φορές βρίσκουμε και αυτές μέσα στο κείμενό του. Σέ καμία περίπτωση, όμως, το κείμενο δεν χάνει την συνοχή του. Η χρήση των ξένων λέξεων δεν επηρεάζει την σύνταξη και την δομή του λόγου. Το κείμενό του έτσι παραμένει ελληνικό

45. THEKLA KEUCK, *Hoffjuden und Kulturbürger. Die Geschichte der Familie Itzig in Berlin*, Göttingen 2011.

46. Ο Καρατζάς επίσης γνώρισε και άλλη κόρη του, την Fanny d'Arnstein, στην Βιέννη κατά το ταξίδι της επιστροφής. Αυτή ήταν παντρεμένη με τον επίσης έβραϊο τραπεζίτη Nathan d' Arnstein και είχε έντονα πνευματικά ενδιαφέροντα ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Έφημερίδες 1790-1792*, σελ. 596-597.

47. Βλ. SEBASTIAN PANWITZ, *Die Gesellschaft der Freunde 1792-1935. Berliner Juden zwischen Aufklärung und Hochfinanz*, Hildesheim 2007.

48. Υπάρχουν επίσης πολλές ρουμανικές, ιταλικές και σλαβικές λέξεις, ενώ λιγότερες είναι οι γερμανικές και οι αγγλικές.

καὶ οἱ ξενόγλωσσοι ὄροι δὲν ἐμποδίζουν τὴν γενικὴ κατανόηση, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀγνοεῖ ὁ ἀναγνώστης τὶς συγκεκριμένες σημασίες. Ο Καρατζᾶς χρησιμοποιεῖ σὲ κάπως μεγαλύτερο βαθμὸ ξένους ὄρους ἀπὸ ὅ,τι ὁ Κοδρικᾶς στὶς *Ἐφημερίδες* του. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση τέτοιων ὄρων καὶ ἰδίως τῶν ὀθωμανικῶν ἀπὸ ἓνα ἄλλο γνωστὸ καὶ ἐκδεδομένο ἤδη φαναριώτικο ἡμερολόγιο, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε λιγότερο ἀπὸ μισὸ αἰῶνα ἀργότερα. Πρόκειται γιὰ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὴν πρεσβεία του σὲ Μόναχο καὶ Βερολίνο (1834-1837).⁴⁹ Ἐκεῖ, ἡ ὑπαρξὴ πλέον τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ ὑπηρεσία πρὸς αὐτὸ τοῦ Φαναριώτη τῆς ἐπόμενης γενιᾶς λειτουργοῦν ἀποτρεπτικὰ γιὰ τὴν χρῆση ὄρων τῆς γλώσσας τοῦ ἐχθροῦ.⁵⁰

Τὸ ὅλο ὕφος εἶναι συμβατὸ μὲ τὴν λειτουργία τοῦ κειμένου ὡς πολιτικοῦ ἡμερολογίου. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ γνωστὸ παρόμοιο κείμενο τῶν *Ἐφημερίδων* τοῦ Κοδρικᾶ, παρατηροῦμε ἓναν λιγότερο προσωπικὸ τόνο συνδυασμένο ὅμως μὲ μία ἐντονότερη λογοτεχνικότητα. Ἡ περιγραφή τοῦ Καρατζᾶ εἶναι συχνά, ὅταν ἀναφέρεται σὲ τοπία, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικοὺς χώρους, ἰδιαίτερα θελκτικὴ ἀγγίζοντας τὰ ὅρια τῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας.

Τὸ χειρόγραφο ΕΒΕ 3106, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 2023, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο χειρόγραφο *Ἐφημερίδων* τοῦ Καρατζᾶ ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ. Πρῶτος ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἐντόπισε καὶ ἐξέδωσε τρία χειρόγραφα, ποὺ περιεῖχαν *Ἐφημερίδες* τοῦ Καρατζᾶ.⁵¹ Τὸ πρῶτο καλύπτει τὰ ἔτη 1777-1780,⁵² τὸ δεῦτερο τὰ ἔτη 1789-1790⁵³ καὶ τὸ τρίτο τὰ ἔτη

49. ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ (ἐπιμ.), *Τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου: Μόναχο – Βερολίνο (1834-1837)*, Ἀθήνα 2011.

50. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου εἶναι σὲ μεγαλύτερη ἔκταση πολιτικὸ καὶ λιγότερο περιηγητικὸ. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται –πέρα βεβαίως ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ὕφος καὶ τὰ προτάγματα κάθε συγγραφέα– καὶ στὸ γεγονὸς πὺς στὴν ἐποχὴ τοῦ Μαυροκορδάτου ἐνδιέφερε λιγότερο ἡ περιγραφή τῆς Εὐρώπης, καθὼς αὖθις ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ταξίδευαν καὶ τὴν γινώριζαν. Ἦταν λιγότερο ἄγνωστη, ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἐποχὴ ποὺ ταξίδευαν ἐκεῖ ὁ Κοδρικᾶς καὶ ὁ Καρατζᾶς.

51. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Ἐφημερίδες», σελ. 77-158 καὶ 537-551.

52. Αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη Πετρούπολεως, 201α. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Ἐφημερίδες», σελ. 79-115.

53. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο Μετοχίου Παναγίου Τάφου 768. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Ἐφημερίδες», σελ. 115-119 καὶ 539-551. Ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ χειρογράφου ἔχουν παραλειφθεῖ τὰ ἐξῆς φύλλα: 46v-48v, 52r-53r, 54r-58v, 59r-60r, 63v-64r, 66r-86v καὶ 87v-89r, ὅπως σημειώνει ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, «Ἀγνωστος κῶδιξ Ἐφημερίδων Κωνσταντίνου Καρατζᾶ τοῦ Μπάνου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 24 (1949), σελ. 169. Ἐχου-

1808-1811.⁵⁴ Στά 1924 ὁ Ρουμάνος ἱστορικὸς P. Panaitescu ἐξέδωσε ἓνα τέταρτο χειρόγραφο τῶν *Ἐφημερίδων* τοῦ Μπάνου, τὸ ὁποῖο περιέχει μία συλλογὴ ἐγγραφῶν γιὰ μία πολὺ μεγάλη περίοδο, ἀπὸ τὸ 1775 ὡς τὸ 1808.⁵⁵ Τέλος, τὸ 1949 ὁ Γ. Κουρνούτος,⁵⁶ ἐντόπισε ἄλλο ἓνα τμῆμα τῶν *Ἐφημερίδων* τοῦ Μπάνου, τὸ ὁποῖο περιέχεται στὸ χειρόγραφο ποὺ σήμερα φέρει τὸν ἀριθμὸ 3106, στὴν συλλογὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Οἱ ἡμερολογιακὲς καταγραφὲς σὲ αὐτὸ τὸ τμῆμα τῶν *Ἐφημερίδων* εἶναι οἱ πλέον ἀναλυτικὲς, καθὼς ὁ Μπάνος σημειώνει πραγματικὰ ἀκόρεστα ὁτιδήποτε νέο ἢ ἤδη γνωστὸ, περιέργο ἢ τετριμμένο συναντᾷ, ὅπως ἀκριβῶς κάνει κάθε πραγματικὸς περιηγητής. Παρότι, εἶναι γεγονὸς πὺς οἱ *Ἐφημερίδες* ὄχι μόνον τοῦ Καρατζᾶ, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπόλοιπες ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη, δὲν προορίζονταν πρωτίστως γιὰ νὰ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τοὺς συντάκτες τους,⁵⁷ ἐντούτοις ὁ Καρατζᾶς φαίνεται πὺς γράφει ὄχι ἀποκλειστικὰ γιὰ προσωπικὴ χρῆση, ἀλλὰ γιὰ νὰ διαβαστεῖ τὸ κείμενό του ἐμπιστευτικὰ τουλάχιστον ἀπὸ κάποιους φίλους.

Ἀπὸ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τοῦ χειρογράφου στὴν Πόλη μὲ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Καρατζᾶ ἀπὸ τὴν διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὸ Βερολῖνο καὶ μετὰ, δὲν διαθέτουμε πληροφορίες γιὰ τὸ ἂν παρέμεινε στὴν κατοχὴ τοῦ Καρατζᾶ ἢ ἂν δωρίστηκε στὸν Ἀλέξανδρο Μουρούζη, κατοπινὸ ἐργοδότη τοῦ Καρατζᾶ, ὅπως ὑπονοοῦν κάποιες ἀναφορὲς μέσα στὸ κείμενο. Σὲ κάθε περίπτωσι, τὴν ἐπόμενη θετικὴ πληροφορία γιὰ τὸ χειρόγραφο τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κουρνούτου στὴν ΕΒΕ, τὸ ὁποῖο καταλογογράφησε ὁ Μ. Κοκολάκης. Ἀπὸ ἐκεῖ προκύπτει ὅτι τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὴν κατοχὴ τοῦ θρακιώτη

με ἐτοιμάσει ἔκδοσις ὁλόκληρου τοῦ χειρογράφου ΜΠΤ 768 συμπεριλαμβάνοντας καὶ τὰ φύλλα, ποὺ ἐλλείπουν ἀπὸ τὴν ἔκδοσις τοῦ Παπαδόπουλου-Κεραμέα.

54. Αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη Πετρούπολεως, 201β. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Ἐφημερίδες», σελ. 119-158.

55. Βιβλιοθήκη Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ms. gr. 1464. Βλ. PETRE PANAITESCU, «Un manuscript al "Efimeridelor" lui Constantin Caragea Banul», *Buletinul Comisiei Istorice a României* 3 (1924), σελ. 113-174.

56. Βλ. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, «Ἀγνωστος κῶδιξ Ἐφημερίδων Κωνσταντίνου Καρατζᾶ», σελ. 169-173. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Γ. Κουρνούτος εἶχε ἐξαγγεῖλλει μελέτη καὶ ἔκδοσις τοῦ χειρογράφου. Μέχρι τὸ θάνατό του ὅμως, μισὸ αἰῶνα περίπου ἀργότερα δὲν πραγματοποίησε τὴν ἐξαγγελία του, παρότι φέρεται νὰ ἐτοίμαζε τὴν ἔκδοσις βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ἐφημερίδες*, σελ. 586.

57. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΔΡΙΚΑΣ, *Ἐφημερίδες (1787-1797)*, ἐκδ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Ἀθήνα 1963, σελ. 215-216.

Ἰωάννη Γκόρδη, ὁ ὁποῖος διέμενε στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου εἶχε καταφύγει ἡ οἰκογένεια του μετὰ τὶς βουλγαρικὲς θηριωδίες στὴ Θράκη. Ἀπὸ τὸ 1948 προσπαθοῦσε νὰ πουλήσει τὸ χειρόγραφο καὶ εἶχε ἀπευθυνθεῖ πρὸς τοῦτο μὲ ἐπιστολὲς του τόσο στὴν βασίλισσα Φρειδερίκη ὅσο καὶ στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἀρχικά, ζητοῦσε 45.000.000 δραχμές, ποσὸ πού σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ὁ ὀρισθεὶς ὡς ἐκτιμητὴς Σ. Κουγέας χαρακτηρίζει ὑπερβολικό. Τελικὰ τὸ χειρόγραφο ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἔναντι τοῦ ποσοῦ τῶν 22.500.000 δραχμῶν καὶ κατόπιν δωρήθηκε στὴν ΕΒΕ.⁵⁸

Αὐτό, λοιπόν, τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖ μοναδικὴ ἑλληνικὴ περιηγητικὴ πηγὴ καὶ συνάμα τὴν πρώτη ἐκτενὴ νεοελληνικὴ περιγραφὴ τόσο τοῦ Βερολίνου, ὅσο καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ παράλληλα περιέχει ἄγνωστες ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς πηγὲς λεπτομέρειες τῶν πρωσο-ὀθωμανικῶν διαπραγματεύσεων κατὰ τὸ 1791 καθὼς καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ὀθωμανικῆς πρεσβείας πού ἐστάλη τότε στὸ Βερολῖνο. Πρόκειται γιὰ ἓνα χειρόγραφο μεγάλου μεγέθους (50X19,5cm), σχετικὰ καλοδιατηρημένο μὲ ἑκτασὴ 166 φύλλων. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἐντόπισα, ἐρευνῶντας γιὰ ἑλληνικὰ περιηγητικὰ κείμενα ἀπὸ τὸν 15^ο ὡς τὸν 18^ο αἰῶνα στὸ πλαίσιο τῆς μεταπτυχιακῆς μου ἐργασίας.⁵⁹ Ἡ εὕρεσή του ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολη, καθὼς ὁ Κουρνούτος καὶ στὰ δύο σχετικὰ δημοσιεύματά του⁶⁰ δὲν ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τοῦ χειρογράφου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη ἔρευνα,⁶¹ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὴ δόση τύχης, βρῆκα τὸ χειρόγραφο, τοῦ ὁποῖου τὸν ἀριθμὸ ἀργό-

58. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Ἐφημερίδες 1790-1792*, σελ. LXXIV.

59. Βλ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνες Περιηγητὲς στὴν Ευρώπη (15ος-18ος αἰ.)*, Μεταπ. Διπλωμ. Ἔργ., Ε.Κ.Π.Α 2002.

60. Βλ. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, «Ἀγνωστος κῶδιξ Ἐφημερίδων Κωνσταντίνου Καρατζᾶ», σελ. 169-173. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, *Τὸ Απομνημόνευμα*, τ. Α', Ἀθήνα 1953, σελ. 101-102.

61. Ἐχοντας βρεθεῖ σὲ ἀδιέξοδο, ἀρχίσαμε νὰ ἀναδιφοῦμε σὲ κάθε δημοσίευμα τοῦ Γ. Κουρνούτου ὅσο ἄσχετο καὶ ἂν ἦταν μὲ τὸ ζήτημά μας. Ἔτσι, σχετικὰ νωρὶς βρήκαμε ἀναφορὰ στὸ χειρόγραφο πού ζητούσαμε στό: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, «Προσκτήσεις τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὰ ἔτη 1940-1952», *Ἑλληνικά* 12 (1952), σελ. 225. Ἐκεῖ περιγράφοντας τὸν κώδικα μάλιστα γράφει σχετικὰ: «Χαρτ. ἔτ. 1790-1792 (ἀριθ. 3106). Ἐφημερίδες Κωνσταντίνου Καρατζᾶ τοῦ Μπάνου τῶν ἐτῶν αὐτῶν. Γιὰ τὸν κώδικα τοῦτον ἐκάμαμε σχετικὴν ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (βλ. Πρακτικὰ 24 (1949), 169-173). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ σημειώνουμε ἐδῶ ἓνα σημαντικὸ γεγονὸς. Τὴν ἀπόκτηση τοῦ κώδικος τὴ χρεωστοῦμε στὴ φωτισμένη ἀπόφαση τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, πού συνεχίζοντας παλιά της παράδοση γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἑθνικῶν μας θησαυρῶν, τὸν ἀγόρασε ἀπὸ τὸν κάτοχό του ἀντὶ σημαντικοῦ ποσοῦ καὶ τὸν ἐδῶρσε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη».

τερα έντόπισα καὶ σὲ μία σημείωση στὴν ἔκδοση τῆς Ἐφημερίδος τῶν Ἀδελφῶν Πούλιου ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση.⁶²

Πέρα ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι βέβαιο ὅτι γράφτηκαν ἀπὸ τὸ χέρι⁶³ τοῦ Καρατζᾶ καὶ ἄλλοι κώδικες, ποὺ περιεῖχαν τμήματα τῶν Ἐφημερίδων του, πρᾶγμα ποὺ καθιστᾷ πιθανὴ στὸ μέλλον τὴν εὕρεση καὶ ἄλλων ἀποσπασμάτων τῶν ἡμερολογιακῶν-χρονογραφικῶν καταγραφῶν του. Ἐπίσης, πέρα ἀπὸ αὐτά, ὁ Καρατζᾶς αὐτοπαρουσιάζεται καὶ ὡς συντάκτης μεγάλου ἀριθμοῦ ἐπιστολῶν, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ-πρᾶγμα ἄλλωστε λογικὸ καὶ ἀναμενόμενο- πὼς ἀλληλογραφοῦσε μὲ πολλοὺς Ἑλληνες ἀλλὰ καὶ ξένους. Στὸ διάστημα, ὅμως, ποὺ λείπει στὸ Βερολῖνο, μνημονεύει τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τὴν δευτέρη σύζυγό του Ζωήτσα, τὸν Μεγάλο Διερμηνέα τῆς Πύλης Ἀλέξανδρο Μουρούζη καὶ λιγότερο τακτικὴ μὲ τὸν Μαυροκορδάτο τὸν Δελήμπεη καὶ τὸν Ἀλέκο Χαντζερῆ.

Τὰ ἡμερολόγια τοῦ Κωνσταντίνου Καρατζᾶ ἀποτελοῦν κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προβάλλει ἓνα ἐγὼ ἰδιαίτερα ξεκάθαρο, ποὺ ὁμοίῳ του δὲν ἔχουμε γιὰ κανέναν ἄλλον μέσο Φαναριώτη. Αὐτὸ βέβαια τὸ ἐγὼ ὑποκεῖται στὶς διαστρεβλώσεις ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει ἡ παρουσίασὶς τοῦ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο τὸ ὁποῖο τὸ φέρει καὶ τὸ ὑποστασιοποιεῖ. Ἄρα, ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι κάτι τὸ δεδομένο. Ὅμως, σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὴν βιογραφία μᾶλλον αὐτὴ ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι τὸ ἀντικείμενό της.⁶⁴ Δηλαδή, δὲν ἔχει τόση σημασία τὸ ποιὸς ἦταν ὁ Καρατζᾶς, ἀλλὰ τὸ ποιὸς παρουσιαζόταν πὼς ἦταν. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὴν κοινωνικὴ εἰκόνα τοῦ καὶ μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτήρα δροῦσε, πολιτευόταν, συνέγραφε. Ὡς ἐκ τούτου, λοιπόν, τὰ ἡμερολόγια τοῦ, τὰ ὁποῖα κρατοῦσε σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ - ἀλλὰ σὲ ἐμᾶς γνωστὰ εἶναι μόνο αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ τέσσερις διάσπαρτες σὲ αὐτὴν περιόδους, ἀποτελοῦν ἴσως τὴν καλύτερης ποιότητος πηγὴ γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὴν καὶ γιὰ τὰ γεγονότα τὰ πολιτικὰ ποὺ καταγράφει δὲν φαίνεται τουλάχιστον νὰ ψεύδεται. Ἀποσιωπᾷ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ὅσα δὲν τὸν συμφέρουν, τὸν νίξει περισσότερο ὅσα τὸν ἐξυπηρετοῦν, ἀλλὰ αὐτὰ ποὺ λέει, σὲ ὅσες τουλάχιστον περιπτώσεις δυνηθήκαμε νὰ διασταυρώσουμε τὶς πληροφορίες του, συνέβησαν πραγματικά.

Ἀπὸ τὴν πρώτη βιαστικὴ μελέτη τῶν Ἐφημερίδων τοῦ Καρατζᾶ γιὰ

62. Βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ἐφημερίς*, σελ. 586.

63. Ὅλα τὰ γνωστὰ μέχρι σήμερα χειρόγραφα εἶναι αὐτόγραφα.

64. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ἡ βιογραφία σήμερα», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητῆς* 1 (1989), σελ. 10.

τὸ ταξίδι στὴν Πρωσία στὸ πλαίσιο τῆς μεταπτυχιακῆς μου ἐργασίας, κατανόησα, ἂν καὶ ὄχι σὲ βάθος, τὴν σπουδαιότητά τους ὡς ἱστορικῆς πηγῆς. Ἀργότερα, τὶς χρησιμοποίησα ὡς βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν διδακτορικὴ διατριβή μου. Τότε τὶς μελέτησα διεξοδικὰ καὶ ἀντιλήφθηκα πραγματικὰ τὴν σημασία τους, πρᾶγμα ποὺ μὲ ὁδήγησε στὴν ἀπόφαση τῆς ἔκδοσής τους, ἢ ὅποια μετὰ ἀπὸ πολλὰ προβλήματα καὶ καθυστερήσεις πραγματοποιήθηκε τελικὰ τὸ 2023.

**Από τον ξεριζωμό στο ρίζωμα:
Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Αίγιο του 1922
μέσα από τα αρχεία του δήμου Αιγιαλείας.**

Γεωργία Κολυβά,
Φιλολόγος και Ειδική Παιδαγωγός
Ευρυδίκη Μητρογιαννοπούλου,
Φιλολόγος

Το Αίγιο από τον Οκτώβριο του 1922 δέχθηκε έναν υπολογίσιμο αριθμό Μικρασιατών προσφύγων και μάλιστα –συγκριτικά με τον γηγενή πληθυσμό– δέχθηκε το μεγαλύτερο ποσοστό από όλες τις πόλεις της Πελοποννήσου και των Ιονίων Νήσων.¹ Δικαιωματικά λοιπόν ανήκει στις πόλεις εκείνες που συνέδεσαν την ποιότητα της ζωής τους με τον πληθυσμό των Μικρασιατών, έναν πληθυσμό που αφομοίωσαν σταδιακά. Με αφετηρία αυτό το ιστορικό δεδομένο έγινε έρευνα στο Δημοτολόγιο της Κοινότητας Αιγίου, που φυλάσσεται στα ΓΑΚ Αιγιαλείας, με στόχο την επιβεβαίωση και τον πιθανό εμπλουτισμό των γνώσεων της τοπικής ιστορίας.

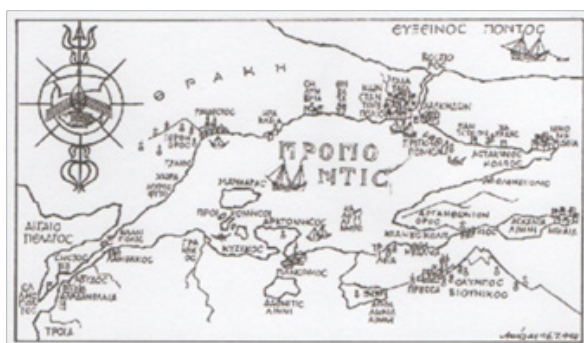
Αρχικά έγινε ψηφιακή καταγραφή των στοιχείων των καταχωρισθέντων Μικρασιατών του 1922, μια καταγραφή που καλούσε τον μελετητή να ανατρέξει τόσο στα ιστορικά γεγονότα όσο και σε προσωπικές μαρτυρίες για διασταύρωση των πληροφοριών. Πιο συγκεκριμένα έγιναν οι εξής παρατηρήσεις:

1. Στο Δημοτολόγιο της Κοινότητας Αιγίου για το 1922 έχουν καταχωρισθεί 2.498 άτομα από τα οποία τα 2.438 είναι Μικρασιάτες πρόσφυγες, ενώ 58 άτομα είναι Αρμένιοι και 2 άτομα Βορειοηπειρώτες. Πέραν αυτών των ατόμων δεν υπάρχουν άλλες επίσημες καταγραφές Μικρασιατών προσφύγων. Απ' την άλλη, στη γενική απογραφή του πληθυσμού που έγινε το 1928 διαπιστώνεται πως τότε στο Αίγιο έμεναν μόνιμα 11.225 γηγενείς κάτοικοι και 1.941 πρόσφυγες. Στα χρόνια

1. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, το ποσοστό των Μικρασιατών προσφύγων του Αιγίου αποτελεί το 17,3 επί του γενικού πληθυσμού της πόλης, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των προσφύγων της Καλαμάτας ήταν 12,3 %, του Αργους 12,2% και της Πάτρας 8%. ΦΑΝΗΣ ΖΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η προσφυγιά του '22, ΟΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΙΟ*, Εκδ. Vimatisaigaleias.gr, 2022, σελ. 43.

που μεσολάβησαν ανάμεσα στην άφιξη των προσφύγων το 1922 και στην απογραφή του 1928 ο αριθμός των προσφύγων μειώθηκε και αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η μείωση συνδέεται τόσο με την υψηλή θνησιμότητα λόγω των συγκυριών της εποχής όσο και με τη μετεγγραφή τους σε άλλους δήμους. Αυτό το τελευταίο επιβεβαιώνεται από το Δημοτολόγιο. Πραγματικά στις σελίδες του διαπιστώνουμε ότι ολόκληρες οικογένειες ή συχνότερα μέλη οικογένειας (συνήθως ο πατέρας και ο μεγαλύτερος γιος) διαγράφονταν, για να μετοικήσουν σε ένα δήμο όπου οι συνθήκες διαβίωσης προοιωνίζονταν περισσότερο ευνοϊκές. Μια πρώτη πληροφορία λοιπόν που παρέχει η εξέταση του Δημοτολογίου είναι η προαναφερθείσα κινητικότητα στη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων.

2. Ένα δεύτερο σημείο που κεντρίζει αμέσως το ενδιαφέρον του ερευνητή στο Δημοτολόγιο της Κοινότητας Αιγίου για το 1922 είναι ο τόπος καταγωγής των Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Τοπωνύμια που οδηγούν τρεις χιλιάδες² χρόνια πίσω (Κύζικος, Προ(ι)κόννησος, Αλώνη, Νικομήδεια κ.ά) και ονοματεπώνυμα οικεία ή ασυνήθιστα και ξεχασμένα πια -που όμως μεταφέρουν το φορτίο των διαφόρων περιόδων της ελληνικής ιστορίας- μας προσανατόλισαν αρχικά στην αναζήτηση πληροφοριών για τις αλησμόνητες πατρίδες, ενώ στη συνέχεια έγιναν αντικείμενο στατιστικής ανάλυσης για εξαγωγή συμπερασμάτων.



Εικόνα 1: Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Προποντίδας με τη Θρακική και Ανατολική ενδοχώρα της

2 Κατά τον Β' αποικισμό (αρχές 7ου - τέλη 6ου αι.) Έλληνες και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου και τα νησιά ιδρύουν αποικίες όχι μόνο στη Δύση αλλά και στη Θράκη, την Προποντίδα, τον Εύξεινο Πόντο ακόμη και τα παράλια της Αφρικής.



Εικόνα 2:
Τα νησιά του Μαρμαρά

Τόπος καταγωγής των Μικρασιατών προσφύγων του Αιγίου³

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες του Αιγίου κατάγονταν κατά κύριο λόγο από τα τέσσερα κατοικημένα νησιά που βρίσκονται στο νοτιοδυτικό άκρο της Προποντίδας (θάλασσα του Μαρμαρά).⁴ Αυτά τα τέσσερα νησιά συναποτελούσαν την επαρχία της Προ(ι)κοννήσου, όνομα δανεισμένο από το μεγαλύτερο νησί από αυτά τα τέσσερα που ονομαζόταν Προ(ι)κόννησος⁵ ή Μαρμαράς.⁶ Το δεύτερο σε έκταση νησί είχε δύο ονόματα που ταυτίζονταν με τις ονομασίες των δύο πιο σημαντικών χωριών του. Ονομαζόταν Αλώνη (αρχαιοελληνικό όνομα 2.000 ετών) ή Πασαλιμάνι, όνομα που δόθηκε από τους Οθωμανούς τον 18ο αιώνα σε ένα προστατευμένο λιμάνι του νησιού, όταν τουρκική αρμάδα σώθηκε από ισχυρή καταιγίδα. Δυτικά της Αλώνης βρισκόταν η Αφυσιά ή Οφιούσα, που όφειλε την ονομασία της στα πολλά φίδια που υπήρχαν

3. Χρήσιμες πληροφορίες για τα Προ(ι)κοννήσια βρήκαμε στο πολύ κατατοπιστικό βιβλίο της ΕΛΕΝΗΣ Χ. ΚΑΒΟΥΝΗ, *ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΙΟ καταστροφή - ξεριζωμός - αναγέννηση*, Εκδ. Ηδύφωνο 2023 καθώς και στον σύνδεσμο <https://storymaps.arcgis.com/stories/b26e8d2b07d746298c398ab28b184047>

4. Αυτή η εσωτερική θάλασσα που χωρίζει την ασιατική από την ευρωπαϊκή Τουρκία περιλαμβάνει δύο νησιωτικές συστάδες. Η πρώτη είναι τα Πριγκιπόννησα στα βορειοανατολικά, κοντά στην Κων/λη, που αποτελούν κυρίως τόπο παραθερισμού, ενώ η δεύτερη είναι οι Προικόννησοι, βρίσκεται στα νοτιοδυτικά, κοντά στη Χερσόνησο της Αρτάκης ή αλλιώς Κυζικηνή Χερσόνησο.

5. Το όνομα Προκόννησος προέρχεται από το ουσιαστικό ή πρόξ, τής προκός, που δηλώνει είδος ελαφιού που αφθονούσε στις δασωμένες πλαγιές του νησιού.

6. Το όνομα αυτό οφείλεται στα λατομεία μαρμάρου που υπήρχαν στο νησί, τα οποία, καθώς συνέβαλλαν στην οικονομική ανάπτυξη όλης της επαρχίας, έδωσαν και στην Προποντίδα τη δεύτερη επωνυμία της.



Εικόνα 3: Τα Μαρμαρονήσια και η Κυζικηνή χερσόνησος

Ειδικότερα, στο Δημοτολόγιο της κοινότητας Αιγίου, όπου οι εγγραφές αφορούν το 1922, έχουν καταχωρισθεί συνολικά 684 οικογενειακές μερίδες Μικρασιατών⁷ και 18 οικογενειακές μερίδες Αρμενίων. Με βάση την προέλευση του πατέρα της οικογένειας η οποία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ταυτίζεται με την προέλευση όλης της οικογένειας προκύπτουν τα παρακάτω στοιχεία:

Τόπος καταγωγής	Αριθμός οικογενειών
1. Πασαλιμάνι	113
2. Αλώνη	76
3. Χαβουτσί Κυζίκου	41
4. Σκουπιά Ν. Αλώνης	34
5. Βόρι Ν. Αλώνης	46
6. Σουρουζή Κυζίκου	3
7. Βάτικα Κυζίκου	39

7. Μόνο μία οικογένεια που εγγράφηκε το 1922 στην Κοινότητα Αιγίου προερχόταν από το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου.

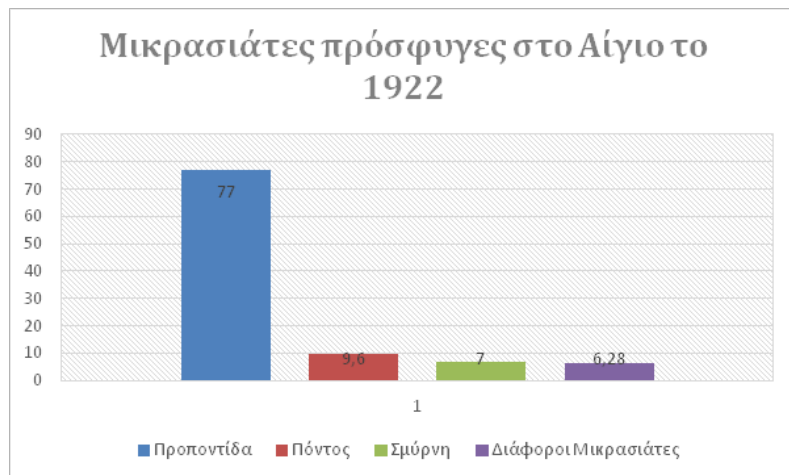
ΑΠΟ ΤΟΝ ΞΕΡΙΖΩΜΟ ΣΤΟ ΡΙΖΩΜΑ: ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΙΟ ΤΟΥ 1922
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

8. Αρτάκη Κυζίκου	86
9. Σπάρτη Κυζίκου	1
10. Σαρίκιον Κυζίκου	7
11. Ρόδα Κυζίκου	4
12. Παλαιά Φώκαια	15
13. Μιχαλίτσι	23
14. Αλάτσατα Σμύρνης	5
15. Καντζέ Νικομήδειας	23
16. Κείβε Νικομήδειας	3
17. Νικομήδεια	25
18. Βουρλά Σμύρνης	3
19. Τσεσμέ Σμύρνη	4
20. Βατσή Σμύρνη	1
21. Κονβαλίψη Πρ(ο)ικοννήσου	1
22. Αδραμύττιον	1
23. Κιρκογοτζιάν	2
24. Κύρβη Μαρμαρά	1
25. Γαλλιμή Μαρμαρά	1
26. Σεβαλίκι Σμύρνης	14
27. Μαγνησία	4
28. Κωνσταντινούπολη	1
29. Νεοχώριον Χηλής	1
30. Πάνιο ή Πάνιδο Ραιδεστού	1
31. Σαρικλή Σμύρνης	1
32. Σώμα Σμύρνης	4
33. Σμύρνη	14
34. Καρς Πόντου	11
35. Κυδωνία	2
36. Τραπεζούντα	26
37. Αμυσός Πόντου	1
38. Σαμψούντα Πόντου	19

39. Νοβοροσίσκι (Καύκασος)	2
40. Απολλωνία (Προύσα)	1
41. Προύσα	1
42. Κρήνη Σμύρνης	4
43. Σαριπία Σμύρνης	3
44. Νασλή Σμύρνης	1
45. Σεβδικαί Σμύρνης	2
46. Κυνιών Σμύρνης	1
47. Ρενσκιόϊ Σμύρνης	1
48. Κιζίλ Βαζί	1
49. Καϊδηρόϊ Σμύρνης	1
50. Λύγδη Μ.Ασίας	1
51. Κερασούντα	2
52. Πόντος	2
53. Νέα Έφεσος	2
54. Μπουρνόβας (Βορνόβα) Σμύρνης	1
55. Ορδού Πόντου	2
56. Σουροκοίτη	1
57. Κορδελιό Σμύρνης	1
58. Ικόνιον	1
59. Ροστόβ	3
60. Ερζερούμ	1
61. Σεβάστια Μ. Ασία	3
62. Υοσγάτ Μ. Ασίας	8
63. Κιλικία Μ. Ασίας	6
64. Καισάρεια Καππαδοκίας	2
65. Συρία	1
66. Ραιδεστός Θράκης	1
67. Βερούντ	1
68. Ταρσός Κιλικίας Αριθμός οικογε- νειών	1

Πίνακας 1. Καταγωγή Μικρασιατών προσφύγων στο Αίγιο το 1922

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η καταγωγή των Μικρασιατών που κατέφθασαν στο Αίγιο το 1922 ποικίλλει και αποτυπώνει τον τραγικό ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου από όλες τις περιοχές της Μ. Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης όπου άνθησε για τρεις χιλιάδες χρόνια ο ελληνισμός. Οι περισσότεροι κατάγονταν από τα Προ(ι)κονήσια και την Κύζικο, ενώ με διαφορά ακολουθούν η Νικομήδεια, ο Πόντος και η Σμύρνη. Από τα Προ(ι)κονήσια και τη χερσόνησο της Κυζίκου έφθασαν 453 οικογένειες, από την περιοχή της Νικομήδειας 74 οικογένειες, από τον Πόντο 66 και από τη Σμύρνη 48. Οι υπόλοιπες 43 οικογένειες προέρχονταν από τα παράλια της Μικρασίας, τα βάθη της Ανατολής ακόμα και από τη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης.



3. Το τρίτο ενδιαφέρον στοιχείο για το οποίο μας πληροφορούν οι καταχωρίσεις του Δημοτολογίου είναι η σύνθεση των οικογενειών που κατέφθασαν στο Αίγιο. Στην ψηφιακή καταγραφή του Δημοτολογίου παρατηρήσαμε ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι οικογένειες των προσφύγων αποτελούνταν και από τους δύο γονείς, ενώ ο αριθμός των παιδιών ποίκιλλε. Σε ορισμένες περιπτώσεις την οικογένεια συνόδευε η πεθερά ή κάποιο άλλο συγγενικό ή φιλικό πρόσωπο. Με την ιστορική βεβαιότητα ότι ο κύριος όγκος του προσφυγικού πληθυσμού της Μικρασίας απαρτιζόταν κατεχοχήν από γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους, καθώς οι νέοι άντρες στην πλειοψηφία τους είχαν ήδη εξοντωθεί στον Α΄ Διωγμό του 1915 ή στέλνονταν με τον μεγάλο ξεριζωμό στα Τάγματα Εργασίας, θελήσαμε να διερευνήσουμε την ιστορική συγκυρία που επέτρεψε στην πλειονότητα των προσφυγικών οικογενειών του Αιγίου να έχουν και τους δύο γονείς «εν ζωή» κι έτσι να καταφθάνουν πλήρεις κι όχι αποδεκατισμένες οικογένειες.

Χρόνος άφιξης στο Αίγιο

Στο πολύ κατατοπιστικό βιβλίο της Ελένης Καβούνη⁸ πληροφορούμαστε ότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες έφτασαν στο Αίγιο με το πλοίο «Πλαταιαί» στις 22 Οκτωβρίου 1922.

Το ιστορικό πλαίσιο

Ο Α΄ Διωγμός

Γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο ελληνισμός της Θράκης και της Μικρασίας, που ζούσε κάτω από την τουρκική κυριαρχία, πέρασε από τη δοκιμασία αδυσώπητων διωγμών.⁹ Ο ελληνικός αρσενικός πληθυσμός έως την ηλικία των σαράντα τεσσάρων χρόνων επιστρατεύεται, για να σχηματίσει τα περιώνυμα Τάγματα Εργασίας (τα Αμελέ Ταμπουρού), τα οποία στην ουσία λόγω των δραματικών συνθηκών ζωής των επιστρατευμένων ήταν τάγματα αργού θανάτου. Πέραν αυτού, ολόκληροι πληθυσμοί χωριών και κωμοπόλεων αρπάζονται, χωρίς να τους επιτρέπεται να πάρουν τίποτε μαζί τους, και

8. ΕΛΕΝΗ Χ. ΚΑΒΟΥΝΗ, *ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΙΟ καταστροφή-ξεριζωμός-αναγέννηση*, Εκδ. Ηδύφωνο 2023, σελ. 59.

9. Φ.Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εξοδος*, Τόμος Α΄ Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας, Εισαγωγή, σελ.52, εκδ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2022.

οδηγούνται σε ατελεύτητες πορείες προς τα ενδότερα της Ανατολής. Στην περίπτωση αυτή το μεγαλύτερο μέρος των εκτοπισμένων πεθαίνει από την εξάντληση, την πείνα και τις κακουχίες προτού προλάβει να φτάσει στους τόπους του προορισμού του, ενώ στα εγκαταλελειμμένα χωριά εγκαθίστανται Τούρκοι που λεηλατούν τα σπίτια, αρπάζουν τον μόχθο της χρονιάς και καλούνται να καταστρέψουν ή να ιδιοποιηθούν ό,τι μαρτυρούσε την ανθηρότητα της ζωής του ελληνισμού.¹⁰ Οι εκτοπίσεις¹¹ άρχισαν από την περιοχή του Μαρμαρά, επεκτάθηκαν στις παραλιακές πόλεις της Ιωνίας και κατέληξαν στον Πόντο. Με τη λήξη του Α'Π.Π. το 1918 όσοι εκτοπισμένοι επέζησαν παίρνουν τον δρόμο της επιστροφής και επανεγκαθίστανται στα ερειπωμένα χωριά τους. Οι πληθυσμοί της Μικρασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης αποδεκατίστηκαν. Σύμφωνα με στοιχεία του Πατριαρχείου¹² εξοντώθηκαν συνολικά 773.915 Έλληνες στο διάστημα από το 1913 μέχρι και το 1918. Για την περιοχή της Προποντίδας που μας ενδιαφέρει εδώ έχουμε τα εξής στοιχεία:

Εκκλησιαστικές Περιφέρειες	Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1913-1914)	Κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π. (1914-1918)	Σύνολο
Κύζικος	8.628	7.519	16.147
Νικομήδεια	444	8.446	8.890
Μαρμαράς	---	29.600	29.600

Ενδεικτικά αναφέρουμε για το χωριό της Αλώνης στο ομώνυμο νησί ότι εκεί το 1915 κατοικούσαν 2.490 Έλληνες, αλλά μετά την εξορία επέστρεψε μόνο το 1/3 αυτών (1918).¹³ Βέβαια, υπήρχαν και ελάχιστες εξαίρέσεις στη στρατηγική της εξόντωσης των Ελλήνων. Έτσι, στο χωριό Βόρι που βρίσκεται στο ίδιο νησί οι κάτοικοι που ήταν εξαιρετικοί ναυτικοί δεν εξορίστηκαν το 1915, επειδή οι Τούρκοι επιτάζανε τα σκάφη τους.

10. Φ.Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σελ.54-56.

11. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΕ', σελ. 101.

12.. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ.106.

13. <https://storymaps.arcgis.com/stories/b26e8d2b07d746298c398ab28b184047>

Ο ξεριζωμός

Όταν στις 15 Αυγούστου 1922 οι ελληνικές δυνάμεις διασπάστηκαν στο Αφιόν Καραχισάρ, ο στρατός υποχωρούσε κατευθυνόμενος προς τη Σμύρνη και τα άλλα παραλιακά αστικά κέντρα, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός έπαιρνε πανικόβλητος τον δρόμο της φυγής. Τυχεροί όσοι κατάφερναν να περάσουν στα απέναντι ελληνικά νησιά. Πολλοί όμως δεν το κατάφερναν και πνίγονταν στις ακτές της πατρίδας τους. Από αυτούς που έμεναν, οι περισσότεροι περνούσαν από το μαχαίρι του Τούρκου, ενώ άλλοι αιχμαλωτιζόνταν (οι άνδρες κυρίως από ηλικία 15 -50 χρονών), για ν' αφήσουν την τελευταία τους πνοή στην καταναγκαστική εργασία.¹⁴

Στην Προποντίδα ο χριστιανικός πληθυσμός ακολουθώντας στην υποχώρηση τον στρατό, κατευθυνόταν προς τα παράλια για να επιβιβαστεί σε πλοία και να φύγει. Κατά κύριο λόγο, οι πρόσφυγες που αποχώρησαν από την Προποντίδα έφυγαν χωρίς να υποστούν βιαιοπραγίες. Έτσι, η ίδια η Κυζικηνή Χερσόνησος, χάρη στον στρατιωτικό διοικητή της, Κυριάκο Ταβουλάρη, όχι μόνο εκκενώθηκε με τάξη, αλλά οι κάτοικοί της μπόρεσαν να παραλάβουν μαζί τους κι όλη την κινητή τους περιουσία.¹⁵ Στη συνέχεια ακολουθεί απόσπασμα από την προφορική μαρτυρία ενός Αρτακηνού, του Μιχαήλ Μιμίκου, στην οποία επιβεβαιώνεται πως η εκκένωση της πόλης, που ήταν η έδρα της Μητρόπολης Κυζίκου, έγινε χωρίς βιαιοπραγίες.



Εικόνα 4: Η Αρτάκη με τις ψαρόβαρκες

14. Φ.Δ. Αποστολόπουλος, ό.π. σελ. 71.

15. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ. 241.

Μαρτυρία Μιχαήλ Μιμίκου¹⁶

Το μέτωπο του Αφιόν Καραχισάρ έσπασε στις δεκατρείς Αυγούστου. Στις δεκαπέντε ήμουν στο πανηγύρι της Φανερωμένης και βλέπουμε έναν πανικό! Διαλύθηκε το πανηγύρι. Έμαθε τα νέα ο κόσμος και τραβούσε καθένας να πάει στο χωριό του. Με τον πανικό του κόσμου τότε, πήραν και την εικόνα και τη φέραν στη Μητρόπολη της Αρτάκης, στον Άγιο Νικόλαο, γιατί και προηγούμενως τη φέρναμε πολλές φορές και κάναμε αγιασμό, για την ανομβρία, για ασθένειες και για τα τέτοια.

Κατά τις είκοσι δύο του μηνός παίρνω ένα βιαστικό γράμμα από ένα πατριώτη μου απ' την Προύσα και μου έγραφε: «Να μην ανησυχείτε, δεν έχετε άμεσο κίνδυνο». Ο κόσμος δεν ήξερε τι να κάνει. Τότε, το 1922, που γινόταν η οπισθοχώρηση, ο προύχων Ιδομενεύς Κελαϊδίτης, εγγράμματος και λόγιος και στην τοπική αυτοδιοίκηση πάντα μέλος – από τη γνωστή οικογένεια των Κελαϊδιτών – έτυχε να είναι δήμαρχος, δηλαδή Μπελεπιά Ρεϊζί. Το δήμαρχο τον βγάζαμε με ψήφο και πάντα ήταν Έλληνας, ποτέ Τούρκος.

Ο Κελαϊδίτης λοιπόν άρχισε μ' έναν τρόπο μαλακό να πείθει τον κόσμο, τάχα για λίγες μέρες να φύγουμε, να περάσουμε απέναντι, για να μη δημιουργηθεί πανικός.

Στην αρχή απόφευγε να μπει ο κόσμος στο βαπόρι. Πού ν' αφήσει ο καθένας την περιουσία του, το σπίτι του! Το βαποράκι βρέθηκε εκεί. Ήταν σαν τα ρυμουλκά του Πειραιά. Πώς βρέθηκε εκεί πέρα, ποιος ξέρει. Περίμενε.

Άμα όμως έγινε αρχή και μπαίνουν μέσα, ύστερα ποιος θα πρωτομπεί. Σκέψου τι γινόταν! Δράμα! Είχε αποβάθρα ξύλινη, σκάλα. Βούλιαξε από τα μπαγάζια η σκάλα, και μόλις ερχόταν το βαποράκι γέμιζε στο λεπτό κι έφευγε. Μας πήγαν στο Μαρμαρά, στο Προαστιό και στην Αλώνη. Άδειασε σχεδόν η Αρτάκη κι έμειναν μόνο δυο-τρεις οικογένειες.[...]

Ακολουθεί μια προφορική μαρτυρία¹⁷ από την Αλώνη, το χωριό στο ομώνυμο νησί. Πρόκειται για απόσπασμα συνέντευξης που παραχώρησε στα μέσα της δεκαετίας του '70 η γιαγιά Μαριγώ Παλιούραϊνα στον

16. *Η Εξοδος*, Τόμος Β', Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας, σελ.153-154, εκδ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2022.

17. http://www.kemme.gr/p/blog-page_6.html

σπουδαίο θεολόγο και ποιητή Ματθαίο Μουντέ.

1918-1922, ανάπαυλα ελπίδας. Και ύστερα ο μεγάλος ξεριζωμός. Τη ρωτώ πώς ήρθε η είδηση. Μου λέει:

«Ήρτε το παπόρι. Χτυπούν οι καμπάνες...»

« Τι είναι;»

«Θα σηκωθούμε πάλι», λέει.

Κανείς δεν είχε χαμπάρι! Τίποτα! Δεν είχαμε χαμπάρι πως μας σηκώνουνε. Λέω μια θεια μου:

«Δεν ξέρω, λέω, στον ύπνο μου το είδα, από φόβο μου θα 'ναι. Είδα πως θα μας σηκώσουν πάλι».

«Άντε, βρε Μαριγώ, με λέει, έχει η καρδιά σου φόβο και κάνεις έτσι!»

«Ο Θεός να με βγάλει ψεύτρα!» λέω.

Σαν ήρτε το χαμπέρι και χτυπήσανε οι καμπάνες κι ήρτε το παπόρι... Τέτοιο παπόρι ακόμα δεν είδαμε! Εφτά αμπάρια είχε μέσα! Με συγχωρείτε, γαϊδούρια, αγελάδες, βόδια, όλη η Ανατολή! Η Ανατολή ήτανε σηκωμένη κι ήρθε στο χωριό μας! Ήρταν ούλοι μες στο παπόρι. Τρεις χιλιάδες κόσμος, ο ένας πάνω στον άλλονε! Βγήκαμε στο Δεδέαγατς,¹⁸ βγήκαμε στη Σκιάθο, στο Βόλο. Ηύραμε πολλές φουρτούνες. Ήρταμε στο Αίγιο. Αχ, τι όμορφα περιβόλια! Πέρασα εκεί έξι χρόνια, καλή ζωή και πικραμένη...

Είναι γεγονός πως οι χριστιανικοί πληθυσμοί μάθαιναν την τελευταία στιγμή ότι πρέπει να φύγουν αλλά είχαν ένα μικρό χρονικό περιθώριο να πάρουν μαζί τους ό,τι πιο πολύτιμο διέθεταν. Στο βιβλίο της Ελένης Καβούνη¹⁹ διασώζεται η πληροφορία ότι στο χωριό της Αλώνης υπήρχε ο καθεδρικός ναός του Αγίου Γεωργίου. Όταν ήρθε η ώρα της εκκένωσης του χωριού, οι κάτοικοι μαζί με τον ιερέα και αργότερα Αρχιμανδρίτη Παρθένιο Παναγιωτόπουλο μετέφεραν στην παραλία – όπου ήταν όλοι συγκεντρωμένοι – ιερά κειμήλια από τον ναό και εικόνες εκπληκτικής τεχνοτροπίας και μεγάλων διαστάσεων που τα τοποθέτησαν στον Ιερό Ναό Αγίων Κων/νου και Ελένης και Θεομήτορος Άννης, στον συνοικισμό Νικολάου Πλαστήρα. Τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι

18. Η τουρκική ονομασία της Αλεξανδρούπολης.

19. ΕΛΕΝΗ Χ. ΚΑΒΟΥΝΗ, *ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΙΟ καταστροφή-ξεριζωμός-αναγέννηση*, Εκδ. Ηδύφωνο 2023, σελ. 96.

η φυγή των κατοίκων έγινε χωρίς να τελεστούν σε βάρος τους βιαιοπραγίες.

Κατά τον ίδιο τρόπο και στο Βόρι, ένα άλλο χωριό του ίδιου νησιού, οι κάτοικοι μαζί με τους επιτρόπους μάζεψαν όλα τα Ιερά Σκεύη από τον Καθεδρικό Ναό της Αγίας Άννης, τα τοποθέτησαν σε ένα μπαούλο και τα έφεραν στο Αίγιο. Μόνο την εικόνα της Αγίας Άννης δεν πρόλαβαν να πάρουν από τον Ναό, γιατί κάποιοι άλλοι την είχαν ήδη πάρει, όπως έφευγαν βιαστικά. Αυτοί είχαν επιβιβαστεί σε ένα καΐκι και οδηγήθηκαν στη Λέσβο, όπου διασώζεται εκείνη η εικόνα της Αγίας Άννης ως και σήμερα.

Συνεπώς, η αξιοποίηση των ιστορικών γνώσεων και των μαρτυριών οδήγησαν στην εξαγωγή ενός τελικού συμπεράσματος για τη σύνθεση των προσφυγικών οικογενειών, όπως αυτή εμφανιζόταν στο Δημοτολόγιο. Θεωρήσαμε ότι σίγουρα ο Α΄ Διωγμός εξόντωσε τα πιο ευάλωτα μέλη των οικογενειών, όπως ήταν οι ηλικιωμένοι και τα μικρά παιδιά. Όσοι επέζησαν όμως και γύρισαν στα χωριά τους το 1918 προσπάθησαν να ξανασταθούν στα πόδια τους. Αυτοί στον μεγάλο ξεριζωμό εκκένωσαν τα χωριά τους χωρίς στην πλειονότητά τους να πέσουν θύματα βιαιοπραγιών.

4. Ένα τέταρτο αξιοπρόσεκτο στοιχείο στο Δημοτολόγιο είναι τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κοινωνίας. Η γυναίκα καταγραφόταν με το πατρώνυμο του άνδρα της και χωρίς καμία αναφορά στο δικό της οικογενειακό επίθετο. Ενδιαφέρον προκάλεσε το γεγονός πως είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις των νεαρών γυναικών, που, αν και παντρεμένες, διεκδίκησαν να αναγραφεί το δικό τους πατρώνυμο και επώνυμο δίπλα σ' αυτά του άντρα τους. Όσο άξια, προκομμένη και δυναμική κι αν ήταν η Μικρασιάτισσα, δεν αντιμετωπιζόταν ακόμα ισότιμα με τον άνδρα.

Συμπεράσματα

Τα σημαντικότερα συμπεράσματα της έρευνας του Δημοτολογίου της Κοινότητας Αιγίου κατά το 1922 θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Ήταν συνήθης πρακτική η μεταδημότευση Μικρασιατών προσφύγων σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς.
2. Τόπος καταγωγής των Μικρασιατών προσφύγων του Αιγίου ήταν κυρίως η Προποντίδα σε ποσοστό 77 %.

3. Οι προερχόμενοι από την Προποντίδα, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, εκκένωσαν με τάξη τα χωριά τους, γι' αυτό κατέφθασαν στο Αίγιο, με πλήρεις οικογένειες που απαρτιζόνταν από τους δυο γονείς και ποικίλο αριθμό παιδιών.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως η έρευνα των αρχείων στην προκειμένη περίπτωση υπήρξε πολύτιμη, γιατί επιβεβαίωσε με αντικειμενικά τεκμήρια την ιστορική γνώση και ανέδειξε πτυχές της εθνικής ιστορίας που διαμόρφωσαν το ιστορικό γίγνεσθαι σε τοπική κλίμακα.

ΔΗΜΟΤΟΛΟΓΙΟΝ				
Αριθμ. οικογ.	Όνομα πατρός	Όνομα μητρός	Ηλικία	Επάγγελμα
1	Χαλκιάς	Μαρία	60	Άρτοποιός
2	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
3	Χαλκιάς	Μαρία	18	Άρτοποιός
4	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
5	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
6	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
7	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
8	Χαλκιάς	Μαρία	18	Άρτοποιός
9	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
10	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
11	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
12	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
13	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
14	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
15	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
16	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
17	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
18	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός
19	Χαλκιάς	Μαρία	50	Άρτοποιός
20	Χαλκιάς	Μαρία	55	Άρτοποιός

ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΑΙΓΙΟΥ		
Αριθμ. οικογ.	Όνομα πατρός	Όνομα μητρός
1	Χαλκιάς	Μαρία
2	Χαλκιάς	Μαρία
3	Χαλκιάς	Μαρία
4	Χαλκιάς	Μαρία
5	Χαλκιάς	Μαρία
6	Χαλκιάς	Μαρία
7	Χαλκιάς	Μαρία
8	Χαλκιάς	Μαρία
9	Χαλκιάς	Μαρία
10	Χαλκιάς	Μαρία
11	Χαλκιάς	Μαρία
12	Χαλκιάς	Μαρία
13	Χαλκιάς	Μαρία
14	Χαλκιάς	Μαρία
15	Χαλκιάς	Μαρία
16	Χαλκιάς	Μαρία
17	Χαλκιάς	Μαρία
18	Χαλκιάς	Μαρία
19	Χαλκιάς	Μαρία
20	Χαλκιάς	Μαρία

Η πολιτική διάσταση της προσωπικότητας του βουλευτή και υπουργού Ανδρέα Παναγιωτόπουλου μέσα από το προσωπικό αρχείο του

Γιώργος Γεωργόπουλος
Φιλολόγος, ΜΑ Ιστορίας

Εισαγωγή

Στο τέλος της δεκαετίας του 1870 και στις αρχές του 1880 πραγματοποιήθηκε μια σημαντική αλλαγή στην κορυφή της πολιτικής ηγεσίας της Ελλάδας, καθώς αποβίωσαν οι κυρίαρχες προσωπικότητες της εποχής (Δημήτριος Βούλγαρης, Δεκέμβριος 1877, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, Μάιος 1879, Θρασύβουλος Ζαΐμης, Οκτώβριος 1880 και Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Φεβρουάριος 1883).¹ Συνακόλουθα, υπήρξε αναμόρφωση του πολιτικού προσωπικού με κυρίαρχες προσωπικότητες τον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, που έφεραν στα ελληνικά πολιτικά πράγματα για πρώτη φορά τον δικομματισμό,² απόρροια του οποίου ήταν η πόλωση, τόσο στο εκλογικό σώμα όσο και στην πολιτική σκηνή.³ Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1895 επιβεβαίωσαν τον δικομματισμό, ενώ αυτός συνεχίστηκε μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα.⁴ Μέσα σε αυτό το δικομματικό περιβάλλον εκτέθηκε για πρώτη φορά ως υποψήφιος με το δηλιγιαννικό κόμμα ο Ανδρέας Παναγιωτόπουλος το 1885, στην εκλογική περιφέρεια Αιγιαλείας, του νομού Αχαΐας και Ήλιδος. Έτσι ξεκίνησε μια πολιτική διαδρομή που διήρκησε μέχρι και το 1932 με τον Παναγιωτόπουλο να απουσιάζει ελάχιστες φορές από τα βουλευτικά έδρανα.

Η πολιτική αφετηρία

Η πολιτική εμπλοκή του Παναγιωτόπουλου έγινε μετά από παρέμβαση συμπολιτών του εμπόρων που τον ώθησαν να θέσει υποψηφι-

1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα 1961, σελ. 82.

2. *ό.π.*, σελ. 82-84.

3. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, «Από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα: Εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895)», στο *Θέματα ελληνικής ιστορίας (19ος και 20ός αιώνες)*, Αθήνα 2015, σελ. 180-233.

4. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 83.

ότητα ως πληρεξούσιος τής Αιγιαλείας στο πλευρό του Δηλιγιάννη.⁵ Στις εκλογές της 7ης Απριλίου 1885 νικητής ήταν ο Δηλιγιάννης, με το «Εθνικόν Κόμμα» να κερδίζει 184 από τις 244 έδρες στη Βουλή.⁶ Στις εκλογές του 1887 ο Παναγιωτόπουλος δεν συμμετείχε στο κοινοβούλιο ως πληρεξούσιος Αιγιαλείας, για να επανέλθει σε αυτό στις εκλογές του Οκτωβρίου 1890.⁷ Κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων θητειών του στη Βουλή δεν ήταν αισθητή η παρουσία του, καθώς δεν έλαβε τον λόγο ως αγορητής. Στη μέση της τρίτης του θητείας, το 1894, αναδείχτηκε το ρητορικό άστρο του Παναγιωτόπουλου, καθώς, προκαλούμενος από τον συμπολίτη, αλλά πολιτικό του αντίπαλο, βουλευτή Ιωάννη Μεσσηνέζη, έλαβε τον λόγο στη Βουλή εναντίον της «παρακράτησης».⁸ Όπως αναδεικνύεται από τις εφημερίδες της εποχής, η ομιλία του Παναγιωτόπουλου προκάλεσε εντύπωση, καθώς έκρυβε πίσω της μια πολιτική άποψη που συνέπιπτε με το φιλελεύθερο οικονομικό πνεύμα του Adam Smith που επικρατούσε εκείνη την εποχή στην Ευρώπη. Ο Παναγιωτόπουλος υποστήριξε την ελευθερία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας και για τον λόγο αυτό θεωρούσε καταστροφικό το μέτρο της παρακράτησης.⁹ Από το σημείο αυτό άρχισε μια στροφή στην πολιτική διαδρομή του Παναγιωτόπουλου που τον οδήγησε στην επόμενη κοινοβουλευτική θητεία και στην υπουργοποίηση.

Η πρώτη υπουργική θητεία

Η εκλογική αναμέτρηση της 16ης Απριλίου 1895 ανέδειξε απόλυτο κυρίαρχο τον Δηλιγιάννη, το κόμμα του οποίου κέρδισε τη συντριπτική

5. ΑΡΙΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ιστορία της πόλεως του Αιγίου*, Πάτρα 1954, σελ. 523.

6. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σελ. 181.

7. *ό.π.*, σελ. 181.

8. Ο όρος «παρακράτημα» αντιστοιχεί σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει η σταφιδική κρίση που προέκυψε τη δεκαετία του 1890. Στόχος ήταν να αποσυρθεί από την αγορά το πλεόνασμα του προϊόντος και να διατηρηθούν σε υψηλό επίπεδο οι τιμές. Για τον λόγο αυτό το κράτος παρακρατούσε έως το 25% του προϊόντος. Η κυβέρνηση κάθε χρόνο όριζε το ποσοστό του παρακρατήματος λαμβάνοντας υπόψη της την ετήσια παραγωγή, τα προηγούμενα αποθέματα, καθώς και τη ζήτηση που είχε το προϊόν από τις διεθνείς αγορές, με στόχο να ισορροπήσει την προσφορά με τη ζήτηση. ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, Αθήνα 1988, σελ. 98-99.

9. ΕΦΗΜΕΡΙΣ, *Εν τη Βουλή. Η σταφιδική συζήτηση*, 13 Φεβρουαρίου 1894.

πλειοψηφία των 207 εδρών από τις οποίες το Νεωτερικό Κόμμα του Τρικούπη κατέλαβε μόλις 25.¹⁰ Ο Τρικούπης μάλιστα δεν εκλέχθηκε ούτε βουλευτής, κάτι που τον απομάκρυνε οριστικά από την πολιτική σκηνή, καθώς εγκατέλειψε την Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στις Κάννες της Γαλλίας,¹¹ όπου και πέθανε στις 30 Μαρτίου του 1896.¹²

Στις εκλογές του 1895 ο Παναγιωτόπουλος εκλέχθηκε πρώτος σε ψήφους βουλευτής Αιγιαλείας, με 2.587 ψήφους, με δεύτερο τον Ασημακόπουλο ο οποίος έλαβε 2.376 ψήφους.¹³ Στην τέταρτη αυτή κοινοβουλευτική θητεία του ο Παναγιωτόπουλος έγινε Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Παιδείας μετά την παραίτηση τής κυβέρνησης Δηλιγιάννη και τον σχηματισμό της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη το 1897.¹⁴

Η υπουργοποίησή του προέκυψε φυσικά, καθώς ήταν ένας έμπειρος πολιτικός με στενές πολιτικές σχέσεις με τον Αλ. Ζαΐμη ήδη από την εποχή της πρώτης του βουλευτικής θητείας. Πιο συγκεκριμένα τον Δεκέμβριο του 1887 με επιστολή του¹⁵ από το Μονπελιέ της Γαλλίας ο Ζαΐμης ευχαρίστησε τον Παναγιωτόπουλο για τον αγώνα που έκανε για την εκλογή του Ζαΐμη, αναγνωρίζοντας πως μόνο ο Παναγιωτόπουλος στηρίξε με ψήφους την υποψηφιότητα Ζαΐμη στην Αιγιάλεια. Όπως προκύπτει και από δεύτερη επιστολή που του απέστειλε ο Ζαΐμης στις 16 Δεκεμβρίου του 1888¹⁶ οι σχέσεις υπερέβαιναν την απλή πολιτική συγγένεια και συνύπαρξη σε έναν πολιτικό χώρο και ανάγονταν σε σχέσεις πολιτικής συνεργασίας, καθώς ο Ζαΐμης ενημέρωνε τον Παναγιωτόπουλο για την αποτυχία τής προσπάθειας για προσεταιρισμό των Αχαιών βουλευτών, Ρούφου και Στεφανόπουλου υπέρ της Αντιπολίτευσης. Μάλιστα ο Ζαΐμης τόνιζε ότι ήσαν καθήκον του να ενημερώσει τον Παναγιωτόπουλο. Στο ίδιο έγγραφο, στο υστερόγραφο, ο Ζαΐμης ζήτησε από τον Παναγιωτόπουλο να οργανώσουν από κοινού δράση, για να

10. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, 4, Αθήνα 1958, σελ. 534.

11. ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 5, Αθήνα 2003, σελ. 9-36.

12. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *ό.π.*, σελ. 535.

13. *ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ*, 18 Απριλίου 1895.

14. ΦΥΛΛΟ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ, Α 134, 21 Σεπτεμβρίου 1897.

15. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 21-22.

16. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 29-30.

εμποδίσουν τη σύναψη ενός δανείου των δήμων Δύμης και Φαρρών της Αχαΐας. Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι υπήρχε ένα κλίμα εμπιστοσύνης και αμοιβαίας συνεργασίας μεταξύ ομοϊδεατών και κάνουν εύλογη την επιλογή του Παναγιωτόπουλου ως υπουργού της πρώτης κυβέρνησης του Ζαΐμη.

Πραγματικά, ο Παναγιωτόπουλος διορίστηκε ως υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και ορκίστηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1897 ενώπιον του βασιλιά.¹⁷ Ο Παναγιωτόπουλος στην υπουργική του θητεία προσπάθησε να οργανώσει την Εκπαίδευση και τις επιστήμες¹⁸ και να αναπτύξει την πολιτική του φιλοσοφία για την πάταξη της «Συναλλαγής».¹⁹ Αυτό όμως ήταν αντίθετο με τα πολιτικά ήθη της εποχής και ξεσήκωσε αντιδράσεις από ισχυρούς παράγοντες του κυβερνώντος κόμματος. Ο Παναγιωτόπουλος ως υπουργός δεν προχώρησε σε χαριστικές πράξεις υπέρ των πολιτικών φίλων του κόμματος, παρά τις επανειλημμένες προς τούτο υποδείξεις του Παναγιώτη Ζαΐμη, ο οποίος αρχικά του έστειλε λίστες με ονόματα πολιτικών φίλων και τη θέση που επιθυμούσε καθένας από αυτούς²⁰ και επανήλθε με πιεστικό τρόπο απαιτώντας την άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων χαρακτηρίζοντας την υπουργοποίηση του Παναγιωτόπουλου ως συμφωρά για τον ίδιο και για τα συμφέροντα του κόμματος.²¹

Αυτό είχε συνέπειες για τον Παναγιωτόπουλο αφού, μετά την πρώτη παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη τον Οκτώβριο του 1898 και τον σχηματισμό νέας λίγες μέρες αργότερα με τον ίδιο πρωθυπουργό, ο Παναγιωτόπουλος δεν υπουργοποιήθηκε εκ νέου,²² γεγονός που οδήγησε σε ρήξη τις σχέσεις Ζαΐμη και Παναγιωτόπουλου, όπως γίνεται σαφές από την επιστολή που απέστειλε ο Παναγιωτόπουλος με αποδέκτη τον πρωθυπουργό, την 1η Νοεμβρίου 1899,²³ με την οποία ο Παναγιωτόπουλος αρνήθηκε την παρασημοφόρησή του από τον βασιλιά Γεώργιο.

17. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 25 και 32.1/8.1.4, έγγραφα 49-50.

18. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.1, έγγραφα 2-8.

19. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 32 και 32.1/8.2, έγγραφα 68-69.

20. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.2, έγγραφα 10, 15, 16 και 17.

21. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.2, έγγραφα 11 και 14.

22. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 24.

23. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.3, έγγραφο 32.

Σύμφωνα με την επιστολή, ο Ζαΐμης υποστήριξε πως ο βασιλιάς ήταν αντίθετος με την εκ νέου υπουργοποίηση του Παναγιωτόπουλου και ως εκ τούτου αναγκάστηκε να προβεί σε αυτή την ενέργεια ως πρωθυπουργός. Ο Παναγιωτόπουλος όμως κατηγόρησε τον Ζαΐμη για προσπάθεια εξαπάτησής του, ενώ ταυτόχρονα δήλωσε περήφανος για την προσπάθεια που ο ίδιος έκανε για να χτυπηθεί η «Συναλλαγή».

Το έργο του σε αυτή την κυβέρνηση δεν ήταν μεγάλο, καθώς στην πολιτική κυριαρχούσαν τα στρατιωτικά θέματα, λόγω του πρόσφατου πολέμου με την Τουρκία και τα οικονομικά θέματα, ως απόρροια της πτώχευσης και της υπαγωγής της χώρας στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο.²⁴ Κατά τη διάρκεια της θητείας του εισήγαγε μόνο δύο ήσσονος σημασίας νομοσχέδια προς ψήφιση στη Βουλή και έλαβε ελάχιστες φορές τον λόγο, κυρίως για να απαντήσει σε επίκαιρα ερωτήματα βουλευτών. Πιο συγκεκριμένα, εισήγαγε τα νομοσχέδια:

α) «Περί απαλλαγής των εκ Θεσσαλίας, Κρήτης, Ηπείρου και Μακεδονίας σπουδαστών από των εκπαιδευτικών τελών» στη συνεδρίαση ΙΑ΄ στις 5 Δεκεμβρίου 1897²⁵ και

β) «Τροπολογία για την πληρωμή προσωρινώς των μισθών δημοδιδασκάλων, αμφοτέρων των φύλων, γραμματιστών και γραμματοδιδασκάλων Λαρίσης και Τρικάλων» στη συνεδρίαση ΚΒ΄ στις 28 Φεβρουαρίου 1898.²⁶

Στις εκλογές της 7ης Φεβρουαρίου 1899 ο Παναγιωτόπουλος, παρά την ήττα του Ζαΐμη, κατόρθωσε να εκλεγεί βουλευτής Αιγιαλείας.²⁷ Ο Παναγιωτόπουλος κατήλθε στις εκλογές αυτές ως ανεξάρτητος βουλευτής, καθώς τα γεγονότα που οδήγησαν στην απομάκρυνσή του από τη θέση του υπουργού των Εκκλησιαστικών και η στάση του Ζαΐμη τον απομάκρυναν από το ζαϊμικό κόμμα.²⁸

Οι εκλογές που διεξήχθησαν στις 17 Δεκεμβρίου 1902 δεν ανέδειξαν ξεκάθαρο νικητή, με αποτέλεσμα τα κόμματα να επιχειρήσουν να εξασφαλίσουν την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης με ιδιαίτερους τρόπους. Πιο συγκεκριμένα, ο Δηλιγιάννης και οι συνεργαζόμενοι με αυτόν

24. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΔ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1898, σελ. 68-83.

25. *ό.π.*, σελ. 103.

26. *ό.π.*, σελ. 205.

27. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Μητρώο, ό.π.*, σελ. 27.

28. *ΕΦΗΜΕΡΙΣ, Τα αποτελέσματα των εκλογών*, 8 Φεβρουαρίου 1899.

βουλευτές ξεσήκωσαν λαϊκές διαδηλώσεις που πήραν το όνομα «σανιδικά», καθώς οι διαδηλωτές οπλίστηκαν με σανίδες από παρακείμενες στην οδό Σταδίου οικοδομές και επιδόθηκαν σε βίαιες πράξεις.²⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Δηλιγιάννης εξασφάλισε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και η νέα κυβέρνηση σχηματίστηκε στις 24 Νοεμβρίου 1902. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1902 ο Παναγιωτόπουλος εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής Αιγαλείας με 1699 ψήφους, με δεύτερο τον Πολυχρονιαδά με 1676 ψήφους.³⁰

Μεγάλο πρόβλημα συνέχιζε να αποτελεί το θέμα του παρακρατήματος τής σταφίδας. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ανέβασε το παρακράτημα στο 25% προκαλώντας από τη μια θετικά σχόλια από τους παραγωγούς και από την άλλη τη μήνη των Ελλήνων σταφιδεμπόρων καθώς και των Άγγλων εισαγωγέων.³¹ Η κυβέρνηση αυτή όμως ήταν βραχύβια καθώς μια ομάδα κυβερνητικών βουλευτών απέσυρε την ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, η οποία παραιτήθηκε στις 13 Ιουνίου 1903 χάνοντας την εμπιστοσύνη της Βουλής.³²

Στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1904 ο Παναγιωτόπουλος δεν κατόρθωσε να εκλεγεί. Όμως η απουσία του από τη Βουλή ήταν σύντομη, καθώς εκλέχθηκε στις εκλογές του Μαρτίου του 1906.

Η ομάδα των «Ιαπώνων»

Στις αρχές του 20ού αιώνα, μετά τον θάνατο των δύο μεγάλων αρχηγών του δικομματισμού, του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη, η πολιτική κατάσταση στη χώρα χαρακτηρίζεται από αμφισβήτηση κατά των πολιτικών και κοινωνική αναταραχή. Στη νέα πολιτική πραγματικότητα εντάχθηκαν οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Γούναρη που προσέελκυσαν το ενδιαφέρον βουλευτών, όπως ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης και ο Στέφανος Δραγούμης. Σύντομα η ομάδα διευρύνθηκε και τον Οκτώβριο του 1906 συμπληρώθηκε από τον Χαράλαμπο Βοζίκη, τον Απόστολο Αλεξανδρή, τον Παναγιωτόπουλο και τον Εμμανουήλ Ρεπούλη.³³

29. ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΔ, Αθήνα 1977, σελ. 160-179.

30. ΝΕΟΛΟΓΟΣ, *Εκλογικά αποτελέσματα Αιγαλείας*, 18 Νοεμβρίου 1902.

31. ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΠΟΧΩΤΗΣ, «Εσωτερική Πολιτική», στο ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Α, Αθήνα 1999, σελ. 37-105.

32. ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ, *Η Ελλάδα, ό.π.*, σελ. 178.

33. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα 2017, σελ. 72-73.

Η αποδοχή από τον λαό που γνώρισαν οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις της ομάδας τούς έπεισαν να προχωρήσουν στην ίδρυση ενός κόμματος με ηγέτη τον Γούναρη, το οποίο ονομάστηκε από τον εκδότη της εφημερίδας «Ακρόπολις», Γαβριηλίδη, «Κόμμα των Ιαπώνων».³⁴ Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Γούναρη ήταν στην προοπτική της δημιουργίας ενός κράτους δικαίου με την εισαγωγή νόμων κοινωνικής προστασίας εξαιρετικά προοδευτικών για την εποχή, καθώς ζητούσε προστασία των εργαζομένων, συνταξιοδότηση και παροχή ασφάλειας ασθενείας και ατυχημάτων.³⁵

Τον Ιανουάριο του 1908 προτάθηκε μέσω του Νικόλαου Μπουφίδη, η συνεργασία τού κόμματος με την κυβέρνηση του Γεωργίου Θεοτόκη και η ανάληψη Υπουργείων από Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη. Στο ενδεχόμενο συνεργασίας με την κυβέρνηση έντονη ήταν η αντίδραση του Παναγιωτόπουλου και του Ρεπούλη.³⁶ Ολέθρια για το «Κόμμα των Ιαπώνων» ήταν η υπουργοποίηση του Γούναρη στην κυβέρνηση Θεοτόκη του 1908. Αυτό έφερε ρήξη στη συνοχή του κόμματος και στη συνέχειά του διάλυσή του.³⁷

Η δεύτερη υπουργική θητεία

Μετά το κίνημα στο Γουδί, τον Αύγουστο του 1906, η πίεση για μεταρρυθμίσεις αυξήθηκε.³⁸ Η κυβέρνηση Ράλλη προσπάθησε να διαπραγματευτεί χωρίς επιτυχία με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, με αποτέλεσμα ο βασιλιάς να αναθέσει την πρωθυπουργία στον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, η κυβέρνηση του οποίου οδήγησε τη χώρα μέχρι τον Ιανουάριο του 1910.³⁹ Την περίοδο εκείνη ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος άρχισε να διαπραγματεύεται με τον Ελευθέριο Βενιζέλο την ανάληψη πολιτικής δράσης στην Ελλάδα με στόχο να ξεπεραστεί η πολιτική κρίση.⁴⁰ Αρχι-

34. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗΣ, *Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός προδρόμου της εποχής μας*, Πάτρα 1983, σελ.78-79.

35. GUNNAR HERING, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Β, Αθήνα 2004, σελ. 748.

36. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 84-89.

37. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗΣ, *ό.π.*, σελ. 86.

38. GUNNAR HERING, *ό.π.*, σελ. 751-756.

39. ΒΙΚΤΩΡ ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Αθήνα 1981, σελ. 105-106.

40. GUNNAR HERING, *ό.π.*, σελ. 766.

κά, ο Βενιζέλος πρότεινε τη μεσολάβησή του προς τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων, για να σχηματισθεί υπηρεσιακή κυβέρνηση, που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές για αναθεωρητική εθνοσυνέλευση.⁴¹ Η λύση που προτάθηκε από το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών υπό την προεδρία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ περιλάμβανε τρία μέρη: α) σύγκλιση Αναθεωρητικής Βουλής για αναθεώρηση μη θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος, β) αντικατάσταση της τότε κυβέρνησης Μαυρομιχάλη, ώστε να προωθηθεί η πρόταση της αναθεώρησης του Συντάγματος στην τότε υπάρχουσα Βουλή και γ) διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου μετά την έγκριση της αναθεώρησης.⁴²

Πράγματι, στις 18 Ιανουαρίου 1910 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ανέθεσε την πρωθυπουργία της μεταβατικής κυβέρνησης στον Στέφανο Δραγούμη.⁴³ Στην κυβέρνηση Δραγούμη υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως ανέλαβε ο Παναγιωτόπουλος,⁴⁴ από τα ιδρυτικά μέλη της ομάδας των «Ιαπώνων», όπως και ο πρωθυπουργός. Ο Παναγιωτόπουλος ως υπουργός προετοίμασε και κατέθεσε στη Βουλή στους δύο πρώτους μήνες μια σειρά από νομοσχέδια που περιλάμβαναν μεταρρυθμίσεις στο σύνολο της Εκπαίδευσης, καθώς αναδιοργανώνονταν όλες οι βαθμίδες της.⁴⁵ Πρόθεση της κυβέρνησης Δραγούμη ήταν η αναδιοργάνωση του συνόλου της Εκπαίδευσης τόσο σε εκπαιδευτικό όσο και σε διοικητικό επίπεδο, καθώς και των εποπτευόμενων φορέων από το Υπουργείο Παιδείας. Η λαϊκή επιθυμία για αλλαγές και «Ανόρθωση» ήταν ορατή στο έργο που παρήγαγε ο Παναγιωτόπουλος ως υπουργός αυτή την περίοδο. Μολονότι η θητεία του ήταν σύντομη, αφού διήρκεσε μόνο από τον Ιανουάριο έως τις αρχές Οκτωβρίου του 1910, ήταν ιδιαίτερα παραγωγική από άποψη νομοθετικού και μεταρρυθμιστικού έργου. Εισηγήαγε δεκαέξι εκπαιδευτικά νομοσχέδια από τα οποία έγιναν νόμοι του Κράτους τα δέκα.⁴⁶

41. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, Α, Αθήνα 1950, σελ. 109-111.

42. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική καταστροφή», στο ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 6, Αθήνα 2003, σελ. 25-26.

43. *Ό.π.*, σελ. 26.

44. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΣΠΡΕΑΣ, *Πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, 3, Αθήνα 1930 σελ. 152.

45. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910.

46. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΣΙΜΕΝΗ, *Μεταρρύθμιση και αντίδραση. Το πανεπιστήμιο Αθηνών απέ-*

Ο Παναγιωτόπουλος επιχείρησε μια ριζική αλλαγή που στόχευε στην αναδιοργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με το νομοσχέδιο «Περί οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδεύσεως».⁴⁷ Η κυρίαρχη αλλαγή στην οργάνωση της Μέσης Εκπαίδευσης ήταν η κατάργηση των «ελληνικών» σχολείων.⁴⁸ Αυτό δηλωνόταν και σημειολογικά από τον ίδιο τον Παναγιωτόπουλο ο οποίος με τη φράση αυτή ξεκινούσε την εισηγητική του έκθεση προς τη Βουλή.⁴⁹ Ο ίδιος θεωρούσε ότι η ανεξέλεγκτη ίδρυση ελληνικών σχολείων που, όπως ανέφερε, συχνά ιδρύονταν χωρίς να υπάρχει ο αναγκαίος αριθμός μαθητών, για να λειτουργήσουν σωστά, εμπόδιζε την ίδρυση και λειτουργία πλήρων δημοτικών σχολείων και οδήγησε σε υποβάθμιση των σπουδών των αποφοίτων άρα και των μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης.⁵⁰ Η ποιότητα μάλιστα των αποφοίτων παρουσιαζόταν στην εισηγητική έκθεση ως κρίσιμη για τις εθνικές προσδοκίες. Στη θέση των καταργούμενων ελληνικών σχολείων θεσπίζονταν τα ημιγυμνάσια, δηλαδή σχολεία όπου λειτουργούσαν μόνο οι τρεις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου. Τα σχολεία αυτά θα λειτουργούσαν σε πόλεις όπου δεν υφίσταντο πλήρη Γυμνάσια.⁵¹

Σημαντικές αντιδράσεις⁵² συνάντησε το νομοσχέδιο περί του Εθνικού Πανεπιστημίου⁵³ με κύριο πεδίο αντιπαράθεσης το άρθρο 23 που ρύθμιζε τα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης των τακτικών καθηγητών.⁵⁴ Το ζήτημα αυτό συνδεόταν άμεσα με τη αίτημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου για εκκαθάριση του δημόσιου τομέα. Στον χώρο του Πανεπιστημίου ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος επιθυμούσε την απόλυση και των 58 καθηγητών και τον διορισμό εκ νέου, μετά από την αξιολόγησή τους από τους κορυφαίους καθηγητές κάθε σχολής. Το ηλικιακό κριτήριο που θέσπισε ο Παναγιωτόπουλος με το νομοσχέδιο «Περί εκκαθαρίσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου» τον οδήγησε σε ρήξη με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, με τον Παναγιωτόπουλο να δηλώνει ότι θα

ναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899-1926), Αθήνα 2008, σελ. 105.

47. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 83-96.

48. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΣΙΜΕΝΗ, *ό.π.*, σελ. 107-117.

49. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφο 101.

50. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφο 101.

51. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφο 102.

52. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΣΙΜΕΝΗ, *ό.π.*, σελ. 117-134.

53. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 83-96.

54. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφο 93.

παρατείτο, αν δεν ψηφίζονταν τα νομοσχέδιά του. Με τροπολογία του στις 13 Μαρτίου 1910 η κρίση των ακατάλληλων καθηγητών ανατέθηκε σε δεκαπενταμελές συμβούλιο, ενώ η τελική απόφαση θα λαμβάνετο από το υπουργικό συμβούλιο.⁵⁵

Πέρα όμως από το διδακτικό μέρος της δημόσιας Παιδείας ο Παναγιωτόπουλος επιχείρησε μια ευρύτερη οργάνωση των εποπτευόμενων φορέων του Υπουργείου του. Αναδιοργάνωσε τις κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες του Υπουργείου,⁵⁶ οργάνωσε την αρχαιολογική υπηρεσία, ίδρυσε αρχαιολογικό συμβούλιο και χώρισε τη χώρα σε αρχαιολογικές περιφέρειες με τον ορισμό μονίμων εφόρων σε αυτές,⁵⁷ ίδρυσε ειδικό αρχαιολογικό ταμείο για τη χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στο οποίο μεταφέρθηκαν οι πόροι που μέχρι εκείνη τη στιγμή κατευθύνονταν στην Αρχαιολογική Εταιρεία⁵⁸ και προσπάθησε να συντηρήσει και να αξιοποιήσει σωστά τα σχολικά διδακτήρια της δημοτικής εκπαίδευσης θέτοντας όρους ίδρυσης και συντήρησής τους.⁵⁹ Τέλος, με δική του απόφαση ιδρύθηκε το Διδασκαλείο για την επιμόρφωση των δασκάλων.⁶⁰

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη δεύτερη υπουργική του θητεία στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ψηφίστηκαν κατά χρονολογική σειρά τα ακόλουθα νομοσχέδια:⁶¹

α) «Περί απαλλαγής των εις το Πανεπιστήμιον φοιτώντων εφέδρων αξιωματικών του πεζικού και του πυροβολικού από της εν τω Ακαδημαϊκῷ Γυμναστηρίῳ ασκήσεως εις την γυμναστικήν και οπλομαχητικήν» στη συνεδρίαση Ε΄ στις 9 Φεβρουαρίου 1910,⁶²

β) «Περί σχολείου των Καλών Τεχνών» στη συνεδρίαση Θ΄ στις 13 Φεβρουαρίου 1910,⁶³

55. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΣΙΜΕΝΗ, *ό.π.*, σελ. 128-130.

56. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 97-104.

57. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 75-78.

58. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 79-82.

59. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.1/8.1.4, έγγραφα 107-108.

60. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 793.

61. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910.

62. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 71.

63. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνό-*

γ) «Περί τελέσεως σκοπευτικών αγώνων υπό την επωνυμίαν “Τα Ελευθέρια”» στη συνεδρίαση ΚΑ΄ στις 27 Φεβρουαρίου 1910,

δ) «Περί τροποποιήσεως του ΓΤΛΕ΄ Νόμου του 1908 περί διδακτικών βιβλίων» στη συνεδρίαση ΚΔ΄ στις 4 Μαρτίου 1910,⁶⁴

ε) «Περί μισθοδοσίας του προσωπικού των γραφείων, κλινικών, εργαστηρίων και μουσείων του Εθνικού Πανεπιστημίου» στη συνεδρίαση ΚΘ΄ στις 10 Μαρτίου 1910⁶⁵

στ) «Περί δωρεάν εγγραφής των εκ Θράκης, Μακεδονίας, Κρήτης, Ηπείρου και Μικράς Ασίας καταγομένων φοιτητών» στη συνεδρίαση ΚΘ΄ στις 10 Μαρτίου 1910,⁶⁶

ζ) «Περί παιδαγωγικής μορφώσεως και δοκιμασίας των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως» στη συνεδρίαση ΛΒ΄ της 13 Μαρτίου 1910,⁶⁷

η) «Περί οργανώσεως της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» στη συνεδρίαση ΛΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁶⁸

θ) «Περί του εν Αθήναις Διδασκαλείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως» στη συνεδρίαση ΛΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁶⁹

ι) «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΓζΑ΄ Νόμου της 17 Ιουλίου 1905 “περί συστάσεως Εποπτικού Συμβουλίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως και περί διορισμού Επιθεωρητών”» στη συνεδρίαση ΛΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁷⁰

ια) «Περί εκκαθαρίσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου» στη συνεδρίαση ΛΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁷¹

δου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου, Αθήνα 1910, σελ. 137.

64. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 538.

65. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 661.

66. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 662.

67. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 776.

68. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 783.

69. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 793.

70. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 802.

71. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου*

ιβ) «Περί ιδρύσεως ειδικού Αρχαιολογικού Ταμείου» στη συνεδρίαση ΑΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁷²

ιγ) «Περί της αρχαιολογικής υπηρεσίας του Κράτους» στη συνεδρίαση ΑΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910,⁷³

ιδ) «Περί συμπληρώσεως του νόμου ΓΥΙΑ΄ του έτους 1909» στη συνεδρίαση ΑΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910⁷⁴ και

ιε) «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 2 του ΓΤΖ΄ νόμου του 1909 περί τροποποιήσεως των Νόμων ΒΤΜΘ΄ του 1895 και ΓΨΗ΄ του 1905 περί στοιχειώδους δημοτικής εκπαιδεύσεως» στη συνεδρίαση ΑΒ΄ στις 13 Μαρτίου 1910.⁷⁵

Κατά την περίοδο αυτή καταλυτική κρίνεται η συνεισφορά τού στρατιωτικού κινήματος και στις εξελίξεις του πολιτικού συστήματος. Τα προϋπάρχοντα πολιτικά κόμματα παραμερίστηκαν χαρακτηριζόμενα συνολικά ως «παλαιά κόμματα» και αναδύθηκαν νέες πολιτικές δυνάμεις με κυρίαρχη το κόμμα των Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Βενιζέλο.⁷⁶

Στις εκλογές που ακολουθούν τον Αύγουστο του 1910 (8 Αυγούστου 1910) ο Παναγιωτόπουλος εκλέχθηκε βουλευτής στον διευρυμένο Νομό Αχαΐοήλιδος, καθώς κατατάχθηκε 17ος μεταξύ των 32 υποψηφίων που εκλέχθηκαν αφού έλαβε 16.853 ψήφους.⁷⁷ Η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές αυτές ήταν Αναθεωρητική με διευρυμένη σύνθεση, αφού είχε διπλάσιο αριθμό βουλευτών από την προηγούμενη. Στη νέα Βουλή κυριάρχησαν τα παλαιά κόμματα με πλειοψηφία δύο τρίτων, κυρίως λόγω της ψήφου της επαρχίας.⁷⁸

Όταν παραιτήθηκε η κυβέρνηση Δραγούμη στις 21 Σεπτεμβρίου 1910, ο βασιλιάς Γεώργιος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης

δου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου, Αθήνα 1910, σελ. 807.

72. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 810.

73. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 815.

74. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 833.

75. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Β΄ Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1910, σελ. 833.

76. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *ό.π.*, σελ. 22.

77. ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ, *Ολικά αποτελέσματα του νομού Αχαΐοήλιδος*, 11 Αυγούστου 1910.

78. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *ό.π.*, σελ. 26-27.

στον Βενιζέλο παρότι δεν ήταν ο αρχηγός της Αντιπολίτευσης. Η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου σχηματίσθηκε στις 6 Οκτωβρίου 1910 και έλαβε ισχυρή ψήφο εμπιστοσύνης (208 από τους 266 παρόντες βουλευτές). Παρόλα αυτά ο Βενιζέλος ζήτησε τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών για τον Νοέμβριο, πρόταση την οποία δέχθηκε ο βασιλιάς με αποτέλεσμα τη θυελλώδη αντίδραση από τα παλαιά κόμματα, οι βουλευτές των οποίων αποφάσισαν να μη συμμετάσχουν στις εκλογές. Απόρροια αυτού ήταν η ευρεία νίκη των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου που κατέλαβαν 307 από τις 362 βουλευτικές θέσεις.⁷⁹ Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910 δεν έθεσε υποψηφιότητα ο Παναγιωτόπουλος πειθαρχώντας στην απόφαση του πολιτικού του κόμματος. Αυτή η απόφαση ήταν καθοριστική, γιατί ενέταξε τον Παναγιωτόπουλο, παρά τις μεταρρυθμιστικές του απόψεις που εκφράστηκαν στα νομοσχέδια του 1910, στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο και καθόρισαν την πολιτική του θέση κατά τη διάρκεια του εθνικού διχασμού, θέση που εκφράστηκε με τις εκλογές του 1920 και τη συμμετοχή του στην «Ηνωμένη Αντιπολίτευση».

Οι εκλογές του 1920

Με τη συνθήκη του Νεϊγύ στις 27 Νοεμβρίου 1919 με τη Βουλγαρία και με τη συνθήκη των Σεβρών στις 10 Αυγούστου 1920 με την Τουρκία επιστεγάστηκε η ολοκλήρωση της αλυτρωτικής πολιτικής που ακολούθησε το ελληνικό κράτος που με συνέπεια κατά τον 19ο και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, αφού προσαρτήθηκαν η Δυτική Θράκη και Ανατολική Θράκη, τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου και η περιοχή της Σμύρνης.⁸⁰

Μέσα σε αυτό το κλίμα εθνικού θριάμβου ο Βενιζέλος ανακοίνωσε στις 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1920 στη Βουλή τη συνθήκη των Σεβρών και προκήρυξε τη διενέργεια εκλογών σε δύο μήνες, αίροντας ταυτόχρονα τον στρατιωτικό νόμο και τη λογοκρισία.⁸¹ Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920, λόγω της έκβασης και των συνεπειών τους,

79. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *ό.π.*, σελ. 27-29.

80. ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα 2006, σελ. 359-360.

81. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΕ, Αθήνα 1977, σελ. 146-172.

θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως οι κρισιμότερες πολιτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα.⁸²

Τα εξωτερικά θέματα με κυρίαρχο εκείνο της μικρασιατικής εκστρατείας και το κόστος που αυτή σήμαινε για τον Έλληνα πολίτη κυριάρχησαν στην πολιτική αντιπαράθεση. Πέρα από τις θριαμβευτικές ιαχές των Φιλελευθέρων άρχισε να αναδύεται μια λαϊκή δυσαρέσκεια από την κόπωση ενός λαού που πολέμούσε με μικρά διαλείμματα μια ολόκληρη δεκαετία, που είχε υποστεί τεράστιες οικονομικές ζημιές, επιτάξεις, υποχρεωτική επιστράτευση και που έβλεπε να συνεχίζεται ο πόλεμος χωρίς ορατή ημερομηνία επιστροφής των στρατιωτών. Αυτά, σε συνδυασμό με τις πληγές του εθνικού διχασμού και τις διώξεις Αντιβενιζελικών στην Παλαιά Ελλάδα, οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός αρνητικού πολιτικού κλίματος για το πρόσωπο του Βενιζέλου και το κόμμα των Φιλελευθέρων.⁸³ Οι αντίπαλοι του Βενιζέλου κατήλθαν στις εκλογές αυτές συνασπισμένοι υπό την επωνυμία «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις». Πυρήνας αυτών ήταν το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη που μετονομάστηκε τότε σε «Λαϊκό Κόμμα». Τα υπόλοιπα κόμματα ήταν το «Συντηρητικόν Κόμμα» το οποίο και αυτό μετονομάστηκε σε «Μεταρρυθμιστικόν», καθώς και το ραλλικό κόμμα με τις πολιτικές ομάδες των εκλιπόντων Θεοτόκη και Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, καθώς και βενιζελικά στελέχη που δεν είχαν εγκρίνει το κίνημα της Θεσσαλονίκης.⁸⁴ Οι διπλωματικές επιτυχίες εμπόδιζαν τον Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων να αντιληφθούν την υφέρπουσα λαϊκή δυσαρέσκεια που με την προκήρυξη των εκλογών βρήκε διέξοδο έκφρασης στα αντιβενιζελικά κόμματα.⁸⁵

Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για την 25η Οκτωβρίου 1920, όμως αναβλήθηκαν για μια εβδομάδα,⁸⁶ λόγω του ξαφνικού θανάτου του βασιλιά Αλεξάνδρου.⁸⁷ Με την άρση του στρατιωτικού νόμου, επανήλθε τον Οκτώβριο του 1920 από την εξορία η ηγεσία της αντιβενιζελικής παρά-

82. ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι εκλογές του 1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από τον θρίαμβο στην ήττα», στο ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 6, Αθήνα 2003, σελ. 31-40.

83. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 147.

84. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 132-133.

85. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 268.

86. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφο 21

87. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 131.

ταξης, η οποία ως κεντρικό σύνθημα έθεσε την απαλλαγή της χώρας από τη «βενιζελική τυραννία».⁸⁸ Η ηγεσία της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» μετά τον θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου συνέδεσε άμεσα το αποτέλεσμα των επικείμενων εκλογών με την επιστροφή του Κωνσταντίνου από την εξορία⁸⁹ οδηγώντας το προεκλογικό κλίμα σε ακραία πόλωση.

Στις 12 Οκτωβρίου 1920 ο Γούναρης, ηγέτης της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» εκφώνησε πολιτικό λόγο στην Πάτρα. Εκεί στιγματίσε τη βενιζελική πολιτική ως καταστροφική και ανέπτυξε το πολιτικό του πρόγραμμα που προέβλεπε τη συμμετοχή του λαού στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων μέσω δημοψηφισμάτων, τη δημιουργία ξεχωριστού αντιπροσωπευτικού σώματος εργατών και αγροτών που θα συνέπραττε με τη Βουλή σε ζητήματα που θα τους αφορούσαν, την εναρμόνιση των αντιθέτων συμφερόντων της κοινωνίας με στόχο την κοινωνική ειρήνη, την ισότιμη συμμετοχή των δύο φύλων στην άσκηση των δημοσίων καθηκόντων και την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης.⁹⁰ Ο αντίκτυπος της ομιλίας ήταν τόσο μεγάλος που η βενιζελική εφημερίδα των Αθηνών, «Εστία», στο άρθρο της «Ήλθε και ελάλησε» υποστήριξε ότι ο Γούναρης έγινε σοβιετικός και ότι στην Πάτρα κήρυξε τα Σοβιέτ.⁹¹

Η περίοδος από την προκήρυξη των εκλογών και μετά μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δεύτερος εθνικός διχασμός»,⁹² καθώς όπως αναδεικνύεται στις εφημερίδες της εποχής επικρατούσε ακραία πόλωση. Από τη μια η «Πατρίς» εκφραζόταν υπέρ του Βενιζέλου με υμνητικά λόγια για την απελθούσα Βουλή,⁹³ ενώ από την άλλη η «Καθημερινή» ευχόταν να ήταν η τελευταία του ομιλία, καθώς οι Έλληνες, σύμφωνα με την εφημερίδα «μισούν τον Βενιζέλο, όσον πρέπει να μισούν ελεύθεροι άνθρωποι τον ιδιοτελέστερον των τυράννων».⁹⁴

Το 1918 ο Παναγιωτόπουλος καταδικάστηκε σε πενταετή φυλάκιση για μια υπόθεση που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της υπουργίας του, το 1910, και αφορούσε τη διαχείριση ενός κληροδοτήματος από στενό συνεργάτη του. Για να αποφύγει τη φυλάκιση φυγοδίκησε

88. ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 38.

89. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 269.

90. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗΣ, *ό.π.*, σελ. 127-140.

91. *Εστία*, 13 Οκτωβρίου 1920.

92. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 271.

93. *Πατρίς*, 11 Σεπτεμβρίου 1920.

94. *Καθημερινή*, 11 Σεπτεμβρίου 1920.

στο εξωτερικό μέχρις ότου αμνηστεύτηκε το 1920 και συμμετείχε στις εκλογές.⁹⁵ Στις εκλογές αυτές συντάχθηκε με τον Γούναρη και έθεσε υποψηφιότητα στην Αιγιάλεια με τον συνασπισμό της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως», όπου ανέλαβε κυρίαρχο ρόλο στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο με κύριους αντιπάλους τους βενιζελικούς υποψηφίους, Πολυχρόνη Πολυχροσιάδη και Αριστομένη Μεσσηνέζη.⁹⁶

Ο Παναγιωτόπουλος οργάνωσε την προεκλογική του εκστρατεία με την υποστήριξη –στον ίδιο και τον αδελφό του Πανάγο Παναγιωτόπουλο– πολιτικών του φίλων που εξέφρασαν εγγράφως τη στράτευσή τους στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο⁹⁷ οι οποίοι δήλωναν ότι ήταν η στιγμή να απαλλαγούν από τα δεινά που υπέφεραν εξαιτίας των αντιπάλων τους.⁹⁸ Η προεκλογική αντιπαράθεση σε τοπικό επίπεδο ήταν σκληρή με τραυματίες⁹⁹ και ακραίες εκδηλώσεις εντυπωσιασμού από τις αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις.¹⁰⁰ Μάλιστα, από μέρους του Παναγιωτόπουλου διατυπώθηκαν κατηγορίες προσπάθειας εκφοβισμού των ψηφοφόρων που στήριζαν την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» στην περιοχή του Αιγίου από όργανα της Αστυνομίας και φιλοβενιζελικούς οπαδούς.¹⁰¹

Η συνεργασία μεταξύ των πολιτευτών της αντιπολίτευσης ενόψει των εκλογών του 1920 ήταν ισχυρή και οργανωνόταν μέσω τηλεγραφημάτων που συντόνιζαν τη δράση τους.¹⁰² Την ίδια στιγμή οι προσπάθειες των βενιζελικών πυρήνων της περιοχής της Αχαΐας δεν απέδιδαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Μάλιστα, παρά την προσπάθεια να οργανώσουν μια δυναμική συγκέντρωση για την ομιλία του Βενιζέλου στην Πάτρα είχαν περιορισμένη επιτυχία.¹⁰³ Αντιθέτως, ογκώδεις ήταν οι συγκεντρώσεις της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» με τον Παναγιωτόπουλο με ομιλίες να τονώνει το αντιβενιζελικό φρόνημα των οπαδών

95. ΚΑΡΑΦΩΤΙΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ, *Ανδρέας Παναγιωτόπουλος*, Αίγιο 2008, σελ. 18.

96. *Νεολόγος*, 29 Οκτωβρίου 1920.

97. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιάλειας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφα 2, 15, 18 και πρωτόκολλον πολιτικής αλληλογραφίας.

98. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιάλειας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφο 2.

99. *Νεολόγος*, 29 Οκτωβρίου 1920.

100. *Νεολόγος*, 10 Οκτωβρίου 1920.

101. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιάλειας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφο 14.

102. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιάλειας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφα 1, 3, 6, 7, 8, 9 και 17.

103. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιάλειας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφα 5 και 13.

της,¹⁰⁴ ενώ ταυτόχρονα φρόντιζε για την οργάνωση του αντιπολιτευτικού αγώνα και στην περιοχή της Ηλείας.¹⁰⁵

Ο Παναγιωτόπουλος εκλέχθηκε βουλευτής Αχαΐας συγκεντρώνοντας 22.248 ψήφους.¹⁰⁶ Χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατούσε ήταν ότι μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων φιλοβασιλικοί ψηφοφόροι διαδήλωναν στο κέντρο της Πάτρας με φωτογραφίες της βασιλικής οικογένειας και φώναζαν «Έρχεται! Έρχεται!»¹⁰⁷

Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε συντριπτικά. Επί συνόλου 369 εδρών κατόρθωσε να λάβει μόνο 118 έδρες,¹⁰⁸ ενώ ο Βενιζέλος δεν κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής. Οι Φιλελεύθεροι κυριαρχούν στη στρατοκρατούμενη Θράκη και στις Νέες Χώρες (με εξαίρεση τη Μακεδονία), ενώ έχασαν παντού αλλού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μέχρι εκείνη τη στιγμή Βενιζελικής Μακεδονίας, όπου με την υποστήριξη και των μειονοτικών ψηφοφόρων οι αντιβενιζελικοί κέρδισαν 69 από τις 74 έδρες.¹⁰⁹

Η τελευταία κοινοβουλευτική θητεία

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928 έδωσαν στον Βενιζέλο μια άνετη πλειοψηφία, αφού εξασφάλισαν 178 έδρες λόγω του πλειοψηφικού συστήματος που ο Βενιζέλος επέβαλε πριν από τις εκλογές.¹¹⁰ Ο κυβερνητικός συνασπισμός έλαβε το 61,02% των ψήφων και 223 έδρες. Από αυτές 178 έλαβε το κόμμα των Φιλελευθέρων και τις υπόλοιπες τα συνεργαζόμενα κόμματα. Στην αντιπολίτευση ενισχύθηκε το Λαϊκό κόμμα, ενώ τα αποτελέσματα των εκλογών οδήγησαν στη διάλυση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων.¹¹¹ Με το Λαϊκό Κόμμα εκλέχθηκε ο Παναγιωτόπουλος (είναι η τελευταία του βουλευτική θητεία) παρά τον περιορισμένο αριθμό βουλευτών που εξέλεξε το κόμμα του λόγω της φύσης του εκλογικού νόμου.¹¹² Στις εκλογές του

104. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφα 5 και 16.

105. Τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, ιδιωτ. Αρχ. 32.2, έγγραφα 3, 7, 10, 11 και 12.

106. *Νεολόγος*, 4 Νοεμβρίου 1920.

107. *Ο.π.*

108. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 131.

109. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *ό.π.*, σελ. 26.

110. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΑΦΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 144.

111. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΕ, Αθήνα 1977, σελ. 304-326.

112. Βουλή τ. Ε., 1986, σσ. 256-257.

Σεπτεμβρίου του 1932 ο Παναγιωτόπουλος δεν υπέβαλε υποψηφιότητα. Έτσι ολοκληρώθηκε μια πολιτική καριέρα που ξεκίνησε το 1885 κατά τη διάρκεια της οποίας εξελέγη έντεκα φορές βουλευτής (1885, 1890, 1892, 1895, 1899, 1902, 1906, 1910, 1915, 1920 και 1928) και χρημάτισε δυο φορές υπουργός (κυβέρνηση Ζαΐμη 1897 και κυβέρνηση Δραγούμη 1910).

Συμπεράσματα

Η μελέτη του αρχείου του Παναγιωτόπουλου μας επιτρέπει να εστιάσουμε στην πολιτική του διαδρομή, κυρίως σε τρία σημεία:

- α) την πρώτη του υπουργική θητεία το 1897 επί κυβερνήσεως Ζαΐμη,
- β) τη δεύτερη υπουργική του θητεία το 1910 επί κυβερνήσεως Δραγούμη και
- γ) την περίοδο των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου 1920.

Η μελέτη του υλικού αποδεικνύει πως το αρχειακό υλικό που φυλάσσεται στο τμήμα ΓΑΚ Αιγιαλείας, αποτελεί μια πρόσθετη πηγή πληροφορησης για την πολιτική και κοινωνική ιστορία της περιόδου και ειδικότερα της περιοχής της Αχαΐας που συνομιλεί με την επιστημονική βιβλιογραφία για την εποχή και συνεισφέρει στην επιστημονική έρευνα νέες πληροφορίες.

Ως προς την προσωπικότητα του Παναγιωτόπουλου αναδεικνύεται ότι υπήρξε ένας πολιτικός με όραμα εξυγίανσης του τρόπου άσκησης της πολιτικής και πάταξης της «Συναλλαγής». Ήταν ένας πολιτικός μεταρρυθμιστής που όμως για λόγους εντοπιότητας, κοινωνικής καταγωγής και προσωπικών σχέσεων δεν συντάχθηκε με το μεταρρυθμιστικό όραμα του Βενιζέλου και υπηρέτησε το αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

Σταθερό ήταν το ενδιαφέρον του για την Παιδεία, το οποίο αναδεικνύεται τόσο από τις δύο υπουργικές του θητείες στο αντίστοιχο Υπουργείο, όσο και από την αδιάλειπτη ενασχόλησή του με τα θέματα της Εκπαίδευσης, των διδακτικών βιβλίων και της ανάπτυξης της Εκπαίδευσης στην πολιτική του περιφέρεια. Η συνεπής αυτή προσήλωσή του στο όραμα της ανάπτυξης της δημόσιας Παιδείας αναγνωρίστηκε τόσο από τους ψηφοφόρους του όσο και από φορείς που υπηρετούσαν την ανάπτυξη της Παιδείας και του Πολιτισμού στη χώρα (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων και Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων), οι οποίοι, όπως αναδεικνύεται από το αρχειακό υλικό, τον τίμησαν για τις υπηρεσίες του.

**Ιστορικές πηγές του Γαλλοαλγερινού Πολέμου.
Προβλήματα προσβασιμότητας, χρήσης και αξιοποίησης
από τους ιστορικούς. Αναφορά στις χώρες του Μαγκρέμπ
(Αλγερία, Τυνησία και Μαρόκο).**

Ευάγγελος Λάσκαρης

*Δρ. Ιστορίας, Φιλόλογος – Εκπαιδευτικός
Μεταδιδακτορικός ερευνητής Σύγχρονης Ιστορίας*

Τυχαίνει να έχω γνωρίσει τον Αλγερινό λαό και να τον αγαπώ –τυχαίνει να έχω δει με τα ίδια μου τα μάτια τα βάσανά του και τυχαίνει να αντιστοιχούν σε πληγές μέσα μου– τυχαίνει, τέλος, να έχει ενισχυθεί η προσήλωσή μου στη χώρα μας και από τα χρόνια του πάθους. Επειδή όλα αυτά τα νήματα τραβιόντουσαν ταυτόχρονα και κανένα δεν έσπασε, δεν έσπασα ούτε τη δικαιοσύνη για χάρη της Γαλλίας ούτε τη Γαλλία για χάρη της δικαιοσύνης.¹

Η χώρα ξυπνά τυφλωμένη από θυμό και γεμάτη προαισθήματα.
με προαίσθημα- μια συγκεχυμένη δύναμη αργά
αργά. Είναι ακόμα φοβισμένη, αλλά σύντομα θα έχει πλήρως
συνειδητοποιήσει. Τότε θα το χρησιμοποιήσει και
και θα ζητήσει να λογοδοτήσουν όσοι παρέτειναν τον ύπνο της.²

Η παρούσα εισήγηση αφορά στις γραπτές πηγές του γαλλοαλγερινού πολέμου. Είχα την τύχη να ανακαλύψω την ιστορία της γαλλικής αποικιοκρατίας και της Αλγερίας, αρχικά μέσα από τις σπουδές μου στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του ΕΚΠΑ και στη συνέχεια στα Πανεπιστήμια UPEC και Paris I-Sorbonne. Οι καθηγητές μου με «ταξίδεψαν» στον πολυδαίδαλο κόσμο των αρχείων.

1. GERMAINE TILLION, *A la recherche du vrai et du juste, A propos rompus avec le siècle*, Seuil, Paris 2001, p. 259. Ανοιχτή επιστολή της Germaine Tillion προς τη Simone de Beauvoir, 1964.

2. MOULOUD FERAOUN, *Journal*, 1955-1962, Bouchene, Alger 1990 dans BENJAMIN STORA, *Rapport sur les questions mémorielles portant sur la colonisation, et la guerre d'Algérie*, <https://www.vie-publique.fr/rapport/278186-rapport-stora-memoire-sur-la-colonisation-et-la-guerre-dalgerie>, 2021.

Μετά την ανακοίνωση που έκανε το 2019 ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας για το άνοιγμα και την πρόσβαση σε συλλογές αρχειακών τεκμηρίων που αναφέρονται στην Αλγερία και πολύ πρόσφατες εξελίξεις, δηλαδή των τελευταίων μηνών του έτους 2023, ένα νέο ενδιαφέρον των κρατικών και των τοπικών αυτοδιοικητικών φορέων, αλλά και των ιστορικών έχει αναδυθεί σχετικά με το θέμα της αρχειακής έρευνας στις Πηγές οι οποίες αφορούν στον σχεδόν εννιάχρονο γαλλοαλγερινό πόλεμο.

Τι μας αφορά; Θα μπορούσατε να αναρωτηθείτε εύλογα. Η Αλγερία κείται μακράν.

Πραγματικά, τα ζητήματα που σχετίζονται με τη μνήμη παραμένουν άλυτα και συχνά δηλητηριάζουν τις γαλλοαλγερινές σχέσεις. Η Γαλλία έχει λάβει αρκετές αποφάσεις για να εξομαλύνει τις σχέσεις με την άλλη όχθη της Μεσογείου, δηλαδή το Αλγερινό κράτος, όπως η πρόσφατη έκθεση του ιστορικού Benjamin Stora.³ Αποφάσεις που εξακολουθούν να είναι ανεπαρκείς για την Αλγερία. Μια από τις σημαντικότερες από αυτές τις αποφάσεις ήταν το άνοιγμα των αρχείων. Αυτή δεν είναι απλώς μια συμβολική κίνηση, αλλά και μια απάντηση στα αιτήματα των ιστορικών και των οικογενειών που υπέστησαν τη φρίκη της αποικιοκρατίας. Τον Δεκέμβριο του 2021, δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από τη νομική προθεσμία, η Γαλλία άνοιξε τα νομικά αρχεία της σχετικά με τον πόλεμο.

Στην πράξη, ωστόσο, τα αρχεία αυτά παρέμειναν δύσκολα προσβάσιμα ή δεν είναι ακόμα προσβάσιμα. Ως εκ τούτου, η Γαλλία προχωρά περαιτέρω, για να κοινωνικοποιήσει αυτά τα αρχεία. Ένα διάταγμα που δημοσιεύθηκε στις 27 Αυγούστου στην *Journal officiel* θα επιτρέπει την εξέταση των φακέλων που αφορούν ανηλίκους. Πρόκειται για μια θετική απάντηση στα παράπονα ιστορικών, ερευνητών και οικογενειών. Τα Εθνικά Υπερπόντια Αρχεία ξεχειλίζουν από νομικά έγγραφα σχετικά με τη σύγκρουση. Αυτά που αφορούν σε ανηλίκους είναι πλέον προσβάσιμα. Δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από τη νομικά καθορισμένη χρονολογία κοινωνικοποίησης τους.

Θα προσπαθήσω να φωτίσω τη σημασία της αρχειακής έρευνας του Πολέμου της Αλγερίας.

Η Γαλλία κατέλαβε την Αλγερία, που μέχρι τότε ήταν, υπό καθεστώς

3. BENJAMIN STORA, *Rapport sur les questions mémorielles portant sur la colonisation, et la guerre d'Algérie*, <https://www.vie-publique.fr/rapport/278186-rapport-stora-memoire-sur-la-colonisation-et-la-guerre-dalgerie>, Janvier 2021.

αυτονομίας, τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1830. Με το Σύνταγμα του 1848 η Αλγερία ανακηρύχθηκε «γαλλικό έδαφος». Τις επόμενες δεκαετίες έγιναν πολλές εξεγέρσεις των ντόπιων, οι οποίες καταστάληκαν με βιαιότητα από τον γαλλικό στρατό, ενώ παράλληλα χιλιάδες Γάλλοι εγκαταστάθηκαν στην Αλγερία (βλ. Πιε-νουάρ pieds-noirs).

Λίγα λόγια για το ξέσπασμα του πολέμου: στις 10 Οκτώβρη 1954, η Επαναστατική Επιτροπή Ενότητας και Δράσης, που συγκροτούνταν από αστικές πολιτικές δυνάμεις, αποφάσισε να συγκροτήσει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (στο εξής: FLN) και τον Εθνικό Απελευθερωτικό Στρατό (στο εξής: ΕΑΣ). Δυνάμεις του ΕΑΣ τη νύχτα της 31^{ης} Οκτώβρη προς 1η Νοέμβρη επιτέθηκαν στο «Ράδιο Αλγερία» και σε 70 ακόμα γαλλικούς στόχους. Το FLN εξήγγειλε την 1η Νοέμβρη την έναρξη της Αλγερινής Επανάστασης ενάντια στη γαλλική αποικιοκρατία. Το 1958, μετά την πολιτική κρίση του Μαΐου, εγκαθιδρύθηκε η Ε' Γαλλική Δημοκρατία, με πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Στρατηγό Ντε Γκωλ. Ο Ντε Γκωλ αρχικά υποστήριζε ως λύση την παραχώρηση αυτονομίας στην Αλγερία ως κράτους - εταίρου της Γαλλίας λύση που όμως δεν δέχονταν τόσο το FLN όσο και οι άποικοι και ο γαλλικός στρατός.

Από τον Γενάρη ως τον Νοέμβρη του 1960, μέσα σε 11 μήνες, πραγματοποιείται μια ριζική αλλαγή του χάρτη της Αφρικής με τη δημιουργία 17 ανεξάρτητων κρατών στη θέση των ευρωπαϊκών αποικιών. Τα γεγονότα του 1960 είναι το επιστέγασμα μιας διαδικασίας πολλών ετών με πολυαίμακτους αγώνες των λαών της Αφρικής για την ανεξαρτησία τους. Τελικά, και ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν με ιδιαίτερη βιαιότητα, τον Μάιο του 1961 άρχισαν διαπραγματεύσεις στο Εβιάν που οδήγησαν την επόμενη χρονιά στην αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Αλγερίας. Στις εν λόγω διαπραγματεύσεις ήταν αντίθετη η γαλλική παραστρατιωτική οργάνωση OAS (Organisation de l'armée secrète - Οργάνωση Μυστικός Στρατός) η οποία από τον Μάρτιο μέχρι τον Ιούνιο του 1962 προχώρησε σε εκατοντάδες τρομοκρατικές επιθέσεις με πολλούς νεκρούς στην Αλγερία προσπαθώντας να σαμποτάρει τις ειρηνευτικές διαδικασίες. Στο στόχαστρο της οργάνωσης βρέθηκαν και Γάλλοι στρατιώτες που θεωρούνταν πλέον ότι ανήκαν σε στρατό κατοχής.

Είναι χαρακτηριστική για την αξία της συνδυασμένης αξιοποίησης των πηγών μία από τις περιπτώσεις αγνοουμένων του γαλλοαλγερινού πολέμου: Ο Maurice Audin, που γεννήθηκε στις 14 Φεβρουαρίου 1932

στην Βέζα (Τυνησία) και απεβίωσε στις 21 Ιουνίου 1957 στο Αλγέρι, ήταν Γάλλος μαθηματικός. Βοηθός στο Πανεπιστήμιο του Αλγερίου, ήταν μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Αλγερίας και αγωνιστής για την ανεξαρτησία της Αλγερίας.

Μετά τη σύλληψή του στις 11 Ιουνίου 1957 κατά τη διάρκεια της μάχης του Αλγερίου, εξαφανίστηκε και δολοφονήθηκε σε άγνωστη ημερομηνία. Το πτώμα του δεν βρέθηκε ποτέ.

Για τους οικείους του και για πολλούς δημοσιογράφους και ιστορικούς, κυρίως για τον Pierre Vidal-Naquet, σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια ανάκρισης από Γάλλους αλεξιπτωτιστές. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η θεωρία αυτή απορρίφθηκε από τον γαλλικό στρατό και τη γαλλική κυβέρνηση, που υποστήριζαν ότι είχε διαφύγει, μέχρι που ο στρατηγός Aussaresses ισχυρίστηκε ότι ο ίδιος είχε δώσει εντολή να τον σκοτώσουν με ένα μαχαίρι για να φανεί ότι είχε δολοφονηθεί από Αλγερινούς. Η πρώτη επίσημη αναγνώριση από τη Γαλλία του θανάτου του Audin κατά τη διάρκεια της κράτησης έγινε το 2014 από τον πρόεδρο François Hollande, αν και τα έγγραφα που το επιβεβαιώνουν δεν δημοσιοποιήθηκαν. Το 2018, ο πρόεδρος Εμανουέλ Μακρόν αναγνώρισε επίσημα τις ευθύνες του γαλλικού κράτους και του γαλλικού στρατού για τη δολοφονία.

Έχουμε στη διάθεσή μας έναν κατάλογο πηγών ο οποίος περιλαμβάνει όλα τα αρχεία που σχετίζονται με την εξαφάνιση του Γάλλου κομμουνιστή μαθηματικού Audin, τα οποία βρίσκονται στην κατοχή των δημόσιων γαλλικών αρχειακών υπηρεσιών: των Archives nationales (τοποθεσία Pierrefitte-sur-Seine), των Archives nationales d'outre-mer, των Archives départementales d'Ille-et-Vilaine, της Service historique de la Défense (τοποθεσία Vincennes) και του dépôt central d'archives de la justice militaire (τοποθεσία Le Blanc).

Αυτά τα αρχεία μπορούν πλέον να τα συμβουλευτεί ο καθένας, είτε επειδή άνοιξαν κατ' εξαίρεση με διάταγμα στις 9 Σεπτεμβρίου 2019, είτε επειδή ήταν ήδη ελεύθερα ανακοινώσιμα κατά την ημερομηνία αυτή. Επομένως, υπάρχουν πολλές πηγές σχετικά με τον πόλεμο της Αλγερίας, οι οποίες κατανέμονται σε ένα ευρύ φάσμα κρατικών θεσμών, είτε εξετάζουμε την ίδια την περίοδο του πολέμου (1954-1962) είτε τη μεταπολεμική περίοδο και τις συνέπειές του, ιδίως το πιεστικό ζήτημα του επαναπατρισμού. Οι κυριότερες συλλογές βρίσκονται στη Γαλλία: Εθνικά Αρχεία, Εθνικά Υπερπόντια Αρχεία, Υπηρεσία Ιστορίας της Άμυ-

νας (SHD), Εθνικό Γραφείο Παλαιών Μαχητών και Θυμάτων του Πολέμου (ONACVG) και Διπλωματικά Αρχεία.⁴ Θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη οι συλλογές των εδαφικών αρχειακών υπηρεσιών, ιδίως μετά το 1962.

Η παρούσα εισήγηση παρουσιάζει ορισμένες αρχειακές πηγές με θέμα τον πόλεμο της Αλγερίας. Χωρίζεται σε δύο μέρη:

α. αρχειακές πηγές: αυτές εξετάζονται σε θεματικούς οδηγούς που καλύπτουν διάφορες πτυχές του πολέμου,

β. πολιτιστικές και εκπαιδευτικές πηγές: περιλαμβάνουν ιστορικές σελίδες, εκπαιδευτικά εργαστήρια, περιοδικές εκθέσεις και εκδόσεις.

Ο κατάλογος αυτός δεν διεκδικεί εξαντλητικό χαρακτήρα, αλλά βασίζεται κυρίως στις πηγές που είναι διαθέσιμες στην ιστοσελίδα FranceArchives.⁵

Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των εγγράφων είναι επισκέψιμα - ορισμένες εξαιρέσεις από τις νομικές προθεσμίες για τη δημοσιοποίηση έχουν πρόσφατα εξασφαλίσει ευρύτερη πρόσβαση.

Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής:

α. Διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου 2019 για το άνοιγμα των αρχείων σχετικά με την εξαφάνιση του Audin.

β. Διάταγμα της 9ης Απριλίου 2020 για το άνοιγμα των αρχείων που αφορούν τους εξαφανισθέντες κατά τον πόλεμο της Αλγερίας.

γ. Διάταγμα της 22ας Δεκεμβρίου 2021 για το άνοιγμα αρχείων σχετικά με τον πόλεμο της Αλγερίας.

δ. Διάταγμα της 25ης Αυγούστου 2023 για το άνοιγμα αρχείων σχετικά με τον πόλεμο της Αλγερίας.

Στην Αλγερία παρέμειναν τα εξής αρχεία: ληξιαρχικά αρχεία, δημοτικά αρχεία, νομικά αρχεία, συμβολαιογραφικά αρχεία, κτηματολόγιο, εξωτερικές υπηρεσίες των διοικήσεων (εξοπλισμός, υγεία, εργασία, κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, οικονομικά) καθώς και τα αρχεία των λιμανιών, των εμπορικών επιμελητηρίων και των νοσοκομείων.

Τα εκκλησιαστικά αρχεία παρέμειναν επίσης στην Αλγερία, με την εξαίρεση λίγων αρχείων:

α. μητρώα καθολικότητας για την επισκοπή του Αλγερίου: Monastère

4. Ενδεικτικά τα αρχεία σχετικά με την Αλγερία, την Τυνησία και το Μαρόκο. (κωδικοί : 21PO/1/1-1200, Archives rapatriées de l'ambassade de France à Alger 1962-1982, 558PO/1, Ambassade de France à Rabat).

5. <https://francearchives.gouv.fr/fr/location/130851533>

des Clarisses de Nîmes - 34, rue de Brunswick - 30000 Nîmes.

β. Αρχείο της επισκοπής του Οράν: Monastère des Dominicaines - Quartier de l' Écluse - 26770 Taulignan - Email: arch.oran.clarte@orange.fr.

γ. Μητρόα καθολικότητας της επισκοπής Κωνσταντίνου: Monastère des Clarisses - 952, chemin Bosque d'Antonelle - 13090 Aix-en-Provence - Γαλλία.

Στρατιωτικά αρχεία, τα οποία αφορούν στον πόλεμο της Αλγερίας (στρατιωτικές επιχειρήσεις κ.λπ.) φυλάσσονται από την Ιστορική Υπηρεσία Άμυνας (Service historique de la Défense) στη Vincennes (υπηρεσία του γαλλικού στρατού).

Επιπρόσθετα, η παρούσα εισήγηση εξετάζει το πρόβλημα της «απώλειας της ιστορίας» στη σύγχρονη Αλγερία, εξετάζοντας την αδυναμία προσβασιμότητας των αρχείων, τη σιωπή των εμπλεκομένων και στις δύο πλευρές της Μεσογείου, την υπερβολική παραποίηση της ιστορίας στην Αλγερία και την άρνηση της γαλλικής κοινωνίας να αναγνωρίσει τη σκληρότητα του αποικιακού πολέμου. Εξάλλου, οι γενικές τάσεις της ιστοριογραφίας εστιάζουν στο βάρος της αποικιακής κληρονομιάς στη Γαλλία και στις σιωπές και παραλείψεις στην Αλγερία. Όμως την αναγκαία φάση της «αποαποικιοποίησης της ιστορίας» ακολουθεί πλέον μια κριτική, επιστημονική απόσταση. Αυτή η μετάβαση στην ιστορία μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία μιας λιγότερο παθιασμένης μνήμης μεταξύ Γαλλίας και Αλγερίας.

Ο καθηγητής Πιερ Βερμερέν, ο οποίος ασχολείται με την ιστορία του Μαρόκου και της Τυνησίας, επισημαίνει τη μεγάλη έλλειψη επιστημονικών μελετών που αφορούν στο μετααποικιακό Μαγκρέμπ.⁶ Ποιος είναι ο λόγος της αυταπάτης του εύκολου να αναλυθεί Μαγκρέμπ; Καταρχάς, διότι αριθμεί μικρότερο αριθμό χωρών και διότι δεν γίνεται συχνά αντιληπτό ως σύνθετο μωσαϊκό θρησκειών και λαών που συνυπάρχουν σε ταραχώδεις ιστορικές συνθήκες (με εξαίρεση, είναι αλήθεια, την παραδοσιακή αντίθεση Αράβων και Βέρβερων που ίσως μας είναι γνωστότερη).

Το γεγονός ότι οι χώρες του Μαγκρέμπ υπέστησαν όλες την ίδια αποικιακή κατάκτηση, δηλαδή τη γαλλική αποικιοκρατία, ακόμα κι αν αυτή εκφράστηκε με διαφορετικές μορφές, κατάκτηση και προσάρτη-

6. PIERRE VERMEREN, "Misère de l'historiographie du « Maghreb postcolonial (1962-2012) », *Afrique contemporaine* 245 (2013), pp. 149-151.

ση ή προτεκτοράτο και το γεγονός ότι από τη στιγμή της ανεξαρτησίας τους όλες παρέτειναν και διατήρησαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τις δομές κυρίως διοικητικές ή άλλες, όπως η γλώσσα και η εκπαίδευση τις οποίες κληρονόμησαν από τη γαλλική αποικιοκρατική περίοδο, όλοι αυτοί οι λόγοι μαρτυρούν μία εικόνα του Μαγκρέμπ που είναι λιγότερο συγκεχυμένη, πιο οικεία. Για πολλούς λοιπόν το Μαγκρέμπ γίνεται «εύκολα» αντιληπτό ως μία περιοχή που γίνεται εύκολα αντιληπτή αν μη τι άλλο λόγω των πολιτιστικών, πολιτικών και οικονομικών δεσμών που επεβίωσαν των ανεξαρτησιών.

Ωστόσο, λόγω της επιμονής των στερεότυπων που το αφορούν, το Μαγκρέμπ είναι ένα ανεξερευνήτο πεδίο. Στην πραγματικότητα ένα μεγάλο κομμάτι της ιστορίας του, όπως για παράδειγμά αυτό που διαδέχεται η γαλλική αποικιοκρατία μένει συχνά στο σκοτάδι ή αναλύεται με ένα τρόπο αρκετά απλοποιημένο. Μακριά από τη σύγχρονη ορολογία – συχνά πολιτική και δημοσιογραφική – και ανάλυση που περιορίζει την ταυτότητα και τις ρίζες του Μαγκρέμπ μονόπλευρα και με αρνητικό φορτίο στην αραβομουσουλμανική συνισταμένη (στην πραγματικότητα ζουν σε αυτό δεκάδες εκατομμύρια Βερβέροι, δηλαδή αυτόχθονες πληθυσμοί) είναι κυρίως μία περιοχή-σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών που έχουν εμπλουτίσει και σφυρηλατήσει την εθνική, πολιτιστική και θρησκευτική κληρονομιά του.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στις τρεις χώρες, η Τυνησία αριθμεί σήμερα 11,7 εκατομμύρια κατοίκους, οι Άραβες αποτελούν το 97% και οι Βερβέροι το 3%, ενώ οι σουνίτες μουσουλμάνοι αποτελούν το 99%. Η επιβολή του γαλλικού ελέγχου στην Τυνησία την εποχή αυτή υπήρξε απόρροια ενός συνόλου εξελίξεων. Πρώτα απ' όλα, δεδομένου ότι η Αλγερία αποτελούσε γαλλικό έδαφος, ο έλεγχος της Τυνησίας θεωρήθηκε ότι συνέβαλλε στην αποτελεσματικότερη ασφάλεια των χερσαίων και ναυτικών συνόρων. Πέραν όμως αυτής της λογικής, οικονομικοί λόγοι συνέτρεξαν επίσης για την περαιτέρω εξάπλωση της γαλλικής επιρροής στη Βόρεια Αφρική, καθώς οι δραστηριότητες εταιρειών γαλλικών κεφαλαίων αναπτύσσονταν γοργά, κυρίως στον χρηματοπιστωτικό τομέα (Compagnie algérienne, Crédit foncier d'Algérie et de Tunisie) και στην ανάπτυξη σιδηροδρομικού δικτύου (Société des Batignolles). Τέλος, η επιβολή του προτεκτοράτου στην Τυνησία πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα των διεθνών ανταγωνισμών μεταξύ των σημαντικότερων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Για τη Μεγάλη Βρετανία, η επιβολή του

γαλλικού ελέγχου στη Βόρεια Αφρική απομάκρυνε την ανταγωνίστρια Γαλλία από την Ανατολική Μεσόγειο, δεδομένου ότι το γεγονός έλαβε χώρα κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της επιβολής του βρετανικού ελέγχου στην Κύπρο (1878) και την Αίγυπτο (1882). Για τη Γερμανία, από την άλλη, περαιτέρω ενίσχυση της Γαλλίας στη Βόρεια Αφρική σήμαινε αποδυνάμωση των γαλλικών βλέψεων στην Αλσατία και τη Λωρραίνη, περιοχές τις οποίες είχε προσαρτήσει μετά τον πόλεμο του 1870.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η Γαλλία έγινε μάρτυρας της επιστροφής του «αποικιακού ζητήματος» και της ανάδυσης ενός «μετα-αποικιακού ζητήματος». Η αμνησία σχετικά με τον πόλεμο της Αλγερίας άρχισε να υποχωρεί ως αποτέλεσμα μιας σειράς ταυτόχρονων γεγονότων: η δίκη Paron (1998), νέες μαρτυρίες θυμάτων και εκτελεστών για τα βασανιστήρια από τον γαλλικό στρατό, η «έκκληση των ιθαγενών της Δημοκρατίας» (Ιανουάριος 2005), η «βία στα προάστια» (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2005), η ψήφιση από τη γαλλική Εθνοσυνέλευση ενός «μνημειακού νόμου» που απαιτεί την αναγνώριση του «θετικού ρόλου της γαλλικής παρουσίας στο εξωτερικό» (Φεβρουάριος 2005), η ταινία *Indigènes*, κ.λπ. Εν τω μεταξύ, στη Βόρεια Αφρική, το 2005 η Αλγερία επανέφερε στον δημόσιο διάλογο την αιματηρή καταστολή του Σετίφ (Μάιος 1945) και το 2006 το Μαρόκο και η Τυνησία τίμησαν την πεντηκοστή επέτειο της ανεξαρτησίας τους. Οι ανταγωνιστικές μνήμες των κοινοτήτων έγιναν το επίκεντρο μιας κοινωνικής και γνωστικής συζήτησης. Στο πλαίσιο αυτό, οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες τέθηκαν υπό αμφισβήτηση. Μερικές φορές επικρίθηκαν ότι δεν είχαν διερευνήσει επαρκώς τα εν λόγω ζητήματα, αφήνοντας το πεδίο ανοιχτό σε πολιτικές παρεμβάσεις. Τελευταία πυκνώνουν οι έρευνες και εκδόσεις οι οποίες προορίζονται ως συμβολές σε αυτές τις συζητήσεις. Σκοπός τους είναι να καταδείξουν τους πολλούς και πλούσιους δρόμους που ανοίγουν οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες για το σύγχρονο Μαγκρέμπ, τους λαούς του και το μέλλον τους, τόσο εντός του εθνικού χώρου όσο και μέσω της διασποράς του.

Διπλωματικά αρχεία Γαλλικού Υπουργείου εξωτερικών

Εξάλλου, η Γαλλία υπέγραψε συνολικά 320 διπλωματικές πράξεις με τις χώρες της Αφρικής και της Μαδαγασκάρης, τις πρώην αποικίες της, μεταξύ της 7ης Ιουλίου του 1957 και της 31ης Δεκεμβρίου του 1970, από τις οποίες 138 συμβάσεις ή συμφωνίες συνεργασίας, από την 7η

Ιουλίου 1959 έως τις 17 Ιουλίου 1963. Κατά την ίδια περίοδο, υπογράφηκαν 164 συμφωνίες με τις χώρες του Μαγκρέμπ, από τις οποίες 72 αφορούσαν στην Αλγερία, 49 στο Μαρόκο και 44 στην Τυνησία.⁷ Αυτή η πολιτική και πολιτιστική συνεργασία δεν ήταν ομοιόμορφη, ομοιογενής και σταθερή στις τρεις χώρες και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Ήταν παράδοξη και περίπλοκη.

Επιπρόσθετα, η αρχειακή έρευνα βασίζεται σε ένα σώμα χειρόγραφων και έντυπων πηγών (διπλωματικές πηγές και ιδιωτικές συλλογές): γαλλοαλγερινή πολιτιστική σύμβαση, εκθέσεις της γαλλικής πρεσβείας στο Αλγέρι και τα γαλλικά προξενία που μελετήθηκαν στο Centre d' Archives Diplomatiques στη Νάντη, το Archives Nationales d'Outre-Mer d' Aix-en-Provence, την έκθεση Jeanneney που συμβουλευτήκε η Bibliothèque des Sciences Po, η συλλογή αρχείων του Μιχάλη Ράπτη, η οποία μελετήθηκε στη Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine (BDIC) στη Ναντέρ και τα αρχεία του Υπουργείου Παιδείας της Αλγερίας, τα οποία μελετήθηκαν στην Αλγερία:

στατιστικά στοιχεία για τους αλλοδαπούς και αλγερινούς δασκάλους και μαθητές από την Sous Direction des Statistiques-Direction de la Planification M.E.E.F. (Métiers de l' Enseignement, de l' Éducation et de la Formation - Επαγγέλματα διδασκαλίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης) σχετικά με τη γαλλοαλγερινή πολιτιστική συνεργασία.

Το άρθρο αυτό βασίζεται επίσης σε χειρόγραφες πηγές, περιοδικά και εφημερίδες της περιόδου 1962-1983, μια βασική δημοσίευση που συμβάλλει στην τη συνεργασία και το καθεστώς των συνεργατών: ο οδηγός Guide du coopérant français en Algérie που εκδόθηκε από την Mission de Coopération της γαλλικής πρεσβείας στην Αλγερία, 1966 (Stéphane Hessel, υπουργός πληρεξούσιος αρμόδιος για τη συνεργασία στη γαλλική πρεσβεία), το έργο της συλλογής μαρτυριών Γάλλων συνεργαζόμενων στην Αλγερία στην πόλη Skikda.

Τα αρχεία που μελετάμε ρίχνουν φως στις πολιτικές και προσωπικές υποθέσεις των γαλλικών αρχών, καθώς και στις απαιτήσεις, τις επιθυμίες και τα αιτήματα των Γάλλων πολιτών, των εκπαιδευτικών δασκάλων και καθηγητών και εργαζομένων σε άλλους κλάδους που ζουν και εργάζονται στην Αλγερία. Οι πηγές μάς δίνουν τη δυνατότητα να

7. EVANGELOS LASKARIS, Les coopérants français en Algérie indépendante. Enseignants des écoles (instituteurs et professeurs) et universitaires (1962-1980), thèse de doctorat <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01691333/document>, Créteil 2016, p.43.

παρακολουθήσουμε την πορεία εξέλιξης των σχέσεων της κοινωνικής ομάδας των συνεργαζόμενων στο σύνολό του με τις τοπικές διπλωματικές αρχές και τις αλγερινές αρχές, τις δυσκολίες, τα προβλήματα και τις παρεξηγήσεις στην επικοινωνία και την επίλυση των προβλημάτων, το ζήτημα της γαλλοφωνίας και της αραβοποίησης του εκπαιδευτικού συστήματος που προκάλεσε τη μαζική αποχώρηση - επιστροφή των *coopérants* (εκπαιδευτικών, δημοσίων υπαλλήλων, μηχανικών, νοσηλευτικού προσωπικού και άλλων) στη Γαλλία, τις ελλείψεις και τις δυσλειτουργίες της γαλλικής διοίκησης, το ζήτημα της πολιτικής συνεργασίας από τμήματα της Αλγερινής πολιτικής ελίτ και την ευνοϊκή υποδοχή τους από τον τοπικό πληθυσμό, συχνά τους μαθητές, τους φοιτητές και τους συναδέλφους των Γάλλων. Σημαντικά γεγονότα –συμπεριλαμβανομένης της προσωπικής τους ζωής– για τους Γάλλους καθηγητές αποκαλύπτονται στους φακέλους που εξετάζουμε. Επιπλέον, οι υποθέσεις που φτάνουν στα γραφεία των διπλωματικών αντιπροσωπειών μιας χώρας συνδέονται συχνά με γεγονότα πολιτικής φύσης, μορφές πολιτικού αγώνα, γεγονότα ποινικής φύσης ή σχετίζονται με διαμάχες που συμβαίνουν στον εργασιακό χώρο, συχνά στην περίπτωση μας οι διαμάχες αφορούν στη μουσουλμανική θρησκεία. Επομένως, οι περιπτώσεις που εξετάσαμε αφορούν συγκρούσεις μεταξύ συναδέλφων ή πολιτικές μορφές αγώνα για τα αιτήματα των εκπαιδευτικών, προτάσεις καταδίκης της γαλλικής πολιτικής και άλλες μορφές κινητοποίησης για μισθούς, στέγαση και μετακινήσεις. Έχουμε επίσης αναφορές σε μεικτούς γάμους, αφού στα στατιστικά στοιχεία των πολιτιστικών υπηρεσιών βρίσκουμε αναφορές μαθητών και μαθητριών από ντόπιους γονείς, Αλγερινούς.

Εν κατακλείδι, η εισήγηση επιδιώκει να φανεί χρήσιμη στο παρόν και στο μέλλον, να ανατροφοδοτήσει τη συζήτηση για τον κλάδο της μετα-αποικιακής Ιστορίας στην Ελλάδα, για τους νέους ερευνητές. Εξάλλου, η έρευνα, της οποίας αποτελεί μέρος, συνδέεται με τη μετα-αποικιακή εποχή και τις σχέσεις της Μεσογείου, άρα και της Ελλάδας, με την ευρωπαϊκή Γαλλία μέσω της πολιτισμικής διασύνδεσης και διείσδυσης, της διαπολιτισμικότητας, της έντασης των διεθνικών δεσμών, τις κοινές προσδοκίες σε έναν σύγχρονο κόσμο πολύμορφων εντάσεων, πολεμικών συγκρούσεων μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, τον πόλεμο στη Μέση Ανατολή και στο πλαίσιο τρομοκρατικών απειλών. Σε γεωπολιτικό επίπεδο, η Μεσόγειος, η οποία θεωρείται χώρος έντονης

κινητικότητα, μετανάστευσης λόγω πολεμικών επεμβάσεων και συνεχών αναταραχών, η επέκταση της οποίας αποτελεί ο βορράς, επηρεάζει σε απόλυτο βαθμό την Ευρώπη που θα την ανάγκαζε να ξανασκεφτεί το έργο της σε μια πιο ανοικτή προοπτική στον κόσμο, να επαναπροσδιορίσει τις αντιμεταναστευτικές πολιτικές και τις πολιτικές ασφάλειας. Εξάλλου, η Ελλάδα έχει υποδεχτεί χιλιάδες μετανάστες από τις χώρες του Μαγκρέμπ τη δεκαετία του 2010, ιδιαίτερα στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου. Τελικά, οι κρίσεις και κοινωνικές εντάσεις που εξαπλώνονται μεταξύ των γειτόνων μας (συμπεριλαμβανομένων των ελληνοτουρκικών κρίσεων) και η απρόσκοπτη εξάπλωση των αποτελεσμάτων τους είναι ένα κίνητρο για να κατανοήσουμε και να λάβουμε καλύτερα υπόψη τους δρώντες από τα κάτω, στο πώς ενδεχομένως μπορούν να διαμορφώσουν ένα κοινό μέλλον.

4. ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ



**Αξιοποιώντας τις ιστορικές πηγές του σχολείου:
Το Ιστορικό Αρχείο του Πειραματικού Σχολείου
Πανεπιστημίου Αθηνών και ο μαθητικός όμιλός του.**

Νίκος Ανδριώτης,

*Δρ. Ιστορίας, Καθηγητής Φιλόλογος,
Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών*

Γιώργος Δουλφής,

*Δρ. Αρχαιολογίας, Καθηγητής Φιλόλογος,
Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών*

Διονυσία Τζακώστα,

*Καθηγήτρια Αγγλικής Φιλολογίας, MEd,
Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών*

«Όποιος έχει την αίσθηση του αρχείου επιζητεί να αποσπάσει συμπληρωματικό νόημα από τα κομμάτια των φράσεων που ξαναβρέθηκαν. Η συγκίνηση είναι ένας επιπλέον τρόπος να λαξέψει κανείς την πέτρα της σιωπής του παρελθόντος».¹ Τα λόγια αυτά της Arlette Farge αποδίδουν, όσο πιο παραστατικά και γλαφυρά γίνεται, τα συναισθήματα κάθε εκπαιδευτικού, κάθε μαθητή και μαθήτριας, όταν γεύεται τη γλύκα του αρχείου του σχολείου του, όταν διαβάζει –με δυσκολία, ενίοτε– τα παλιά, καλλιγραφικά συνήθως γράμματα κάποιων συναδέλφων ή δασκάλων ή παιδιών που ίσως πια δεν είναι στη ζωή, διέσχιζαν όμως τους ίδιους διαδρόμους με αυτόν, έμπαιναν στις ίδιες αίθουσες, είχαν πολλές φορές παρόμοιες ανησυχίες ή, αντίθετα, αντιμετώπιζαν προβλήματα και διλήμματα που σήμερα έχουν πια ξεχαστεί –και ίσως δεν θα 'πρεπε... Αυτή η αρχειακή συγκίνηση, λοιπόν, μπορεί να αναδειχθεί σε έναν ιδιαίτερα αποτελεσματικό μοχλό κίνησης, ο οποίος θα αναπτύξει στα μέλη της σχολικής κοινότητας, και ιδίως στα... πιο νεαρά, τρόπους σκέψης και θα καλλιεργήσει στάσεις ζωής απαραίτητες για τη ζωή τους στη σύγχρονη κοινωνία. Αυτή την αρχειακή συγκίνηση, όπως τη ζούμε στον Όμιλο Ιστορικού Αρχείου του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών, θα παρουσιάσουμε στο κείμενο αυτό.

1. ARLETTE FARGE, Η γεύση του αρχείου, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Αθήνα 2004, σελ. 49.



Το Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών (στο εξής: Π.Σ.Π.Α.) ιδρύθηκε το 1929 από τον καθηγητή Παιδαγωγικής Νικόλαο Εξαρχόπουλο² και είναι το πρώτο πειραματικό σχολείο της χώρας.³ Στεγάστηκε σε νεόδμητο, τότε, διδακτήριο επί των οδών Σκουφά 43 και Λυκαβηττού,⁴ στο οποίο λειτουργεί μέχρι σήμερα, με την προσθήκη ενός ορόφου το 1956. Η

Εικόνα 1. Ασπρόμαυρη φωτογραφία εκτυπωμένη σε σκληρό, φωτογραφικό χαρτί. Απεικονίζεται το διδακτήριο του Π.Σ.Π.Α. Η λήψη χρονολογείται μετά το 1956 και έως το 1964, δεδομένου ότι υπάρχει η προς την οδό Σκουφά πτέρυγα του 3ου ορόφου, όπου βρίσκεται η αίθουσα που δημοπρατήθηκε στις 27 Μαΐου 1956, αλλά δεν υπάρχει 3ος όροφος στην πτέρυγα της οδού Λυκαβηττού, ενώ ούτε ο 2ος όροφος επί της Λυκαβηττού έχει διαμορφωθεί, για να δεχτεί τον 3ο όροφο (GR_PSPA_F_0020, σχολιασμός Κατερίνα Κυριακού).

ίδρυσή του αποσκοπούσε αφενός στην πρακτική άσκηση των πτυχιού-

2. Για τη ζωή και το έργο του Νικολάου Εξαρχόπουλου βλ. ΠΑΥΛΙΝΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία του επιστημονικού κλάδου της Παιδαγωγικής προς την αυτονομία και οι διαδικασίες εδραίωσής του στο ακαδημαϊκό πεδίο: το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών*, αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΑΡΚΟΓΛΟΥ, «Νικόλαος Ι. Εξαρχόπουλος: Η ζωή και το έργο του», στο *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10, 11, 12 Οκτωβρίου 2014, διαθέσιμο στον σύνδεσμο http://www.elliepek.gr/documents/70_synedrio_eisigiseis/%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%91%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%9E%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf (τελευταία πρόσβαση 28-2-2024).

3. Για το ιστορικό πλαίσιο της ίδρυσης του Π.Σ.Π.Α. βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 1986, σελ. 271-280· Χρήστος Κάτσικας και Κώστας Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα 2004, σελ. 121-127· ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα»*. Τάσεις και αντιτάσεις στην ελληνική εκπαίδευση, 1833-2000, Αθήνα 2013, σελ. 193-200, ιδιαίτερα σελ. 199.

4. Για το διδακτήριο βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Το αρχείο της Δ/νσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ: Συνοπτικό αριθμητικό ευρετήριο με παράρτημα αρχιτεκτονικών σχεδίων*, Αθήνα 1992, σελ. 154 και 223.

χων των καθηγητικών σχολών –οι οποίοι ήταν παιδαγωγικά ακατάρτιστοι– και των μετεκπαιδευόμενων στο Πανεπιστήμιο δημοδιδασκάλων, και αφετέρου στην προαγωγή της παιδαγωγικής έρευνας, με ψυχολογικές παρατηρήσεις, σωματικές μετρήσεις, διεξαγωγή πειραμάτων και άλλα, υπό την εποπτεία του εκάστοτε καθηγητή Παιδαγωγικής.⁵ Το σχολείο σήμερα, υπαγόμενο από το 1982 στην Α΄ Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αθήνας, διατηρώντας όμως τους πνευματικούς του δεσμούς με το Πανεπιστήμιο, αποτελείται από ένα Δημοτικό, ένα Γυμνάσιο και ένα Λύκειο, τα δύο τελευταία με κοινή διεύθυνση και ενιαίο Σύλλογο Διδασκόντων.⁶

Η ιστορία του Σχολείου είναι στενά συνυφασμένη με την ιστορία της Εκπαίδευσης στη χώρα μας, καθώς σε αυτό εφαρμόστηκαν διδακτικές καινοτομίες, αλλά και με τη γενικότερη ιστορία του τόπου. Στα χρόνια του ελληνοϊταλικού πολέμου, η δασκάλα, Αλεξάνδρα Μάνου, παρέδιδε ραδιοφωνικά μαθήματα για τα παιδιά της Αθήνας, καθώς τα σχολεία της πόλης υπολειτουργούσαν.⁷ Αργότερα, στα χρόνια της Κατοχής, το

5. Για την ίδρυση (Νόμος 4376/1929, Φ.Ε.Κ. 300/21-8-1929) και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Π.Σ.Π.Α. βλ. τους πέντε πρώτους τόμους του περιοδικού *Δημοσιεύματα του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών* (τόμ. 1-2. 'Η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου κατά τὰ ἔτη 1929-30 καὶ 1930-31' τόμ. 3. 'Η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει. Ἀνάλυσις μέτρων ἐφαρμοζομένων ἐν αὐτῷ' τόμ. 4. 'Η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει. Ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ διδακτικῆς ἐργασίας' τόμ. 5. 'Η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει. Ὅμιλαι γενόμεναι κατὰ τὰς συγκεντρώσεις τῶν γονέων, ἐκ τῆς συνεργασίας οἴκου καὶ σχολείου, Αθήνα 1933-1937), καθώς και ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ Πειραματικὸν Σχολεῖον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», *Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις* 12 (1947), σελ. 52-59· ΕΥΗ ΣΚΛΗΡΑΚΗ, *Πειραματικὸ Σχολεῖο Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Ὀδοιπορικὸ στο χρόνο*, Αθήνα 1994. Για τη σχετική νομοθεσία βλ. ΔΑΥΪΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Περίγραμμα τῆς Νοσηλληνικῆς Εκπαίδευσης, 1821-2017. Οργάνωσι τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος*, Αθήνα 2018, σελ. 304-305. Για τους Επόπτες τοῦ Σχολείου, καθηγητὲς τῆς Παιδαγωγικῆς στο Πανεπιστήμιον Αθηνῶν, βλ. πρόχειρα ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *ὁ.π.*, σελ. 190-209.

6. Για τα νεότερα χρόνια τοῦ Πειραματικοῦ βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΓΚΑΚΗΣ, «Το Π.Σ.Π.Α. ὡς νησίδα δημοκρατικῆς παιδείας σε χρόνους χαλεπούς», *Δημοσιεύματα Π.Σ.Π.Α.* 8 (2002), σελ. 31-37· ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΤΥΜΠΑ, «Το Δημοτικὸ Σχολεῖο τοῦ Π.Σ.Π.Α. (1929-2000)», *Δημοσιεύματα Π.Σ.Π.Α.* 8 (2002), σελ. 61-66· ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, «Το Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν (Π.Σ.Π.Α) παρελθόν, παρόν καὶ μέλλον», *Χρονικά τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 16 (2006), σελ. 77-90. Για το νομοθετικὸ πλαίσιο λειτουργίας τοῦ βλ. ΔΑΥΪΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *ὁ.π.*, σελ. 305-307.

7. ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ καὶ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Μαθήματα τηλεκπαίδευσης ἀπὸ το... παρελθόν! Ὅταν μιὰ δασκάλα τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου παρέδιδε



Εικόνα 2. Ο φιλόλογος Νικόλαος Σκιαδόπουλος περιστοιχισμένος από 24 μαθητές της τάξης του 1941 στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο επί των οδών Σόλωνος και Σίνα, πιθανότατα κατά την ημέρα της αποφοίτησής τους (GR_PSPA_F_0022, σχολιασμός Κατερίνα Κυριακού).

διδασκτήριο επιτάχθηκε και το αμφιθέατρο ανατινάχθηκε. Ο εξοπλισμός εν μέρει καταστράφηκε ή διηρπάγη. Τα περιστασιακά μαθήματα μεταφέρθηκαν στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου και σε γειτονικές οικίες. Μαθητές του έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας των κακουχιών, ενώ ο απόφοιτός του, Δημήτρης Λόης, εκτελέστηκε για τη συμμετοχή του στο πρώτο, μεγάλο αντιστασιακό σαμποτάζ στην Ευρώπη, την ανατίναξη των γραφείων της φιλοναζιστικής Εθνικής Σοσιαλιστικής Πατριωτικής Οργάνωσης (Ε.Σ.Π.Ο.) στις 20 Σεπτεμβρίου 1942. Ο φιλόλογος, Νικόλαος Σκιαδόπουλος, δολοφονήθηκε από συνεργάτες των Ναζί. Καθηγητής Γαλλικής ήταν ο αντιστασιακός Κομνηνός Πυρομάγλου. Μέλος τής Σχολικής Εφορείας υπήρξε ο παράτολμος κινηματογραφιστής τής κατεχόμενης Αθήνας Άγγελος Παπαναστασίου.⁸ Παρά τις δυσκολίες που ακο-

μαθήματα από ραδιοφώνου στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο», Τα Νέα, 5 Ιανουαρίου 2021, σελ. 3. Για τη ζωή της Αλεξάνδρας Μάνου βλ. τη βιογραφία που ετοιμάζει η εγγονή της ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΝΟΥ, Αλεξάνδρα Γ. Μάνου. Η γιαγιά μου η δασκάλα, υπό έκδοση.

8. ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΜΑΡΙΑ ΚΕΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Σελίδες Κατοχής από ένα επιταγμένο σχολείο: Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών», στο: ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ

λούθησαν μετά την Απελευθέρωση, το Σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του και απέδωσε στη χώρα πρωθυπουργούς, πολιτικούς, επιστήμονες και καλλιτέχνες, καθώς και πλήθος κοινωνικά ενεργών πολιτών. Ο Σύλλογος Αποφοίτων του, ιδρυμένος το 1954, είναι από τους πιο δραστήριους στην Ελλάδα.⁹

Η μέριμνα για το αρχείο του Σχολείου

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του Σχολείου και η ιστορική παρουσία των ανθρώπων του αποτυπώνεται εν πολλοίς στο ιστορικό αρχείο του. Αυτό αποτέλεσε κατά καιρούς αντικείμενο έρευνας κυρίως από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς του Σχολείου, οι οποίοι εξάλλου συστηματικά μερίμνησαν για τη διαφύλαξή του. Ήδη, από το πρώτο έτος λειτουργίας τού Σχολείου μέχρι και τον Ιανουάριο του 1945, για λειτουργικούς αλλά και ιστορικούς λόγους, τηρήθηκε ο «Κατάλογος πάντων τῶν τηρουμένων βιβλίων ἐν τῷ Σχολείῳ», το περιεχόμενο του οποίου αποτέλεσε ένα είδος ζωντανού καταλόγου τού αρχειακού υλικού –των καταστίχων συγκεκριμένα– που παραγόταν από το Σχολείο. Τέλος, το 1940 οι εκπαιδευτικοί τού Σχολείου προσπάθησαν με 17 σακιά γεμάτα άμμο να καλύψουν τα παράθυρα, όπου φυλασσόταν το αρχείο, ώστε να το προστατεύσουν από τους κινδύνους του πολέμου, όπως προκύπτει από σχετικές εγγραφές στο «Βιβλίον Πράξεων τῆς Σχολικῆς Ἐφορίας».

Ενδιάμεσες φάσεις της μέριμνας του Σχολείου για το αρχείο του αυτή τη στιγμή λανθάνουν κι ελπίζουμε να τις εντοπίσουμε στο μέλλον, αφού η ίδια η κατάσταση διατήρησης του υλικού τις αποδεικνύει κατά κάποιον τρόπο. Πιο πρόσφατα, πάντως, η πρώην διευθύντρια του Π.Σ.Π.Α., Εύη Σκληράκη, ύστερα από προσωπική έρευνα στο αρχείο τού Σχολείου, με εμπλοκή και των μαθητών της, συνέγραψε την ιστορία τού Σχολείου, με έμφαση στα πρώτα έτη λειτουργίας του.¹⁰

Με αφορμή τα 80 χρόνια λειτουργίας τού Σχολείου, υπήρξε και πάλι ενδιαφέρον και πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις αποφοίτων και άλλες δράσεις. Εξάλλου, η εκπαιδευτικός, Κατερίνα Ραπίτου, είχε ασχο-

(επιμ.), *Τομές στην Ελληνική Εκπαίδευση. Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής. Πρακτικά Ημερίδας, Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013*, Αθήνα 2015, σελ. 103-118.

9. Βλ. ενδεικτικά ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, *Επετηρίδα των αποφοίτων του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1980. Για το ιστορικό και τις δράσεις του Συλλόγου αποφοίτων βλ. <https://www.pspa.gr/> (τελευταία πρόσβαση 28-2-2024).

10. ΕΥΗ ΣΚΛΗΡΑΚΗ, *ό.π.*

ληθεί συστηματικά με την προσωπικότητα και το μικρό, βέβαια, λογοτεχνικό έργο τού εκτελεσθέντος από τους Γερμανούς αποφοίτου του Σχολείου, Λόη.¹¹ Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και μία δράση Προφορικής Ιστορίας που πραγματοποιήθηκε το 2013-2014 από εκπαιδευτικούς τού Δημοτικού Σχολείου του Π.Σ.Π.Α.

Τελευταίο σταθμό πριν από την έναρξη λειτουργίας του Ομίλου Ιστορικού Αρχείου Π.Σ.Π.Α. αποτέλεσαν δύο δράσεις που ανέλαβαν εκπαιδευτικοί τού Σχολείου. Κατά την πρώτη, ο Γιώργος Δουλφής και η Μαίρη Κεκροπούλου ασχολήθηκαν το 2013-2014 με την ιστορία τού Σχολείου κατά την περίοδο της Κατοχής, ώστε να διαφανεί το πλαίσιο μέσα από το οποίο αναδείχθηκε η μορφή του Λόη. Η εργασία παρουσιάστηκε σε ημερίδα σχετικά με τα σχολικά αρχεία που πραγματοποίησε το 2ο Πειραματικό Λύκειο Αθηνών.¹² Την ίδια χρονιά αφιερώθηκε αναδρομικά με απόφαση του Συλλόγου Διδασκόντων η παλιά αίθουσα τελετών του Σχολείου (αίθουσα 1) στον Λόη. Η δεύτερη δράση έλαβε χώρα το 2016-2017, στο πλαίσιο ευρύτερης δράσης που πραγματοποιήθηκε για ένα δίμηνο από την Κατερίνα Κυριακού σε συνεργασία με τη Monumenta και έδωσε την ευκαιρία στους συμμετέχοντες μαθητές αφενός να γνωρίσουν πτυχές της ιστορίας του διδακτηρίου του Π.Σ.Π.Α. και αφετέρου να έρθουν σε επαφή με το αρχειακό υλικό του.

Από το 2017-2018 ορίζονται από τον Σύλλογο Διδασκόντων ένας ή περισσότεροι εκπαιδευτικοί ως υπεύθυνοι Ιστορικού Αρχείου, σε μια προσπάθεια θεσμικής μέριμνας για αυτό εκ των ένδον. Την ίδια χρονιά, ξεκίνησε να λειτουργεί ο Όμιλος Ιστορικού Αρχείου Π.Σ.Π.Α.

Το Ιστορικό Αρχείο του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Σήμερα, τεκμήρια του αρχείου τού Σχολείου φυλάσσονται στο Μουσείο Παιδείας και στο Αρχείο Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής: Γ.Α.Κ.)¹³ και στο ίδιο το Π.Σ.Π.Α. Ως Ιστορικό Αρχείο Π.Σ.Π.Α. έχει δηλω-

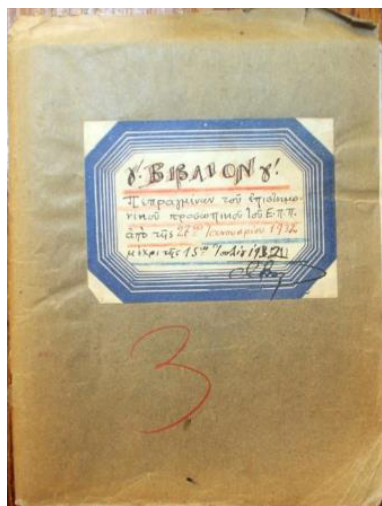
11. ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, *80 χρόνια ταξίδι στην Παιδεία*, Αθήνα 2010.

12. ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΜΑΡΙΑ ΚΕΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*

13. ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, «Το αρχείο του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών των Γ.Α.Κ.», στο ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ (επιμ.), *Σχολεία και Αρχεία: Ανάπτυξη αρχειακής συνείδησης και έρευνα της σχολικής ιστορίας στον 21ο αιώνα. Πρακτικά διημερίδας, 21-22 Μαΐου 2021*, υπό έκδοση.

θεί στο Εθνικό Ευρετήριο Αρχείων των Γ.Α.Κ. το υλικό που απόκειται στο Σχολείο (GR_PSPA).¹⁴

Το υλικό αυτό χαρακτηρίζεται από τέσσερις ιδιότητες.¹⁵ Η πρώτη είναι η παλαιότητα, καθώς είναι πολλά τα διοικητικά βιβλία αλλά και τα λυτά έγγραφα που διασώζονται από την ίδρυση του Σχολείου το 1929.



Εικόνα 3. Βιβλίο Πεπραγμένων του επιστημονικού προσωπικού του Ε.Π.Π. [=Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής], το 3ο από τα δέκα τεύχη που καλύπτουν την περίοδο 1931-1936.

Η δεύτερη ιδιότητα είναι η συνέχεια που εξασφαλίζεται από το διαθέσιμο αρχείο υλικό, καθώς διατηρούνται πλήρεις ή σχεδόν πλήρεις σειρές βιβλίων, όπως για παράδειγμα αυτή των «Πρακτικών συνεδριάσεων του Συλλόγου Διδασκόντων», από το 1929 μέχρι σήμερα, των «Ημερολογίων Διευθυντού», από το 1931, οπότε και άρχισε να τηρείται, μέχρι σήμερα, των «Βιβλίων Διευθύνσεων Προσωπικού» και «Διευθύνσεων Μαθητών», από το 1929 και για αρκετά έτη, «Μαθητολογίων», «Γενικών και Ειδικών Έλεγχων» και άλλων, σειρές δηλαδή που αποτυπώνουν διαχρονικά τις αξίες, τη λειτουργία, την ανθρωπογεωγραφία του Σχολείου και πολλά άλλα. Το εν λόγω αρχείο, ωστόσο, καθίσταται μοναδικό χάρη στις δύο τελευταίες ιδιότητές του, την ιδιαιτερότητα και την

ιστορικότητα ορισμένων τεκμηρίων του. Ως ιδιαίτερα χαρακτηρίζουμε τα βιβλία που δεν απαντούν γενικά στα σχολεία, ίσως μάλιστα σε κανένα άλλο σχολείο, αλλά ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του Π.Σ.Π.Α. προκάλεσε την τήρησή τους, όπως βιβλία του Επόπτη του Σχολείου, δηλαδή του καθηγητή της Παιδαγωγικής, τεκμήρια σχετικά με τους μετεκπαιδευόμενους δασκάλους και καθηγητές, και άλλα. Λόγω ακριβώς της

14. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-1834> (τελευταία πρόσβαση 28-2-2024).

15. ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ, «“Ιδιαίτερα” υπηρεσιακά βιβλία από το Ιστορικό Αρχείο του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών: αναζητώντας την ταυτότητα του Σχολείου στον 21ο αιώνα», στο ΓΙΩΤΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ και ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΩΣΤΑΡΗΣ (επιμ.), 4ο Παν. Συνέδριο Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα, Αθήνα 10-12 Μαΐου 2019, τ. Α', Αθήνα 2019, σελ. 490-501.

συλλειτουργίας του Δημοτικού με το –εξατάξιο– Γυμνάσιο, υπό ενιαία διεύθυνση, τηρήθηκαν για πολλά χρόνια, από το 1930 έως το 1953 τουλάχιστον, «Πρακτικά Κοινών Συνεδριών». Τηρήθηκαν ακόμη τα πιο... ευχάριστα βιβλία εκδρομών, κήπου, απογευματινής εργασίας αλλά και τα πολύ ενδιαφέροντα «Βιβλία επικοινωνίας μεταξύ γονέων και των διδασκόντων» (1932 και εξής). Ξεχωρίζουν βεβαίως τα τεκμήρια ενός είδους αυτοαξιολόγησης του Σχολείου. Αναφερόμαστε στο «Βιβλίων κρίσεων περί τού σχολείου» (1935-1937) και στο «Βιβλίων Έπισκεπτών» (1930-1940). Στο τελευταίο καταγράφονται οι εντυπώσεις, «παρατηρήσεις», όπως αναγράφονται, 25 Ελλήνων και –κυρίως– ξένων επισκεπτών του Σχολείου. Ξεχωριστή ενότητα αποτελούν τα τεκμήρια που παρήχθησαν από το συστεγαζόμενο και άρρηκτα δεμένο με το Σχολείο, Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής (στο εξής: Ε.Π.Π.),¹⁶ όπως τα «Βιβλία Πεπραγμένων του έπιστημονικού προσωπικού του Ε.Π.Π.» (1931-1936). Τέλος, η ιστορικότητα του αρχείου έγκειται στο γεγονός ότι στα τεκμήριά του περιλαμβάνονται καταγραφές για γεγονότα ή αναφορές σε πρόσωπα που απασχόλησαν τη μεγάλη Ιστορία. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα γεγονότα του ελληνοϊταλικού πολέμου και της Κατοχής, στα οποία ήδη αναφερθήκαμε στην αρχή, αλλά και άλλα μεταγενέστερα, και βεβαίως η μαθητική ζωή προσωπικοτήτων όπως οι πολιτικοί Ανδρέας Παπανδρέου, Λεωνίδας Κύρκος, Κώστας Σημίτης, Κώστας Καραμανλής, Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης και Νίκος Βούτσης, οι αρχιτέκτονες Τάκης Ζενέτος και Δημήτρης Αντωνακάκης, ο σκηνοθέτης Νίκος Κούνδουρος, ο φιλόσοφος Νίκος Πουλαντζάς, οι βιομήχανοι Γεώργιος Καρέλιας και Χριστιανός Καράς, ο δημοσιογράφος Ζάχος Χατζηφωτίου, ο ιστορικός Γιώργος Δερτιλής, ο ιστορικός του βιβλίου Κωνσταντίνος Στάικος, ο αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός Σπυρίδων Ιακωβίδης, ο ηθοποιός Δημήτρης Νικολαΐδης και άλλοι πολλοί.

Ιδιαίτερη ενότητα εντός του Ιστορικού Αρχείου αποτελεί το φωτογραφικό αρχείο του Π.Σ.Π.Α., που συγκροτείται: α. από φωτογραφίες σχετικές με σχολικές εκδηλώσεις (π.χ. γιορτές, παρελάσεις) και μαθη-

16. Για τη δράση του Εργαστηρίου βλ. ΜΑΡΙΑ ΤΕΝΕΖΑΚΗ, «Παιδολογικά ασκήσεις έν τῳ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν», *Παιδαγωγική Ἐπιθεώρησης* 11 (1947), σελ. 43-47· ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΛΑΜΠΡΑΚΗ-ΠΑΓΑΝΟΥ, «Ἡ Σοφία Γεδεών και ἡ Αἰκατερίνη Στριφτού-Κριαρά στο Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής», στο *Πανεπιστήμιο και Εκπαίδευση. Ἡ Παιδαγωγική στη Φιλοσοφική Σχολή. Ἱστορική καταγραφή-Προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας*, Αθήνα 1998, σελ. 17-32.



Εικόνα 4. Μαθητές του Π.Σ.Π.Α. παρελαύνουν στο Παναθηναϊκό στάδιο κατά την έναρξη των γυμναστικών επιδείξεων. Το άγημα περιλαμβάνει 30 μαθητές (5 σειρές των 6 ατόμων), ενώ προπορεύονται ο επικεφαλής του αγήματος και πιο μπροστά από αυτόν ο σημαιοφόρος με τη σημαία του Σχολείου. Χειρόγραφη χρονολογία 1949-1950. Πιθανότατα, πρόκειται για τις ετήσιες γυμναστικές επιδείξεις όλων των γυμνασίων της Αθήνας, παρουσία του βασιλιά, που έλαβαν χώρα την Κυριακή 4 Ιουνίου 1950, πρβλ. εφημ. Έλευθερία, 4 Ιουνίου 1950 (GR_PSPA_F_0021, σχολιασμός Κατερίνα Κυριακού).

τικές δραστηριότητες (π.χ. αθλοπαιδιές, εκδρομές και εκπαιδευτικές εξορμήσεις), οι οποίες διακοσμούν το Σχολείο και βρίσκονται διάσπαρτες μέσα στο διδακτήριο, β. από φωτογραφίες πρωτότυπες ή σε ψηφιακή μορφή, τις οποίες παρέδωσαν στο Σχολείο απόφοιτοι και παλαιοί εκπαιδευτικοί του Σχολείου ή συγγενείς τους, και γ. από φωτογραφίες σε ψηφιακή μορφή που αναπαρήχθησαν από έντυπα και εκδόσεις για τις ανάγκες της τεκμηρίωσης της λειτουργίας του Σχολείου και της μορφής του κτηρίου.¹⁷

Ως αρχειακό –ή μάλλον ορθότερα– ιστορικό υλικό αντιμετωπίζουμε και όλα αυτά τα αντικείμενα, σφραγίδες, έπιπλα, πορτρέτα, εργαστηριακά όργανα και αναμνηστικά της σχολικής ζωής, τα οποία, εξάλλου,

17. Περισσότερα για το φωτογραφικό αρχείο στο κείμενο της Κατερίνας Κυριακού, αναρτημένο στο <https://vivliothikiarxeiopspa.weebly.com/foto.html> (τελευταία πρόσβαση 28-2-2024).

πολλές φορές τεκμηριώνονται στα αντίστοιχα έγγραφα. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν τα όργανα με τα οποία εφαρμόζονταν στο Σχολείο οι αρχές τής πειραματικής Παιδαγωγικής–τα περισσότερα από τα οποία, πάντως, φυλάσσονται στο Μουσείο Παιδείας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στις συλλογές του Σχολείου ανήκουν επίσης σπάνιες εκδόσεις, σειρές περιοδικών, και, βεβαίως, τεύχη των δύο περιοδικών που εξέδιδε το Σχολείο: το επιστημονικό, στο οποίο έγραφαν οι εκπαιδευτικοί του Σχολείου, με τίτλο «Δημοσιεύματα του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών», και το μαθητικό, με τίτλο «Η Φωνή του Πειραματικού», στις σελίδες του οποίου μπορεί κανείς να εντοπίσει πρωτόλεια κείμενα και σκίτσα μαθητών, αλλά και πλήθος άμεσων μαρτυριών για τη σχολική ζωή.

Το ψηφιακό αρχείο, που συγκροτείται, περιλαμβάνει αρχεία εικόνας, είτε πρωτότυπα, είτε ψηφιακές αναπαραγωγές φυσικών τεκμηρίων, καθώς και αρχεία βίντεο και ήχου. Τα αρχεία ήχου αποτελούν ουσιαστικά το αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Σχολείου, συγκροτούμενο από συνεντεύξεις αποφοίτων, παλαιών διευθυντών και εκπαιδευτικών και άλλων προσώπων που έζησαν και εργάστηκαν στο Π.Σ.Π.Α.

Τέλος, διακριτά αρχεία αποτελούν τα ιδιωτικά αρχεία που δωρίζονται στο Ιστορικό Αρχείο του Π.Σ.Π.Α., με πλουσιότερο σε τεκμήρια αυτό της δασκάλας, Μάνου, που υπηρέτησε στο Σχολείο από το 1931 έως το 1956 (GR_PSPA_MANOU).¹⁸

Συνολικά, σήμερα, το Ιστορικό Αρχείο του Π.Σ.Π.Α. αποτυπώνει 95 χρόνια συνεχούς λειτουργίας του Σχολείου σε περίπου 80 τρέχοντα μέτρα μερικώς εκκαθαρισμένου, φυσικού αρχείου και περίπου 200 gigabyte ψηφιακού αρχείου ή αλλιώς σε περισσότερα από 1.500 τεκμήρια συνολικά, κατάστιχα, λυτά έγγραφα, φωτογραφίες, φωτογραφικές γυάλινες πλάκες, ψηφιακά αρχεία, μουσειακά αντικείμενα και άλλα. Επιπλέον, 12 ιδιωτικά αρχεία –μικρότερα ή μεγαλύτερα– αποφοίτων και παλαιών εκπαιδευτικών του Σχολείου στεγάζονται στο –υπό διαμόρφωση– αρχειοστάσιο του Π.Σ.Π.Α. Σημειώνεται ότι περισσότερα

18. ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Το αρχείο της Αλεξάνδρας Μάνου στο Π.Σ.Π.Α.: Αγώνες κι αγωνίες μιας ξεχωριστής δασκάλας», στο ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ (επιμ.), *Σχολεία και Αρχεία: Ανάπτυξη αρχειακής συνείδησης και έρευνα της σχολικής ιστορίας στον 21ο αιώνα. Πρακτικά διημερίδας, 21-22 Μαΐου 2021*, υπό έκδοση. Για τη δήλωση του αρχείου της στο Ε.Ε.Α. των Γ.Α.Κ. βλ. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/tcrt-zhn7-thha> (τελευταία πρόσβαση 28-2-2024).

από 400 τεκμήρια έχουν πλήρως καταγραφεί σε διαδικτυακή βάση δεδομένων, προσβάσιμη στη σχολική κοινότητα, αλλά και σε μελετητές κατόπιν αίτησης.

Αξιοποιώντας το αρχείο: επτά χρόνια λειτουργίας του Ομίλου Ιστορικού Αρχείου του Π.Σ.Π.Α.

Ο Όμιλος Ιστορικού Αρχείου Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών ξεκίνησε τη λειτουργία του το σχολικό έτος 2017-2018, κάθε Παρασκευή μετά το σχόλασμα, αποτελούμενος από μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου και τους γράφο-ντες εκπαιδευτι-
κούς ως συντονιστές.¹⁹ Ο σκοπός λειτουργίας του ήταν διπλός, αφενός η συγκέντρωση, η διάσωση, η ταξινόμηση, ο εμπλουτισμός, η μελέτη και η ανάδειξη του ιστορικού αρχείου του Π.Σ.Π.Α. και αφετέρου η προσέλκυση των μαθητών να ασχοληθούν ενεργά μαζί του, να ζήσουν την ιστορία που αναδύεται από τα έγγραφά του, να απαντήσουν ερευνητικά ερωτήματα αναδιψώντας, μελετώντας και πλαισιώνοντας τα αρχειακά τεκμήρια, ώστε να αποκτήσουν και να μεταδώσουν τις βασικές αξίες αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αρχειακή παιδεία. Μέσω της ενασχόλησης με τα αρχειακά τεκμήρια επιδιώκεται η καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης στους μαθητές, η ανάπτυξη ταυτότητας, η ερευ-



Εικόνα 5. Δουλειά στο αρχείο, Παρασκευή μεσημέρι.

19. Η Διονυσία Τζακώστα αντικατέστησε την Κατερίνα Κυριακού το 2021, όταν η τελευταία αφυπηρέτησε, αν και συνεχίζει να συνεργάζεται σταθερά με τον Όμιλο. Για έναν πρώτο, συνοπτικό απολογισμό της δράσης του Ομίλου βλ. ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Προς ένα νέο... ΣΧΟΛ/ΑΡΧΕΙΟ: Συνοπτική παρουσίαση και απολογισμός δράσεων του Ομίλου Ιστορικού Αρχείου Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών», *Folio. Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Αρχειακής Εταιρείας* 1 (2020), σελ. 28-31.

νητική διάθεση, ο κριτικός νους, η ομαδικότητα, η ενσυναίσθηση μέσω της ιστορικής καταγραφής της βιωμένης εμπειρίας τού παρελθόντος, η κατάρκτηση δεξιοτήτων της επιστήμης της Πληροφορίας μέσω των μεθόδων της Αρχειονομίας, η εμπέδωση του σεβασμού των προσωπικών δεδομένων και –κυρίως– η αγάπη για το Σχολείο. Κύριος στόχος, επίσης, ήταν το εγχείρημα να έχει συνέχεια, να καθιερωθεί ως απαραίτητη παράδοση στο Σχολείο λόγω της ιστορικότητάς του και του διαθέσιμου αρχειακού υλικού.



Εικόνα 6. Η έκθεση αρχειακού υλικού στο Σχολείο.

Οι δράσεις της πρώτης χρονιάς περιστράφηκαν γύρω από την καταγραφή υλικού με χρήση δελτίων που καταρτίστηκαν από την ομάδα σύμφωνα με το Διεθνές Πρότυπο Αρχειακής Περιγραφής (ΔΙ.Π.Α.Π.) και με επιλεγμένα πεδία του. Παράλληλα, οι συντονιστές του Ομίλου παρακολούθησαν σχετική επιμόρφωση στο Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (στο εξής: Π.Ι.Ο.Π.), αντιμετωπίζοντας έτσι δυσκολίες που προέκυπταν από το γεγονός ότι δεν ήταν επαγγελματίες αρχειονόμοι. Με την καταγραφή του υλικού επιτεύχθηκε και η πρώτη εξοικείωση των μαθητών με αυτό, ακολουθώντας σαφώς διατυπωμένες οδηγίες για καλές πρακτικές χειρισμού αρχειακού υλικού, ώστε να εξασφαλιστεί η μέγιστη προστασία του. Πέρα από την καταγραφή, ο Όμιλος ασχολήθηκε με την καθιέρωση, ή μάλλον την αναγνώριση της παρουσίας του αρχείου μέσα στο Σχολείο. Για τον λόγο αυτόν, διοργάνωσε στις 19 Μαΐου 2018 ημερίδα με τίτλο: «“... είς ὃ φυλάσσεται τό ἀρχεῖον τοῦ Σχολείου”· Ανιχνεύοντας στις αρχειακές πηγές την ιστορία του Σχολείου μας, 1929-1989», με συνδιοργανωτές τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και το Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού και Καποδιστριακού



Εικόνα 7. Συνέντευξη από την κα Αλεξάνδρα Μάνου, εγγονή της εμβληματικής δασκάλας του Σχολείου, Αλεξάνδρας Μάνου.

Πανεπιστημίου Αθηνών (στο εξής: Ε.Κ.Π.Α.), και παράλληλα έστησε προσωρινή έκθεση αρχειακού υλικού με την επιστημονική καθοδήγηση του Ιστορικού Αρχείου του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς και με ξεναγούς τους μαθητές του Ομίλου, ικανούς γνώστες πλέον του υλικού.

Το σχολικό έτος 2018-2019 πρώτο στόχο αποτέλεσε η συνέχεια, δηλαδή η σταδιακή δημιουργία μιας παράδοσης, μιας κουλτούρας γνωριμίας, ενασχόλησης και σεβασμού για το αρχείο του Σχολείου. Επίσης, ο Όμιλος στόχευσε στον εμπλουτισμό του αρχειακού αποθέματος του Σχολείου. Για τον λόγο αυτόν διοργανώθηκαν «αποστολές» εντοπισμού υλικού σε διάφορους χώρους του διδακτηρίου. Επιπλέον, όμως, αποφασίστηκε η συγκρότηση αρχείου Προφορικής Ιστορίας για το Σχολείο με συνεντεύξεις με αποφοίτους, συνταξιούχους διευθυντές και εκπαιδευτικούς, αφού πρώτα στοιχειωδώς επιμορφώθηκαν οι συντονιστές του Ομίλου στις μεθόδους της Προφορικής Ιστορίας,²⁰ καταρτίστηκαν τρία

20. Πολύ χρήσιμα τα THOMPSON PAUL, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2009 και ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ και ΓΙΟΥΛΗ ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Προφορική ιστορία και σχολικό πρόγραμμα*, Αθήνα 2020.

ημιδομημένα ερωτηματολόγια (για αποφοίτους έως το 1975, για αποφοίτους από το 1975 και μετά, για εκπαιδευτικούς) και αγοράστηκε ο αναγκαίος εξοπλισμός (συσκευή ηχογράφησης και εξωτερικός σκληρός δίσκος). Οι δράσεις Προφορικής Ιστορίας προσέφεραν στους μαθητές την κριτική προσέγγιση της Ιστορίας, μέσω της συγκριτικής μελέτης στα σχετικά τεκμήρια πριν ή και μετά τη συνέντευξη, τη σημασία και την ερμηνεία του βιώματος στην Ιστορία, όπως αποτυπώνεται από αυτούς που την έζησαν, και σημαντικές δεξιότητες επικοινωνίας. Ο στόχος τού εμπλουτισμού τού αρχείου εξυπηρετήθηκε απροσδόκητα από την αυθόρμητη προσφορά σπουδαίου υλικού από το προσωπικό αρχείο της Μάνου, δασκάλας του Σχολείου από το 1931 έως το 1956. Η παραχώρηση συνοδεύτηκε με συνέντευξη τής εγγονής της, η οποία δώρισε το υλικό, και σύνταξη πρωτοκόλλου παράδοσης-παραλαβής. Παράλληλα, ξεκίνησε η τήρηση Βιβλίου Εισαγωγής για δωρεές αρχειακού υλικού. Τελευταίος στόχος για τη χρονιά ήταν η γνωριμία με τους ανθρώπους των αρχείων, τους ειδικούς (αρχειονόμους, συντηρητές, ιστορικούς), και τους χώρους εργασίας τους. Καθιερώθηκε έτσι η τακτική κατ' έτος επίσκεψη του Ομίλου σε αρχειακούς φορείς, με την αρχή να γίνεται στο Ιστορικό Αρχείο του Ε.Κ.Π.Α., στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στο Ιστορικό Αρχείο του Π.Ι.Ο.Π.

Την επόμενη χρονιά, 2019-2020, όσοι παλιοί μαθητές του Ομίλου εξακολουθούσαν να τον παρακολουθούν, μπορούσαν να αναλαμβάνουν καθήκοντα και να καθοδηγούν τα νέα μέλη. Η συνέχεια είχε πλέον κατακτηθεί. Η στόχευση, λοιπόν, επικεντρώθηκε στη διεύρυνση της εξωστρέφειας του Ομίλου και, φυσικά, κατ' επέκταση του Σχολείου. Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιήθηκε η επέτειος των 90 χρόνων από την ίδρυση



Εικόνα 8. Η χρονογραμμή έξω από τα γραφεία Διεύθυνσης και καθηγητών.

του Σχολείου και, με αυτή την αφορμή, επιδιώχθηκε η εδραίωση του αρχείου στη συνείδηση της σχολικής κοινότητας και πέρα από αυτήν. Στήθηκε, λοιπόν, μόνιμη έκθεση αρχειακού υλικού, με την επιστημονική καθοδήγηση του Ιστορικού Αρχείου του Π.Ι.Ο.Π. και πάλι, χάρη στην οποία καταρτίστηκε μια απλή αλλά ουσιαστική μουσειολογική μελέτη, που περιλάμβανε τον ορισμό των θεματικών αξόνων που θέλαμε να αναδείξουμε και την επιλογή των κατάλληλων για κάθε άξονα αρχειακών τεκμηρίων. Παράλληλα, καταρτίστηκε ένα χρονολόγιο σημαντικών γεγονότων από την ιστορία του Σχολείου, το οποίο επεξεργάστηκε



Εικόνα 9. Ξενάγηση Κινέζων εκπαιδευτικών στην έκθεση αρχειακού υλικού του Σχολείου το 2019.

επαγγελματίας γραφίστας και εκτυπώθηκε ως χρονογραμμή σε ανεξίτηλη, μόνιμη εγκατάσταση περίπου 2x1,5 μέτρα. Ενδεικτικό της επιτυχίας της έκθεσης ήταν το ενδιαφέρον που επέδειξαν Κινέζοι εκπαιδευτικοί που επισκέφθηκαν το Σχολείο μας λίγο μετά το στήσιμό της. Καθοριστική για τα παραπάνω στάθηκε η εξεύρεση χρηματοδότησης που εξασφαλίστηκε χάρη στην καλή συ-

νεργασία με τη Διεύθυνση του Σχολείου για χρηματικούς πόρους εξ ιδίων, στην έκδοση επετειακού ημερολογίου με αρχειακό περιεχόμενο και τη διάθεσή του μέσω των Συλλόγων Γονέων και Αποφοίτων, και στην «εξαργύρωση» του κεφαλαίου των δράσεων που ήδη είχε υλοποιήσει ο Όμιλος με σκοπό την εξασφάλιση ιδιωτικών δωρεών, και συγκεκριμένα δωρεάς του Ιδρύματος Γεωργίου και Βικτωρίας Καρέλια.

Η πανδημία που εμφανίστηκε το σχολικό έτος 2019-2020 συνέπε-

σε με τον εντοπισμό αρχειακού υλικού σχετικού με την υγιεινή στο Π.Σ.Π.Α.,²¹ το οποίο και αξιοποιήθηκε και κατά τον εορτασμό –για δεύτερη χρονιά– της Παγκόσμιας Ημέρας Αρχείων. Ο Ομίλος ανέλαβε τη «θεσμοθέτηση» της ύπαρξης του αρχείου στο Σχολείο με την απογραφή του στο Εθνικό Ευρετήριο Αρχείων των Γενικών Αρχείων του Κράτους, ενημερώνοντας έτσι τον εθνικό αρχειακό φορέα για το υλικό και εξασφαλίζοντάς το περαιτέρω ταυτόχρονα. Επίσης, το Σχολείο εγγράφηκε ως το πρώτο σχολείο-μέλος της Ελληνικής Αρχειακής Εταιρείας, η οποία αναγνώρισε με αυτόν τον τρόπο τη χρησιμότητα της λειτουργίας του Ομίλου εντός του Σχολείου, αλλά και εντός της ευρύτερης αρχειακής κοινότητας της χώρας. Ακόμη, ξεκίνησε η προετοιμασία για τη διοργάνωση επετειακής για τα 90 χρόνια διημερίδας –η οποία εντέλει πραγματοποιήθηκε με καθυστέρηση ενός έτους λόγω της πανδημίας. Για τον λόγο αυτόν, οι μαθητές του Ομίλου απασχολήθηκαν λιγότερο ως αρχειονόμοι και περισσότερο ως μουσειολόγοι –για τον εμπλουτισμό της μόνιμης έκθεσης– και ιστορικοί, προκειμένου να παρουσιάσουν αρχειακό υλικό και στιγμιότυπα της ιστορίας του Σχολείου στη διημερίδα. Οι προϋποθέσεις για αυτή την αλλαγή προσανατολισμού ήταν η δυνατότητα καθοδήγησης των μαθητών από τους εκπαιδευτικούς, κυρίως ως προς



Εικόνα 10. Η... επίκαιρη ευχετήρια κάρτα του Ομίλου τα Χριστούγεννα του 2020.

21. Για μια συγκεντρωτική παρουσίαση των σχετικών τεκμηρίων βλ. ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ και ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ, «Σχολική Υγιεινή στο Π.Σ.Π.Α.: Σχολιάτρες, ασθένειες και μέτρα προστασίας», στο ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ και ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ (επιμ.), *Σχολεία και Αρχεία: Ανάπτυξη αρχειακής συνείδησης και έρευνα της σχολικής ιστορίας στον 21ο αιώνα. Πρακτικά διημερίδας, 21-22 Μαΐου 2021*, υπό έκδοση. Πρβλ. και ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Συμβολή του ιατρού του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών (Π.Σ.Π.Α.) εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν αὐτοῦ», *Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις* 5/2-3 (1947), σελ. 240-246.



Εικόνα 11. Η αφίσα του συνεορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας Αρχείων 2021 από το Π.Σ.Π.Α. και αρχειακούς φορείς και σχολεία της Χιλής.

τη διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων στο αρχειακό υλικό, καθώς και η επιμονή, η υπομονή και λίγη Παλαιογραφία για την προσέγγιση των χειρογράφων, κατά κανόνα, τεκμηρίων.

Το δεύτερο έτος της πανδημίας (2020-2021), ο βασικός στόχος του Ομίλου ήταν η ολοκλήρωση των προγραμματιζόμενων δράσεων με την προσαρμογή μας σε έναν κόσμο διαδικτυακό. Αξιοποιήθηκε η διαθέσιμη πλατφόρμα τηλεκαπαιδευσης προκειμένου να ξεκινήσουμε συνεργασίες με άλλα σχολεία («Αρχειακές Ανταλλαγές»), να εμπλουτίσουμε το αρχείο Προφορικής Ιστορίας με συνεντεύξεις αποφοίτων και να πραγματοποιήσουμε στις 21 και 22

Μαΐου 2021 την εξ αναβολής επετειακή διημερίδα. Στην τελευταία, με τίτλο «Σχολεία και Αρχεία: Ανάπτυξη αρχειακής συνείδησης και έρευνα της σχολικής ιστορίας στον 21ο αιώνα», συμμετείχαν προσκεκλημένοι αρχειακοί φορείς και σχολεία που αξιοποιούν τα αρχεία τους με παρουσιάσεις αρχειακών, εκπαιδευτικών και μαθητών. Το μεγάλο όφελος της συγκυρίας υπήρξε η συμμετοχή στη διημερίδα του Προγράμματος Σχολικών Αρχείων του Ινστιτούτο Ιστορίας του Καθολικού Πανεπιστημίου της Χιλής, που παρουσίασε τις εμπνευσμένες καλές πρακτικές του, και ο συνακόλουθος συνεορτασμός της Παγκόσμιας Ημέρας Αρχείων 2021 λίγες ημέρες αργότερα. Ξεχωριστή στιγμή υπήρξε η δημοσίευση άρθρου στον ημερήσιο Τύπο για τα μαθήματα «τηλεκπαίδευσης» που προσέφερε κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940-1941 μέσω ραδιοφώνου η δασκάλα του Σχολείου, Μάνου, όπως προέκυψε από τη μελέτη του αρχείου της που δωρήθηκε στο Σχολείο.

Το πέμπτο έτος λειτουργίας (2021-2022) ο Όμιλος, αξιοποιώντας

τη δυναμική που είχε πια αποκτήσει, προχώρησε στην εμβάθυνση και στην επέκταση της έρευνας των μαθητών στο αρχείο, οι οποίοι ήταν πλέον αυτοδύναμοι, σχεδόν, ερευνητές, προχώρησε σε νέες συνεργασίες με φορείς και σχολεία ή αναπλαισίωσε παλαιότερες και εμπλούτισε το αρχείο με συνεντεύξεις και αποδοχή δωρεών αρχειακού υλικού. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη συνεργασία με το διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μουσειακές Σπουδές», στο πλαίσιο της οποίας μεταπτυχιακοί φοιτητές υποστηριζόμενοι από μαθητές του Ομίλου ανέλαβαν την ανάδειξη και μουσειολογική αξιοποίηση επιλεγμένων τεκμηρίων ή συνόλων τεκμηρίων. Πολύ σημαντική υπήρξε επίσης η ίδρυση έργου eTwinning με τίτλο «ΣΧΟΛ/ΑΡΧΕΙΟ», στο οποίο συμμετέχουν το Λάππειο 1ο Γυμνάσιο Νάουσας, το 1ο Γενικό Λύκειο Κω «Ιπποκράτης» και το Ράλλειο Γυμνάσιο Θηλέων Πειραιά. Μέσω του έργου «ΣΧΟΛ/ΑΡΧΕΙΟ» οι μαθητές των συνεργαζόμενων σχολείων, τα οποία διαθέτουν ιστορικό αρχείο, καλούνται και παροτρύνονται να ανταλλάξουν, να συζητήσουν και να αναλύσουν γνώσεις, πληροφορίες και εμπειρίες που έχουν αποκομίσει αλλά και εξακολουθούν να αναπτύσσουν από τη μέχρι τώρα ενασχόλησή τους σε θέματα μελέτης και έρευνας του αρχειακού υλικού του σχολείου τους. Σταχυολογούμε ενδεικτικά από τις αναρτήσεις των μαθητών των σχολείων στο forum:

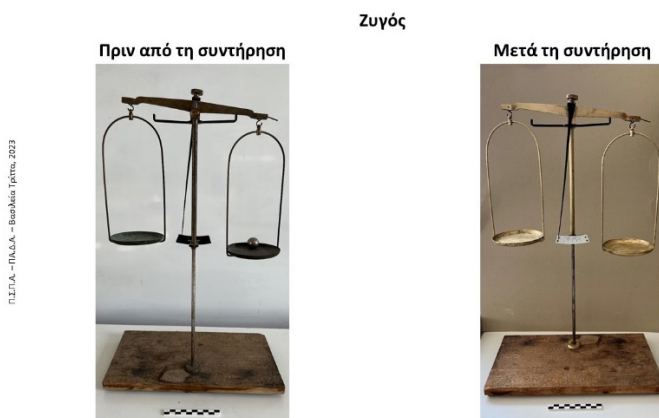
- «Στο πρόγραμμα αυτό αποφάσισα να συμμετάσχω, διότι θέλω να μάθω περισσότερα για το σχολείο και τη μακροχρόνια ιστορία του, καθώς και για την εμπειρία και τη διαδικασία. Ποιος ξέρει πότε θα έχω ξανά την ευκαιρία να απολαύσω τη διαδικασία της ανακάλυψης και της σύνδεσης στοιχείων μεταξύ τους, καθώς και την εκμάθηση από πρώτο χέρι της ιστορίας του σχολείου μας;» (Κ.Δ., Α' Λυκείου, Κως)
- «Αποφάσισα να ασχοληθώ και εγώ με αυτό το πρόγραμμα, καθώς θέλω να ανακαλύψω την ιστορία του σχολείου μας και να τη μοιραστώ με όλα τα μέλη στην πλατφόρμα αυτή. Στο μέλλον θα ήθελα να ασχοληθώ με την Ιατρική.» (Γ.Κ., Α' Λυκείου, Κως)
- «Σαν μέλος του Ομίλου εδώ και ενάμιση χρόνο, έχω να πω ότι όχι μόνο μάθαμε πολλά πράγματα για την ιστορία του σχολείου μας και το αγαπήσαμε, αλλά μάθαμε και τη μεθοδολογία της έρευνας. Στο μέλλον θα ήθελα να ασχοληθώ με την Πληροφορική (παρόλο που δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την Ιστορία), επειδή μου αρέσει πολύ ο προγραμματισμός και το software development.» (Μ.Κ., Β' Γυμνασίου, Π.Σ.Π.Α.)
- «Η συμμετοχή μου στον Όμιλο με έκανε να αγαπήσω πιο πολύ

την Ιστορία και κυρίως τα αρχεία. Η ιστορία του σχολείου μας μου φάνηκε πολύ ενδιαφέρουσα και θεωρώ πως είναι πολύ χρήσιμη, καθώς μπορούμε να μάθουμε πράγματα τα οποία δεν θα αναφερθούν ποτέ σ' ένα κοινό μαθητικό βιβλίο Ιστορίας. Στο μέλλον θα ήθελα να ασχοληθώ με την Αρχαιολογία.» (Α.Α., Β' Γυμνασίου, Π.Σ.Π.Α.)

- «Αποφάσισα να ασχοληθώ με αυτό το πρόγραμμα, διότι λατρεύω την παγκόσμια αλλά και την τοπική Ιστορία και ταυτόχρονα ενδιαφέρομαι για την ιστορία του σχολείου μου, καθώς είναι ένα ιστορικό κτήριο με μια ιστορία τουλάχιστον εκατό χρόνων. Στο μέλλον θα ήθελα να σπουδάσω Νομική και αργότερα να ασχοληθώ με Διεθνείς Οργανισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα Ηνωμένα Έθνη.» (Γ.Γ., Α' Λυκείου, Κως).

Ακόμη, ο Όμιλος υποστήριξε εκδηλώσεις του Σχολείου, όπως την τελετή ονοματοδοσίας αίθουσας προς τιμήν της δασκάλας, Μάνου, με τρεις ομαδικές μαθητικές παρουσιάσεις και μία των εκπαιδευτικών, με θέματα σχετικά με την τιμώμενη και με αξιοποίηση του αρχαιακού υλικού του Σχολείου, και συμμετείχε στον 8ο Πανελλήνιο Μαθητικό Διαγωνισμό «Κύπρος-Ελλάδα-Ομογένεια: Εκπαιδευτικές Γέφυρες», όπου απέσπασε το Α' Βραβείο για την ταινία τεκμηρίωσης διάρκειας 10 λεπτών: «Π.Σ.Π.Α. και Κύπρος: 70 χρόνια γέφυρες επικοινωνίας».

Τέλος, κατά το έκτο έτος (2022-2023) ο Όμιλος συνέχισε την



Εικόνα 12. Εργαστηριακός ζυγός που συντηρήθηκε από την τελειόφοιτη του Τμήματος Συντήρησης του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, κα Βασιλεία Τρίττα, το 2023, υπό την εποπτεία των κκ. καθ. Γεωργίου Παναγιάρη, καθ. Γεωργίου Φακορέλλη και δρος Σταυρούλας Ράπτη και με τη συνεργασία της δρος Μαρίας Γιαννουλάκη.

έρευνα και τον εμπλουτισμό του αρχείου και μερίμνησε για τη διάχυση της εμπειρίας του εντός του Σχολείου, με δράσεις άτυπης επιμόρφωσης για την αξιοποίηση αρχειακού υλικού από συναδέλφους διαφόρων ειδικοτήτων, και εκτός του Σχολείου, συμμετέχοντας σε επιμορφωτική πρωτοβουλία του 1ου Περιφερειακού Κέντρου Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού Αττικής. Επίσης, επέκτεινε τη συνεργασία με φορείς, με την υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής με κύριους άξονες τη συντήρηση αρχειακού υλικού και εργαστηριακών οργάνων από φοιτητές και την πρακτική άσκηση φοιτητών Αρχειονομίας. Ακόμη, συστηματοποιήθηκε η παρουσία του Ομίλου στο διαδίκτυο μέσω λογαριασμών Instagram και YouTube και με τη δημιουργία ξεχωριστής, συνδεδεμένης με το Σχολείο, ιστοσελίδας. Στην τελευταία αναρτήθηκαν μεταξύ άλλων η διαδικτυακή βάση δεδομένων Caspio (με χρήση της ελεύθερης έκδοσής της) που ανέπτυξε ο Όμιλος, μέσω της οποίας μπορεί να γίνεται καταγραφή αρχειακού υλικού, επικαιροποίηση παλαιότερων εγγραφών και εξ αποστάσεως αναζήτηση τεκμηρίων από τους μαθητές του Ομίλου, τη σχολική και ερευνητική κοινότητα και κάθε ενδιαφερόμενο κατόπιν αίτησης. Παράλληλα, αξιοποιήθηκε το ελεύθερο λογισμικό GoogleMaps για την ανάπτυξη ψηφιακών εφαρμογών που επίσης αναρτήθηκαν, όπως η διασπορά της διαχρονικής ανθρωπογεωγραφίας του Σχολείου μέσα από τα Μαθητολόγια. Το ίδιο λογισμικό χρησιμοποιήθηκε για την εργασία με θέμα «Τα Παρθεναγωγεία του Ελληνισμού» με την οποία για πρώτη φορά η ομάδα του Ομίλου ασχολήθηκε με θέμα έξω από το Σχολείο και η οποία απέσπασε το Α' Βραβείο στον 9ο Πανελλήνιο Μαθητικό Διαγωνισμό «Κύπρος-Ελλάδα-Ομογένεια: Εκπαιδευτικές



Εικόνα 13. Από τις κοινές δράσεις με το Λάμπειο 1ο Γυμνάσιο Νάουσας κατά την επίσκεψη του Ομίλου στη Νάουσα το 2023.

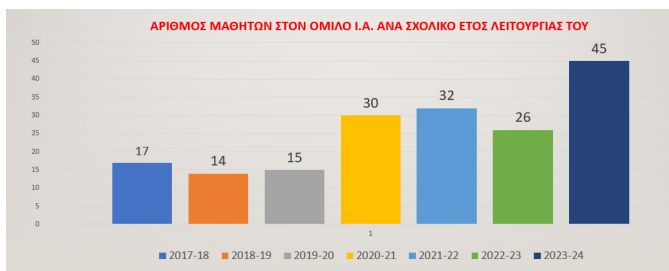
Γέφυρες» στην κατηγορία Ιστοσελίδα. Λίγο πριν από το κλείσιμο της χρονιάς, ο Όμιλος ασχολήθηκε με την «Αρχειακή Τέχνη» (Archives Art) αναπαριστώντας παλιές φωτογραφίες από το φωτογραφικό αρχείο του Σχολείου.

Ενδεικτικά θέματα εργασιών που απασχόλησαν ομάδες του Ομίλου κατά τη διάρκεια των επτά ετών λειτουργίας του και οδήγησαν σε παρουσιάσεις εντός ή εκτός Σχολείου ή και αναρτήσεις στην ιστοσελίδα, ήταν τα παρακάτω:

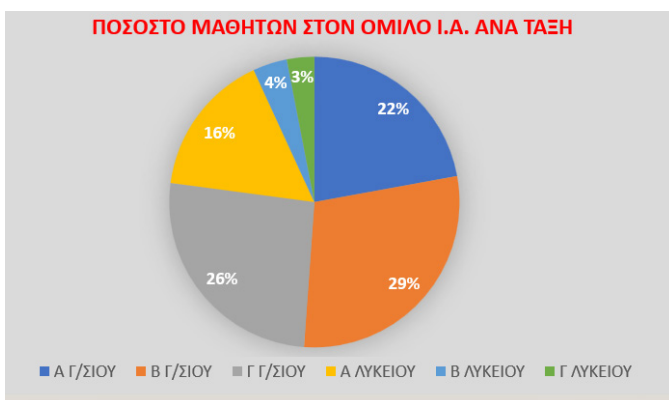
- Σφραγίδες και σφραγίσματα: Η Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία μέσα από τις σφραγίδες του Π.Σ.Π.Α.
- Το «Ημερολόγιον Διευθυντοῦ»: Η καθημερινότητα του Σχολείου το σχολικό έτος 1932-33
- Το επάγγελμα πατρός στο «Μαθητολόγιον»: Κοινωνιολογικές και άλλες παρατηρήσεις
 - Οι ποινές στα Ποινολόγια: Τότε και τώρα
 - Θητεία διευθυντή Χρήστου Κεραμάρη (1979-1981)
 - Τα εργαστηριακά όργανα: Μελέτη στο Βιβλίων Ύλικου πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο
- Οι διευθύνσεις των μαθητών του Π.Σ.Π.Α. ανά δεκαετία: Από τα Μαθητολόγια στο GoogleMaps
- Η δασκάλα του Π.Σ.Π.Α. Αλεξάνδρα Μάνου και η ψυχολογική έρευνά της
- Το μαθητικό περιοδικό «Η Φωνή τοῦ Πειραματικοῦ» (1950-1978). Επιλογή θεμάτων
 - Οι επιδόσεις των μαθητών: Μελέτη στον Γενικόν Έλεγχο
 - Ημερολόγιο Λεγάκι: Η ζωή στο Σχολείο και τη χώρα μέσα από τα μάτια του Αντώνιου Λεγάκι, μαθητή και γιου του διευθυντή
 - Τα οικονομικά του Π.Σ.Π.Α. στον Μεσοπόλεμο: Μελέτη στο Βιβλίων Πράξεων τῆς Σχολικῆς Έφορείας
 - Τεκμηρίωση, σχολιασμός και περιγραφή του φωτογραφικού αρχείου του Σχολείου

Η ανταπόκριση των μαθητών στον Όμιλο

Κλείνοντας, παραθέτουμε ορισμένα στοιχεία σχετικά με την ανταπόκριση των μαθητών στον Όμιλο που προέκυψαν έπειτα από σχετική άτυπη έρευνα που διεξήχθη ανάμεσα στους συμμετέχοντες. Τα αριθμητικά δεδομένα είναι ενθαρρυντικά, όπως φαίνεται στο γράφημα 1,



αλλά με τους περιορισμούς που θέτει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ανά τάξη, όπως φαίνεται στο γράφημα 2.



Ενδιαφέρον έχει η αποτύπωση των κριτηρίων που λειτουργούν θετικά κατά την επιλογή του Ομίλου από τους μαθητές. Ανάμεσά τους βρίσκονται η αγάπη για το σχολείο, την ιστορία του και την Ιστορία, το γεγονός ότι νιώθουν ως συνδεδεμένοι κρίκοι μιας αλυσίδας που τους ενώνει με το παρελθόν και το μέλλον του Σχολείου, το ενδιαφέρον για την έρευνα, τη μεθοδολογία και τα εργαλεία της, η ελευθερία στον τρόπο εργασίας (ομαδικά, σε ζεύγη, μεμονωμένα) και η εξωστρέφεια του Ομί-

λου. Καθοριστικό ρόλο στην έκρηξη της φετινής χρονιάς (2023-2024) έπαιξε η εξαιρετικά επιτυχημένη μετακίνηση του Ομίλου στη Νάουσα κατά το προηγούμενο έτος, όπου οι μαθητές παρουσίασαν τις εργασίες τους και κυρίως συναναστράφηκαν και συνεργάστηκαν με τους μαθητές του Λάμπειου 1ου Γυμνασίου της πόλης, γνωστούς ήδη μέσω του έργου eTwinning, στο πλαίσιο της θερμής φιλοξενίας των τελευταίων και των συναδέλφων εκπαιδευτικών. Λόγοι, ωστόσο, οι οποίοι κατά καιρούς οδηγούν τους μαθητές να εγκαταλείψουν τον Όμιλο είναι το γεγονός ότι παρακινήθηκαν να συμμετάσχουν από εξωτερικά (συμπάθειες, φιλίες και άλλα) παρά από εσωτερικά κίνητρα μάθησης, η κουραστική ή και βαρετή διαδικασία της έρευνας, οι πολυπληθείς ομάδες σε συνδυασμό με την απουσία ανάθεσης ρόλων και τη «χαλαρή» οργάνωση και συντονισμό του έργου, το γεγονός ότι οι στόχοι του έργου που έχουν αναλάβει είναι μη κατανοητοί ή μη αποδεκτοί ως σημαντικοί.

Ελπίζουμε το πλούσιο, μοναδικό και εν πολλοίς ανεξερεύνητο αρχειακό υλικό αυτού του πραγματικά ιδιαίτερου Σχολείου, του Σχολείου μας, να συνεχίσει να αποτελεί αντικείμενο μέριμνας και προβολής, ώστε, όχι μόνο να διατηρηθεί, να αναδειχθεί και να αξιοποιηθεί εκπαιδευτικά και επιστημονικά, αλλά και να προκαλέσει παρόμοιες δράσεις σε άλλα σχολεία με ανάλογο αρχειακό απόθεμα.

Από τη μνήμη στην ιστορία. Η περίπτωση του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου.

Παναγιώτης Στούρας
Δρ. Ιστορίας, καθηγητής Φιλολογος

Προφορική ιστορία Εισαγωγή

Η απόσταση που μας χωρίζει από τον εμφύλιο πόλεμο είναι τέτοια που μας επιτρέπει να λαμβάνουμε προφορικές μαρτυρίες από ανθρώπους που είχαν συμμετοχή σε σημαντικά γεγονότα χωρίς να είναι οι πρωταγωνιστές που τα σχεδίασαν. Οι προφορικές μαρτυρίες τους μας δίνουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε τα ιστορικά γεγονότα με μια διαφορετική ματιά, την αντίληψη δηλαδή που έχουν διαμορφώσει οι συμμετέχοντες στα γεγονότα, μέσα από τη βιωματική τους δράση, καθώς μας μεταφέρει μέσω της προφορικής μαρτυρίας την οπτική γωνία μέσα από την οποία εξετάζουν και διηγούνται τα γεγονότα, ως άμεσα εμπλεκόμενοι.¹

Η συνεισφορά αυτών των μαρτυριών είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς μας επιτρέπει να φωτίσουμε γεγονότα για τα οποία δεν έχουμε αντίστοιχες γραπτές αρχειακές πηγές –ή έχουμε ελάχιστες–, όπως επίσης μας προσφέρει τη δυνατότητα για νέες οπτικές και ερμηνείες για ιστορικά γεγονότα που είναι ήδη γνωστά και καταγεγραμμένα.²

Η γένεση και τα χαρακτηριστικά της προφορικής ιστορίας

Το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου (στο εξής: Β.Π.Π.) αποτέλεσε τον χρόνο γένεσης της προφορικής ιστορίας με τη μορφή που την εξετάζουμε στο συγκεκριμένο άρθρο, με θεωρητικό εισηγητή τον ιστορικό Joseph Allan Nevins, ο οποίος διεξήγαγε την πρώτη έρευνα προφορικής

1. PAUL THOMPSON, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2008, σελ. 23-26.

2. PAUL THOMPSON, «Life Histories and the Analysis of Social Change», στο DANIEL BERTAUX (επιμ.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London 1981, σελ. 289-305.

ιστορίας το 1948.³ Στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, τη δεκαετία του 1960 και 1970, στη Βρετανία, παρατηρούμε την ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας, για να φτάσουμε στη δεκαετία του 1970 και στην έκδοση του περιοδικού *Oral History Review* και τη συνεισφορά του Paul Thompson στην επιστημονική χρήση της προφορικής ιστορίας, με το σημαντικό έργο του «*The Voice of the Past: Oral History*», που εξέδωσε το 1978. Η συνεισφορά του Thompson συνεχίστηκε με την ίδρυση της Βρετανικής Εταιρείας για την Προφορική Ιστορία (*British Oral History Society*).⁴ Μια ακόμα εξέλιξη στη Βρετανία ήταν η έκδοση του περιοδικού *International Journal of Oral History*, το οποίο συνέβαλε στην περαιτέρω ανάπτυξη της μελέτης προφορικής ιστορίας.⁵

Θετικά βήματα για την ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας την ίδια περίοδο αποτέλεσαν οι εργασίες της Luisa Passerini και του Alessandro Portelli, ενώ η προφορική ιστορία άρχισε να προσεγγίζει και απλούς ανθρώπους, οι οποίοι βρίσκονταν στις μειονεκτικές κοινωνικές ομάδες που για λόγους οικονομικούς, εθνοτικούς, κοινωνικούς, φυλετικούς ή θρησκευτικούς ζούσαν και δρούσαν στο περιθώριο των κοινωνιών τους.⁶ Με τον τρόπο αυτό, η προφορική ιστορία έδωσε τη δυνατότητα να αναδειχθούν οι οπτικές αυτών των ομάδων και η αντίληψή τους για τη συγχρονία που βίωναν.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας των τελευταίων ετών, από την εποχή της κυριαρχίας του διαδικτύου και έπειτα, αποτελεί μια εποχή ταχείας ανάπτυξης της προφορικής ιστορίας, καθώς λαμβάνει τη μορφή ψηφιακής αφήγησης (*digital story - telling*) και ως εκ τούτου διευρύνεται.⁷ Όλα αυτά δείχνουν μια στροφή των ιστορικών προς την οπτική των απλών υποκειμένων, καθώς επιχειρείται μια καταγραφή της ιστορίας «από τα κάτω».⁸ Με αυτό τον τρόπο ανασυγκροτείται μια δυναμική εικόνα για το παρελθόν, η οποία διαμορφώνει ένα χωροχρονικό και κοι-

3. ALISTAIR THOMSON, «Four paradigm transformations in oral history», *Oral history Review* 34/1 (2006), σελ. 49-70.

4. ROBERT PERKS, ALISTAIR THOMSON, *The Oral History reader*, London and New York 2003, σελ. 1-3.

5. ALISTAIR THOMSON, *ό.π.*, σελ. 66.

6. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 167.

7. ALISTAIR THOMSON, *ό.π.*, σελ. 68

8. LYND STAUGHTON, «*Oral history from below*», *Oral History Review Oral history Review* 21/1 (1993), σελ. 1-8.

νωνικοανθρωπολογικό πλαίσιο των γεγονότων με βάση την οπτική και τη δυναμική των ομάδων και των ατόμων.⁹ Ως εκ τούτου αναδεικνύονται μη συμβατικές ιστορίες που η επίσημη ιστορία πιθανόν τις προσπερνά, καθώς εστιάζει στη δυναμική των μεγάλων δρώντων και των πρωταγωνιστών των γεγονότων και προσθέτουν στην ιστορική μνήμη αντιλήψεις του παρελθόντος και οπτικές του παρόντος για το παρελθόν.¹⁰

Αυτά τα χαρακτηριστικά που αναπτύχθηκαν για την επιστήμη της προφορικής ιστορίας την αυτονόμησαν και από ένα συμπλήρωμα της ακαδημαϊκής ιστορίας, σήμερα συγκροτεί έναν αυτόνομο τομέα της επιστήμης της ιστορίας με τα δικά του μεθοδολογικά και ερευνητικά εργαλεία. Στη σύγχρονη μορφή της, χωρίς να έχει αποστεί από το χαρακτηριστικό της ιστορίας «από τα κάτω», δεν προσεγγίζει μόνο ιστορίες, μνήμες και βιώματα ελασσόνων και μειονεκτικών ομάδων, που ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας, αλλά στρέφει το ενδιαφέρον της και στα πρόσωπα που έχουν κυρίαρχο ρόλο στα ιστορικά γεγονότα και συνεισφέρουν καταλυτικά σε αυτά.¹¹ Κινείται σε μια καθαρά ανθρωποκεντρική προοπτική τονίζοντας τη σημασία του υποκειμένου στην εξέλιξη της ιστορίας. Η σημασία της ανάδυσης της μνήμης των μεμονωμένων προσώπων, κρύβει πίσω της μια συνολικότερη εμπειρία που μεταφέρει την υποκειμενική οπτική της ομάδας στην οποία ανήκει το υποκείμενο. Οι άνθρωποι συγκροτούν τη μνήμη τους για το παρελθόν σε σχέση με την κοινωνική ομάδα μέσα στην οποία διαβιούν και σε αλληλεπίδραση με αυτή, με τη μνήμη να φιλτράρεται από τη σύγχρονη, με τα υποκείμενα, ιστορική ματιά,¹² μεταλλάσσουν την ιστορική αφήγηση με αποτέλεσμα να διακρίνονται «πολλαπλές ιστορίες». Συνέπεια αυτού είναι ένας εκδημοκρατισμός της ιστορίας, αφού δίπλα στα επίσημα αφηγήματα αναδύονται τα αφηγήματα των προσώπων και των ομάδων που μέχρι

9. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, *Από την Ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1998, σελ. 36-37.

10. ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ, «Προφορική Ιστορία και Μουσεία – Μια πρώτη προσέγγιση», *Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης*, 5 (2011).

11. ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΩΛΗΣ, ΧΑΡΑ ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ, *Προφορικές Ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την Εκπαίδευση και την Κοινότητα*, Χανιά 2010, σελ. 4-6.

12. ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, «Γιατί η προφορική ιστορία;» στο ΕΙΡΗΝΗ ΝΑΚΟΥ, ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΓΚΑΖΗ (επιμ.), *Η Προφορική Ιστορία στα Μουσεία και στην εκπαίδευση*, Αθήνα 2015, σελ. 35-42.

σήμερα δεν είχαν φωνή.¹³

Μέσα από την προφορική ιστορία οι ιστορικοί, αλλά και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, έχουν τη δυνατότητα για μια πολυπρισματική συγκρότηση του παρελθόντος. Συνδυάζουν την υποκειμενική ερμηνεία των εμπειριών των προσώπων με την αρχειακή έρευνα, τη βιβλιογραφία και τις πηγές, και με τον τρόπο αυτό έχουν συχνά οπτικές που είτε συμπληρώνουν τις επίσημες καταγραφές, είτε τις αναιρούν μερικώς ή και ολοκληρωτικά. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, αποκτούν μια, όσο το δυνατόν, ολοκληρωμένη θεώρηση μιας συγκεκριμένης εποχής, σε ένα συγκεκριμένο χωροχρόνο.¹⁴

Το ζήτημα της αντικειμενικότητας και της αξιοπιστίας

Το μείζον ζήτημα που τίθεται για την αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών στη συγγραφή της ιστοριογραφίας, εντοπίζεται στο θέμα της αξιοπιστίας των πληροφοριών, που περιλαμβάνονται σε αυτές. Για τον λόγο αυτό απαιτείται μια προσεκτική χρήση των μαρτυριών και ένας έλεγχος αξιοπιστίας, ο οποίος συνομιλεί με το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται οι πληροφορίες, καθώς, συχνά, οι μαρτυρίες ενδέχεται να είναι ασαφείς ή αντιφατικές. Η εξέταση λοιπόν του πλαισίου μέσα στο οποίο υλοποιήθηκαν οι αφηγήσεις, αλλά και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι μαρτυρίες, είναι στο κέντρο της προσοχής των επιστημόνων.¹⁵ Άρα, είναι απαραίτητο πέρα από τις πληροφορίες να ελέγχεται και το πλαίσιο μέσα στο οποίο υλοποιούνται, πριν τη συγκρότηση συμπερασμάτων.

Επίσης, λαμβάνεται υπόψη από τον ερευνητή ότι η μνήμη δεν είναι μια παγιωμένη αντίληψη, αλλά μια δυναμική κατάσταση, που νοηματοδοτεί το παρελθόν μέσα από το παρόν. Κατά συνέπεια οι μαρτυρίες δεν αποδίδουν με απόλυτο τρόπο το παρελθόν, αλλά την ανάμνηση των

13. ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, «Φωνές από τα κάτω: εισαγωγή», στο ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΛΙΜΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος 2021, σελ. 31-44.

14. ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ – ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΟΥΚΑΣ, «Ταυτότητες εκπαιδευτικών (ανδρών και γυναικών) από τον 19ο αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο: Αναλύοντας αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα», στο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΨΑΛΗΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΤΣΙΚΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευσης και οι προκλήσεις της εποχής μας*, Ιωάννινα 2007, σελ. 142-151.

15. KATHLEEN WEILER, «Reflections on writing a history of women teachers », *Harvard Educational Review* 64/4 (1997), σελ. 635-657.

δρώντων για όσα συνέβησαν,¹⁶ περασμένες μέσα από τις επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής που βιώνουν τα υποκείμενα. Για τον λόγο αυτό, υπάρχει ανάγκη προσοχής μεθοδολογικά από τον ιστορικό, καθώς η υποκειμενικότητα μπορεί να καταστεί μειονέκτημα. Άρα, ο ιστορικός οφείλει να καταγράψει και να κατανοήσει την οπτική του υποκειμένου και στη συνέχεια να οδηγηθεί σε συμπεράσματα, ενσωματώνοντας όμως το υποκειμενικό βίωμα του αφηγητή στη συλλογική μνήμη της ομάδας του που έτσι να μετατραπεί σε ιστορία.¹⁷

Ο δεύτερος παράγοντας της προφορικής ιστορίας είναι ο ίδιος ο ερευνητής, καθώς είναι μέρος της πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας στην οποία ζει και, όπως είναι λογικό, το περιεχόμενο της έρευνάς του επηρεάζεται από αυτή. Έτσι, υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ ερευνητή και συνεντευξιαζόμενου, καθώς η εμπλοκή τους κατά τη συνέντευξη, περιλαμβάνει συγκινησιακή φόρτιση, δημιουργεί συναισθηματική προσέγγιση και εμπλέκει, ως έναν βαθμό, τον ερευνητή.¹⁸

Κατά τη συλλογή προφορικών μαρτυριών αναπτύσσονται αναπόφευκτα σχέσεις μεταξύ ερευνητή και αφηγητή. Από τη μια ο ερευνητής έχει σημαντικό κοινωνικο-εκπαιδευτικό κεφάλαιο, με το οποίο έχει την εξουσία, λόγω θέσης, να επιβάλει τους θεματικούς άξονες της συζήτησης, από την άλλη ο αφηγητής επιδιώκει να προσανατολίσει τη συζήτηση στις κατευθύνσεις που αυτός προτιμά, που αισθάνεται πιο άνετα και αξιοποιεί την ερευνητική περίσταση ως μέσο για προβολή της προσωπικής τους συνεισφοράς ή θέσης στο ιστορικό γίνεσθαι.¹⁹ Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι διαμορφώνεται ένα δυναμικό πεδίο ανάμεσα σε ερευνητή και αφηγητή και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η αλληλεξάρτηση μεταξύ τους.²⁰ Η αλληλεξάρτηση αυτή υφίσταται ανεξάρτητα των

16. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Εκπαιδευτική θεωρία και διδακτική πράξη στη Μεταπολεμική Ελλάδα: Μια κοινωνική ιστορία της διδασκαλίας και του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 51.

17. ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ, ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΩΛΗΣ, ΧΑΡΑ ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ, *ό.π.*, σελ. 14-16.

18. ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *The Greek Review of Social Research*, 107 (2002), σελ. 157-181.

19. ΜΑΡΙΝΑ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές», *The Greek Review of Social Research*, 107 (2002), σελ. 71-82.

20. ΜΑΡΙΝΑ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα 1998, σελ. 48.

ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ερευνητή και συνεντευξαζόμενου και του αν αυτή αποτελεί πεδίο ισχυρών αντιπαράθεσεων ή αποδοτικής διαπροσωπικής σχέσης.²¹ Μέσω αυτής της διαπροσωπικής σχέσης ο ερευνητής είναι σε θέση, μέσα από την παρατήρηση της ετερότητας του άλλου, να επαναξιολογήσει ήδη γνωστές σε αυτόν στάσεις, νοοτροπίες και οπτικές.²² Ταυτόχρονα, η αναδρομή του αφηγητή στις προσωπικές του μνήμες γίνεται από τη μια παρορμητικά και από την άλλη συγκρατημένα, καθώς δημιουργεί βολικές γι' αυτόν εξηγήσεις και ερμηνείες, αλλά παράλληλα προσεγγίζει με δισταγμό τα αρνητικά σημεία της ιστορίας.²³ Υπό αυτό το πρίσμα η διαδικασία της συγκέντρωσης υλικού προφορικής ιστορίας μετατρέπει τον αφηγητή σε επιστημολογικό Άλλον, που ως μοναδικός κάτοχος του αποκαλυπτικού λόγου, αποτυπώνει και ενοποιεί συγκρούσεις και ετερόκλητα στοιχεία που αναπαριστούν με έναν ιδιαίτερο τρόπο και υπό την οπτική του το παρελθόν.²⁴

Μελέτη περίπτωσης: Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου

Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθούμε με τη μελέτη του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου και την προσέγγισή του μέσα από τη βιβλιογραφία και τις προφορικές μαρτυρίες. Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου ήταν μια ιδιότυπη Ακαδημία δασκάλων που λειτούργησε τα τελευταία χρόνια του εμφυλίου πολέμου στην ευρύτερη περιοχή της Γορτυνίας και στα σύνορά της με την Αχαΐα και οργανώθηκε από τον Δημοκρατικό Στρατό Πελοποννήσου (στο εξής: ΔΣΠ). Η βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι αρκετά περιορισμένη και περιλαμβάνει λίγα βιβλία που έχουν γραφεί από φοιτητές του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου και μια αφιερωματική έκδοση των κομματικών οργανώσεων Δυτικής Ελλάδας και Πελοποννήσου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (στο εξής: ΚΚΕ). Επίσημα έγγραφα δεν υπάρχουν, παρά ελάχιστα, καθώς η συνεχής μετακίνηση της εν λόγω Ακαδημίας, η διάλυσή της, ο θάνατος των υπευθύνων και η σχετική αδιαφορία του

21. GEORGE MARCUS, MICHAEL FISCHER, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in Human Sciences*, Chicago 1986, σελ. 58.

22. Ό.π., σελ. 112.

23. ΑΡΙΝΑ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, *Το πορτραίτο*, σελ. 49.

24. CRAIG CALHOUN, «Social Theory and the Politics of Identity», στο CRAIG CALHOUN (επιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford and Cambridge 1994, σελ. 9-36.

τοπικού Τύπου και των αρχών για την ύπαρξή της, οδήγησαν σε λιγοστές καταγραφές και σε καταστροφές όποιων εγγράφων υπήρχαν. Οι προφορικές μαρτυρίες που χρησιμοποιούνται στο συγκεκριμένο άρθρο έχουν ληφθεί είτε από τον γράφοντα, είτε από τον υποστράτηγο εν αποστρατεία και ιστορικό ερευνητή, Ιωάννη Πριόβολο, ο οποίος έχει συγκεντρώσει πληθώρα προφορικών μαρτυριών από ανθρώπους που έζησαν την ταραγμένη δεκαετία του 1940, κυρίως στις επαρχίες Αιγιαλείας και Καλαβρύτων και τις διέθεσε στον γράφοντα.

Ο εμφύλιος πόλεμος

Η ταραγμένη δεκαετία του 1940 σηματοδοτείται, πέρα από τον Β. Π. Π., και από μια σειρά πολιτικών, ιδεολογικών και οικονομικών ζητημάτων, τα οποία οδήγησαν τη μεταπολεμική Ελλάδα σε εμφύλιο πόλεμο.²⁵ Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος αναπτύχθηκε βαθμιαία από τη βία τόσο των κυβερνητικών δυνάμεων όσο και των αριστερών ενόπλων ομάδων που εμφανίστηκαν στο διάστημα μεταξύ της συμφωνίας της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) και του δημοψηφίσματος υπέρ της επιστροφής του βασιλιά (Σεπτέμβριος 1946). Το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος απέκτησε γνώρισμα ενός αντικομμουνιστικού κράτους, που στόχευε στον διωγμό των κομμουνιστών.²⁶ Η τρομοκρατία που ασκήθηκε οδήγησε στη συγκέντρωση των παλιών αντιστασιακών του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (στο εξής: ΕΑΜ) στα βουνά και στην ένοπλη αντιπαράθεση.²⁷ Ένας από τους στόχους της αριστερής παράταξης ήταν και η ανατροπή των υπαρχουσών δομών εξουσίας και η αναπροσαρμογή τους στο πλαίσιο σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών χαρακτηριστικών.²⁸

Ήδη από το 1943 παρατηρούνται μια σειρά από προεμφυλιακές συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων, κυρίως μεταξύ του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (στο εξής: ΕΛΑΣ) και των υπολοίπων, ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσά τους και επακόλουθη

25. ΘΑΝΑΣΗΣ ΣΦΗΚΑΣ, *Το «Χωλό» Άλογο. Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα 2007, σελ. 211.

26. ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα 2018, σελ. 702-703.

27. ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1986, σελ. 143.

28. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα 2010, σελ. 351.

πόλωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περιοχή της βόρειας Πελοποννήσου είναι η σύγκρουση μεταξύ ομάδων των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών (στο εξής: ΕΟΕΑ) και ομάδων του ΕΛΑΣ στο χωριό Καστρίτσι Πατρών, στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1943 και το ανταρτοδικείο της 26ης Σεπτεμβρίου 1943 στο χωριό Μελίσσια Αιγιαλείας. Στο ανταρτοδικείο που διηνήργησαν οι αξιωματικοί του ΕΛΑΣ δικάστηκαν πέντε αξιωματικοί του ΕΟΕΑ και μετά από μια παρωδία δίκης εκτελέστηκαν τρεις από αυτούς.²⁹

Τα γεγονότα οδήγησαν στην ένοπλη σύγκρουση των κυβερνητικών και των αριστερών δυνάμεων. Τον Δεκέμβριο του 1946 δημιουργήθηκε και οργανώθηκε ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (στο εξής: ΔΣΕ). Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για τη στρατιωτική πτέρυγα του ΚΚΕ, με επικεφαλής τον Μάρκο Βαφειάδη. Ήδη από τον Ιούνιο του 1947 ο αντιπρόεδρος του ΚΚΕ, Μιλτιάδης Πορφυρογένης διακήρυξε την πρόθεση του κόμματος για τη δημιουργία μιας «ελεύθερης» δημοκρατικής Ελλάδας, με δική της κυβέρνηση και δική της κρατική υπόσταση. Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (στο εξής: ΠΔΚ) ή «Κυβέρνηση του Βουνού», σχηματίστηκε στην περιοχή της «Ελεύθερης Ελλάδας», όπου κυριαρχούσε ο ΔΣΕ στις 23 Δεκεμβρίου 1947.³⁰ Μέχρι τα μέσα του 1948 η δύναμη του ΔΣΠ ανερχόταν σε 2150 άτομα, εκ των οποίων μόνο τα 1240 ήταν παρατακτική δύναμη.³¹ Τα υπόλοιπα άτομα αποτελούσαν τους υποστηρικτικούς μηχανισμούς, οι οποίοι πολλαπλασιάστηκαν δίνοντας νέα δυναμική στη δράση του ΔΣΠ³² και επιβάλλοντας τη δημιουργία από την πλευρά του ΔΣΠ ενός διοικητικού μηχανισμού που θα βρισκόταν υπό τον έλεγχό του.³³

Η λαϊκή εξουσία

Από τις αρχές του 1948, οπότε και ο ΔΣΕ είχε αρχίσει να «απελευθερώνει» από τις κυβερνητικές δυνάμεις μεγάλες πόλεις αλλά και πε-

29. ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΡΙΟΒΟΛΟΣ, *Μια αλυσίδα μνήμες. Αχαΐα και Βόρεια Πελοπόννησος 1940-1949*, Αθήνα 2007, σελ. 67.

30. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *ό.π.*, σελ. 133-135.

31. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ, *Κομμουνιστοσυμμοριτισμός Πελοποννήσου 1946-1949*, Αθήνα 1950, σελ. 430-431.

32. ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, 1, Αθήνα 2002, σελ. 575-576.

33. *Ό.π.*, σελ. 578.

ριφέρειες, παρατηρήθηκε η οργάνωση των «ελεύθερων περιοχών», σύμφωνα με τις επιταγές της ΠΔΚ. Στην Πελοπόννησο τον Μάιο του 1948 οι «ελεύθερες περιοχές» περιλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος της και οι κυβερνητικές δυνάμεις είχαν συγκεντρωθεί κυρίως στα αστικά κέντρα.³⁴ Η συνεχής επαφή των στελεχών του ΔΣΠ με τους κατοίκους των χωριών και με τις κατά τόπους αρχές, οδήγησε σε συνεργασία και στην κοινή αντιμετώπιση των ζητημάτων που προέκυπταν. Από την άλλη πλευρά του νομίσματος, πολλοί υπάλληλοι που υπηρετούσαν στις «ελεύθερες περιοχές», είτε από φόβο διώξεων ή αντιποίνων, είτε από πολιτικές διαφωνίες, εγκατέλειπαν τα χωριά και κατευθύνονταν στην ασφάλεια των πόλεων.³⁵ Τα κενά λοιπόν που δημιουργούνταν έπρεπε να καλυφθούν από στελέχη του ΔΣΠ, ώστε να δημιουργηθούν μηχανισμοί υποστήριξης των ενόπλων τμημάτων του, να συνεχίσει η παροχή υπηρεσιών και να μην προκαλέσουν τη δυσαρέσκεια των κατοίκων των περιοχών.³⁶

Με αυτή τη λογική δημιουργήθηκαν «λαϊκές δομές», οι οποίες είχαν στόχο να αντικαταστήσουν τις επίσημες δομές του κυβερνητικού κράτους, που, σύμφωνα με τον ΔΣΕ, ήταν διεφθαρμένες και απέκλειαν κάθε αριστερό και κομμουνιστικό σχεδιασμό. Η ηγεσία του ΔΣΕ θεώρησε σκόπιμο να αναδημιουργήσει την τοπική αυτοδιοίκηση, τη δικαιοσύνη, την πολιτοφυλακή και την ασφάλεια, την παιδεία, τις επικοινωνίες, την επιμελητεία, τις πολιτικές οργανώσεις και τη στρατολογία στις «ελεύθερες περιοχές», (τοποθετώντας μπροστά από την κάθε δομή το επίθετο «λαϊκός» για να καταδείξει τη βάση πάνω στην οποία ήταν τοποθετημένες οι εξουσίες), με σκοπό να δώσει στον λαό της υπαίθρου τη δυνατότητα να «αποτινάξει την κυβερνητική αδικία» των προηγούμενων χρόνων.³⁷

Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στις «ελεύθερες περιοχές» της Πελοποννήσου, που, στα μέσα του 1948, εκτείνονται σε όλο τον ορεινό όγκο της και ελέγχονται από τον ΔΣΠ. Την άνοιξη του 1948, καθορίστηκαν και οι αρμοδιότητες των στελεχών του ΔΣΠ, τόσο σε επίπεδο

34. ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΙΝΟΣ, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο 1946-1949*, Αθήνα 2005, σελ. 384-385.

35. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΡΟΥΣΑΛΗΣ, *Οι Ανυπότακτοι. Το Δεύτερο αντάρτικο στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 2008, σελ. 281.

36. ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *ό.π.*, σελ. 353.

37. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ ΜΠΕΪΚΟΣ, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα 2005.

κεντρικό (περιφέρειας), όσο και σε τοπικό (χωριού). Ειδικότερα στα χωριά, οι κάτοικοι, έχοντας την πείρα από την περίοδο της Κατοχής, γνώριζαν πώς μπορούσαν να αυτοδιοικηθούν, με αποτέλεσμα να στηρίζουν έντονα την επιλογή του ΔΣΠ.³⁸ Κυβερνητικός αντιπρόσωπος της Πελοποννήσου στην ΠΔΚ ορίστηκε ο δικηγόρος Κώστας Μουλόπουλος.³⁹

Για να συγκροτηθεί ένα υποτυπώδες λειτουργικό κράτος στις «απελευθερωμένες περιοχές», οργανώθηκαν μια σειρά από δομές που αντικατέστησαν τις κυβερνητικές, τόσο σε επίπεδο διοίκησης, όσο και υπηρεσιών. Τα συμβούλια των κοινοτήτων δεν είχαν προκύψει από εκλογές αλλά είχαν διοριστεί από την επίσημη ελληνική κυβέρνηση, μέσω του εκάστοτε νομάρχη. Το γεγονός αυτό χρησιμοποιήθηκε από το ΔΣΕ ως πρόφαση για τη διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη τοπικών κοινοτικών συμβουλίων που έδωσε την αυτοδιοίκηση σε μεγάλο βαθμό στα χέρια ομοϊδεατών των ΔΣΕ.⁴⁰ Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπου δεν διενεργήθηκαν εκλογές, τα λαϊκά συμβούλια διορίστηκαν από το Αρχηγείο του ΔΣΠ της περιοχής.⁴¹

Αναφορικά με τη λαϊκή δικαιοσύνη στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, αυτή επηρεάστηκε από την ανάλογη πρακτική που εφαρμόστηκε στα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης, χωρίς να έχει την ίδια επιτυχία, λόγω της ύπαρξης διαφορετικών συνθηκών, αλλά και της ύπαρξης της επίσημης ελληνικής κυβέρνησης. Υπεύθυνος της ΠΔΚ για τη λαϊκή δικαιοσύνη στην Πελοπόννησο, ορίστηκε ο δικηγόρος Νίκος Γκότσης.⁴² Κατά τόπους σχηματίζονταν τριμελή λαϊκά δικαστήρια. Τα λαϊκά δικαστήρια χωρίστηκαν σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια. Τα πρωτοβάθμια ήσαν τριμελή (πρόεδρος, δικαστής, λαϊκός επίτροπος) και ασχολούνταν κυρίως με απλές αστικές υποθέσεις (αγροζημίες, μικροκλοπές κ.λπ.). Τα δευτεροβάθμια είχαν αναθεωρητικό χαρακτήρα και τα μέλη τους εκλέγονταν από τα μέλη των πρωτοβάθμιων δικαστηρίων

38. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΜΠΕΛΑΣ), *Η Νεκρή Μεραρχία, Η ΙΙΙ Μεραρχία των Νεκρών του ΔΣ Πελοποννήσου*, Α, Αθήνα 1987, σελ. 398-399.

39. ΙΑΣΟΝΑΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΣ, ΑΝΝΑ ΜΑΡΙΑ ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, ΚΕΡΑΣΙΑ-ΕΡΣΗ ΜΑΛΑΓΙΩΡΓΗ, *Memories of the Occupation in Greece. Μνήμες από την Κατοχή, Αλφαριθμητικός Θησαυρός*, Αθήνα 2018.

40. ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΕΦΑΣ, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου*, Α, Αθήνα 1998, σελ. 311.

41. Ό.π., σελ. 311.

42. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην επαρχία Καλαβρύτων (1946 – 1949)*, Αθήνα 2001, σελ. 57- 58.

κάθε περιοχής.⁴³ Οι λαϊκοί δικαστές είχαν αυξημένο κύρος στις τοπικές κοινωνίες γνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας.⁴⁴

Μια από τις πιο καλά οργανωμένες λαϊκές δομές ήταν αυτή της υπηρεσίας της Επιμελητείας, ανάλογη με την Επιμελητεία Τροφοδοσίας Ανταρτών της περιόδου της Αντίστασης. Η ανάγκη σίτισης και τροφοδοσίας του ΔΣΠ ήταν ένα από τα κυριότερα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η ΠΔΚ, καθώς πολλές από τις περιοχές, ιδιαίτερα στην αρχή του εμφυλίου πολέμου, ήταν, αν όχι κυβερνοκρατούμενες, τουλάχιστον ουδέτερες και εχθρικά προσκείμενες προς τον ΔΣΠ, ιδιαίτερα λόγω του φόβου αντιποίνων των κυβερνητικών δυνάμεων. Για τον λόγο αυτό οργανώθηκε σε κάθε χωριό η υπηρεσία Επιμελητείας, στην οποία υπηρετούσαν άτομα του ΔΣΠ και είχαν ως ευθύνη τους την προμήθεια με τρόφιμα του ενόπλου Αρχηγείου της περιοχής, αλλά και κάθε ενόπλου τμήματος που διερχόταν από την περιοχή τους.⁴⁵ Η υπηρεσία Επιμελητείας προμηθευόταν τα τρόφιμα από μικροεπιθέσεις στις πόλεις που ήλεγχε ο Εθνικός Στρατός, από τις εφόδους στις αποθήκες του Εθνικού Στρατού,⁴⁶ της United Nations Relief and Rehabilitation Administration⁴⁷ και από τη φορολογία διαφόρων χωριών.⁴⁸

Η ερήμωση της υπαίθρου από κυβερνητικές δυνάμεις στην Πελοπόννησο, ώθησε στην ανάγκη δημιουργίας μιας λαϊκής δομής η οποία αφενός θα ήλεγχε την επαρχία και αφετέρου θα διατηρούσε την εύρυθμη τάξη. Η λαϊκή Πολιτοφυλακή στην Πελοπόννησο ιδρύθηκε τον Μάιο του 1948 με επικεφαλής τον Ηλία Κιαπέ⁴⁹ και λειτουργούσε ως αστυνομικό,

43. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΖΕΠΟΣ, *Λαϊκή Δικαιοσύνη εις τας ελευθέρas περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, Αθήνα 1986.

44. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΡΟΥΣΑΛΗΣ, *ό.π.*, σελ. 425.

45. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην επαρχία των Καλαβρύτων 1946-1949*, Αθήνα 2001, σελ. 98.

46. «σαλαμπρέντα», σύμφωνα με τον Π. Δ. Προφορική μαρτυρία του Π. Δ., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 8 Δεκεμβρίου 2020.

Σε όλες τις παραπομπές σε προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται μόνο τα αρχικά του επωνύμου και του ονόματος του συνεντευξιαζόμενου.

47. ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *ό.π.*, σελ. 538.

Συγκεκριμένα για την επίθεση στην αποθήκη της UNRRA στην πόλη των Καλαβρύτων: ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΙΝΟΣ, *ό.π.*, σελ. 366.

48. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση που περιγράφεται στο παρακάτω άρθρο. *Νεολόγος Πατρών*, 4 Σεπτεμβρίου 1948.

49. ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΕΦΑΣ, *ό.π.*, σελ. 275-276.

διοικητικό, πολιτικό και στατικό στρατιωτικό σώμα.⁵⁰

Η δημόσια παιδεία στον εμφύλιο πόλεμο

Ήδη από τις πρώτες κινήσεις της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (στο εξής: Π.Ε.Ε.Α.) ήταν η διάδοση της αντίληψης πως η παιδεία ήταν μια καθαρά κρατική υπόθεση και όχι ατομική. Ως εκ τούτου, στηριζόμενη και στην αρχή «ένας λαός, μία παιδεία», προσπάθησε να κρατήσει άρρηκτα συνδεδεμένη την παιδεία με την κοινωνία, ώστε να μην γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις κατοχικές ή άλλες, προσφιλείς προς αυτές, δυνάμεις.⁵¹

Με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου οι κρατικές υποδομές και παροχές δέχτηκαν έναν σοβαρό κλονισμό, είτε λόγω της οικονομικής κρίσης που προκάλεσε η εμφύλια διαμάχη, είτε λόγω της επικράτησης πολιτικών τάσεων και κατ' επέκταση έλλειψης συνεργασίας και κοινής στοχοθεσίας των υπαλλήλων και των προϊσταμένων τους. Κάποιοι από τους τελευταίους βρήκαν την ευκαιρία να εκτοπίσουν υφισταμένους τους από τις θέσεις τους ή να τους δημιουργούν προβλήματα στην καθημερινότητά τους λόγω πολιτικών και ιδεολογικών διαφωνιών. Από την άλλη πλευρά, μερικοί από τους υπαλλήλους βρήκαν την ευκαιρία να αποχωρήσουν από τις θέσεις τους –ιδιαίτερα σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές– με τη δικαιολογία των εκατέρωθεν διώξεων, ή να ανέλθουν στην ιεραρχία της υπηρεσίας τους με κομματικά κριτήρια και πελατειακές σχέσεις.

Ανάλογη ήταν η κατάσταση που επικρατούσε και στον τομέα της παιδείας. Η εκπαιδευτική πολιτική του επίσημου κράτους υπολειτούργησε και πολλά από τα δημόσια σχολεία ανέστειλαν τη λειτουργία τους, καθώς η εθνική οικονομία και τα πενιχρά δημοσιονομικά δεδομένα διατέθηκαν στην οργάνωση των σωμάτων ασφαλείας και στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς των ενόπλων δυνάμεων, ενώ παράλληλα παραμελήθηκαν ή υποχρηματοδοτήθηκαν τομείς όπως η υγεία και η παιδεία. Η πολιτική αστάθεια και η θεσμική δυσλειτουργία του κράτους συνιστούσαν τα κύρια χαρακτηριστικά στο εσωτερικό της χώρας, απόρροια της έντονης κρίσης που σοβούσε σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας ήδη από τις αρχές της ταραγμένης δεκαετίας του 1940. Κατά τα πρώ-

50. ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *ό.π.*, σελ. 577.

51. ΣΗΦΗΣ ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα 2006, σελ. 109.

τα χρόνια μετά την απελευθέρωση η Ελλάδα δέχτηκε ένα κύμα οικονομικής βοήθειας από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (στο εξής: ΗΠΑ). Η βοήθεια αυτή χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην ανάπτυξη των στρατιωτικών εξοπλισμών και όχι στην εξέλιξη και στελέχωση των δημοσίων δομών.⁵² Η επιλογή των εμφυλιακών κυβερνήσεων να μην στηρίζουν το Υπουργείο Παιδείας και να υποβαθμίζουν όλο και περισσότερο την παρεχόμενη εκπαίδευση ήταν φανερή καθ' όλη τη διάρκεια της εμφυλιακής περιόδου, ακόμα και όταν η αμερικανική βοήθεια εδραιώθηκε.⁵³

Η λειτουργία των δημοσίων σχολείων κατά την περίοδο 1946-1947 δεν ήταν πλήρης, με αποτέλεσμα να λειτουργήσουν 7,5 μήνες με πολλά προβλήματα.⁵⁴ Αυτό δεν συνέβη για όλα τα σχολεία, καθώς κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου πολλά από αυτά δεν λειτούργησαν καθόλου. Οι πολεμικές συγκρούσεις, οι μετακινήσεις πληθυσμών για λόγους ασφαλείας, οι απολύσεις εκπαιδευτικών αλλά και οι εθελούσιες μετακινήσεις από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με τον σχηματισμό που κατείχε την περιοχή, δημιούργησαν σοβαρές δυσλειτουργίες, με αποτέλεσμα το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, έως τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, να έχει σοβαρές λειτουργικές δυσχέρειες. Τέλος οι οικογένειες, σε αρκετές περιπτώσεις, απέφευγαν να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία, καθώς το θεωρούσαν ιδιαίτερος επικίνδυνος ή αμφέβαλαν για την ιδεολογική καθοδήγηση που ο εκάστοτε εκπαιδευτικός παρείχε.⁵⁵

Σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας στη λειτουργία των δημοσίων σχολείων κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου ήταν η απόλυση των εκπαιδευτικών για ιδεολογικούς λόγους. Η ελληνική Βουλή με απόφασή της (Θ' Ψήφισμα) απέλυσε για ιδεολογικούς λόγους σημαντικό αριθμό εκπαιδευτικών και στελεχών της εκπαίδευσης. Οι ιδεολογικοί λόγοι προσδιορίζονταν είτε λόγω της συμμετοχής τους στον εμφύλιο πόλεμο με το αντίπαλο στρατόπεδο, είτε της ιδεολογικής συγγένειάς τους με αυτό.⁵⁶ Ο αριθμός των απολυμένων εκπαιδευτικών και στελεχών ανήλ-

52. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΘΑΚΗΣ, «Οικονομία και θεσμοί – Από την προπολεμική «βιωσιμότητα» στη μεταπολεμική «εκβιομηχάνιση», στο ΧΑΪΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Αθήνα 2003, σελ. 351- 369.

53. *Ό.π.*, σελ. 351- 369.

54. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΓΚΑΚΗΣ, *Νεοελληνική εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα 2006, σελ. 83.

55. ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «Ανακοπτόμενο Άλμα».* Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000, Αθήνα 2013, σελ. 207, 214.

56. ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Εκπαίδευση. 20ός Αιώνας Β*, Αθήνα 1999, σελ. 157.

θε στις 3500 υπαλλήλους,⁵⁷ δημιουργώντας ένα σημαντικό κενό εκπαιδευτικών στις περιοχές που είχε κυριαρχήσει ο ΔΣΕ και εφαρμόστηκε το μέτρο. Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε και ο έλεγχος των εκπαιδευτικών με στόχο την ιδεολογική και πολιτική προσήλωσή τους στις κυβερνητικές επιταγές με την ίδρυση του Κεντρικού Διοικητικού και Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως. Αποτέλεσμα αυτού ήταν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, αλλά και μετά την τυπική λήξη του, να απολυθούν συνολικά περίπου 4800 εκπαιδευτικοί για τους ίδιους λόγους.⁵⁸ Η προσπάθεια λοιπόν ελέγχου και ιδεολογικής καθοδήγησης της εκπαίδευσης και των στελεχών της, πέρα από την εξωϋπηρεσιακή, είχε και ενδοϋπηρεσιακή έκφραση. Οι εκπαιδευτικοί, ακόμα και αν δεν απολύονταν ήσαν υποχρεωμένοι να υπακούσουν τυφλά τον ιδεολογικό προσανατολισμό που επέβαλε η εκάστοτε κυβέρνηση, απαρνούμενοι την πολυφωνία απόψεων, ιδεών και αντιλήψεων που απαιτείται στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Η πολιτική αυτή της επίσημης κυβέρνησης δημιούργησε κενά στην εκπαιδευτική λειτουργία στις περιοχές που είχε επικρατήσει και ήλεγχε ο ΔΣΕ. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να παραμείνουν κλειστά πολλά σχολεία λόγω της ανυπαρξίας εκπαιδευτικού προσωπικού. Αυτά τα κενά προσπάθησε να καλύψει η ΠΔΚ και ο ΔΣΕ με τη λειτουργία της λαϊκής Παιδείας. Ως πρώτη προτεραιότητα έθεσε την εκπαίδευση νέων δασκάλων. Το εγχείρημα αυτό ήταν εξέλιξη των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων που είχαν δημιουργηθεί από την Π.Ε.Ε.Α. τον Ιούνιο του 1944 στην ελεύθερη Ελλάδα.⁵⁹

Το κενό των δασκάλων που υπήρχε είτε λόγω αποχωρήσεων είτε λόγω απολύσεων, καλύφθηκε εν μέρει από εκπαιδευτικούς που είχαν εισχωρήσει στις τάξεις του ΔΣΕ. Ο αριθμός αυτός όμως δεν ήταν ικανός να θέσει σε λειτουργία το σύνολο των υπαρχόντων σχολείων. Για να καλυφθούν τα εναπομείναντα κενά, χρησιμοποιήθηκε κάθε δυνατό μέσο, αφού σε πολλές περιπτώσεις τον ρόλο του δασκάλου ανέλαβαν και οι ιερείς των χωριών.⁶⁰ Συγκεκριμένα, σε χωριό κοντά στην πόλη του Αιγίου, όταν παραιτήθηκε η δασκάλα που υπηρετούσε εκεί, λόγω της ανά-

57. ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 209.

58. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, *Νεοελληνική εκπαίδευση. Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα 2013, σελ. 146-147.

59. ΣΗΦΗΣ ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 91.

60. ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΡΙΟΒΟΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 392.

πτυξης των δυνάμεων των ανταρτών στη γύρω περιοχή, και έκλεισε το σχολείο, χρέη δασκάλου για τις μικρές τάξεις του δημοτικού σχολείου ανέλαβε ο ιερέας του χωριού που ήταν και γραμματοδιδάσκαλος πριν το 1930. Οι μαθητές και μαθήτριες που φοιτούσαν στις μεγαλύτερες τάξεις του δημοτικού σχολείου αναγκάστηκαν να μετακινούνται καθημερινά προς την πόλη του Αιγίου.⁶¹

Εκτός αυτού, από τον ΔΣΕ θεσπίστηκε εξάχρονη υποχρεωτική και δωρεάν εκπαίδευση και τα κατά τόπους λαϊκά συμβούλια είχαν την υποχρέωση να οργανώσουν σχολείο σε κάθε χωριό, ακόμα και αν δεν υπήρχαν διπλωματούχοι δάσκαλοι να καλύψουν τη διδασκαλία. Όπως χαρακτηριστικά αφηγείται ένας από τους εκπαιδευτικούς που αποσπάστηκε από τα ένοπλα τμήματα του ΔΣΠ, για να διδάξει σε σχολείο: «Έτσι αποφάσισα και πήγα εγώ στο Παγκράτι [χωριό της επαρχίας Καλαβρύτων] κι άνοιξα το Σχολείο. Μόνος μου το ζήτησα και πήγα τον Σεπτέμβριο, με πρωτοβουλία μου, κι άνοιξα το Σχολείο. Είχα 70 παιδιά. Τα έκανα ξιφτέρια για τρεις μήνες που ήμουνα κει».⁶²

Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου

Η σημαντικότερη, ίσως, προσπάθεια που πραγματοποίησε ο ΔΣΠ, για να βοηθήσει στην επάνδρωση με δασκάλους τα σχολεία της επαρχίας ήταν η ίδρυση και η λειτουργία του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου. Οι δυσκολίες στο εγχείρημα της συγκρότησης πλήρους εκπαιδευτικής λειτουργίας των σχολείων της Πελοποννήσου στις «ελεύθερες» περιοχές και της επάνδρωσής της με εκπαιδευτικούς, οδήγησε στην ανάγκη δημιουργίας μιας Ακαδημίας, που θα μπορούσε σε σύντομο χρόνο να παράσχει κατάλληλα εκπαιδευμένο εκπαιδευτικό προσωπικό. Η Ακαδημία αυτή πήρε μορφή το 1948 με στόχο να εκπαιδεύσει μέλη των ενόπλων τμημάτων του ΔΣΠ και να τα διορίσει εν συνεχεία στα σχολεία των «ελεύθερων» περιοχών. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και γι' αυτούς τους λόγους δημιουργήθηκε το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου.⁶³ Η κίνηση αυτή από την πλευρά του ΔΣΠ ήταν ιδιαίτερα καινοτόμα και πρωτοφανής για τα δεδομένα της Πελοποννήσου, αλλά και ολόκληρης της Ελλάδος, καθώς ο ΔΣΠ ήταν στρατιωτικό σώμα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και δεν ασχολείτο με ζητήματα που

61. Προφορική μαρτυρία του Τ. Π., στον ΠΡΙΟΒΟΛΟ ΙΩΑΝΝΗ.

62. Προφορική μαρτυρία του Κ. Θ., στον ΠΡΙΟΒΟΛΟ ΙΩΑΝΝΗ.

63. ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΕΦΑΣ, *ό.π.*, σελ. 278-287.

άπτονταν της εκπαίδευσης, πόσο μάλλον της προετοιμασίας δασκάλων για το άνοιγμα των σχολείων της επαρχίας.

Η λειτουργία του έγινε σε δύο περιόδους με διάρκεια δύο μηνών για την καθεμία. Η πρώτη περίοδος ξεκίνησε τον Ιούνιο και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1948 και η δεύτερη ξεκίνησε από τα μέσα Οκτωβρίου και διήρκησε έως και τα μέσα Δεκεμβρίου του ιδίου έτους. Από κάθε περίοδο αποφοίτησαν 35 δάσκαλοι, οι οποίοι διορίστηκαν σε σχολεία. Όμως, μόνο οι σπουδαστές της πρώτης περιόδου δίδαξαν για ένα περίπου τρίμηνο, από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Δεκέμβριο 1948, καθώς τα πολεμικά γεγονότα και οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού διέκοψαν βίαια την εκπαιδευτική λειτουργία των σχολείων στην ευρύτερη περιοχή.⁶⁴

Ως έδρα της σχολής ορίστηκαν τα χωριά Κοντοβάζαινα και Τρόπαια της κεντρικής Πελοποννήσου. Όμως οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του 1948 από τον Εθνικό Στρατό ανάγκασαν το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου να μετακινείται συνεχώς. Οι μαθητές και μαθήτριες της σχολής αναγκάζονταν συχνά να φορτώνουν την όποια υποδομή διέθεταν σε υποζύγια και, κυρίως τις νυχτερινές ώρες, ώστε να αποφεύγουν τις ανεπιθύμητες συναντήσεις με τις δυνάμεις του Εθνικού Στρατού, να μεταφέρουν τη σχολή σε διαφορετική τοποθεσία, αρκετά χιλιόμετρα μακριά από την προηγούμενη.⁶⁵ Τις περισσότερες φορές οι μετακινήσεις αυτές ήταν προληπτικές, καθώς ερχόταν η πληροφορία πως είχαν εντοπιστεί από τους ανιχνευτές του Εθνικού Στρατού ή ότι κάποιος από την ευρύτερη περιοχή τούς πρόδωσε στις κυβερνητικές αρχές. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που οι μετακινήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν υπό καθεστώς καταδίωξης και έντονης πίεσης των δυνάμεων του Εθνικού Στρατού –ιδιαίτερα όταν εντάθηκαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού, κυρίως με την «επιχείρηση Περιστέρα».⁶⁶ Συνεπεία αυτού, έδρα του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου αποτέλεσαν και τα χωριά Βάχλια, Μοναστήρι, Καλιάνι, Σπαθάρι, Δόξα,

64. Προφορική μαρτυρία του Π. Δ. στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 14 Σεπτεμβρίου 2021.

65. Προφορική μαρτυρία του Π. Δ. στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 14 Σεπτεμβρίου 2021.

66. Προφορική μαρτυρία του Γ. Κ. στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 27 Αυγούστου 2022.

Βυζίκι, Δίβρη και Δάφνη.⁶⁷ Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου αποτελούσε μάχιμη μονάδα του ΔΣΠ. Οι σπουδαστές, παράλληλα με τα ακαδημαϊκά καθήκοντα, καλούνταν να εκπληρώσουν και άλλες βοηθητικές υπηρεσίες, όπως να αναλαμβάνουν τη φύλαξη του στρατοπέδου ή την επιμελητεία.⁶⁸

Το διδακτικό προσωπικό της σχολής αποτελούσαν ανώτερα στελέχη του ΔΣΠ με εξειδικευμένες παιδαγωγικές σπουδές. Η σχολή διέθετε μόνοιμο και έκτακτο προσωπικό και κατά τις δύο περιόδους της λειτουργίας της. Διευθυντής της σχολής και μόνιμος διδάσκων ήταν ο Πάνος Γεωργόπουλος από την Κερπινή Αρκαδίας, απόφοιτος της Γυμναστικής Ακαδημίας και πτυχιούχος της Νομικής σχολής Αθηνών. Τα μαθήματα που δίδασκε ήταν Φιλοσοφία - Κοινωνιολογία, Πολιτική Οικονομία, Λαϊκοδημοκρατικά Προβλήματα, Οικονομική Ανόρθωση της Ελλάδας, Υγιεινή, Κατασκηνωτικά θέματα και Γυμναστική (θεωρία και ασκήσεις). Ο δεύτερος μόνιμος καθηγητής ήταν ο Γιώργης Κολίντζας, δάσκαλος από τη Βλαχέρνα της Αρκαδίας. Δίδασκε τα μαθήματα της ειδικότητας, που ήταν Παιδαγωγική, Διδακτική και Ψυχολογία. Η τρίτη μόνιμη καθηγήτρια της σχολής ήταν η Γωγώ Μαντά-Παπαϊωάννου, δασκάλα από την Τρίπολη. Η Μαντά δίδασκε Ιστορία, Τεχνικά, Ηθική, Πολιτιστικές εκδηλώσεις, Ωδική και Χορό. Έκτακτοι καθηγητές ήταν ο λογιστής Αντώνης Δημόπουλος από την Καλαμάτα, ο γυμναστής Λυκούργος Δημόπουλος από την Κερπινή Γορτυνίας, ο φιλόλογος Ανδρέας Μερκεούλιας από το Καστόρι Σπάρτης⁶⁹ και ο Αghσίλαος Τσέλαλης από την Ανδρίτσαινα Ηλείας.⁷⁰

Η πρώτη συγκρότηση του Λαϊκού Διδασκαλείου πραγματοποιήθηκε στο χωριό Σπάθαρης, ανάμεσα στα χωριά Τρόπαια και Κοντοβάζαινα, όπου ήταν και η έδρα. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του Α. Σ. η πρώτη περίοδος διήρκεσε δύο μήνες και εν συνεχεία τοποθετήθηκαν οι απόφοιτοι σε διάφορα χωριά ως δάσκαλοι με συγκεκριμένες εντολές για το πρόγραμμα σπουδών. Χαρακτηριστικά, ζητήθηκε από τους απο-

67. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 17-28.

68. Προφορική μαρτυρία του Γ. Κ., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 25 Αυγούστου 2022.

69. ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΚΚΕ, *Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου. Η παιδαγωγική Ακαδημία που λειτούργησε στις ελεύθερες περιοχές*, Αθήνα 2016, σελ. 36-38.

70. Προφορική μαρτυρία του Ρ. Π., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 12 Αυγούστου 2011.

φοίτους να μην διδάσκουν το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία, κάτι που προκάλεσε αντίδραση μεταξύ των αποφοίτων, καθώς θεώρησαν ότι θα ήταν αδύνατο σε εκείνη τη χρονική περίοδο να διδάξουν σε χωριά, χωρίς να περιλαμβάνει η διδασκαλία και τα Θρησκευτικά.⁷¹ Το επιχείρημα ήταν πως μέχρι πριν λίγο καιρό οι ιερείς εκτελούσαν χρέη διδασκάλων, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των χωριών, οπότε η απουσία του μαθήματος των Θρησκευτικών θα προκαλούσε πάρα πολλές εντάσεις και διαμαρτυρίες, οι οποίες εκείνη την περίοδο θα προξενούσαν μεγάλη αναστάτωση στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της παιδείας της επαρχίας από τον ΔΣΠ.⁷²

Η σχολή λειτουργούσε καθημερινά. Τα μαθήματα ξεκινούσαν νωρίς το πρωί και διαρκούσαν έως και το απόγευμα. Στο τέλος κάθε διδακτικής ημέρας οι μαθητές και οι μαθήτριες ως ομάδα είχαν την ευκαιρία για ψυχαγωγία και αυτομόρφωση. Βοηθητικό σε αυτό, και κυρίως στην αυτομόρφωση, ήταν η ύπαρξη κινητής βιβλιοθήκης της σχολής, η οποία ακολουθούσε τη μονάδα στις μετακινήσεις της. Η βιβλιοθήκη αυτή, όπως και η σημαία της σχολής, καταστράφηκαν από πυρκαγιά, όταν δέχτηκαν, στα τέλη του 1948, επίθεση από τις κυβερνητικές δυνάμεις. Το πρόγραμμα αυτό δεν ήταν δυνατόν να ακολουθείται συνεχώς και με αυστηρότητα, καθώς διακοπτόταν από τις διαρκείς μετακινήσεις του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου.⁷³

Οι εξελίξεις στο μέτωπο του εμφυλίου πολέμου στα τέλη του 1948 οδήγησαν τη σχολή σε αναγκαστική διακοπή της λειτουργίας της. Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού που ξεκίνησαν στην Πελοπόννησο ήταν η αιτία γι' αυτό. Η αποβίβαση της ΙΧης Μεραρχίας του Εθνικού Στρατού οδήγησε στην απόφαση αυτοδιάλυσης του Λαϊκού Διδασκαλείου, καθώς αφενός δεν ήταν ιδιαίτερα αξιόμαχη μονάδα λόγω της έλλειψης όπλων και αφετέρου υπήρχε ανάγκη για στελέχωση των μαχόμενων ομάδων με μαχητές και πολιτικά στελέχη. Για τον λόγο αυτό ανακλήθηκαν οι αποσπάσεις που είχαν δοθεί για την παρακολούθηση του προγράμματος των σπουδών της σχολής και οι μαχητές επέ-

71. Προφορική μαρτυρία του Σ. Α., στον ΠΡΙΟΒΟΛΟ ΙΩΑΝΝΗ.

72. Προφορική μαρτυρία του Ρ. Π., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 20 Αυγούστου 2011.

73. Προφορική μαρτυρία του Π. Δ., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 14 Νοεμβρίου 2020.

στρεψαν στις μάχιμες μονάδες που ανήκαν.⁷⁴

Τα στελέχη του Λαϊκού Διδασκαλείου, είχαν την ίδια τύχη με τα στελέχη του ΔΣΠ. Μέσα στο 1949 οι περισσότεροι από τους καθηγητές και τις καθηγήτριες της σχολής σκοτώθηκαν ή αυτοκτόνησαν υπό την πίεση των κυβερνητικών δυνάμεων. Ο διευθυντής της σχολής, Γεωργόπουλος, μετά τη διάλυση του αρχηγείου του ΔΣΠ, προσπάθησε να κρυφτεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κερπινή Αρκαδίας, όπου έγινε τελικά αντιληπτός από τις κυβερνητικές δυνάμεις και αυτοκτόνησε. Ο Κολίντζας συνελήφθη και εκτελέστηκε κοντά στην κωμόπολη της Κλειτορίας. Η καθηγήτρια Παπαϊωάννου, όπως και ο άνδρας της, αφού συνελήφθησαν, δικάστηκαν από το στρατοδικείο της Τρίπολης και τιμωρήθηκαν με την εσχάτη των ποινών. Ανάλογη τύχη είχαν και οι περισσότεροι από τους αποφοίτους της σχολής.⁷⁵

Συμπεράσματα

Η ιστορία του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου βιβλιογραφικά έχει προσεγγιστεί ελάχιστα και με σαφή ιδεολογική προσέγγιση. Στην περίπτωση λοιπόν του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου με την έλλειψη τεκμηρίων που παρατηρείται, αναδεικνύεται ο ρόλος και η σημασία της προσωπικής μαρτυρίας, βασικού εργαλείου της προφορικής ιστορίας. Οι αφηγήσεις των προσώπων που συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στη λειτουργία του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου, έρχονται να συμπληρώσουν κριτικά την εικόνα που διαμορφώνει ο σύγχρονος ιστορικός για την εποχή και συγκεκριμένα την εκπαιδευτική πολιτική του ΔΣΠ. Αυτό ήταν και ο κύριος στόχος της παρούσας μελέτης, καθώς αξιοποίησε προφορικές μαρτυρίες ήδη υπάρχουσες, αλλά και νέες που καταγράφηκαν από τον γράφοντα.

Η προφορική ιστορία, όπως αναδεικνύεται και από τη μελέτη περίπτωσης, μας δίνει τη δυνατότητα να ακούσουμε τη φωνή υποκειμένων της ιστορίας, η οποία δεν είναι ορατή και ανιχνεύσιμη στην «επίσημη» ιστορία. Επίσης, η προφορική ιστορία αναδεικνύει και ανασυνθέτει το παρελθόν και συγκεκριμένα ανεξερεύνητες πτυχές του. Μέσω λοιπόν των μαρτυριών, έχουμε τη δυνατότητα να αναπαραστήσουμε το κλίμα

74. Προφορική μαρτυρία του Π. Δ., στον ΣΤΟΥΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, στις 14 Νοεμβρίου 2020.

75. ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΚΚΕ, *ό.π.*, σελ. 36-38.

της εποχής και την οπτική των γεγονότων υπό το πρίσμα του πληροφορητή-αφηγητή. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να διαμορφώσουμε μια πληρέστερη εικόνα των ιστορικών γεγονότων, των κοινωνικών αντιλήψεων και αξιών που καθόρισαν τη δράση των υποκειμένων. Αυτό επιχειρήθηκε στην παρούσα έρευνα, η διασταύρωση της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας με τις πληροφορίες που αντλήθηκαν από τις προφορικές μαρτυρίες. Με αυτό τον τρόπο διαπιστώθηκε ο διάλογος των λεγομένων με τη βιβλιογραφία.

Οι μαρτυρίες που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα αυτή αντικατοπτρίζουν όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά και τη μνήμη και την ανάμνηση των ατόμων που τα έζησαν. Μάλιστα οι αφηγητές-συνεντευξιαζόμενοι ήταν άνθρωποι που έζησαν ενεργά την ιστορία του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου, είχαν προσωπικές εμπειρίες από τη λειτουργία του, αλλά δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία να καταθέσουν αυτές τις εμπειρίες τους ως τώρα. Ο εκδημοκρατισμός της ιστορίας που έχει επιφέρει η ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας, δημιουργήσε μια νέα δυναμική αναζήτησης και έρευνας στο ζήτημα της εκπαίδευσης στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου στην περιοχή της Πελοποννήσου. Η παράλληλη ανάδειξη πολλαπλών ιστοριών μέσα από την προφορική ιστορία επιτρέπει την αναδρομή σε πτυχές της ιστορίας που μέχρι σήμερα δεν είχαν φωνή. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και με την περίπτωση του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου, καθώς η έλλειψη γραπτών πηγών –ή η ύπαρξη ελαχίστων– οδήγησε στην αφάνεια αυτή την ιδιόμορφη εκπαιδευτική πρακτική των εμφυλιακών χρόνων. Δίνεται με αυτόν τον τρόπο η δυνατότητα όχι μόνο στον ιστορικό, αλλά και σε μια σειρά άλλων επιστημόνων, να προσεγγίσουν από κοινού το εν λόγω ζήτημα και να αναδείξουν διεπιστημονικά την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής.

Η προφορική ιστορία κατά συνέπεια, ως διακριτός κλάδος της ιστορικής έρευνας, αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα προσέγγισης της ιστορικής μνήμης και της ανασύστασης της ιστορικής πραγματικότητας του παρελθόντος, όπως αυτή γίνεται κατανοητή στο παρόν, μέσα από τη συνολική οπτική και την αξιολόγηση των συμβάντων στο παρόν της ιστορίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καλαβρύτων καί Αίγιαλεί- ας κ. Ίερωνύμου.....	6
Πρόλογος - Ευχαριστίες- <i>Κων/νος Δουκάκης</i>	10
Εισαγωγή - <i>Κων/νος Δουκάκης-Αντώνης Κλάψης</i>	13

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ.....23

- Αναμνήσεις και διδάγματα από παλαιότερες παλαιογραφικές ενα-
σχολήσεις μου - *Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος*.....24
- *Philologia ancilla est vel soror historiae?* - *Αθανάσιος Ευσταθίου*...42
- Η αρχαία επιστολογραφία ως ιστορική πηγή για τη λογοτεχνία της
εποχής: Το παράδειγμα του Κικέρωνα - *Δρ. Παναγιώτης Ν. Κοντονάσι-
ος*.....66
- Οι πηγές της αρχαίας ελληνικής Ιστορίας και η αξιοποίησή τους: Τα
αρχεία στην ελληνική Αρχαιότητα - *Αντώνης Μαστραπάς*.....81

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ.....98

- Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Αγίων Θεοδώρων Αροανίας - επι-
σκόπηση - προοπτικές της έρευνας - *Ηλίας Χρυσοστομίδης*.....99
- Η ιστορική βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου και
τα διασωθέντα χειρόγραφα αυτής - *Δρ. Χρύσα Β. Δημητρίου*.....111
- Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα: κυνήγι ενός χαμένου θησαυρού ή
πολύτιμες ιστορικές πηγές - *Φωτεινή Ν. Χαιρέτη*.....145
- Κοινοτισμός στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι ανέκδοτοι
κανονισμοί της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Τυρολόης της Ανατολι-
κής Θράκης - *Μαρία Καραβασίλη*.....163

ΠΗΓΕΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....182

- Ό κώδικας 3106 της Έθνικης Βιβλιοθήκης: ιστορία, σημασία και έκδοση του χειρογράφου - *Χαράλαμπος Μηνάογλου*.....183
- Από τον ξεριζωμό στο ρίζωμα. Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Αίγιο του 1922, μέσα από τα αρχεία του δήμου Αιγιαλείας - *Γεωργία Κολυβά, Ευρυδίκη Μητρογιαννοπούλου*.....203
- Η πολιτική διάσταση της προσωπικότητας του βουλευτή και υπουργού Ανδρέα Παναγιωτόπουλου μέσα από το προσωπικό αρχείο του- *Γιώργος Γεωργόπουλος*217
- Ιστορικές πηγές του Γαλλοαλγερινού Πολέμου. Προβλήματα προσβασιμότητας, χρήσης και αξιοποίησης από τους ιστορικούς. Αναφορά στις χώρες του Μαγκρέμπ (Αλγερία, Τυνησία και Μαρόκο) - *Ευάγγελος Λάσκαρης*.....235

ΦΟΡΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ.....246

- Αξιοποιώντας τις ιστορικές πηγές του σχολείου: Το Ιστορικό Αρχείο του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών και ο μαθητικός όμιλός του - *Νίκος Ανδριώτης, Γιώργος Δουλφής, Διονυσία Τζακώστα*.....247
- Από τη μνήμη στην ιστορία. Η περίπτωση του Λαϊκού Διδασκαλείου Πελοποννήσου - *Παναγιώτης Στούρας*.....270

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ **ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ**
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΗΔΥΦΩΝΟ • ΕΚ-
ΔΟΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2025 ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΔΥΦΩΝΟ
ISBN: 978-618-5940-16-4
